

KAREN

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

2015 cilt volume 1 sayı number 1

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

2015 cilt **1** sayı **1**
volume number

**Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü adına sahibi / Owned on behalf
of Institute of Black Sea Studies by**

Doç. Dr. Ömer İskender TULUK

Editörler / Editors

Doç. Dr. Ömer İskender TULUK

Yrd. Doç. Dr. Osman EMİR

Yrd. Doç. Dr. Yüksel KÜÇÜKER

Alan Editörleri / Field Editors

Tarih / History

Prof. Dr. Kenan İNAN

Dil ve Edebiyat / Languages and Literature

Prof. Dr. Mevhibe COŞAR – Yrd. Doç. Dr. Mustafa Z. ÇIRAKLI

Arkeoloji / Archaeology

Prof. Dr. Turgut H. ZEYREK

Sosyoloji / Sociology

Doç. Dr. M. Yavuz ALPTEKİN

Sanat Tarihi / Art History

Doç. Dr. Mehmet YAVUZ

*Mimarlık ve Mimarlık Tarihi/ Architecture and
Architectural History*

Doç. Dr. Ömer İskender TULUK

Uluslararası İlişkiler / International Relations

Prof. Dr. Coşkun KOÇER

Dil Bilim ve Uygulamalı Dil Bilimi

Doç. Dr. M. Naci KAYAOĞLU

Dil Sorumluları / Responsible for Language

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Z. ÇIRAKLI

Yrd. Doç. Dr. Bahadır GÜNEŞ

Yrd. Doç. Dr. Badegül CAN EMİR

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

(Unvana ve alfabetik soyada göre)

- Prof. Dr. Ali AKAR / *Muğla Üniversitesi*
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ / *Atatürk Üniversitesi*
Prof. Dr. Hülya ARGUNŞAH / *Erciyes Üniversitesi*
Prof. Dr. Murat ARSLAN / *Akdeniz Üniversitesi*
Prof. Dr. Oktay BELLİ / *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Faruk BİLİCİ / *Inalco Üniversitesi*
Prof. Dr. Feridun EMECEN / *29 Mayıs Üniversitesi*
Prof. Dr. Mesut ÇAPA / *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM / *Atatürk Üniversitesi*
Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ / *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Kenan İNAN / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Haşim KARPUZ / *Karatay Üniversitesi*
Prof. Dr. Gökhan KOÇER / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN / *Atatürk Üniversitesi*
Prof. Dr. Ayşe SAĞSÖZ / *Nuh Naci Yazgan Üniversitesi*
Prof. Dr. Rustam SHUKUROV / *Moskova Devlet Üniversitesi*
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU / *Ondokuz Mayıs Üniversitesi*
Prof. Dr. Gocha TSETSKHLADZE / *Melbourne Üniversitesi*
Prof. Dr. M. Alaaddin YALÇINKAYA / *Karadeniz Teknik Üniv.*
Prof. Dr. Hayati YAZICI / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet ZAMAN / *Atatürk Üniversitesi*
Prof. Dr. Turgut H. ZEYREK / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Doç. Dr. Ülkü ELİUZ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Doç. Dr. Mehmet IŞIKLI / *Atatürk Üniversitesi*
Doç. Dr. Mehmet YAVUZ / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*
Yrd. Doç. Dr. M. Reşat SÜMERKAN / *Karadeniz Teknik Üniv.*
Okt. Veysel USTA / *Karadeniz Teknik Üniversitesi*

KAREN uluslararası akademik bir dergidir ve yılda bir kez yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

KAREN is a peerreviewed journal published each year. Authors are responsible for the content of their work.

*January 2015 © All rights reserved
Karadeniz Technical University, Institute of Black Sea Studies*

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

Kapak ve Logo / Cover and Logo
Doç. Dr. Ömer İskender TULUK

Sayfa Düzeni / Page Layout
Yrd. Doç. Dr. Yüksel KÜÇÜKER

Düzeltili / Redaction
Yrd. Doç. Dr. Osman EMİR

Yazışmalar / All Correspondence
KAREN / Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Zemin Kat, 61080 / Trabzon

KAREN / Institute of Black Sea Studies
Karadeniz Technical University, Faculty of Literature
Grand Floor, 61080 / Trabzon / Türkiye

Tel: +90 462 377 42 37
Fax: +90 462 325 86 88
<http://www.ktu.edu.tr/karen>
karen@ktu.edu.tr
karen.dergiler@gmail.com

ISSN 2458-7680

Aralık / December 2015, Trabzon, TÜRKİYE

Baskı / Printing
Karadeniz Teknik Üniversitesi Matbaası
Tel: +90 462 377 21 44

Kapak Resmi / Cover Picture
David Rumsey Historical Map Collection
Nicolas de Fer, 1737

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

İçindekiler

Murat TUTKUN <i>Kimlik / Kültür / Mekân Üçgeninde Bir Tarihi Merkez: Sürdürülebilirlik Bağlamında Santa Harabeleri</i>	1-34
Turan AÇIK <i>Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Osmanlı Hukukunda Kadından Eşkıya Olup Olamayacağına Dair Bir Tartışma: Havva Hatun Örneği</i>	35-94
Gazanfer İLTAR <i>Giresun Müzesindeki Osmanlı Dönemi Sancak Alemleri</i>	95-118
Yakup AHBAB <i>Amerikan ve İngiliz Basınında İlinden İsyanı (1903)</i>	119-151
Kemal TAŞÇI <i>Kitâb-ı Diyârbekriyye'ye Göre Çoruh Vadisinde Akkoyunlu Hâkimiyeti</i>	153-186
Taner AKSOY <i>Nikomedeia (İzmit) Suyolları</i>	187-239
A. Mevhibe COŞAR <i>Bir Kimlik İşaretleyicisi Olarak Dil ve Trabzon Ağızlarında Arkaik Hususiyetler</i>	241-253

Cenap SANCAR 255-307
*Fırtına Havzası Bütünleşik Yönetim
Planlamasında Altyapı Gelişmelerinin
Katılımcı Yaklaşım ile Belirlenmesi*

KİTAP DEĞERLENDİRME / BOOK 309-317
REVIEW
Fatih İNAN
*Roma: Kartalların İmparatorluğu, Neil
Faulkner*

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

KARADENİZ TECHNICAL UNIVERSITY
THE JOURNAL OF INSTITUTE OF BLACK SEA STUDIES

BAŞLARKEN

KAREN, 2009 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi bünyesinde kurulan Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü'nün bir yayın organı olarak elinizdeki bu sayıyla hayata geçti. 2015 yılı başında, Enstitünün uzun vadeli hedefleri olarak belirlenen; *gelişmiş bir kurumsal yapı, zengin bir akademik kadro, sürdürülebilir bir ihtisas kütüphanesi, ideal mekânsal kullanım, tanınırlığı yaygın bir kurum ve bilimsel düzeyi yüksek bir yayın politikası* hedeflerinin bir parçası olarak doğdu. Derginin bu çerçevede, Enstitünün Karadeniz havzası bağlamı ve sosyal bilimler temelinde farklı disiplinleri bir araya getirme; bilimsel konu ve sorunları ortaya koyma ve irdeleme; bu konularda çözüm önerileri geliştirmeyi hedefleyen bir yayın politikası benimsediği söylenebilir.

“İlk”leri gerçekleştirmek zordur; çaba gerektirir. Ancak mükemmeli hedefleyen “ilk”ler için yürünecek yol daha da çetrefillidir; olağan çabanın ötesinde özveri ve titizlik de gerektirir. Derginin hayata geçmesinde çaba gösteren herkese teşekkür etmek bir görev. Ancak bu süreçte, bir enstitü dergisi fikrinin olgunlaştırılmasından, hayata geçirilmesine kadar olağan ve beklenenin ötesinde, özveriyle ve titizlikle destek veren birkaç kişiye ise minnettarlığımız sonsuz.

Elinizdeki dergi mükemmeli arayan bir çabanın ürünü. Eksikleri olduğu aşikâr. Ancak hiç şüphe yok

ki mükemmele ulaşmanın yolu böyle bir çabanın kişisel ve kurumsal sürdürülebilirliğinden geçiyor. Daha nice sayılara, mükemmele aday bir nitelik ve nicelikle ulaşmak dileğiyle.

Doç. Dr. Ömer İskender TULUK
Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

KİMLİK / KÜLTÜR / MEKÂN ÜÇGENİNDE BİR TARİHİ MERKEZ: SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK BAĞLAMINDA SANTA HARABELERİ

Murat TUTKUN*

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik
Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi,
Mimarlık Bölümü
m_tutkun@ktu.edu.tr

Giriş

Doğal çevre içerisinde kurulu fiziksel çevreler; tarihi yapıları, yapıların birbirlerine göre konumları, bahçeleri, iç / dış mekân kullanımları, kullanılan malzemeler, yapım teknikleri vb. biçimlenmelerde, yaşanan dönemlerin ve bu dönemleri yaşayan toplumların izlerini taşımakta, toplumların kimliklerini ortaya koymaktadır. Ait olma ve süreklilik özelliklerini taşıyan “*kimlik*“, fiziksel ve sosyal yapıdaki süreklilik ile günün koşulları altında şekillenip gelecek kuşaklara aktarılmaktadır. Kimliğin anahtar kavramları olan “karakteristik“ ve “aidiyet“ kavramları ise kimliğin nesneye bağlılığını sorgulamakta, değişmezliğini ve göreceliliğini tartışmaktadır. Yöresel kimliğin korunması bağlamında, kırsal yerleşmelerdeki mimarinin en ince detayları ile ele alındığı; ekonomik, kültürel, anıtsal, belgesel, estetik vb. değerler taşıyan tarihi çevrelerin korunmaları, süreklilik sağlama; geçmişle gelecek arasında köprü

¹ Özyaba, 2001.

kurma ve döneme ilişkin verileri geleceğe aktarma adına büyük önem taşımaktadır.

Mekân oluşturmada iklim, topografya, yerleşme, malzeme ve yapı tekniği gibi ölçülebilen fiziki etkenlerin yanı sıra örf, adet, yaşam biçimi, kültür, tarihi ilişkiler gibi ölçülemeyen değerler de etkilidir. Sümerkan, mimari yapıların biçimlenişini etkileyen, yapı ve formunu belirleyen faktörleri şu şekilde sıralamaktadır:²

- Kültür (yaşayış biçimi, ekonomi, üretim biçimi, din, sosyal çevre, teknik, strüktür, yapım sistemleri)
- Fiziksel çevre koşulları (iklim parametreleri [sıcaklık, nem, rüzgâr, yağış, ışık, ısıma vb.], arazi dokusu, topografya, örtü, yönlenme)
- Malzeme (geleneksel, teknolojik ve çevresel yapı malzemeleri, malzemeye dayalı geleneksel ve teknolojik eleman ve strüktürler)

Tüm bu etkenler dikkate alınarak yapılan bir mekânsal organizasyon tamamen içinde bulunduğu yöreye ve halka aittir. Plandaki belli işlev ya da işlevlere hizmet eden mekânlar, bunların boyutlandırılması, ışıklandırılması, birbirleriyle olan ilişki derecelerine göre düzenlenmesi bize öncelikle o mekânda gerçekleşen eylemleri ifade etmektedir. Dolayısıyla halk mimarisi, yapıldığı yörenin fiziksel bilgisinin yanı sıra halkın değer yargılarını, dünya görüşlerini, gelenek - görenek ve inanç sistemlerini, aile ve akrabalık bağlarını, komşuluk ilişkilerini anlamada ve anlatmada kaynaklık eden en önemli verilerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.³

Üretimleri için yapılan büyük yatırımlar ve harcanan yoğun emek nedenleri ile mimari yapılar, insanın yarattığı fiziksel çevrenin en temel bileşenleridir. Toplumlar, olanaklarının ve çabalarının büyük bir bölümünü bu yapılara yatırmaktadır. Bu nedenle mimari ve işgal ettiği yer onun ekonomik değerine

² Sümerkan, 1990.

³ Sümerkan, 1990.

uygun bir yoğunlukta kullanılmak istenmektedir. Bir yapı, sanat yapısı olsa da olmasa da kolay kolay gözden çıkarılamamaktadır. Bu anlamda belirli potansiyelleri üzerlerinde barındıran yapıların yeniden kullanıma kazandırılması önem kazanmaktadır. Tarihi ya da sanatsal değeri olan varlıkların bir kültür ve tarih belgesi olarak özgün varlıklarını sürdürülebilmelerini sağlama düşüncesi mimari korumanın temelini, bu düşünce çerçevesinde ortaya konulan teknik ve mimari müdahaleler ise restorasyon etkinliğini tanımlamaktadır.⁴ “Restorasyon”, tarihi bir yapıyı morfolojik gelişiminin önceki basamaklarındaki fiziksel durumuna dönüştürme süreci; sanatsal değeri olan bir yapının, bir kültür ve tarih belgesi olarak bütün özgün nitelikleri ile ömrünün uzatılmasını sağlayan teknik ve mimari müdahalelerin tümü ya da en genel anlamı ile aslını bozmadan onarma olarak tanımlanmaktadır.⁵ Belgesel araştırma, konstrüksiyon analizi, üslupsal analiz (mimarlık ve sanat tarihi karşılaştırmaları), rölöve ve restitüsyon çalışmalarının sistematik olarak yapılması gerekliliği, restorasyon uygulamalarının temelini oluşturmaktadır.⁶

Tarihi çevrelerde restorasyon çalışmaları yapılar grubu bazında ele alındığında üç kategoride incelenmektedir. Birinci kategoride kuralcı ve parçalı düzenlemeler tanımlanmaktadır. Kuralcı düzenleme; yapıların bir bütün olarak korunmasını ya da sadece restorasyon teknikleri ile müdahale edilmesini kapsamaktadır. Yapı gruplarının tarihi ve tipolojik analizleri ile ortaya konulan tarihi değerlerinin ve özelliklerinin sürdürülebilmesi esastır. Parçalı düzenleme de ise; ayrı ayrı koruma altına alınan yapıların birlikteliği vurgulanmaktadır. İkinci kategoride; renovasyon, konservasyon ve yeniden yapım çalışmaları tanımlanmaktadır. Renovasyon ve konservasyon; tüm dış elemanları (cephe, avlu, yarı açık mekan, pencereler vb.) ile strüktürel ve fonksiyonel ka-

⁴ Kuban, 2000; Larkham, 1996; Aysu, 1976; Appleyard, 1981.

⁵ Ahunbay, 1999; Appleyard, 1981; Fitch, 1990; Kuban, 2000; Hasol, 1995.

⁶ Kuban, 2000.

rakteristikleri (strüktür, katlar, koridorlar vb.) kapsamaktadır. Yapıların orijinal tipolojisinin ve üslup-bilim karakteristiğinin korunmasına izin verilmektedir. Yeniden yapım ise limitler dâhilinde sınırlandırılmaktadır. Orijinal konfigürasyona sadık kalınması ve bina tipolojisinin korunması şartı ile eskiyen parçaların değiştirilmesine izin vermektedir. Üçüncü kategori ise; korunamayacak durumda olan, yıkılabilen ya da yeniden inşa edilebilecek olan binaların rekonstrüksiyonu ile tarihi kent strüktürü içerisinde, yeniden yapımı öngörülmeden yıkılan binaları kapsamaktadır. Yıkımdan sonra elde edilen açık alanlar, kamu yararı amaçlı park ya da rekreasyon alanı olarak kullanılmaktadır. Yıkılan yapının aynı hacimdeki kopyası, kent içerisinde belirlenen bir açık alanda yapılabilmektedir.⁷ Bütünleme ise; tarihi yapının parça parça ele alınarak, yapının eksik kalan parçalarının ilk tasarımındaki bütünlüğe kavuşturulacak biçimde tamamlanmasını ya da bu parçaların gerekirse yeni bir yerde yeniden birleştirilmesini tanımlamaktadır.⁸

Kırsal yerleşmeler; doğal çevre faktörleri, tarımsal faaliyetleri, rekreasyon etkinlikleri, sosyal yapıları, fiziksel çevreyi oluşturan konutları ve diğer birimleri ile bir bütün olarak, tarihi süreç içerisinde mimari kültürün oluşumunda etkin rol oynamaktadır. Bu bağlamda, farklı koşullar altında değişim gösteren kırsal yerleşmelerin belgelenmesi ve geleceğinin hazırlanması önem kazanmaktadır. Bu nedenle, kırsal tarihi alanların kalkındırılması, burada yaşayan insanlara istihdam olanaklarının yaratılması, sosyal ve kültürel bütünlüğün korunması, çağdaş uygarlığın yarattığı tüm hizmet ve olanakların verilebilmesi için kırsal kalkınma projelerinin geliştirilmesi zorunlu hale gelmektedir.

Turizmin en önemli kaynaklarından birisi olan mimari miras, Trabzon-Gümüşhane coğrafyasında, kent merkezlerinde yer alan tarihi kent yerleşkeleri, kaleler, konaklar, camiler, kiliseler vb. örneklerle;

⁷ Appleyard, 1981.

⁸ Ahunbay, 1999; Fitch, 1990; Kuban, 2000; Hasol, 1995.

kırsal alanlarda ise, İpekyolu ve Roma Yolları gibi tarihi öneme sahip ulaşım aksları üzerinde yer alan tarihi yerleşkeler, köyler, kaleler, manastır ve kiliseler, köprüler vb. örneklerle ön plana çıkmaktadır. Kent merkezlerinde bulunan yapıların ulaşım problemlerinin çözülmüş olması ve buna bağlı olarak gerekli hizmetlerin kolaylıkla sağlanabiliyor olması, bu yapıların korunarak çeşitli işlevlerle halkın kullanımına kazandırılmasında etkili olmuştur. Kent merkezlerinde yol ve hizmet sorununun olmayışı, bu yapılar özelinde kullanıcı ve ziyaretçi sıkıntısı yaşanmasının önüne geçmiştir. Kırsal alanlarda ise, durumun tersi yönde farklılaştığını görmek mümkündür. Ulaşımın ve fiziksel hizmetlerin yer yer güçlkle sağlanıyor ya da ender olması, bu çevrelerin aktif kullanımını güçleştirmektedir. Bölge halkının sosyal ve kültürel yaşantısının yanında, yerel ekonomiyi de doğrudan etkileyen bu durum, çoğunlukla kırsal alanların terk edilerek kent merkezlerine göç yaşanması sonucunu beraberinde getirmektedir. Terk edilerek kendi kaderine bırakılan kırsal yerleşmeler, zaman içerisinde yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu noktada; özellikle tarihi önemi, barındırdığı çok sayıda mimari mirasları ve yayla turizmi açısından önemli noktalardan birisi olan “**Santa (=Σάντα)**”, kaybolmaya yüz tutmuş önemli bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹

Gümüşhane sınırlarında bulunması nedeni ile Trabzon’dan; Doğu Karadeniz vadilerine bakan yamaçlarda yer alması ve topografyasının getirdiği zorluklar nedenleri ile de Gümüşhane’den yeterli yatırımı ve hizmeti alamayarak zamanla yıpranan Santa Harabeleri, Gümüşhane il merkezine 80 km, sahile 45 km uzaklıkta yer almakta, 1684m yükseklikte konumlanmaktadır. Trabzon’un güneydoğusunda, Gümüşhane İli Dumanlı Köyü sınırları içerisinde yer alan Santa Harabeleri, bölgenin en önemli değerleri arasında yer alan Sümela Manastırı’nın 10-15 km güneydoğusunda bulunmaktadır. Tarihi Roma yolları

⁹ Tutkun, 2009.

ve tarihi İpek Yolu'nun kesiştiği bir bölgede yer almakta, içinde bulunduğu vadinin yüksek yamaçlarında, vadiyi kontrol edebilecek bir pozisyonda konumlanmaktadır. Ulaşımı zor noktalarda konumlanması sebebi ile izole kırsal yerleşme özelliği taşıyan Santa Harabeleri; tarihi, arkeolojik ve doğal sit kapsamında ele alınmaktadır.

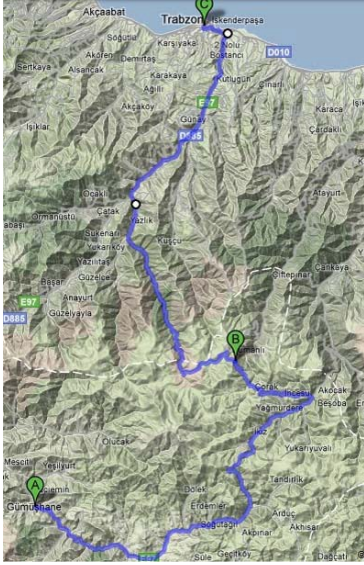
Resim 1. Yanbolu Vadisi ve Santa Harabeleri

Santa Harabeleri; 17. yy.dan beri dini, ticari ve kültürel anlamda önem taşıyan bir yerleşim yeri olmuştur. Günümüzde kalıntıları kısmen ayakta olan yerleşkenin bazı kaynaklara göre M.Ö. 27 tarihine dayandığı; bazı kaynaklara göre Rumlar tarafından kurulduğu ve Cumhuriyet dönemine kadar da yine Rumlar tarafından kullanıldığı belirtilmektedir.¹⁰

Tarihi eserler yönünden oldukça zengin olan Santa, doğal konumu itibariyle mezrea (Doğu Karadeniz kırsalında 1500-2000m yükseklikler arasında yer alan yerleşmeler) yüksekliğinde bulunmasına rağmen yayla (Doğu Karadeniz kırsalında 1800-2800m yükseklikler arasında yer alan yerleşmeler) özelliği taşımaktadır.¹¹ Yanbolu deresinin doğduğu üç ayrı yamaçta, 1684 m yükseklikte kurulmuştur. Tüm bölge, iki sıradağın oluşturduğu dar ve derin bir vadi içinde yer almaktadır. Bu sıradağlardan birinin doruk çizgisi doğuya, diğerininki ise batıya doğru uzanmaktadır. Bu noktadan yaklaşık üç saatlik mesafede Sümela Manastırı bulunmaktadır.

¹⁰ Bryer, 1985; Mollaveisoğlu t.y.

¹¹ Tutkun, 2009; Sümerkan, 1990.

Resim 2. Santa Harabeleri (Dumanlı Köyü) genel yerleşimi (URL1, 2009).

Aktif kullanıldığı dönemlerde Santa idari olarak Artasas¹² bölgesinde yer almaktadır. Santa, Rodopolis¹³ Metropolitliği¹⁴ ve Sümela Manastırı özünde özerk olmasına rağmen, idari olarak başlarında İğumen¹⁵ olmak üzere tüm manastır rahiplerinin teşkil ettiği İğumenlik Konseyine bağlı bulunmuştur.¹⁶

Aktif kullanıldığı dönemlerde, Santa'nın çevre bölgelerle olan bağlantıları araç yolu olmaması nedeni ile genellikle yaya olarak yapılmıştır. Santa'nın Trabzon ile olan bağlantısı, yaz dönemlerinde Olasa ya da Sümela Manastırı üzerinden, kış dönemlerinde ise bu yolların kapanıyor olması nedeni ile Yanbolu Vadisi üzerinden sağlanmıştır. Yanbolu üzerinden Trabzon bağlantısı, bu güzergâh üzerinde Türk köylerinin bulunması ve Türkler ile Santalılar arasındaki anlaşmazlıklar nedeni ile pek tercih edilmemiştir. Bu güzergâh geceleme sureti ile iki gün sürmektedir. Olasa üzerinden olan bağlantı; yaylalar üzerinden kuzeybatı istikameti takip edilerek sekiz saatlik yürüyüş mesafesi sonrasında gecenin Olasa'da geçirilmesinin ardından, üç saatlik bir yürüyüş sonrasında Hoşoğlan mevkiine ulaşılması, Piksit (Değirmendere) deresinin geçilmesi ve Trabzon - Erzurum araç yolu takip edilerek üç saatlik yürüyüş mesafesi sonrasında Trabzon'a ulaşılması ile sağlanmıştır. Sümela Manastırı üzerinden sağlanan bağlantı ise, Santa'dan batı istikameti takip edilerek üç saatlik yürüyüş mesafesi ile ulaşılan Kazukli yaylası üzerinden gerçekleştirilmiştir. Buradan sırası ile Kovlaka ve Monenen yaylalarına, oradan üç saatlik bir inişten sonra Manastır karşısına ulaşılmıştır. Manastır-dan ise Trabzon'a geçilmiştir.¹⁷

¹² Amasya-Gümüşhane arasında yer alan Pontus idari bölgesi. Bryer, A., 1988; ANΔPEA, 1990.

¹³ Üç egemen manastır olan Sümela, Vazelon ve Kuştu Manastırları'nın etkisi ile Trabzon'un Maçka İlçesi Yazlık Köyü sınırlarında 1902 yılında Pontus'da kurulan idari bölge. URL2, 2015.

¹⁴ Hristiyan Ortodoks Kilisesi ayrımına göre Pontus'da her bir Meropolit dini liderli vilayetlere ayrılmıştır. Bu vilayetlere bağlı, Manastırlar tarafından idare edilen daha küçük ilçeler bulunmaktadır. ANΔPEA, 1990; MATΘAIOY, 1986.

¹⁵ Manastırdan sorumlu dini lider. URL3, 2015.

¹⁶ ANΔPEA, 1990.

¹⁷ Gabpa, 2003; ANΔPEA, 1990; MATΘAIOY, 1986; Mollaveisoğlu t.y.,; Bryer, 1985; Ballance vd., 1966; Gündzalp, 1990.

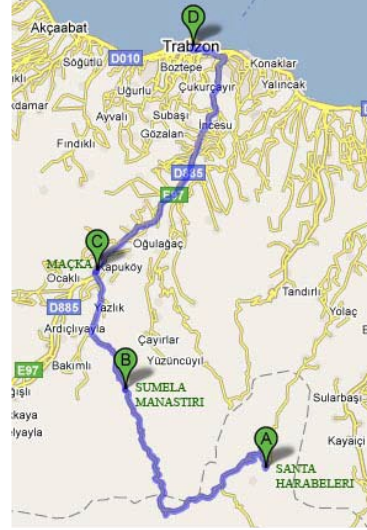
Santa Harabeleri Tarihi: Yerleşme ve Mimari Özellikleri

Doğu Karadeniz Bölgesi topoğrafik açıdan düzenli yerleşmelere en az elverişli bölgelerdendir. Konutlar tek tek veya birkaç evlik gruplar halinde topografya içinde dağılmış durumdadır. Dağlar denize paralel yükselir ve bu yüksek kütle ile deniz arasında çok eğimli sırt ve vadilerden oluşan bir engebeler düzeni yer almaktadır. Doğu Karadeniz kırsalında, kıyı boyunca uzanan kır yerleşmeleri ile iç kesimlerde özellikle dağlık kesimlerde yer alan kırsal yerleşmeler, topoğrafik yapı ve iklimsel etkiler nedenleri ile strüktürel anlamda farklılıklar göstermektedir. Bölgede yerleşmeler sahilde ve sahilden iç kesimlere doğru uzanan vadiler boyunca olmaktadır. Bu vadilerin taban ve yamaçları en sık rastlanılan yerleşim alanlarıdır. Her vadi tabanında küçük ya da büyük bir ırmak yer almakta, yerleşmelere ulaşan yollar genellikle bu ırmağı takip etmektedir.¹⁸

Dağınık yerleşimin ön plana çıktığı Doğu Karadeniz kırsalında sürekli yerleşim, sahilten başlayarak 1500-1600m yüksekliklere kadar konumlanmaktadır. Santa Harabeleri, sahilten yaklaşık 45km kadar içeride ve 1600m yükseklikte, 7 mahalleden oluşur. Burada konutlar, Doğu Karadeniz geleneksel yerleşme karakterinin aksine komşuluk ilişkilerine yer verecek biçimde bir arada konumlanmaktadır.

Santa Harabeleri'nin kentsel ve mimari özellikleri, bölgenin topoğrafik, iklimsel ve çevresel özellikleri yanında şüphesiz tarihi ve kültürel yapısıyla da doğrudan ilişkilidir. Bölgeye ilişkin literatürde, Pontus coğrafyası genel olarak Paflagonya (Kızılırmak-Yeşilirmak arası)'dan Kolhida'ya (Türkiye-Gürcistan sınırı) ve Ermenistan'ın kuzeydoğusuna kadar uzanan, Türkiye'nin kuzeyinde Doğu Karadeniz Bölgesi'nin dağlık kıyı şeridi olarak anılmaktadır.¹⁹

Doğu Karadeniz tarihi M.Ö. VIII. yüzyıla kadar dayandırılmaktadır. Temel amacı tarımsal ya da ticari

Resim 3. Santa Harabeleri sahil bağlantıları (URL1, 2009).

¹⁸ Sümerkan, 1990.

¹⁹ Gedikli, 2008; Kolektif, 2007; Bryer ve Winfield, 1985; MATΘAIOY, 1986.

faaliyetlerde bulunmak için, kendi toprakları dışında üsler kurarak yurt edinme olarak ifade edilen kolonizasyon hareketleri, bölge tarihinde yoğun bir biçimde yer bulmaktadır. M.Ö. VIII. yüzyıl sonlarından itibaren bölgede Miletos'lu kolonistlerin kıyı bölgelerinde koloniler kurarak bölge halkları ile ticaret yaptıkları bilinmektedir. Ayrıca bölgenin tarihsel sürecinde Makronlar, Driller, Tibarenler, Khalybler vb. bölgenin asıl otokton halklarının da varlığı bilinmektedir. Bu yönü ile değerlendirildiğinde bölge, M.Ö. VIII. yüzyıl sonlarından VI. yüzyıl başlarına kadar Hellen Kolonistleri ve bölgenin otokton halklarının birlikte yaşadığı bir coğrafya olarak ifade edilmektedir. Tarihsel sürecinde Pers, Roma, Bizans yönetimleri altında kalan bölge, 1461 yılında Trabzon'un fethi ile Osmanlı yönetimine girmiştir.²⁰

Strabon M. Ö. 27 tarihinde Trabzon'un güneybatısındaki dağlık bölgelerde Tçani'lerin (Lazi, Tçani, Sanni) ikamet ettiklerini yazmaktadır. Bu dağlı halklar arasında en kötülerinin Heptakometler (=Yedi+köy) olduğundan bahsedilmektedir. Santa yerleşmelerinin de yedi köyden oluşması, adı geçen halkın Santa'da yaşamış olabileceği düşüncesini uyandırmaktadır. Bryer'e göre ise Santa, 17.-18. yüzyıllarda Hristiyan Rum nüfus tarafından kurulmuştur. Buna karşılık Osmanlı kaynaklarında bölgeye yönelik yoğun bir yerleşimin görülmediği, Santa'nın ise mezra statüsündeki bir köy olarak tespitinin yapıldığı bilinmektedir. Tarihsel geçmişi farklı kaynaklarda farklı tarih aralıklarına dayandırılan Santa'nın, Miltiades Nymphopulos'a göre antik çağlardan 1922'ye kadar geçen dönemde bir Rum yerleşimi olduğu iddia edilmektedir. Bryer ise, Santalıların etnik geçmişinin belirsiz olduğunu ileri sürmektedir. Bu veriler ışığında Santa yerleşmeleri tarihinin, Kolonizasyon Dönemi öncesine uzandığı düşünülmektedir.²¹

19. yüzyıl Santa'nın en parlak dönemi olarak bilinmektedir. Günümüzde ise bölgede ciddi anlamda bir

²⁰ Bryer, 1988; Mümtaz, 2004; Gabpa, 2003; Gedikli, 2008; Emir, 2011.

²¹ Bryer, 1985; Ballance, Bryer ve Winfield, 1966; Gabpa, 2003; Dursun, 2015.

ulaşım probleminin söz konusu olması ve bölgenin ekonomik anlamda oldukça zayıf kalması nedenleri ile nüfus yoğunluğu oldukça düşük seviyededir. Hatta kış dönemlerinde nüfus 10-15 kişi ile sınırlı kalmaktadır.²²

Ulaşılması güç mevkide kurulan Santa, halkı için bir sığınak vazifesi görmüş; yerleşkede kapalı bir köy ekonomisi içinde, bölge halkına yetecek miktarda tarım ve hayvancılık yapılmış, dağlarda bulunan demir ve kurşun yatakları işletilmiştir. Rusya'ya ve çevre illere mevsimlik çalışmaya giden Santa'lı erkekler özellikle taş ustalığı, duvarcılık ve inşaat işçiliğinde ustalaşmıştır.²³

Bizans Devleti'nin idari yapısı içindeki Pontus, coğrafik konumu, doğal özellikleri ve İmparatorluğa kazandırdığı yeterli miktardaki ekonomik gelir nedenleri ile özel bir ekonomik ve sosyal idare formunu muhafaza etmiştir. Bu özel düzenin temeli, ekonomik teşvikler ve tedarikler sistemi ile bağlantılı olarak küçük tarımsal üretim şeklini teşkil etmiştir. Amaç, devletin sınır bölgelerindeki nüfusu tutmak ve sonuç olarak bunların askeri tampon bölgeler olarak kullanılmasını sağlamak olmuştur. Bu uygulama sonucunda, toprak sahibi silahlı çiftçiler "askeri çiftlikler", köylüler ile de "bağımsız köyler" meydana getirilmiştir. İç Pontus dağlık bölgeleri özellikle, M.S. IV. yüzyılda, Bizans-İran savaşlarında stratejik ikmal üssü olarak kullanılmıştır.²⁴ Santa Harabeleri, iç Pontus dağlık bölgeleri üzerinde yer almaktadır. Bu yönü ile değerlendirildiğinde Santa; Kapadokya üzerinden Karadeniz'e geçen askeri ve ticari yolların birleştiği coğrafyada yer alan bir yerleşke olması özellikleri ile de ön plana çıkmaktadır.²⁵ Küçük tarımsal üretim ve askeri faaliyetlerin yanında, Doğu Karadeniz dağlık bölgelerindeki kırsal yerleşmeler arasında yer alan Santa'nın yakın çevrelerinde bulunan maden yatakları da, bölgede ekonomik yeterliliği olumlu yönde etkilemiştir.

²² Gündüzalp, 1990; Gabpa, 2003; ANAPEA, 1990; MATΘAIOY, 1986; Mollaveisoğlu; Bryer, 1985; Ballance, Bryer ve Winfield, 1966.

²³ Gabpa, 2003; ANAPEA, 1990; MATΘAIOY, 1986.

²⁴ ANAPEA, 1990; Gabpa, 2003.

²⁵ Bryer, 1985.

Bu ekonomik yeterlilik, bölgede mekânsal birikim, konutlardaki mimari sentez, inşa sistemi, inşaat malzemeleri, kırsal bölgelerdeki yoğunluk ve olası genişlemeler üzerinde de doğrudan etki göstermiş, kentsel ve kırsal alanlarda artan inşaat faaliyetleri gözlemlenmiştir.²⁶

Aynı dönemlerde bölgede büyük manastır merkezlerinin kurulması sosyal ve demografik bileşenleri belirli kurallara bağlamıştır.²⁷ Pontus için özellikle ruhsal ve kültürel bir oluşumun başlatıldığı bu dönemde, Santa yerleşmelerinde yer alan kiliselerin yoğunluğu ve bu kiliselerin bölgenin en önemli dini merkezlerinden birisi olan Sümela Manastırı ile doğrudan ilişkili oluşu göz önünde bulundurulduğunda, Santa yerleşmelerinin dini merkez olma karakteri de ön plana çıkmaktadır. Pontus'ta Merkezi Kilise tarafından özellikle 19. yüzyılda yapılan dini reformlar sonrasında Kilise, toplumsal ve bölgesel meseleler konusunda söz sahibi olmuştur. Kilise bu anlamda bölgede yer alan çeşitli yönetim komisyonlarına katılarak, Ortodoks haklarını veya yerleşilen bölgelerdeki tüm nüfusun haklarını temsil etmeye başlamıştır. İç Pontus kırsal dağlık bölgelerinde "kilise bölgeleri" ve "mahalleler" olarak ikiye ayrılan yerleşmelerin (Santa Harabeleri bu bölgeler arasında yer almaktadır), kıyı yerleşimlerle karşılaştırıldığında açık bir şekilde savunma bölgeleri oldukları görülmektedir. Genellikle sarp yamaçlı ve farklı yüksekliklerdeki bölgelerde bulunan, ulaşılması ve uzak mesafeden görünmesi zor olan bu yerleşmeler, binaların morfolojik sadeliği ve birbirine benzerlikleri nedeni ile karakterize edilmektedirler. Morfolojik sadelik, konutların yaşa dayalı kategorileri ile sakinlerinin sosyal, ekonomik ve sınıfsal yerini ve örgütlenme işleyişini ayırt etmeye imkân vermektedir.²⁸

Konutlar birbirine yakın inşa edilmiştir. Bölgenin tüm tarımsal faaliyetlerinin sadece birkaç ay kırsal alanda olması nedeniyle, ana konutun dışında birçok

²⁶ Gedikli, 2008; Kolektif, 2007; MATΘAIOY, 1986; ANΔPEA, 1990.

²⁷ ANΔPEA, 1990; Gabpa, 2003.

²⁸ MATΘAIOY, 1986; ANΔPEA,1990; Gabpa, 2003, Tutkun, 2009.

yardımcı yapılara gereksinim duyulmuştur. Küçük kırsal üretim nedeni ile küçük hacimli az sayıda yardımcı ek binalar, ana konutun hemen yanına ya da yakın bir noktasına yerleştirilmiştir. Özel açık alan sınırlaması ve avlu yoktur. Üretim türünü, sadece yardımcı mekânlar değil, ortak kullanım binalarının türü (değirmenler, harman yerleri, samanlıklar vb.) ve bu binaların yerleşimlerine bağlı bağlantıları belirlemektedir. Diğer taraftan, ulaşılması güç olan bu bölgelerdeki kırsal yerleşmelerde (belirlenen yerleşme ile bağlantılı olarak, savunma ve mekânsal organizasyonun kontrolü nedeniyle), arazinin güçlü doğal geçişleri ve yapıların göreceli yoğunluğu dışında, açık kamusal kullanım alanlarının da minimum düzeyde olduğu görülmektedir. Bu yerleşimlerdeki iç güzergâhların darlığı ve meydanlar ile açık toplanma noktalarının yokluğu (toplantılar genellikle kapalı alanlarda veya kilisenin dış avlusunda yapılmıştır) karakteristik bir özellik arz etmektedir.²⁹

Yerleşmelerdeki binaların organizasyonu ve mekânsal yapısı, iç güzergâhlar ve dışarıya ulaşılabilme olanakları, insanların doğal çevre ve ekonomi çeşitliliği ile olan ilişkilerine yön vermektedir. Bu yerleşmelerin yakın veya uzak mesafedeki ekonomik merkezler ile olan ilişkileri veya ticaretleri, yerleşimin yapısı dışında, konutun inşa organizasyonunu da dolaylı olarak etkilemektedir. Aynı şekilde yapıların fonksiyonel organizasyonu ve doğal çevre ile ilişkilerinde konumlarının, yapısal özelliklerinin ve mimari biçimlenişlerinin belirleyici olduğu da bilinmektedir. Bu nedenlerle bu kırsal yerleşmelerde geçerli olan inşaat sistemi ve inşaat tekniğinin bölgedeki sosyo-kültürel yapı ile doğrudan ilişkili olduğu da görülmektedir.³⁰

Santa yerleşmeleri yönlenme olgusunda, manzara ve güneşten çok arazinin eğimi etkilidir; eğimin üst kottundan aşağı, açıklığa bakan cephe ön cephedir. Mimari gösterişsiz, sade ve içinde yer aldığı çevreye

²⁹ MATΘAIOY, 1986; ANΔPEA, 1990; Gabpa, 2003.

³⁰ Bryer, 1988; ANΔPEA, 1990.

uyumludur. Bunun en önemli nedeni endüstriye dayalı yapay malzemelerin değil, doğal malzemelerin kullanılmasıdır. Malzemeler en yakın yerel kaynaklardan temin edilmektedir. Malzemenin seçkinliğinden ve sağlamlığından ziyade kolay temin edilmesi ve iklim özelliklerine uygunluğu daha büyük önem taşımaktadır. Yerleşmelerin konumlandığı yükseklik ve jeolojik yapı yanında, bölge ikliminin yağışlı, ılıman ve nemli olması, vadi yamaçlarının sert rüzgârlara maruz kalması sebepleri ile malzeme olarak en eski ve temel doğal malzemelerden, doğal taş ve ahşap tercih edilmiştir. Bina gövde duvarlarında, yaşama katını zeminden ayıran duvarlarda, ahır ve depo mekânlarının duvarlarında masif taş malzeme kullanılırken, döşeme ve çatı gibi elemanlarda ahşap tercih edilmiştir. Bu yönü ile incelendiğinde Santa geleneksel mimarisi; uzun deneyimler sonucunda yağış, rüzgâr, güneş ve nem gibi etkilere çeşitli çözümlerin getirildiği sade bir mimari tür olarak karşımıza çıkmaktadır. Sıcaklık ve rüzgar; yapının dış duvar konstrüksiyonunu, nem; yapının konumlanmasından, zemin ile nasıl bir ilişki kuracağına kadar birçok yapısal kararı, rüzgâr; iklimin diğer koşullarına bağlı olarak korunma ya da yararlanma amacıyla yönlendirme ve cephe organizasyonunun belirlenmesini, yağışlar ise türüne göre dış görünüşü, çatıların eğimini, örtü malzemesini ve konstrüksiyon türünün seçimini etkileyen en önemli belirleyicidir.³¹

Santa yerleşmelerinde yer alan konutların yapıım sistemleri, dış duvarlarda taş, iç bölme duvarlarda, döşemelerde ve çatılarda ise ahşap olmak üzere çeşitlenmektedir. Dış duvar kalınlıkları, 50-100cm (genellikle 70cm) arasında değişmektedir.³² Taş duvarlar, malzemenin işleniş ve görünüş özelliklerine göre adi taş duvar (moloz taş duvar), yontu taş duvar (kaba yontu ve ince yontu taş duvar) ve kesme taş duvar gibi sınıflara ayrılmaktadır. Taşların işlenebilirliklerine bağlı olarak, bina üzerinde kullanım yerleri ve şekilleri değişiklikler göstermektedir.

³¹ Özgüner, 1970.

³² Tutkun, 2009.

Trabzon-Yomra Bölgesi, kiremit örtü ve hartamanın her ikisinin de görülebildiği alanlardır. 1930'lu yıllara kadar, kiremit dışındaki çatı örtüleri hartama ya da daha kalın kesitli dilme tahtalardan (padar) oluşmuştur (Sümerkan, 1990). Araştırmaya konu olan Santa Harabelerinde, hartama ve benzeri organik levha kaplı çatıya rastlanamamıştır. Saptanan örtüler çoğunlukla kiremit ve teneke örtülerdir. Fakat yörenin tarihsel geçmişinde çatı örtüsü olarak genellikle hartama ve oluklu kiremidin kullanıldığı anlaşılmıştır.³³

Santa Yerleşmeleri

Santa, merkez Piştoflu olmak üzere, İşhanlı, Çakallı, Zurnacılı, Terzili, Binatlı ve Cinganlı ile birlikte toplam 7 mahalleden oluşmaktadır. Bu yedi mahalle dışında, kuzey bölgesinde, Hancaria, Ftelenia, Oniki Köknar, Horaçandon ve Aliandon isimlerinde küçük yerleşim yerleri bulunmaktadır. Bunlardan Hancaria, Terzili Mahallesi'ne; Ftelenia, Zurnacılı Mahallesi'ne; Oniki Köknar, İşhanlı Mahallesi'ne; Horaçandon, Binatlı Mahallesi'ne; Aliandon ise Cinganlı Mahallesi'ne bağlıdır. Kasabanın çarşı merkezi olan Piştoflu, yamaçlarda yer alan diğer mahallelere "stratas" denilen dar stabilize yollarla bağlıdır.³⁴

Günümüzde, yüksek eğitim nedeni ile Binatlı ve Terzili Mahalleleri'nin belirli bölümlerinin yoğun bir şekilde toprak altında kaldığı, hatta Binatlı Mahallesi'nin bu bölümlerinin üzerinde bir orman tabakası gözlemlenmektedir. Terzili Mahallesi'nin ise tamamen toprak altında kalmaktan, üst kotunda yer

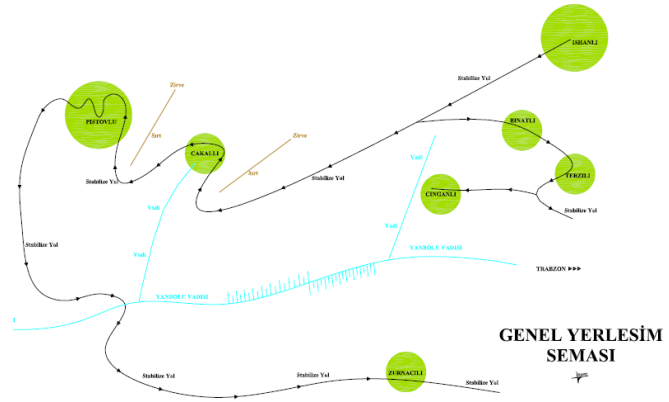
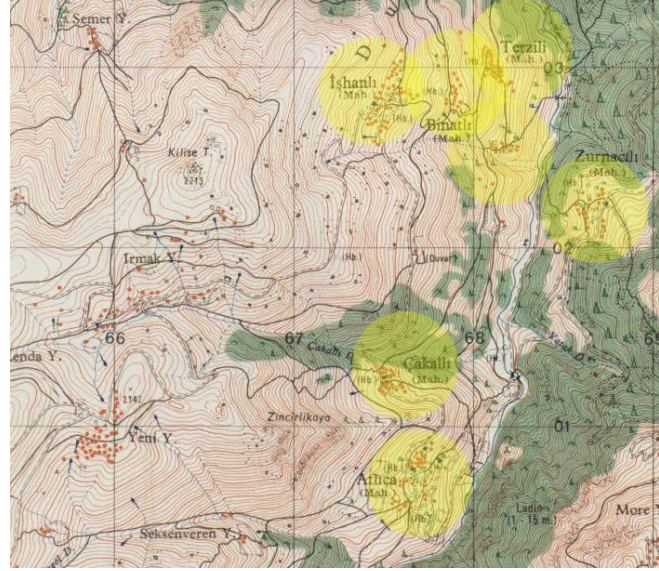
Etimolojik verilere göre 7 mahalle-nin isimleri (Karagöz, 2006; Üçüncüoğlu, t.y.)

Atlıca Mahallesi	(= Piştoflu = Pistofandon)	pishtof (=silah) + anton (=Yunanca'da son ek)
İşhanlı Mahallesi	(= Sihanandon)	Sihan (=ermenî prensi) + anton
Çakallı Mahallesi	(= Çakalandon)	Çakal (=çakal) + anton
Zurnacılı Mahallesi	(= Zurnaciandon)	Zurnacı (=zurna çalan kişi) + anton
Terzili Mahallesi	(= Terziandon)	Terzi (=terzi) + anton
Binatlı Mahallesi	(=Pinetendon, Piniatandon)	
Cinganlı Mahallesi	(=Cejlerandon, Koslarandon)	

³³ Tutkun, 2009.

³⁴ ANAPEA, 1990; MATΘAIOY, 1986; Bryer, 1985; Ballance vd., 1966; Gündüzalp, 1990.

alan köknar ağaçları ile kaplı orman sayesinde kurtulduğu bilinmektedir. Bu nedenle buralardaki izlerin tespit edilmesi oldukça güçtür.

Resim 4. Santa mahalleleri genel yerleşimi

Mahallelerin birbirinden uzaklıkları bir veya birkaç km'yi bulabilmektedir. Her mahallede tümüyle taştan inşa edilmiş tek katlı konutlar, taş cephe bir veya iki kilise ve şapel, hemen hemen her sokak başında bir çeşme bulunmaktadır. Kiliselerin büyüklükleri ve sayıları, mahallelerin nüfusları ile orantılıdır. Santa'da yer aldığı bilinen 7 mahalle içerisindeki 8 kiliseden geriye sadece dış duvarları ayakta kalmıştır. 8 Kilise'den Binatlı'da yer alan Kilise ise, çatısı ve dış duvarları ile birlikte bütün olarak ayakta kalan tek örnektir.

Resim 5. Santa'da İşhanlı ve Binatlı kiliseleri

Santalılar, büyük ölçüde hayvancılık, tarım ve inşaat işleri ile uğraşarak geçimlerini sağlamışlardır. Atlıca (Piştöflu) Mahallesi'nin karşısında ve vadinin batı yakasında iki kiremit fabrikası; Atlıca (Piştöflu) Mahallesi'nin alt kısımlarında kireç ocakları ve vadi geneline yayılmış, hemen hemen her Mahalle'nin çevresinde yer almak üzere otlaklar bulunduğu bilinmektedir. Yanbolu deresi üzerinde, biri Atlıca (Piştöflu) Mahallesi bağlantısında, bir diğeri Terzili Mahallesi bağlantısında, bir diğeri İki Nehir mevkiinde, sonuncusu ise Ftelon mevkiinde bulunmak üzere dört taş köprü ile çeşitli noktalarda buğday öğütülen su değirmenleri bulunmaktadır.³⁵

³⁵ Tutkun, 2009; ANAPEA, 1990; MATΘAIOY, 1986

Santa’da konutlar; genellikle iki katlı, seyrek olarak üç katlı yapılmıştır. Malzeme olarak taş, örtü malzemesi olarak ise kiremit kullanılmıştır. Hemen hemen her evin giriş kısmı iki kısma ayrılmaktadır. Bunlardan biri inekler için ahır olarak, diğeri ise odun, sepet, tarım aletleri için depo olarak kullanılmıştır. Ahırın havalandırma ve ışık için küçük bir penceresi bulunmaktadır. Bu pencere ineklerin soğuktan korunması için küçük yapılmıştır. Ahırın tabanı, hayvan idrarlarının dışarı akması için eğim verilerek yapılmış tahta döşemedendir. Duvarların birinde ineklere yem olarak verilen otların yerleştirilmesi için “Panthenin” denilen bir yer ve inekleri boyunlarından bağlamak için bir ip bulunmaktadır. Gübre, kış boyunca ahır dışındaki ön duvarın önünde toplanmakta ve ilkbaharın başlamasıyla birlikte kadınların özel geniş sepetleri ile daha iyi verim almak için sebze bahçelerinde veya tarlalarda kullanılmaktadır.³⁶

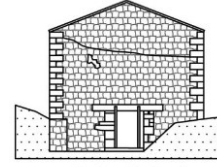
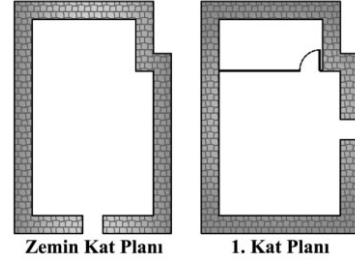
Evlerin geniş olan 1. katları konut olarak kullanılmıştır. Seyrek olarak üst katın bir bölümü ahşap duvar ile ayrılmaktadır. Ocak ve baca genellikle evlerin doğu tarafında bulunmaktadır. “Dranin” denilen baca yüksektir ve dumanın rüzgârdan içeriye girmesini önlemek için çatının daha üzerindedir. Ocağın ön tarafında yemek kabının yerleştirilmesi için kullanılan demirden yapılmış bir üçayak bulunmaktadır. Kış aylarında ineklerin kontrol edilebilmesi için, ahır ile irtibatı olan ve “hapiang” denen özel bir bodrum kapağı bulunmaktadır.³⁷

Eğer varsa, üçüncü kat daha geniştir ve kış aylarında ineklerin beslenmesi için kuru ot deposu olarak kullanılmaktadır. Eğer üçüncü kat mevcut değilse, o zaman kuru otların depolanması için evin etrafında ayrı bir bina, samanlık (asieron) olarak inşa edilmektedir. Evlerin kapıları genellikle güneye dönüktür. Her evde girişin solunda içe açılan bir fırın ve

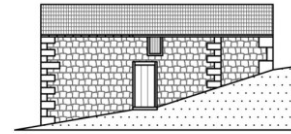
³⁶ Tutkun, 2009.

³⁷ Gündüzalp, 1990; ANAPEA, 1990; MATΘAIOY, 1986; Mollaveisoğlu, t.y.; Bryer, 1985; Ballance, Bryer ve Winfield, 1966, Tutkun, 2009.

hamur yoğurmak için bir tekne bulunmaktadır. Bu fırınlarda ekmek yapılmaktadır.³⁸

Doğu Cephesi

Kuzey Cephesi

Resim 6. Santa harabelerinde konut plan ve cepheleri

Resim 7. Santa'da, Terzili ve Çakallı mahallelerinde konut

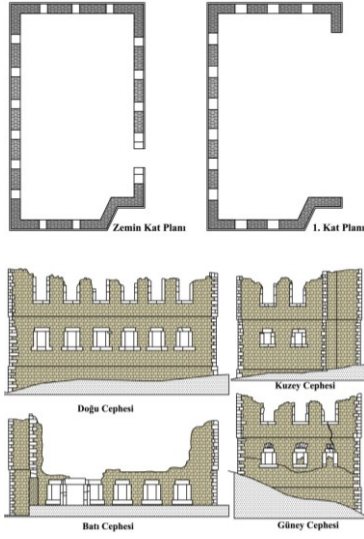
Santa'da okul binaları genel olarak iki katlıdır. Alt kat, hava şartlarından dolayı oyunlar ve törenler gibi etkinliklerin dış ortamda yapılamaması nedeni ile bu etkinlikler için kullanılmaktadır. Üst kat ise, öğrenim salonu olarak kullanılmaktadır.³⁹

İşhanlı ve Atlıca (Piştoflu) gibi tam bir ilkokulu olan ve her okulda iki öğretmeni bulunan büyük mahalleler dışında, okullarda genellikle bir öğretmen bulunmaktadır. Nüfusu az olan Çakallı Mahallesi okul ve ibadet ihtiyacını komşu Atlıca (Piştoflu)'dan sağlamaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Cinganlı

³⁸ Tutkun, 2009.

³⁹ ANΔPEA, 1990; MATΘAIOY, 1986.

Mahallesi ile Atlıca (Piştöflu) Mahallesi arasında yer alan Katsia bölgesinde tüm Santa Mahalleleri'ne hizmet vermesi amacı ile yapılması planlanarak temelleri atılan ortaokul, savaşın çıkmasının ardından tamamlanamamıştır. Fakat temelleri halen yerinde tespit edilebilmektedir.

Resim 8. Santa Harabeleri Piştöflu Mahallesi okul binası planlar ve cepheleri

Resim 9. Santa Harabeleri Piştöflu Mahallesi okul binası

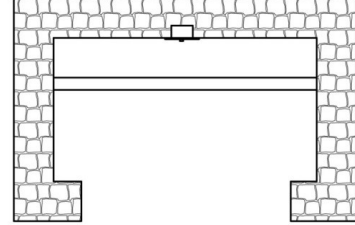
Aktif olarak kullanıldığı dönemlerde, soğuk suları ile meşhur olan Santa Mahalleleri'nde, "pegad" adı verilen su kuyuları bulunmaktadır. Bu kuyular aktıkları mahallenin, yörenin ya da evin isimleri ile anılmaktadır. Kuyular içerisinde daima durgun su bulunmaktadır. Köy dışında bulunan çeşmeler özel olarak yapılmış "kutsal" denilen taş yapılar içinde bulunmaktadır. Pek çok kuyu taştan yapılan kubbeli bir yapı ile çevrilmiştir. Köy içinde yer alan kuyularda

genellikle yoldan geçen insanların su içmesi için, kuyu duvarına asılmış zincirli bakır kovalar bulunmaktadır.⁴⁰

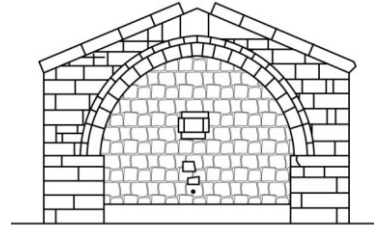

Piştöflu Merkez Mahallesi Bağlamında Yeniden Kullanıma Yönelik Bir Değerlendirme

7 mahalle ve bu mahalleler içerisinde dağılmış 173 tarihi yapının yer aldığı Santa Harabeleri oldukça geniş bir alana yayılmakta, mahallelerin her biri vadi yamacında farklı tepeler üzerinde yer almaktadır. Çalışma kapsamında yedi mahallenin her birinin genel yerleşim karakterleri incelenerek değerlendirilmiştir. Gerek fiziki yapıları, gerekse mimari ka-

Plan

Doğu Cephesi

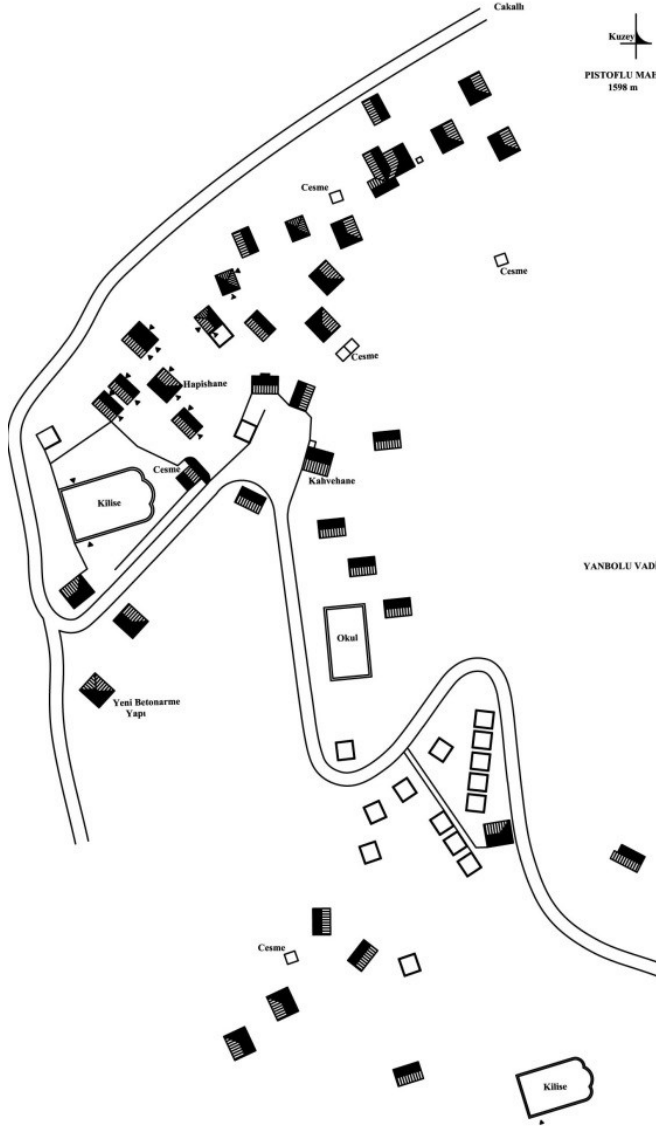
Resim 10. Santa Harabeleri çeşme plan ve cephesi

Resim 11. Santa'da, Terzili ve Çakallı mahallelerinde çeşme

⁴⁰ Tutkun, 2009.

rakteristikleri birbiri ile tamamen örtüşen bu mahallelerin tamamının tek seferde çalışılmasının güç olması nedeni ile çalışmanın Piştöflu Mahallesi özetinde daraltılmasına karar verilmiştir. Nüfus verileri ve içerisinde yer alan yapı stoku açısından en yüksek rakamlara sahip olması, merkezi bir noktada konumlanmış olması, mimari karakteristik açısından diğer mahalleleri temsil edici yapılara sahip olması, ticari işlevin yer aldığı tek mahalle olması ve literatürden elde edilen bilgilere göre merkezi yönetimi ve merkezi kiliseyi de bünyesinde barındırmış olması, Piştöflu Mahallesi'nin örnek alan olarak seçilmesinde etkili olmuştur. Piştöflu Mahallesi'nde yaşayan yaşlı insanlardan elde edilen sözel bilgilere göre, tarihsel sürecinde bu mahallede silah imal edildiği, nişancılık konusunda denemelerin yapıldığı ve burada konaklayan orduların her türlü teknik ihtiyaçlarının giderildiği düşünülmektedir.

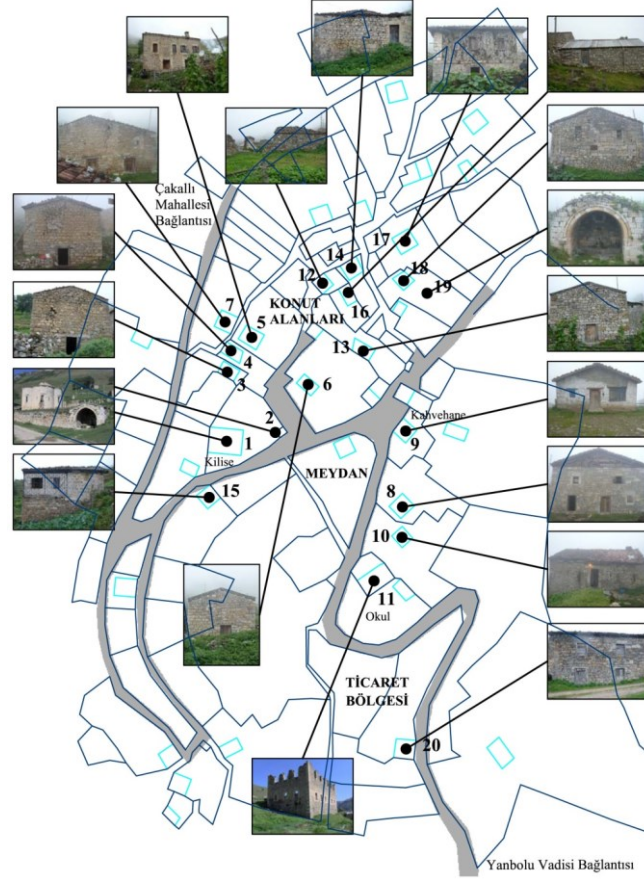
Piştöflu Mahallesi içerisinde geçen stabilize yol ile eğimin üst kotunda yer alan Çakallı ve İşhanlı Mahallelerine bağlanılmaktadır. Stabilize yol alt kotta vadi tabanına, vadinin karşı yamacında yer alan Zurnacı Mahallesi'ne ve vadi üzerinden ilerlendiğinde Karadeniz sahiline ulaşmaktadır. Yanbolu Vadisi'nin çok eğimli arazisi üzerinde kurulan yerleşmelerde, arazi kullanım kararlarının verilmesinde topoğrafya oldukça etkili olmuştur. Ekonomik ve tarımsal faaliyetlerini sürdürecekleri alanlar seçilirken eğimin az olduğu ve kolay erişim imkânına sahip alanların seçilmesine dikkat edilirken, yapının konumlandığı alan ile bu alanın yapıya olan etkileri ikinci planda bırakılmıştır. Piştöflu Mahallesi çoğunlukla, araziye ve çevreye hâkim konumda, eğimin üst kotlarında konumlanmıştır. Yerleşmeye olan ulaşımın zor olması bir şanssızlık değil, savunma amaçlı bir tercihtir. Bu nedenle ilerleyen dönemlerde söz konusu bölgede yapılması planlanan rehabilitasyon çalışmalarında, ulaşımın kolaylıkla sağlanması hedeflenirken, doğal yol dokusunun ve yol genişliklerinin korunarak kullanılması önerilmektedir.

Resim 12. Piştoflu Mahallesi genel krokisi

Yedi mahalle içerisinde ticaret işlevini yüklenen mahallenin de Piştoflu olduğu bilinmektedir. Yerleşmenin geneline bakıldığında ticaret ile konut alanlarının ayrı tutulduğu saptanmıştır. Ticaret aktivitelerinin yer aldığı yapılarla konut alanları farklı akslar üzerinde gruplanmaktadır. Ancak mahalle meydanaından vadiye inen yol aksı üzerinde yer alan yapıların zemin katlarının ticari işlevler ile değerlendirildiği, üst katlarının ise konut işlevli olduğu düşünülmektedir.⁴¹

⁴¹ Tutkun, 2009.

Resim 13. Piştöflu Mahallesi işlevsel dağılım

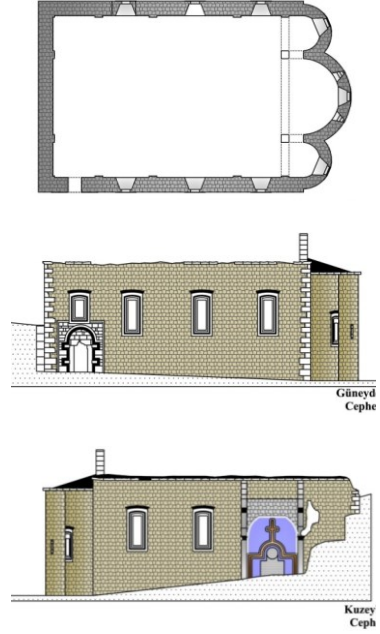
Tamamı yığma sistem taş duvarlarla inşa edilen Piştöflu Mahallesi yapılarından günümüze sadece; 34 konut, 1 kilise, 2 şapel, 1 okul ve 1 çeşme ayakta kalmıştır. Bu yapıların yanında, temellerinden planları belirlenebilecek durumda pek çok kalıntı saptanmıştır. Köyde yaşayan yaşlıların ifadelerine ve yapı üzerinden okunan izlere göre, ayakta kalan yapılardan birinin geçmişte cezaevi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yapı, köy meydanına yakın bir noktada, kilisenin kuzeybatısında yer almaktadır. Kilise, cezaevi, çeşme, okul vb. yapıların meydan çevresinde toplanmış olması, merkezi bir yerleşim anlayışını ön plana çıkartmaktadır. Aktif kullanıldıkları dönemlerde, Santa yerleşmelerinde yer alan meydanlar, diğer Pontus kırsal yerleşmelerinde olduğu gibi harman yerleri olarak da kullanılmıştır.⁴²

⁴² Tutkun, 2009; URL 4, 2008.

St.Kyriake, St.Panteleimonos, St.Christophoros adlı kilise ve şapellerden, kilisenin mahallenin merkezinde meydan yakınında, şapellerden birinin vadiye inen yol üzerinde mahalle çıkışında, diğer şapelin ise mahalle dışında, merkezin güneybatısında yer aldığı anlaşılmaktadır. Her üç yapının da çatıları; defnecilik, yağma ve sert iklim koşulları sebepleri ile tamamen yok olmuştur. Bu yapılardan geriye sadece dış duvarları ayakta kalmıştır. Büyük hasarlar görmüş olan dış duvarlar üzerinde büyük çatlaklar ve yarılmalar dikkat çekicidir. Kilise zemin döşemeleri ise tamamen yok olmuştur. Meydanda yer alan kilise duvarlarında 2 fresk, 2 kabartma ve giriş kapılarından biri üzerinde yer alan haç dikkat çekicidir. Köyde yaşayan yaşlıların ifadelerine göre, meydana yer alan kilisenin yanında Santa Mahallelerindeki en büyük çan kulesi olduğu bilinmesine rağmen, alanda bu kulenin izine rastlanamamıştır. Meydanda yer alan Christoforos Çeşmesi'nin yanından yukarıya doğru çıkan merdivenler, bir taraftan kiliseye bağlanırken, bir taraftan da mahalle içerisine giden patikayı sonlandırmaktadır.⁴³

Mahalle ortasındaki meydan sınırında yer alan okul binasının, 1923 yılında 7 sınıftan oluştuğu yönünde bilgilere ulaşılmıştır. Söz konusu binanın yapım sisteminden ve yakın bölgelerde yer alan benzer mimari örneklerden yola çıkılarak, binanın 2 katlı olduğu düşünülmektedir. Günümüzde ise binanın çatısı ve dış duvarlarının üst kısımları tamamen yıkılmıştır. Sağlam kalan dış duvarlar üzerinde çeşitli hasarlar ve çatlaklar göze çarpmıştır. Binanın döşemeleri tamamen yok olmuştur. Bina üzerinde döşemelere ait sadece birkaç dış duvar-döşeme bağlantısı izlerine rastlanmıştır.

Piştoflu Mahallesi, Santa Harabeleri ve İç Pontus karakteristik özellikleri incelendiğinde, sert iklim ve yağışlar nedeni ile alanda açık toplanma ya da etkinlik mekânlarının geçmişinde de bulunmaması, bu amaçla kilise bahçesinin ya da meydanın kullanılmış olması, buna karşılık kapalı toplanma mekanı olarak

Resim 14. Piştoflu Mahallesi kilise plan ve cepheleri

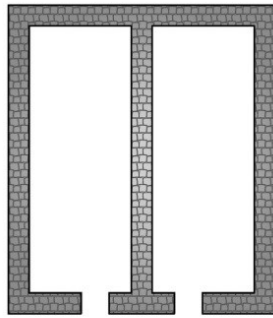
⁴³ Tutkun, 2009.

kilisenin, kahvehanenin ve büyük evlerin tercih ediyor olması, yeniden işlevlendirmede çözümlenmesi gereken bir başka problemi ortaya koymaktadır. Mahallede yer alan okul binası incelendiğinde, büyüklük ve konum olarak toplu yapılacak etkinliklere hizmet verebilecek nitelikte olması, her yöne açılan cephelerinin bulunması, yapılacak bütünleme ile kullanıma kazandırılacak olan üst katın, sınıflarda olduğu gibi küçük bölümlenmelerle daha küçük etkinlikler için alternatif mekânlar sağlaması, okul binasının yeniden işlevlendirilmesinde, çok amaçlı sosyal ve kültürel etkinlik mekânı olarak ele alınmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir.⁴⁴

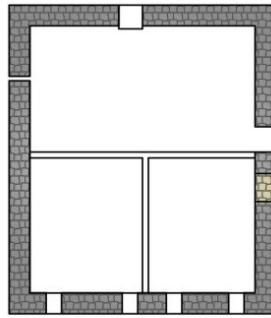
Sert iklim koşulları nedeni ile yörede rahatça bulunabilen malzemelerden taşın yoğun kullanımı sonucu yapılarda doluluk / boşluk oranlarından doluluk oranının daha fazla olduğu belirlenmiştir. Gerek taş malzemenin geniş boşluklara imkân vermemesi (yataydaki taşıyıcılık gücünün zayıf olması nedeni ile), gerekse ısı kaybının minimuma indirilmesi gibi nedenlerle plan tipi son derece basittir. Piştöflü Mahallesi'nde yer alan konutlar "Basit Aşhaneli Plan Tipi" özellikleri göstermektedir. Fakat konutların pek çoğunda ocak / baca tespit edilememiştir. Konutlar zorunlu olarak eğime dik konumlandırılmakta, girişler ve mekânlar buna göre düzenlenmektedir. Eğimin yönlendirici etkisi, rüzgâr ve yağışlardan kaçınmayı da güçleştirmektedir. Yapı örneklerinin tamamı zemine oturmakta olup bu kat genellikle ahır, depo ve ticari amaçlara hizmet vermektedir. Sivil mimari yapılara ait rölöveler incelendiğinde, yapıların en-boy oranları ve yüksekliklerin hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Farklı malzemelerle oluşturulan yapı duvarlarında, seçilen malzemelerin yerel imkânlarla sağlanabilen malzemeler olduğu belirlenmiştir. Yerel malzemelerin daha ekonomik olması, kolay bulunması ve uygulama tekniğinin bilinmesi bu seçimlerde etkili olmaktadır. Yapılara eklenmesi planlanan yeni mekânlar ve yapılması planlanan ekler, topoğrafya-

⁴⁴ Tutkun, 2009.

dan kaynaklı olarak yine eğime dik bir şekilde konumlandırılmaktadırlar. Tüm konutlarda ıslak hacimler ana bina dışında, sonradan yapılan eklerle çözülmüştür. Çatı biçimleri açısından yapılan irdelemeler sonucunda, genellikle beşik çatı ve 3 yöne eğimli kırma çatı kullanıldığı belirlenmiştir. Çatı örtü malzemelerinin genellikle oluklu kiremitten oluştuğu saptanmıştır. Ancak çatı örtü malzemesi açısından Doğu Karadeniz'in Yomra aksından ikiye ayrıldığı ve bu aksın batısında hartama, doğusunda ise kiremit kullanıldığı bilinmektedir. Santa Harabeleri ise Yomra aksı üzerinde yer alan Yanbolu Vadisi üzerinde konumlanmaktadır. Bu nedenle, her ne kadar Piştöflu Mahallesi özelinde incelenen yapı örneklerinin büyük çoğunluğunda çatı örtü malzemesi olarak oluklu kiremit kullanıldığı belirlenmiş olsa da, önceki dönemlerde yer yer hartama kullanıldığı da düşünülmektedir. Ancak, yapı genelinde kullanılan malzemelerin taş ağırlıklı olması ve Santa Yerleşmelerinde ahşap kullanımının oldukça düşük seviyede bulunması da bu durumun tersini işaret etmektedir.

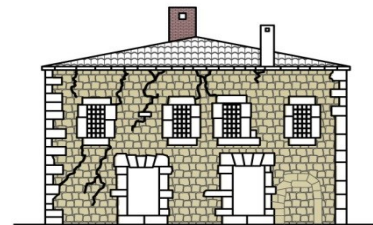

Zemin Kat Planı

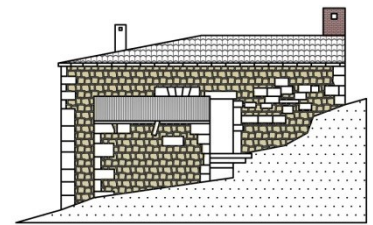

1. Kat Planı

Yapılan alan çalışmaları sonucunda elde edilen rölevetlerden yararlanılarak yapılan değerlendirmelerde, alanda yer alan özgün mimari yapıların bazılarının iyi durumda bulunmasına rağmen, pek çoğunun orta seviyede ya da harap durumda bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum, söz konusu yapıların yeniden kullanıma kazandırılabilmesi için teknik mü-

Doğu Cephesi

Kuzey Cephesi

Resim 15. Piştöflu Mahallesi konut plan ve cepheleri

dahalelerin yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Alan çalışması ile ele alınan yapılardan dokuz tanesinin iyi durumda, 8 tanesinin orta dereceli, 3 tanesinin ise harap durumda olduğu tespit edilmiştir. Bu yapıların tamamına yakınının bakım-onarım, sağlamlaştırma, yapısal, işlevsel ve ekonomik yenileme, çevresel yenileme gerektirmesinin yanında, fiziksel durumlarına bağlı olarak bazılarının bütünleme gerektirdiği yerinde tespit edilmiştir. Ele alınan yapıların tamamında yenileme-yeniden işlevlendirme gerekmektedir. Bunlara karşılık, ele alınan yapıların hiçbirinde temizleme, kopyasını yapma ve anastilosis gerekmemektedir. Yeniden yapım ise, ele alınan yapılarda gerekmemekle birlikte, alanda yer alan yapı izlerinin yeniden ayağa kaldırılabilmesi için gerekli bir teknik olarak düşünülmüştür. Yerinde koruma önerildiği için konumsal yenileme gerekli görülmemektedir.

Piştöflu Mahallesi özelinde gerçekleştirilen çalışmalarda, tespit edilen yapıların kullanılabilir mekanları ile, gelişmemiş mekanlarının ortaya konulması, alanda yer alan özgün mimari yapıların genel karakterlerinin belirlenerek bu doğrultuda çözümler aranabilmesi için önemlidir. Örneğin bu çalışmalar sonucunda, pansiyon ev olarak kullanılması planlanabilecek konutların ıslak hacim ve mutfak gibi hizmet mekânlarının bulunmayışı, aşhanelerin mutfak işlevini karşılamak için yeterli görülmeysi, asıl kullanım amacı ahır, depo vb. olan mekânların yeni işlevlendirmede farklı amaçlar için kullanılması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenlerle Piştöflu Mahallesi için denenen modelde, “Pasif Koruma” politikalarının yeterli olmayacağı düşünülerek “Aktif Koruma Politikaları” önerilmiştir.

Tarihi çevrelerde restorasyon çalışmaları yapılar grubu bazında ele alındığında üç kategoride incelenmekte; birinci kategoride kuralcı ve parçalı düzenlemeler, ikinci kategoride; renovasyon, konservasyon ve yeniden yapım çalışmaları, üçüncü kategoride ise korunamayacak durumda olan, yıkılabilen ya da ye-

niden inşa edilebilecek olan binaların rekonstrüksiyonu ile tarihi kent strüktürü içerisinde, yeniden yapımı öngörülmeden yıkılan binaları kapsamaktadır. Piştöflu Mahallesi'nde yer alan yapılara yönelik gerçekleştirilebilecek restorasyon çalışmalarında birinci kategoride yer alan kuralcı ve parçalı düzenlemeler ile ikinci kategoride yer alan renovasyon, konservasyon ve yeniden yapım çalışmaları gerekli görülürken; üçüncü kategoride yer alan tekniklerin uygulanmasına gerek olmadığı anlaşılmaktadır.

Tarihi anıtların ve sitlerin korunması ve restorasyonu için özel planlama stratejilerinin geliştirilmesi, salt fiziksel planlama yerine kullanım organizasyonunun da planlanması gerekmektedir. Bu doğrultuda, yeniden canlandırılması planlanan tarihi alanlarda zaman zaman yeni yapıların planlanarak inşa edilmesine izin verilebilmektedir. Ancak izin verilen bu yeni yapıların ve bu yapılara yüklenen yeni kullanımların, tarihi çevrelerin genel uyumu göz önünde bulundurularak ele alınması gerekmektedir.⁴⁵ Tarihi yapıların korunması ve yeniden canlandırılması uygulamalarında, prensip olarak, yapının geçirmiş olduğu tüm tarihi periyotların korunması beklenmektedir. Her ne kadar belirli işlevler yüklenmiş olan binaların bir anıt olarak ele alınıp, evrim süreçlerinin yansıtılabilmesi için tüm periyotlarının bir arada ele alınması gerekiyor olsa da; aktif korumanın sağlanabilmesi için, bu periyotlar içerisinde en belirgin olanının seçilerek, çalışma genelinin bu doğrultuda sürdürülmesi gerekmektedir.⁴⁶

Özetle; yerleşimin yapısal organizasyonu, sosyal yapısı, sınıfsal organizasyonu, topoğrafik ve çevresel özellikleri, ekonomik unsurlar ve hüküm süren faaliyetler, yerleşimin mekânsal kimliğini şekillendirmekte, yerleşim tablosunu değiştirmektedir. Bu bilgiler, araştırmaya konu olan Santa Harabeleri'nin de tarihi Pontus sınırları içerisinde yer alan sınır köylerinden biri olması, ticari ve askeri yolların kesiştiği bir

⁴⁵ Appleyard, 1981; Kuntay, 2004.

⁴⁶ Appleyard, 1981.

coğrafyada yer alması, 19. yüzyıl boyunca gözlenen nüfus hareketlerine rağmen, büyük oranda “*şematik olarak değişmeden*” kalan bölgelerden birisi olması, bugün terk edilmiş olmakla birlikte, temel mekânsal formunun korunmuş olması nedenleri ile önemlidir.⁴⁷

Piştöflü Mahallesi'nin yeniden kullanıma kazandırılarak, alanın kalkındırılmasının sağlanmasında itici güç, fiziksel faktörler olarak belirlenmiştir. Kırsal yerleşme karakteri ve içerisinde yer alan mimari mirasların korunmasının, hem yerel hem de bölgesel ekonomiye büyük katkılar sağlayacağı ve bu durumda yerel halkın kısmen kullandığı geleneksel taş evlerin konaklama (pansiyon) amaçlı değerlendirilmesinin, bu katkıyı daha da güçlendireceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Ahunbay, Z. (1999), *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, İstanbul: YEM Yayınları.

Appleyard, D. (1981), *The Conservation of European Cities*, Second Press, Cambridge, Massachusetts and London, England: The MIT Press.

Aysu, M.E. (1976), *Eski Kent Mekânlarını Düzenleme İlkeleri, “Kent Planlama Bütünü İçinde Sistematik Bir Çözümleme, Planlama, Tasarlama Modeli Trabzon Kenti Orta - İç Kale Tarihi Yerleşimi Üzerinde Bir Deneme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Devlet Mühendislik ve Mimarlık Akademisi, Mimarlık Bölümü, İstanbul.

Ballance, S., Bryer, A. & Winfield, D. (1966), *Nineteenth Century Monuments, APXEION ΠONTOY* (Arheion Pontou 28-1966), Part I, AOHNAI, çev. Akademi Çeviri Hizmetleri (2009).

Bryer, A. & Winfield, D. (1985), *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, Volume I*, Washington: Dumbarton Oaks Studies.

⁴⁷ Tutkun, 2009.

Bryer, A. (1988), *Nineteenth - Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes, Part 2*. Archeion Pontou.28, 233-305.

_____ (1988), *Peoples and Settlement in Anatolia and Caucasus 800-1900*, London: Variorum Reprints.

Dursun, Y. (2015), *Trabzon Eyaleti'nde Kırsal Yerleşim: Yomra Nahiyesi Örneği (1461 - 1682)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

Emir, O. (2011), *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Trabzon: Serander Yayınevi.

Fitch, J.M. (1990), *Historic Preservation, "Curatorial Management of the Built World"*, Charlottesville and London: The University Virginia of Press.

Gabpa, E.G. (2003), *ΑγροΤΙΚΟΤΧ ΧωροΤΧ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ: ΑΠΟ ΤΟΤ 190 αΙ. ΕΩΤ ΤΙΤ ΑΡΧΕΤ ΤΟΥ 2000*, (*Rural Areas and Dwellings In Pontos From 19th to the Early 20th Century: Rural Settlements in the Regions of Argyroupoli and Trebizond*), ISBN 960-343-436, çev. Akademi Çeviri Hizmetleri (2009).

Gedikli, Y. (20089), *Pontus Meselesi*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Gündüzalp, N. (1990), "Santa Bölgesi Üzerine", *Tarih Boyunca Karadeniz Kongreleri Bildirileri (II.)*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Hasol, D. (1995), *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Geliştirilmiş 6. Baskı, İstanbul: Yem Yayınları.

Karagöz, İ. (2006), *GreK, Bizans ve Eski Türk kaynaklarına Göre Trabzon Yer Adları*, Trabzon: Derya Kitabevi, Trabzon.

Kolektif, (2007), *Pontus Sorunu (Başlangıçtan Günümüze)*, ed. Usta, V., Trabzon: Serander Yayınları.

Kuban, D. (2000), *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu - Kuram ve Uygulama*, Birinci Baskı, İstanbul: Yem Yayınları.

Kuntay, O. (2004), *Sürdürülebilir Turizm Planlaması*, Ankara: Alp Yayınevi.

Larkham, P.J. (1996), *Conservation and the City*, London and New York: Routledge.

Mollaveisoğlu, N. (t.y.), "İnanç Turizminde Unutulan Başkent Santa Harabeleri", *Karadeniz Yaşam*, 62-70.

Mümtaz, H. (2004), *Karadeniz'in Kitabı Pontus Masalı*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Özgüner, O. (1970), *Köyde Mimari Doğu Karadeniz*, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Özyaba, M. (2001), *Doğu Karadeniz Bölgesi Yaylalarında Eko Turizm Olanaklarının Araştırılması ve Kentsel Bölgesel Ekonomiye Olan Etkileri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Sümerkan, M. R. (1990), *Biçimlendiren Etkenler Açısından Doğu Karadeniz Kırsal Kesiminde Geleneksel Evlerin Yapı Özellikleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Tutkun, M. (2009), *Santa Harabeleri ve Yeniden Kullanıma Kazandırılması Üzerine Bir Model Önerisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

URL 1, <http://maps.google.com>, 2009.

URL 2,

<http://kassiani.fhw.gr/asiaminor/Forms/fLemmaBoddy.aspx?lemmaid=8994>, 2015.

URL 3, <https://en.wikipedia.org/wiki/Hegumen>, 2015.

URL 4, http://www.turkcebilgi.com/dumanli,_trabzon/ansiklopedi, Dumanlı, 2008.

Üçüncüoğlu, A. G. & Kahveci, A. (t.y), *Kadimden Cumhuriyete Argyropolis – Baiuberdon (Baberd) Yer Adları ve Kavimler*, Trabzon.

ΑΝΔΡΕΑ ΑΓ. ΣΠΥΡΑΝΤΗ ΑΤΡΟΥ (1990), *ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΑ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΣΑΝΤΑΣ ΠΟΝΤΟΥ*, ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, çev. Akademi Çeviri Hizmetleri.

ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΛΑΖΑΡΙΔΗ, (1986), *ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΤΗΣ ΗΡΩΙΚΗΣ ΣΑΝΤΑΣ ΤΟΥ ΠΟΝΤΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΑΝΤΑΙΩΝ*, ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΦΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, çev. Akademi Çeviri Hizmetleri (2009).

KİMLİK/KÜLTÜR/MEKÂN ÜÇGENİNDE BİR TARİHİ MERKEZ: SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK BAĞLAMINDA SANTA HARABELERİ

Özet: Kırsal alanlarda yer alan tarihi çevrelerde, ulaşım ve fiziksel hizmetlerin yer yer güçlüğüyle sağlanıyor olması, bu alanların aktif kullanımını güçleştirmekte, zaman içerisinde bu alanlar yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu noktada; özellikle tarihi önemi, barındırdığı çok sayıda mimari mirasları ve yayla turizmi açısından önemli noktalardan birisi olan “Santa Harabeleri”, kaybolmaya yüz tutmuş önemli bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır.

Santa Harabeleri tarihi, dini ve kültürel geçmişi, kırsal yerleşme karakteri, önemli tarihi güzergahların kesişim noktasında yer alması, içerisinde yer alan mimari / kültürel mirasları, arkeolojik değere sahip olması, bulunduğu bölgenin doğal değerlere sahip olması vb. özellikleri açısından incelendiğinde korunması gerekli alanlar arasında değerlendirilmiştir. Piştoflu Mahallesi özelinde başlatılan çalışmalarda; tarihsel araştırmalar, fotoğraflama çalışmaları ve genel krokilerin çıkarılması çalışmalarının ardından, mahallede yer alan yapılara ait gerekli ölçümler ve yapılara ait rölöveler fotogrametrik ve geleneksel yöntemler kullanılarak elde edilmiştir. Alanda yer alan yapılara yönelik yapısal bilgiler, yapı malzemesi bilgileri, korunma durumları, yaşanma durumları, çalışan mekânlar ve gelişmemiş mekânlara ilişkin veriler yorumlanarak, tarihi yerleşkeye yönelik kimlik, kültür ve mekân bağlamında değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Santa Harabeleri, Kırsal Yerleşmeler, Koruma, Kimlik, Kültür, Mekân

A HISTORICAL CENTER IN THE ASPECTS OF IDENTITY/CULTURE/SPACE: SANTA RUINS IN THE CONTEXT OF SUSTAINABILITY

Abstract: In the historic environments located in rural areas, the difficulty of transportation and physical services causes the active use of these fields be difficult, and over time, these areas are faced with the danger of extinction. In this sense, “Santa Ruins” that is one of the important locations especially in terms of its historical importance, many architectural heritages that it contains and the mountain tourism is an important figure which faces extinction.

Santa Ruins is considered as one of the areas to be protected when it’s examined in terms of its history, religious

and cultural background, the character of rural settlement, its location at the intersection of important historic routes, the architectural / cultural heritages that it contains, having archaeological value, and the natural value of the region, etc. In the studies done specific to Piştoflu District, the necessary measurements of the buildings in the neighbourhood and the measurement drawings that belong to the buildings were obtained using photogrammetric and conventional methods after the historical researches, photography studies and obtaining the overall work plan. The considerations were done in the context of identity, culture and space by analysing the structural data, building material data, information about its conservation status, living conditions and the data related to in-service spaces and non-advanced spaces of the buildings that are located on this area.

Key Words: Santa Ruins, Rural Settlements, Conservation, Identity, Culture, Space

TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA OSMANLI HUKUKUNDA KADINDAN EŞKIYA OLUP OLAMAYACAĞINA DAİR BİR TARTIŞMA: HAVVA HATUN ÖRNEĞİ

Turan AÇIK*

Ve henüz anlatılmamış çok hikâyeleri var¹

Giriş

17. yüzyılın başında yaşayan, şaşırtıcı ölçüde “kamusal” bir görünüm sergileyen Havva Hatun’un yanındaki altı cariyesi ile birlikte Hicrî 1041 (M. 1632) senesindeki faaliyetleri, kadı mahkemesine ve dolayısıyla şer’iye sicillerine yansımıştı. Havva Hatun ve cariyeleri, Ömer b. Abdullah’ın evini basıp mallarını gasp etmişler; ayrıca Ömer ile eşini ellerindeki balta ve nacaklarla yaralamışlardı. Yargılanmaları için mahkemenin çağrısına uymayan söz konusu kadınlar firar etmişlerdi. Dolayısıyla Havva Hatun, -gayri meşru bir icraat sahibi olarak da olsa- o dönem “kamuooyunda” isminden oldukça bahsettirmişti.² Zira mahalleliye tabir yerinde ise kök söktürmekte idi ve Ömer b. Abdullah’a karşı işlediği suç da tek değil idi. Mahkemede verdikleri ifadede mahalle ahâlisi, Havva Hatun için “*feşârîdir ve dil-âzârdır bu makûle hâlınden aciziz hoşnud değilüz böyle feşârîlikden*

* Yrd. Doç. Dr., Amasya
Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Amasya,
turanacik@gmail.com

¹ Ahıska, 1994: 39.

² İncelenmeye çalışılacak olan Havva Hatun’a dair elimizde olan üç ayrı kadı sicili kaydında kendisinin ismi sıkça zikredilmekteydi.

hâlî değıldir” demişlerdi. Bu nedenle mahallenin huzurunu bozan Havva Hatun, kadına biçilen “özel alan”daki konuma zıt bir konumlanma ile kendisinden beklenmeyen ölçüde “kamusal” bir görünüm sergilemişti. Bu kamusal görünüm ise mahallelinin ağzında iki kavramla ifadesini bulmaktaydı: Tam olarak ne anlama geldiğı açık olmayan “feşârî” ve “dil-âzâr.”

Bu makalede elden geldiğı kadarıyla söz konusu “feşârî” kavramı ekseninde Osmanlı toplumunda bir kadının eşkıya olup olamayacağı ya da eşkıya sayılıp sayılamayacağı tartışılacaktır. Çünkü fıkıh açısından kadından eşkıya olup olmayacağı tartışmalıdır. Fıkhi anlamda kadından eşkıya olup olmayacağı tartışması ile “feşârî” kavramının müphemliğı arasında ise bağlantı vardı.

Bu arada belki de Havva Hatun’un eşkıya olup olmadığından ziyade eşkıya sayılıp sayılamayacağı tartışması daha önemlidir. Zira bu sayılıp sayılmama hususu (kadının eşkıya olarak tahayyül edilebilmesi), sadece Osmanlı toplumu bağlamında değil, modern insan için de toplumsal cinsiyet kavramı nokta-i nazarından oldukça karmaşık bir durum arz etmektedir. Yani modern insanın zihninde kadın ve eşkıyalık bir araya gelmesi oldukça güç iki kavramdır; ya da gelse dahi, ancak, Eric Hobsbawm’ın eşkıyalar üzerine yazdığı kitabının “Kadınlar ve Eşkıyalık” başlıklı bölümünde zikrettiğı üzere, “Eşkıyalar kadınlara düşkün olduklarından ve hem gururları hem de statüleri erkeklik gösterileri yapmalarını gerektirdiğinden, kadınlara eşkıyalıkta düşen en bilinen rol âşık rolüdür”.³ Dolayısıyla burada toplumsal cinsiyet kavramı karmaşık bir şekilde tersten işlemektedir. Kadının ikincil konumunu eleştirmek bağlamında üretilen ve oldukça işlevsel bir kavram olan toplumsal cinsiyet, bazen, kadını o kadar aşkın bir konuma yerleştirmektedir ki, eşkıyalık gibi ilk elden olumsuz anlamlar çağrıştıran bir kavramı kadına izafe etmekte gösterilen çekince, toplumsal cinsiyeti

³ Hobsbawm, 2011: 195.

yeniden bir başka muhteva ile üretmekte ve tersten işleterek kadına tekrardan pasif bir konum biçmektedir.

Biz bu çalışmada, mümkün olduğu ölçüde kadınların tarihini tarih içine yerleştirebilmek⁴ için, kadın ve eşkıyalık kavramını, Havva Hatun'dan güç alarak aktif bir ilişki içerisine sokup toplumsal cinsiyet kavramının kimi zaman gözden kaçabilen bu çelişik doğasına işaret etmekte kullanacağız. Bunun için de adı ve sanı olan, etten kemikten ve nefes alan bir *in-san*⁵ olarak Havva Hatun'un dünyasının perdesini aralayarak onun nefesini hissetmeye çalışacağız. Bu noktada Havva Hatun'u gözleyebileceğimiz bir "pencere"ye ihtiyacımız olacak. Yani Osmanlı kadını anlamlandırmak noktasında bizi anakronizmden kurtaracak bir bağlam arayacağız. Bu nedenle önce karmaşık tabiatlı toplumsal cinsiyet kavramını ele alacak, arkasından da Osmanlı kadını otantik bir zemine oturtmaya çalışacağımız aslî bir bakış açısı önereceğiz. Neticede dünyaya/dünyasına peçe ve perde arkasından baktığını düşündüğümüz Osmanlı kadınları arasından birinin eşkıya olabileceği ihtimali, yazının sonunda okuyucunun zihninde normalleşmiş olursa çalışma kendisini başarılı addedecektir.

"Kadın Doğulmaz, Kadın Olunur": Toplumsal Cinsiyet mi Hukukî Ferdler mi?

Toplumsal olarak kurulmuş cinsiyetler⁶ üzerinden kadının *kamusal alana* çıkışı problemi, günümüzün

⁴ Mary Ann Fay (2000: 29), "Amerikalı ve Avrupalı kadınların iki seçkin tarihçisi" Elizabeth Fox-Genovese ve Joan Wallach Scott'un kadın tarihinin yetmezlikleri hususunda anlaştıklarını belirtmektedir. Fox-Genovese, kadınları tarihe eklemekle kadınların tarihini eklemenin aynı şey olmadığını söylemektedir. Dolayısıyla onlar için tarihe kadınların tarihini yerleştirmeyip kadınları tarihe ekleyen bir kadın tarihinin ciddi yetmezlikleri bulunmaktadır. Amila Buturovic ve İrvın Cemil Schick (2009: 9), Osmanlı döneminde Balkan kadınlarına dair yayına hazırladıkları kitabın girişinde "*Tarih çok uzun zamandır basitçe erkeklerin tarihi anlamına geldi; artık kadınların tarihini basitçe tarih olarak görmenin zamanıdır*" demektedirler.

⁵ Ergenç (2012: XVI), klasik halini almış doktora tezinin son baskısında, "*düşünen, üzülen, gülen, ağlayan insanlar*"ın tezinin kapsamında çok sınırlı olarak ele alınmış olduğunu söylemektedir. Bugün ise tezini yeniden yazmaya kalkışsa "*kitabın her yerinde önce 'insan'ı görürdünüz*" demektedir.

⁶ Bu "cinsiyet kurulumu" çocukluk döneminden itibaren başlamaktadır. Toplumun hâkim yargılarına göre ve kültürel kodlarının getirdiği enstrümanlar ile şekillenen bu kurulumda, kız çocuk özel alan, erkek çocuk ise kamusal alan için hazırlanmaktadır. Toplumsal cinsiyet kuramları hakkında kısaca malumat edinmek için bkz. Güldü ve Kart, 2009: 101-108. Toplumsal cinsiyet bağlamında kadınlardan ve erkeklerden beklenen davranış biçimleri için bkz. Bayhan, 2012-13: 158.

en önemli sosyo-politik tartışma alanlarından birini teşkil etmektedir. Kamusal alan ve özel alan olarak bölünen modern siyasal zeminin bizi çevreleyen kapsayıcılığı ise hemen bütün düşünüş biçimimizi etkilemekte ve bu iki kavramın haricinde bir dünyanın var olabildiğini düşünmeyi zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla bilinçli ya da bilinçsiz bütün tespitlerimizde bu kavram çifti başat bir rol oynamaktadır. Hâlbuki geleneksel dönemi itibariyle kamusal alan-özel alan ayrımının modern anlamı ile var olmadığı Osmanlı İmparatorluğu'nda bu kavram çiftinin aynıyla kullanılması bir takım nüansları gözden kaçırmaya sebep olabilmektedir.⁷

Kamusal alanın *erkek* egemen yapısı, kadının pasif bir konumla müşahhaslaştırılmasına sebebiyet vermektedir.⁸ Burjuva kamusal alanının bu karakteri,⁹ modern sosyo-politik zeminde ve zihinlerde bir gerilime neden olmakta, bu da kamusal alanı gerilimli bir havaya sevk etmektedir. Genelde özel alanın bir

⁷ Fay (2000: 32-33), kadınların, tarihsel olarak, iktidarın merkezileşmiş, bürokratik devletlere ait resmi mekanizma ve yapılardan çok hanelerin elinde olduğu toplumlarda daha fazla özerklik ve/veya güç ve genellikle daha yüksek statü sahibi olma benzediklerini söylemektedir. Örneğin Suzanne Wemple, Batı Avrupalı soylu kadınların, güçlü ve merkezi bir devletin bulunmadığı koşullarda siyasal yetkenin uygulayıcısı olan ailelerin mensubu olarak iktidara ulaşabildiklerini göstermiştir. Yine Leslie Pierce de, Topkapı Sarayı'nı bir imparatorluk hanesi olarak yeniden kavramlaştırırken padişah haremindeki kadınların, özellikle valide sultanların saray içinde nüfuz ve iktidara nasıl ulaşabildiklerini göstermiştir. Fay'a göre politikanın hane biçiminde, kadınlar için en elverişli durum, hane içinde kamusal ve özel alan arasında sınır çizgisi olmamasıydı. Modern bürokratik devletin tersine, kadınların dışarıda bırakılabileceği bir kamusal alan ya da kadınların içine kapatılabileceği bir özel alan yoktu. Özel yaşamlar kamusal işti. Ev yaşamıyla kamusal işler aynı çatı altında, aynı fiziksel alanda yürütülüyordu.

⁸ Modern siyaset düşüncesi kamusal alanı erkek egemen bir çerçevede kuramsallaştırmıştır. Örneğin Hegel için, kadın, erkeğinden bağımsız bir hükmi şahsiyet geliştiremez, bunun için kendi başına kamusal alanda yer alamaz; dolayısıyla tarihin bir objesi olma durumuna erişemez (Çaha, 2010: 41).

⁹ Bilhassa 17. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan burjuva kamusal alanı hakkında bkz. Habermas, 2010. Modern siyaset düşüncesinde kamusal alan-özel alan ayrımı uyarınca kadının özel alana tahsis edilmesi hakkında ayrıntılı (Thomas Hobbes, John Locke, Jean Jacques Rousseau, Friedrich Hegel ve Karl Marx ekseninde) bir çözümleme için bkz. Çaha, 2010: 23-54. Sarıbay (1998: 98) da, çağdaş tüm toplumlarda kamusal alan ile düzenin eşleştirilmesi neticesinde, bu düzeni tesis ve devam ettirmenin önkoşulu olarak kadının uzun süre kamusal alandan dışlandığını; bu nedenle kamusal alanın erkeksi bir kavramlaştırması olduğunu söylemektedir. Türkiye'nin tarihsel yapısında burjuvanın tam olarak gelişmemiş olması bu bağlam içerisinde çok önemli değildir. Zira kamusal alanın oluşumunda burjuva zihniyeti oldukça etkin bir konuma sahip olmuştur. Berktaş'ın (2010: 38) dikkat çektiği üzere, İngiltere'de kadınların seçimlerde oy kullanmasını yasaklayan yasa, 1832'de, liberal özgürlük anlayışının en itibarlı döneminde çıkarılmıştı. Yine Türkiye'de II. Meclis'in ikinci yılındaki 13. toplantıda 1924 Anayasası üzerine yapılan tartışmalar sırasında 10. maddede yer alan "her Türk" ibaresinin kadınları da içerdiğini savunan ve bunun açıkça belirtilmesi için maddede değişiklik öneren milletvekillerinin bu önerisi kabul edilmeyip aksine ibare "her erkek Türk" olarak değiştirilmiştir. Carole Patemen, liberalizmin temelleri incelendiğinde, kadınları ilk toplumsal sözleşmeden dışlayanın tesadüfi bir ihmal olmayıp, sözleşmenin gerektirdiği temel bir şey olduğunu söylemektedir. Nitekim ona göre "*birey, ataerkil bir kategoridir. Birey erildir...*" (Phillips, 2012: 50).

ferdi olarak telakki edilen kadının bu konumlanma biçiminin somut düzlemdeki görünümünden birini ise *şiddet* kavramı şekillendirmektedir. Özel alanın yani örtük bir şekilde *güçsüz* olanın ferdi olan kadın, gerek çıkabildiği ölçüdeki kamusal yaşamında gerekse özel alanında şiddete maruz kalmaktadır. Dolayısıyla özel alanın kadın ile eşleştirilmesinden şiddet ve erkek arasında önemli bir paralellik tesis edilmekte ve bilhassa feminist teoride erkek ile şiddet eş anlamlı hale gelmektedir. Nitekim Gülnur Savran, erkek egemenliğinin sürekliliği ile erkeklerin kadınlara yönelik şiddeti arasındaki bağlantıları tartışırken “erkek olmayı mümkün kılan şey”in şiddet olduğunu ifade etmektedir. Erkekler hukuktan kültüre, medyaya, her alanda, kadınlara şiddet uygulamaya özendirilmektedirler. Ona göre evlilikle, “yani kadınların cinsel mülk ve bedava emek gücü olarak görüldüğü bu yapı” içinde, erkekler ihtiyaçlarını karşılamak için, hizmet vermeyen kadınlardan şiddete başvurarak hizmet almaktadırlar.¹⁰ Böylece tarihsel ve toplumsal anlamda kurulmuş cinsiyetler olarak erkek ve kadın kategorileri kadını *mağdur* hale getirmektedir. Bunda ise kamu ve özel ayrımının ve bu ayrım üzerinden kamunun ataerkil karakterinin ürettiği toplumsal cinsiyet, kadını sürekli ikincil bir konuma itmektedir. Böylece kadın ve hak arasında da bir asimetri meydana gelmektedir.

Kadın hakları hususunda feminizmin ve feministlerin oldukça önemli katkıları olduğu bilinmektedir. Bilhassa sivil toplum kavramına getirdikleri katkılar yadsınamayacak ölçüdedir. Feministler, tartışmaya açtıkları teori/siyaset, eşitlik/farklılık ve özel/kamusal gibi kavramlardan hareket ederek kadını kamusal alanın merkezine oturtmaya; özel alan ile kadın arasında kurulmuş olan ilişkiyi tersine çevirmeye çalışmışlardır.¹¹ İşte feministlerin bu mücadele esnasında üzerinde durdukları en önemli kavram “toplumsal cinsiyet (gender)”tir.

¹⁰ Savran, 1994: 52.

¹¹ Çaha, 1994: 52. Feministlerin “özel olan siyasaldır” sloganı, özel alanı kamusal alandan ayıran ritüellere, kurumlara, anlayışlara, normlara ve değerlere son vermeyi amaçlamaktadır. Çaha, 2010: 16.

Toplumsal cinsiyet kavramını en iyi özetleyen ifade, Fransız yazar Simone de Beauvoir'in "kadın doğulmaz, kadın olunur" cümlesidir. Beauvoir, varoluşçuluğun "öz varoluşu önceleyemez" ya da "varoluş özden önce gelir" şeklindeki düşüncesini benimseyerek doğuştan kadınlık düşüncesini yadsımaktadır. Bu nedenle biyolojik cinsiyet ile toplumun dayattığı toplumsal cinsiyet kategorileri arasında keskin bir ayrıma varır. Kadınların "öteki" olarak telakki edilmelerinin sebebi bu "sosyal tanım" meselesidir.¹²

Toplumsal cinsiyet kavramı kadının erkeğe karşı konumundaki asimetriyi ifadenin en önemli ayağını teşkil etmektedir. Kavramın anlam yükleri *kadın* ve *mağduriyet* üzerinden temellenmektedir; bu ise kadın ve mağduriyet arasında bir paralellik kurmakta ve kadının mağduriyetini olağanlaştırma tehlikesi de taşımaktadır. Böyle bir önkabulün ise tarih araştırmalarında bir takım mevzuları gözden kaçırabilmesi mümkündür. Kavramın tarih araştırmalarında kullanılmasının sağladığı faydaları gözden kaçırmakla birlikte aşırı vurgunun meseleyi otantik zeminden ayırabileceği, hatta bir tür tersinden toplumsal cinsiyet üretiminin söz konusu olabileceğine dair çekincelerimiz bulunmaktadır. Yani kadının ezilmişliğine yapılan aşırı vurgu, kadını daha da pasifize edebilme ihtimali taşımaktadır. Ezilmişliğin normalleştirilmesi olarak niteleyebileceğimiz bu durum, kadına böyle bir rol biçme; hatta bazı kadınların bu rolü yeniden kimlikleştirmesine neden olabilir. Nitekim Elifhan Köse de, günümüzde toplumsal cinsiyet kavramının, sosyal bilimlerde erkek ve kadın arasındaki cinsel farkı kültürel olarak yeniden tartışmaya açan bir kavram olarak geniş ölçekte kullanılagelse de, aynı zamanda "bu farkın içerdiği tahakküm ilişkilerini doğallaştıran bir kavramsal manivela" olduğunu söylemektedir.¹³ Bilhassa tarih araştırmalarında bu kavram üzerinden hareket eden çalışmaların bazı noktaları ya da bazı tikel gibi görünen vakaları gözden kaçırma riski söz konusudur.

¹² Bayoğlu, 2010: 75.

¹³ Köse, 2013: 50.

Dolayısıyla muhakkak kadına bakışın büyük oranda toplumsal cinsiyet üzerinden temellendiği gerçeği göz önüne alınmakla birlikte, kadınların tek düze bir konularının olmadığı, kimi zaman da baskın/"kamusal" görünüm sergileyebildikleri kabul edilmelidir.

Bu nedenle bu çalışma kapsamında büyük oranda modern kamusal alan/özel alan ayrışmasından kaynaklı alan toplumsal cinsiyet kavramından ziyade, hukuk eksenli bir bakış açısı kullanılarak Osmanlı kadınının bazı yönlerine açıklık getirilmeye çalışılacaktır. Hukuk eksenli bir bakış açısı ile Osmanlı kadınlarını daha otantik bir zeminde irdeleme imkânı aranacaktır. Nitekim Colin Imber'in söylediği gibi,

*...genelde toplum tarihçileri, özelde de kadın tarihçileri, hukuki malzemelerin tarihsel değerini küçümsememeli. Hukuk normları, toplumun normlarını belirli ölçülerde etkiliyor olmalıdır; bu nedenle kadınların toplumdaki yerini inceleme işi zorunlu olarak hukukun da incelenmesini gerektiriyor.*¹⁴

Fıkıh ve Osmanlı Kadını: Hukukî Ferdler Olarak Kadınlar

Geleneksel dönem itibarıyla bireyin, ailenin ve toplumun içerisinde yaşadığı dünyayı anlamlandırmanın en büyük ilmi amelî hikmet idi. Hikmet, ikiye ayrılmaktaydı. Bunlar *sophia* ve *phronesis*. İlki, hikmetin teorik (nazarî hikmet), ikincisi ise pratik (amelî hikmet) boyutuna delalet etmekteydi. *Phronesis*, Cicero tarafından Latinceye, günümüz İngilizcesinde *prudence* olarak kullanılan *prudencia* şeklinde aktarılmaktaydı ki, bu Arapça *fıkıh* kavramının karşılığıdır. Buna göre fıkıh (*prudence*), İslâm âlimlerinin *phronesis* kavramını tercüme ettikleri "hikmet-i ameliye"nin özel adı olmaktadır.¹⁵ Fıkıh ise İmam-ı A'zam'ın tarifiyle: "Nefsin leh ve aleyhindeki şeyleri bilmesi"dir. İbn Abbas'a göre de Kur'an'da hikmet, helal ve haramın öğrenilmesi

¹⁴ Imber, 2000: 99 (vurgu bize ait).

¹⁵ Gencer, 2011: 69.

yani fıkıh anlamına gelmektedir.¹⁶ Bu husus hikmet ve fıkıh arasındaki bağı açıkça göstermektedir. Nitekim Şam kadısı olarak fıkıh ve hikmeti şahsında birleştiren Kınalızâde Ali Çelebi'nin eseri *Ahlâk-ı Alâî*, hikmet ve fıkıh arasındaki bağı yansıtan bir kitap olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Kınalızâde, açıkça amelî hikmet ve fıkıh arasındaki bağlantıyı eserinde ifade etmektedir. Mukaddimede amelî hikmetin üç kısmını da (ilm-i ihlâk, ilm-i tedbîrü'l-menziel, ilm-i tedbîrü'l-medîne) kısaca açıkladıktan sonra bu tasnifin “kelâm-ı amme” ve “makâlât-ı cumhûr” olduğunu söyleyerek Nasîreddin Tûsî'nin bu konuyu tafsilatı ile açıkladığını ve amelî hikmete “ehl-i şer”in “ilm-i fıkıh” dediklerini belirtmiştir.¹⁸ Dolayısıyla Osmanlıların geleneksel dönemi itibariyle sosyolojinin olmadığı bir zeminde bireyi ve toplumu anlamlandıran ilim, fıkıh olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayatın bütün yönlerini kapsamak iddiasındaki fıkıh,¹⁹ hem toplumu anlamlandırmakta hem de bu anlamlandırma üzerinden adalet dağıtmakta idi.

Sosyoloji, 19. yüzyılda, Auguste Comte'un kullandığı şekliyle bilimi ve sosyal teoriyi kuşatıcı genel bir anlamı haiz olarak ortaya çıkmıştı. Bu yüzyılda dünyayı reform yoluyla dönüştürmek amacıyla ortaya çıkan sosyoloji, yeni ortaya çıkan sosyal mekanizmaları anlamlandırmanın ve dönüştürmenin en önemli bilimi idi. “Sanayi Devrimi sonucunda normatif ağırlıklı siyasal dünya, kendine özgü dinamiklerle işleyen sosyal (ekonomik) dünyaya, kısaca polis, topluma dönüşmüştü. Bu dönüşüme paralel olarak da Saint-Simon ile siyasaldan sosyal bilime geçiş gerçekleşti.” Dolayısıyla modern dönem öncesi Batı'da dünyayı anlamlandırmaya yarayan ana bilgi türü teoloji ve İslâm'da da fıkıh iken modern zamanlarda

¹⁶ Konunun tafsilatı için bkz. Gencer, 2009: 14-21.

¹⁷ Kâtip Çelebi (2008: 287), *Ahlâk-ı Alâî* için “... hikmet ile şeri'at beynini cem' iylemiş bir kitâb-ı mübârekdir...” demektedir. (Kâtip Çelebi'nin kendi el yazısıyla hazırladığı nüshayı esas alan *Mecmua-yı Ulûmun* tıpkı basımı).

¹⁸ Çelebi, 2007: 51.

¹⁹ Tanpınar (2012: 171-172), Ahmed Cevdet Paşa'nın, “ hazırladığı Mecelle vasıtasıyla fıkıhı, asıl malı olması lazım gelen hayata yaydıkça, asırlardır onu benimseyen zümrenin ve müesseselerin fonksiyonunu adeta hiçe” indirdiğini söylemektedir.

bunların yerini sosyoloji almıştı.²⁰ Nitekim Osmanlı İmparatorluğu bağlamında modernleşme ile birlikte fıkıhtan sosyolojiye doğru yaşanan bu süreç, Bedri Gencer ve Recep Şentürk tarafından tahlil edilmiştir.²¹ Bu bilgiler ışığında açıkça görülmektedir ki geleneksel dönem itibarıyla Osmanlı'da insana/topluma ya da topluluğa bakış sosyolojik bir perspektiften ziyade fikhî bir perspektif üzerinden hareket etmektedir.

Bu bağlamda fıkıhın müşterek hukuk olarak muhtevasına bir göz atmak toplum ile arasındaki bağlantıyı yakalamak noktasında oldukça önemlidir. Çin, İslâm veya İngiliz gibi bütün geleneksel müşterek hukûk sistemleri meseleci (casuistic, decisional) karakter taşımaktadırlar. "Hukukçu, evrensel kaideleri tikel vakalara uygulama ve problem çözme yoluyla hüküm vazetmektedir". İlahî hikmetten çıkarılmış tabii hukukun evrensel, külli kaideleri, müşterek hukukun "Berâet-i zimmet, asıldır; def-i mefâsid, celb-i menâfi'den evlâdır" gibi maddelerinde ifade edilmiştir. Nitekim *Mecelle*'nin başında derlenen 99 külli kaide, evrensel sosyal yasaları temsil etmektedir. Dolayısıyla müşterek hukûk, tümelden tikele, doğrudan gerçeğe giderek olan ile olmanın telifini öngörmektedir. Müşterek hukukçular, söz konusu küllî kaideleri, önlerine hukukî davalar olarak gelen birçok problemlili insanî duruma uygulayarak, ilahî hukukun evrensel emir ve yasaklarını uygulanabilir hükümlere dönüştürmektedirler.²² Dolayısıyla fıkıh, Hamilton A.R. Gibb'in de belirttiği üzere, modern hukukta olduğu gibi bir halkın

²⁰ Gencer, 2008: 186-187. Sanayi Devrimi, sömürgecilik ve sanayi kentlerinin doğuşu ile birlikte sosyal hareketliliğin artışı üzerine yaşanan çalkantılar sonucunda büyüyen metropollerle birlikte gelişmekte olan modern devlet, Alim Arlı'nın belirttiği gibi, "nüfusun kayıt altına alınması, istatistik kurumlarının kurulması, toplumsal etkinliklerin kodlanarak sınıflandırılması, her bireye bir soyadının verilmesi, eğitimin millileştirilerek standardize edilmesi ve zorunlu hale getirilmesi, üretim organizasyonunun ve verginin sürekliliğinin garanti altına alınması için kamu sağlığı ve kentleşme politikalarının geliştirilmesi gibi konularda politika yapımına yöneldi." Ayrıca "devletler sadece fiziksel zoru yoğunlaştırarak ve toplumu pozitif hukuk yoluyla şiddetten arındırarak şiddet tekelini yasallaştırmayı denemediler, aynı zamanda yurttaşlarının nasıl kategorileştirileceği ve temel toplumsal tanıma kategorilerini yaratma tekelini ele alarak en büyük ve hâkim sınıflandırıcı olmanın yöntemlerini de keşfettiler." İşte bu bağlam içerisinde kent sosyolojisinin kuruluşu ve 1970 öncesi tartışmaları için bkz. Arlı, 2012: 107-149.

²¹ Şentürk, 2008.

²² Tafsilat için bkz. Gencer, 2008: 120-131. Pierce (2003: 161) da fıkıhın bu yapısına dikkat çekmektedir: "İslam hukuk dizgesinin başlıca ilgi alanlarından biri, -Allah'ın insanoğlu için yazdığına (insanoğlunun

tarihsel tecrübelerinin tedrici birikiminden müteşekkil bir hukukî sistem değildir.²³ Öncelik sonralık denkleminde fıkıh için önce ilâhi emirler/hukuk, akabinde toplum gelmektedir. Bu münasebetle toplum kurucu bir zaviyeden hareket eden fıkıh, sosyolojinin olmadığı bir zeminde toplumu/ferdi anlamlandıran birincil sistem olmaktadır.²⁴

Ferdlerin tanımlanma biçimlerine baktığımızda, bunların genel itibariyle fikhî bir zaviyeden hareket ettiği görülmektedir.²⁵ Nitekim kadın ve erkek için kullanılan söz dağarcığında bireyin yaşam çevrimindeki aşamalara dikkat ediliyordu. Bu noktada “kız”, “avret”, “oğlan”, “ergen”, “dul” gibi terimler bu çevrimin önemli basamakları idi. Buradaki vurgu aslında hukukî anlamda sahip olunan hakların muhtevası ile doğrudan alakalı idi. Erkek olarak bir oğlanın ve ergenin hakları ve yükümlülükleri birbirinden farklı idi. Yine kız ve avretin hukukî konumları da farklılık arz etmekteydi. Örneğin I. Süleyman devri kanûnnâmelerinde “zinâyâ müte’allık cürmi beyân” eden bölümde “evlü”, “ergen”, “avret”, “dul” olanlara verilen cezalar birbirinden farklıydı. Yine “tedârûbe ve teşâtüme ve katl-i nefse müte’allık cürmi beyân” eden bölümde “sagîr oğlancıklar savaştense, cürm yok” denilmekteydi.²⁶ Bilhassa ergen olmak hukukî anlamda haklarını kendi elinde bulundurmak bağlamında önemli bir dönemeci temsil ediyordu. Baliğ olmayan bir kızın vâsisi vasıtasıyla hakları temsil edilmekteydi. Baliğ olduktan sonra ise

kavramaktan aciz olduğu bir gerçeğe) akıl erdirmek yolundaki sürüp giden çabalar olarak gördüğü- genel buyrukların özel sorunlara nasıl sorumluluktan ayrılmadan uygulanabileceğiydi.”

²³ Gibb, 2006: 85.

²⁴ Kadın ve erkeğin konumlandırılmasında, modern dönem öncesi başat rolü oynayan, Avrupa’da da aslında hukuktur. Michel Foucault (2007: 35-41), 18. yüzyıl sonlarına değin cinsel alışkanlıkları üç önemli kanunun düzene soktuğunu ifade etmektedir: Kilise hukuku, Hıristiyan öğretisi, Medenî kanun. Bunların hepsi evlilik ilişkilerini merkez olarak almaktaydı. Yine cinselliğe ilişkin yasaklar temelde hukukî özelliğe sahipti. Örneğin livata edimini işleyen kişi “*yalnızca hukuksal bir özneydi.*” Hâlbuki cinselliğin tubbîleşmesi ile birlikte bir “tür”e dönüşmüştü.

²⁵ Bütüncül bir mahiyeti haiz şer’iye sicillerinin Osmanlı toplumundaki ferdlerin algılanma biçimlerini gösteren aslı belgeler olduğuna dair bkz. Açıık, 2012: 8-16.

²⁶ Akgündüz, 1992: 366-367.

yetkin bir hukukî ferd olarak toplumsal hayata dâhil olmaktadır.²⁷ Örneğin henüz baliğ değilken evlendirilen bir kız “baliğa” ve “âkila” olduktan sonra söz konusu evliliği reddetme hakkına sahipti.²⁸

Yine Osmanlı toplumunda çocuklar sadece anne ve babalarının gözetiminde değillerdi. Anne-babalar da çocuklarının bakımı hususunda mahkemenin ve mahallenin gözetimine tâbi idiler. Destek ve koruma yükümlülüklerini yerine getirmedikleri zaman ebeveynlik haklarını yitirebiliyorlardı. “Çocuklar yalnızca ailenin malı değildi; gerektiği gibi bakım görmek ve çıkarlarının korunması gibi hakları vardı.”²⁹ Dolayısıyla anne ve babadan kısmen ayrı bu konulanma biçimi aslında onların hukukî birer kişi olduklarını gösteriyordu. Nitekim reşid oldukları an itibarıyla de anne ve babanın sorumluluğundan/”hızânet” hakkından çıkıyorlar ve *hukukî* fertler olarak ayrı bir *haklar*³⁰ dünyasına sahip oluyordular. Leslie Pierce’ın ifade ettiği gibi fiziksel olgunluk hukukî olgunluk anlamına geliyordu.³¹ Bu hukukî olgunluk ise Osmanlı toplumunda ferdlerin her türlü haklarından haberdar olmalarına sebebiyet vermekteydi. Ayrıca sosyolojik bir perspektiften bakılınca anlamlandırılması güç bir takım alım-satım ve borç-alacak ilişkileri ferdlerin aslî olarak hukukî bir zeminlerinin olduğunun en iyi işareti idi. Öyle ki bir anne ve oğul arasındaki borç-alacak ilişkisi ya da mülk alım-satımı³² ve ihtilafı³³ veya karı-koca arasındaki mülk ayrılığı rejimi³⁴ sosyolojik bir perspektiften bakıldığında oldukça soğuk bir ilişki biçimine

²⁷ İstanbul’da Laleli Çeşme’de Kuyumcu Bahşayış mahallesinde oturan Fatma bint-i Rıdvan buluşa erdikden sonra vasisi Hasan Bey b. Ferhad’da olan parasını almıştı. *İKS, Rumeli Sadâreti Mahkemesi (1647-1649), 210.*

²⁸ Jennings, 1975: 75-80; Sert, 2008: 333.

²⁹ Tucker, 2000: 239.

³⁰ Hukûk kelimesi lafzî olarak “haklar” demektir. Dolayısıyla *hukukî fertler* derken kelimeyi çifte anlamı ile kullanıyoruz. Yani hem bir sistem olarak hukuk kavramı hem de haklar anlamındaki hukuk kavramını kastediyoruz.

³¹ Pierce, 2000: 166.

³² *T.Ş.S.*, 1827, 61/3 (oğul, annesine mülk satıyor); *T.Ş.S.*, 1831, 5/2 (oğul, annesine mülk satıyor), 56/3 (baba, kızına mülk satıyor). Fatıma bint-i Abdülkerim İstanbul’da Mevlana Hüsrev mahallesinde bulunan oldukça büyük olan evini 60.000 akçeye oğlu Mustafa Çelebi bin Mehmed’e satmıştır. *İKS, Balat Mahkemesi (1563)*, No: 2, 2011, kayıt: 18a-1.

³³ *A.Ş.S.*, No: 2, 17/4. Evâhir-i Zilhicce 1042; *A.Ş.S.*, 2, 59/1 Evâhir-i Receb 1043.

³⁴ *T.Ş.S.*, 1825, 30/4: koca karısına mülk satıyor, *T.Ş.S.*, 1827, 16/9: koca karısına mülk satıyor; *T.Ş.S.*,

tekabül etmektedir. Zira “eksiksiz sevgi” sahibi bir annenin oğluna/kızına mülk satması, borç vermesi oldukça “soğuk” bir ilişki biçimi olarak algılanabilir. Ya da bir kadının mahkemeye başvurarak kocası ile ortak sahip oldukları evin kendi payına ve kocası payına düşen kısımlarını hüccet ile tescil ettirmesi,³⁵ kadının kocasına borç vermesi ve onun ölümünden sonra bu borcu kocasının kız kardeşinden tahsil etmesi³⁶ bu kabil ilişkilerdendir. Karısına bakmakla yükümlü olan bir kocanın ona borç vermesi de zikredilmelidir.³⁷ İki kardeş arasındaki bir borç-alacak ilişkisi de bu bağlamda değerlendirilebilir.³⁸ Dolayısıyla bu “soğukkanlı” ilişki biçimini anlamlandırmak bizce ancak hukûkî bir perspektiften mümkündür. Zira bir annenin oğluna borç vermesi ya da ona mülk hibe etmek yerine satması hususu, bugünden bakıldığında ancak bu şekilde anlamlandırılabilir. Bu noktada ise fıkıhın “*hak*” konusundaki tutumu irdelenmelidir.

Bilindiği üzere tüzel kişilere dair bir hukukun olmadığı fıkıh, her hakkın ferdî karakteri üzerinden işlem görmekteydi.³⁹ Öyle ki kurulan şirketler bile tüzel bir yapı meydana getirmiyor, ortaklık içerisinde her ferd kendi hakkı doğrultusunda bu ortaklığa dâhil oluyordu. Yani fıkıhın bakış açısında aslolan ferdin hakkı idi. Bir ailenin her bir ferdi ayrı ayrı hukuk

1830, 50/3: koca, karısına mülk satıyor; *T.Ş.S.*, 1830, 64/7: koca, karısına mülk satıyor; *T.Ş.S.*, 1831, 29/17: kadın, kocasına mülk satıyor; *T.Ş.S.*, 1831, 34/5: kadın, kocasına mülk satıyor. *A.Ş.S.*, 4, 82-2: koca, karısına mülk satıyor, 84-3: koca, karısına mülk satıyor.

³⁵ Trabzon’da Hacı Kasım Mahallesi’nden Ayni bint-i Abdullah, kocası Mustafa b. Mehmed mahzârında ikrâr etmişti. Buna göre, adı geçen mahallede bulunan boş araziyi Mustafa kendi malıyla 50 kuruşa satın almış ve Ayni’nin 80 kuruşuna da üzerine bir ev bina etmişlerdi. Bu doğrultuda Ayni, evin 50 kuruşu kocasının ve 80 kuruşu kendisinin olmak üzere hüccet verilmesini talep etmişti. *T.Ş.S.*, 1831, 6/13. Andriye v. Foti, mülk menziline bazı bölümlerini zevcesi Eline bint-i Yakomi’ye satmıştı. *İKS, Eyüp Mahkemesi (1585-1587)*

No: 3, 2011, kayıt: 62a-2. İbrahim ile karısı arasında da bu minvalde bir satış gerçekleşmişti. *İKS, Galata Mahkemesi (1577-1578)*, No: 7, 2011, kayıt: 27b-1.

³⁶ Beşir Çelebi’nin karısı Rahime’ye 8.000 akçe nakit ve 12.000 akçe de mihr-i müccelinden borcu bulunmaktaydı. Çelebi’nin ölmesi nedeniyle bu borcu kızkardeşi Ayşe bint-i Mehmed Bey ödemişti. *T.Ş.S.*, 1821-4, 107/4. (Tarihsiz. Kendisinden önceki kaydın tarihi: Evahir-i Zilkade 1030).

³⁷ Ahmed Çelebi hayatta iken karısı Zakire’ye 5.000 akçe borç vermişti. Ahmed’in ölümünden sonra muhallefâtını elinde bulunduran kardeşi Pirî b. Derviş, bu borcu Zakire’den tahsil etmek için mahkemeye başvurmuş ve davayı da kazanmıştı. *T.Ş.S.*, 1826, 20/8. (Tarihsiz. Kendisinden önceki kaydın tarihi: Evâsıt-ı Şabân 1038).

³⁸ *T.Ş.S.*, 1824, 44/2. Evâsıt-ı Receb 1042.

³⁹ Bunun tek istisnası vakıflardır. Konu hakkında bkz. Özsunay, 1969: 9-10.

karşısında hak sahibi konumunda idiler. Dolayısıyla fıkıh, hak konusunda, vakıflar müstesna, ferdî bir bakışa sahiptir. Yani fıkıh nazarında herhangi bir tüzel kişiliğin hakkı söz konusu değildi. Aslolan gerçek şahsiyetlerin hakları idi. Sicillerde sıklıkla kullanılan ve talep edilen “ihkâk-ı hakk”, gerçek insanlara ait hakka dayanmakta idi.⁴⁰ Dolayısıyla bir anne ve çocuğu arasındaki örneğin maddi bir alış-verişi başka türlü anlamlandırmak mümkün olmamaktadır. Hele de bireyselleşmenin olmadığı bir dönemde, anne ve çocuğu arasındaki bu ferdiyetçi tutumu ancak her birinin ayrı haklara sahip hukukî birer evren⁴¹ oldukları şeklinde düşünerek anlamlandırmak mümkündür.

Bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir diğer husus da Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların Kadı Mahkemesini kullanmaları ve hukukî hakları hakkındaki bilinçleridir.⁴² Uzun zamandır Osmanlı tarihçiliğinde zikredile gelen ve artık kabul edilen bu durum, kadınların hukukî anlamda birer ferd olduklarının en iyi delilidir. Sosyolojik bir varlık olmaktan öte hukukî bir ferd olan kadın, içerisinde yaşadığı hukukî evrenin kurallarını bilmek zorunda idi. Zira “toplumsal” anlamda yaşamını idame ettirebilmek için kendi hukukundan (aynı zamanda hakları anlamında) haberdar olmak mecburiyetinde idi. Kendisini yaşadığı dünya içerisinde konumlandırabilmek için buna mecburdu. Avukatlık gibi bir müessesenin olmadığı hukukî bir sistemde ise tabir yerinde ise hemen herkes hukukçu idi. Nitekim Pierce, “Yargı sürecine yöre düzeyinde katılımın bir başka yaşamsal yanı da, genel ahlâkı ve davranışları izlemek

⁴⁰ Bu konuda, tüzel kişiler bağlamında ve Namık Kemal’in görüşleri ekseninde bir tartışma için bkz. Gencer, 2005: 135-146

⁴¹ Amelî hikmet/fıkıh insanı âlem-i kebîrin bir prototipi olarak âlem-i sagîr olarak konumlandırmaktadır. Kınalızâde Ali Çelebi’de bu “hülâsa-i âlem” olarak karşımıza çıkmaktadır. Çelebi, 2007: 86.

⁴² Jennigs,1975: 53-114; Gerber, 1980: 231-244. Abraham Marcus (1983: 145) da, kadınların gayrimenkul konusundaki bilinçlerini ve gayrimenkuller üzerinden edindikleri kârları ele almaktadır. Onlar, kadı mahkemesini sıklıkla kullanarak mülk alıp satmaktadırlar. Yağcı (2005: 69, dn. 3), kadınların hakları hakkındaki bilinçleri noktasında köylü ve kentli kadınlar arasında bir ayrım yapmakta ve köylü kadınların “kent merkezlerinde yer alan mahkemelere kadar gitme olanakları sınırlıdır” diyerek bunu Balıkesir mahkemesine gelen kadınların genellikle şehir merkezinden ve Balıkesir’e doğrudan bağlı olan yakın köylerden olduğu hususu ile delillendirmektedir.

üzere bireylere ve mahallelere sorumluluk verilmesiydi (...) Bu işlevlerin tümünde, yöre halkının belli bir hukuk bilgisi ve yargılama yeteneği taşıdığı varsayıyordu.” demektedir.⁴³ Bunun yanında Pierce’in kitabında başrolü verdiği üç kadın olan İne, Hacıye Sabah ve Fatma ile birlikte birçok kadın, mahkemede hukukî konulardaki bilgileri ile suçsuzlukları doğrultusunda karar çıkartmaya çalışıyorlardı. Ya da en azından Fatma örneğinde görüldüğü üzere iki kişiye birden zina suçu isnad ederek mahkemenin korumasını elde etmeye çalışmak şeklinde bir takım “strateji”ler geliştiriyorlardı. Ayrıca kadınların ev eşyası, iltizâm ve bağ-bahçe sahipliği üzerinden geliştirdikleri “mülkiyet stratejileri” de, bu hukukî evrendeki kadın varlığının mülkiyet ve hukuk üzerinden bir yansımasıydı.⁴⁴ Fikret Yılmaz’ın incelediği Sultan adlı “fahişe” ise bu noktada oldukça çarpıcı bir örneği temsil ediyordu. Yılmaz’ın “Sultan, Subaşıya Karşı Hukuk Savaşı Veriyor” şeklinde isimlendirdiği alt başlıktan da anlaşılacağı üzere burada, Sultan, hukukî konulardaki bilgisi ile dikkat çekiyordu.⁴⁵

Peki, birey bu hukukî donanımı nereden elde etmekte idi? Detaylarını tam olarak bilmemekle beraber, bizce, bireyin hukuk bilgisi aynı zamanda fikhî bir birim olduğu anlaşılan⁴⁶ mahalleden kaynaklanmaktadır. Osmanlı döneminde, “çocuk bütün mahalleli arasında büyür. Akdeniz dünyasında kentsel-kırsal alanda anonim hitap biçimleri ‘amca’ ve ‘teyze’ ve ‘abla’ ve ‘ağabey’dir. Mahalle halkıyla çocuk arasında bu dört yakınlaştırıcı hitapla ilişki kurulur.” Mahalle mekteplerinde, çocuğun eğitim süreci ise bütün bir mahallelinin gözetimindedir.⁴⁷ Dolayısıyla

⁴³ Pierce, 2003: 163.

⁴⁴ Mülkiyet ve kadınların bu bağlamdaki “strateji”leri için bkz. Pierce, 2003: 275-326.

⁴⁵ Yılmaz, 2012: 23.

⁴⁶ Açıık, 2012: 149.

⁴⁷ Ortaylı, 2002: 24-25. Muallimlerde aranan en önemli özellik ise iyi bir Kur’an bilgisi ve fıkıh ilmine vukufiyettir. Nitekim çocuğun mektebe gönderilmesinin nedenlerinden biri temel fıkıh bilgilerini öğrenmesiydi. Araz, 2013: 118, 123. Avrupa’da da burjuvazi öncesinde çocuğun eğitimi aileden ziyade onu çevreleyen toplumsal yapı tarafından tesis edilirdi. Nobert Elias (2009: 304), bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: “Çekinmenin ve gizliliğin henüz fazla gelişmediği ve dürtü yaşamının insanların toplumsal ilişkilerinin dışına çıkartılmadığı dönemlerde, çocukların ilk eğitim görevi çok fazla anne ve babaya ait değildir. O dönemlerde ailenin oldukça büyük olduğu, -üst tabakalarda- hizmetkârların da fazla olduğu bir yana

mahallenin sahip olduğu hukukî yetkinlik çocuk tarafından tedricen tevarüs edilir. Yetişkin bir ferd olduğunda ise kendi haklarına tam anlamıyla sahip olan kişi, mahallenin bir ferdi olarak o hukukî evrenin içerisinde hem kendi haklarının hem de mahallenin/mahallelinin haklarının bilincinde olarak “toplumsal” yapı içerisindeki yerini alır.⁴⁸ Yine modern kentlere nazaran oldukça küçük nüfusları bulunan geleneksel kentlerde cereyan eden bir muhakeme sürecine, toplumun birçok kesiminin vakıf olabileceğini düşünmek mümkündür. Yani modern bireyin hele de tüketim kapitalizminin içerisinde büyük oranda tecrit edilmiş bir hayat yaşayan bireyin⁴⁹ var olmadığı bir zeminde, çok daha geçirgen “sosyal” ilişkilerin olduğu geleneksel insanın diğer insanların hâli hakkındaki malumatının ve ilgisinin bugünkünden çok olduğunu düşünebiliriz. “Kamusal” bir mekân olarak dolayısıyla bir tür aleniyet taşıyan mahkemeye⁵⁰ gelen davaların birçok kişi tarafından takip edildiğini söyleyebiliriz.⁵¹ Böylece kişilerin etrafında cereyan eden davalar, onların hukuk bilgisini arttırmıştır denilebilir. Pierce’ın ifade ettiği gibi Ayntab’da zina suçu ile mahkemeye gelen Fatma adlı kızın davası, köyü olan Hiyam’da, muhtemelen başkalarını da “eğitmeye” yardımcı olmuştu.⁵²

bırakılacak olursa, çocuğun iletişim kurduğu bütün insanlar çocuğun eğitiminde pay sahibidir, ki bunların sayısı gizliliğin fazla gelişmediği, evin dışarıya fazla kapalı olmadığı dönemlerde oldukça fazladır. (...) Toplumsal alışkanlıkların çocukta yeniden üretimi, çocuğun eğitimi özel bir mekânda, kapalı kapılar ardında değil, doğrudan doğruya insanlar arasındaki toplumsal ilişkiler içinde gelişir.” Osmanlıların geleneksel dönemi itibarıyla mahremiyet algısının farklı olduğuna ve evlerin bugünkü anlamda bir kapalılığının olmadığına dair bkz. Tanyeli ve Engin Gerçek, 2012. Süleyman Seyfi Ögün (2012: 69-70) de, burjuvazinin *kamusal hayatın* yorgunluğundan kaçmak için *özel alan* olarak inşa ettiği modern evlerden öncesi bir dünyaya doğan nesiller için “*eve dönmenin anlamını da çok iyi bilmezler. Çünkü her yer evdir. Kimse evini kıskanmaz. Kapıların eğreti kilitleri bunu anlatır. Sabahleyin evden çıkan çocuklar gün boyu, sokaklardan bahçelere, bahçelerden avlulara, sofalara, odalara, mutfaklara girer çıkar. Her noktada evin bir parçası olan bir teyze, amca, abi, ablayla karşılaşır.*” demektedir.

⁴⁸ Pierce (2003: 151) da, “*Ayntabluların gözünde şeriat, mahkeme duvarları arasına kapanmış bir yasa metni olmaktan öteydi. Bir kez, yöre halkınca öğretimi ve öğrenimi gelenekselleşmiş bir bilgi dalıydı.*” demektedir. Ayrıca şeriat, “*bir hukuk temeli olduğu kadar, bir yaşama göreneği, ‘doğru yol’du, ahlak kuralları toplamıydı. Birey hukuk bilgisini ona göre öncelikli olarak müftülerden, daha sonra da mahalle camiiinin imamından ediniyordu. Evinde kızlara ders veren Hacıye Sabah’ın davası ise “kız çocukların da kadın öğretmenlerden temel din bilgisi eğitimi alabileceklerini akla getiriyor”du.* (Pierce, 2003:152-153). Mullimeler hakkında ayrıca bkz. Araz, 2013: 121.

⁴⁹ Sennett (2010), bunu “*Kamusal İnsanın Çöküşü*” olarak isimlendirmektedir.

⁵⁰ Bu konu hakkında bir değerlendirme için bkz. Açık, 2012: 157-165.

⁵¹ Taş, 2008: 25-44.

⁵² Pierce, 2003: 484.

Bunun yanında zimmet hukuku çerçevesinde zimmî statüsünün ve köleliğin olduğu bir toplumda, bizce ferdlerin öncelikli tanımlanma biçimi hukukîdir. Yani modern anlamda eşitliğin olmadığı, adaletin cezalandırma safhasının statü üzerinden farklılaşabildiği bir zeminde, kişilerin birbirlerine karşı konumlanış biçimleri (Müslim-zimmî, efendi-köle, koca-karı, erkek-kadın, yönetici-yönetilen) öncelikli olarak hukukî bir zaviyeden hareket eder. Modern zamanlarda hukuk karşısında tamamıyla eşit olan soyut bireyin statü noktasındaki konumlanışı ise sosyolojik bir hususiyet taşır. Zira sosyo-ekonomik dinamiklerin işlediği toplumda, süreç içerisinde bu dinamikler ekseninde bir statü oluşumu söz konusudur. Teoride herhangi bir hukukî dayanağı olmayan bu statüler ise sosyal hayatın işleminde oldukça etkili bir dinamiktir. Hâlbuki Osmanlı'da hukukî anlamda kazanılmış kişiliklerin yaşarken kendilerini konumlandırma biçimleri efendi-köle, Müslim-gayri Müslim, karı-koca gibi ayrımlardan hareket etmektedir. Hukukun gözetimindeki bu ayrımların olduğu bir dünyanın statü algısı bu bağlam içerisinde temellenmektedir. Nitekim zenginlik ve fakirlik dahi hukuk nezdinde bir veri olarak kabul edilmekte, dolayısıyla hukukî bir veccheye sahip olmaktadır.⁵³

Elbette bu söylenenlerden Osmanlı'da “sosyal” yapıların hiçbir varlığının ve dinamiğinin olmadığı anlaşılmalıdır. İfade edilmeye çalışılan husus çocukluğundan itibaren aynı zamanda fikhî bir birim olan mahallede yaşayan Osmanlı insanı için öncelikli olanın hukuk olduğudur. Dolayısıyla Osmanlı ferdlerini anlamlandırırken önce hukukî bir perspektif, akabinde de sosyolojik bir perspektif kullanmak gerekmektedir. Nitekim sosyolojik bir perspektiften yaklaştığımızda Havva Hatun'u istisna kabilinden bir kişi olarak görüp geçme tehlikesi söz konusudur. Toplumsal cinsiyete uymayan tek bir örnek olarak bakarak onu anlamlandırma çabasına girişmemek

⁵³ I. Ahmed Kanunnâmesi'nde “Eğer bir kimesne zinâ etse üzerine sâbit olsa, evli ise ve gani olsa bin akçeye ve andan ziyâdeye kâdir ise dört yüz akçe cerîme alına; vasat ise ikiyüz; fakir ise, elli akçe alına. Zinâ eden ergen ise gani olsa yüz; vasat olsa elli; fakir olsa otuz akçe alına ...” denmektedir. Akgündüz, 1996: 494.

mümkündür. Bu ise tarihi bir karakter olarak belki de ona bir ayırım yapmak anlamına gelecektir. Hâl-buki ileride görüleceği üzere fıkıh, Havva Hatun’u “varsaymak” tadır.

Hızır Bey Zevcesi Havva Hatun, Ömer bin Abdullah’a Karşı⁵⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nun serhaddinde yer alan ve 17. yüzyılın ilk yarısında bir eyalet merkezi olan Trabzon’da eski şehir/kale; Aşağı Hisar, Yukarı Hisar ve Orta Hisar olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. İşte bunlardan Aşağı Hisar’da bulunan Bâb-ı Pazar Mahallesi sâkinlerinden Ömer bin Abdullah, mahkemeye gelerek Hızır Bey’in zevcesi Havva Hatun’dan davacı olmuştu. Evâhir-i Şevvâl 1041(yaklaşık 10 Mayıs 1632-19 Mayıs 1632 tarihleri arası) tarihli kayda göre, Havva Hatun, altı cariyesi ile birlikte Ömer’in evini basıp bir kemer kılıç, iki sade gümüşlü kılıç, otuz top çadır ve bir sepet sandığını almışlardı. Dolayısıyla Ömer hakkını talep etmekteydi. Fakat Havva Hatun firar etmiş ve Sansar Hasan Beşe’nin evine kaçmıştı. Böylece şer’e mugayir hareket etmişti. Bunun üzerine “keyfiyyet-i ahvâli” mahallesi ahâlisinden sorulmuş ve İmam İbrahim Efendi ve Müezzîn Abdi Halife ile isimlerini bilmediğimiz bazı mahalleli, “*Havva feşârîdir dil-âzârdır bu makûle hâlingen aciziz hoşnud değılüz böyle feşârîlikden hâlî değıldir*” şeklinde haber vermişlerdi.⁵⁵

Bu kaydın hemen altındaki aynı tarihli kayıta, Ömer bin Abdullah’ın Havva Hatun hakkındaki şikâyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Buna göre Ömer

⁵⁴ Başlık Fikret Yılmaz’ın yukarıda zikredilen “*Zina ve Fuhuş Arasında Kalanlar: Fahişe, Subaşıya Karşı*” adlı makalesinden mülhemdir.

⁵⁵ “*Oldur ki Mahmiyye-i Trabzon mahallâtından Aşağı Hisar’da vâki’ Bâb-ı Pazar mahallesi sâkinlerinden Ömer bin Abdullah nâm kimesne mahfil-i şer’e gelüb takrîr-i kelâm idüb mahalle-i mezbûrede Hızır Bey’in zevcesi Havva nâm Hatun altı nefer câriyeleri ile evim basub bir kemer kılıc ve iki sâde gümüşlü kılıcım ve otuz tob çadırım ve bir sepet sanduğum almışlardır mezbûre Havva Hatun ihzâr-ı şer’ olunub ihkâk-ı hakk olunmak taleb iderin didik de kibel-i şer’den mezbûre Havva davâ-yı şer’ olunub da firâr idüb Sansar Hasan Beşe’nin evine girüb şer’-i şerife itâat iyilemediğü ecilden merkûmenin keyfiyyet-i ahvâli mahallesi ahâlisinden tefahhus olunduk da İmam İbrahim Efendi ve Müezzîn Abdi Halife ve gayri mahalle-i mezbûre ahâlisi mahfil-i şer’de cevab virüb fi’l-vâki’ merkûme Havva feşârîdir ve dil-âzârdır bu makûle hâlingen aciziz hoşnud değılüz böyle feşârîlikden hâlî değıldir diyü ihbârları talebiyle ketb olunub yedine vaz’ olunduğu lede’l-hâce müeddî (?) ola tahriren fi evâhir-i şehri-i Şevvâli’l-mükerrerrem sene ahdi ve erba’in ve elf.” T.Ş.S., 1824, 9/6.*

bin Abdullah, kendi malı ile evinin duvarını bina ederken Havva Hatun, altı cariyesi ile birlikte ellerine balta ve nacakları almışlar ve evini basmışlardır. Ömer'in bina ettiği duvarı ve pencereleri yıkmışlardır. Bu nedenle mahkemeden bir keşif heyeti talep edilmekteydi. Zira olayın mahallinde görülmesi ve zararın yazılması gerekmektedir. Bunun üzerine Beylerbeyi Yusuf Paşa'nın mütesellimi Murtaza Ağa tarafından mübaşir olarak atanan Hüseyin Ağa, söz konusu mahalle varmış ve gerçekten Ömer'in söylediği gibi evini harap halde bulmuştu. Bu nedenle Havva Hatun'un zulmünün kati olduğuna karar verilmişti.⁵⁶

Ömer'in konuştuğu aynı tarihli diğer bir kayıta da, Hızır Bey'in zevcesi Havva Hatun'un câriyeleri ile Ömer'in evini bastıkları, ellerine balta ve nacak alıp onu yüzünden yaraladıkları, Emine adlı hatunun bir dişini çıkardıkları ve karısının başını yaraladıkları görülmektedir. Birçok hakaret ettikleri de ifade edilmiştir. Dolayısıyla Ömer, yine bakılmasını ve yaraların tespit edilmesini talep etmektedir. Bunun üzerine Murtaza Ağa tarafından Hüseyin Bey ile belgenin altında isimleri yazılı Müslümanlar varmışlar ve gerçekten Ömer'in yüzünün sol yanında taş yarası ve Emine'nin sol tarafından bir üst dişinin çıkmış olduğunu ve Ömer'in karısının da başının yaralı olduğunu tespit etmişlerdir.⁵⁷

Ne yazık ki elimizde bu üç kayıttan başka Havva Hatun'a dair bir kayıt bulunmamaktadır. Bu nedenle

⁵⁶ "Budur ki Mahmiyye-i Trabzon mahallâtından olub Bâb-ı Pazar Mescidi mahallesi sâkinlerinden Ömer b. Abdullah meclis-i şer'î şerîfe gelüb takrîr-i kelâm idüb mahalle-i mezbûrede vâki' akreb cirânımız olan Hızır Bey zevcesi Havva nâm Hatun altı nefer câriyeleriyle kendü malım ile evim divârın binâ iderken ellerine balta ve nacaklar alub evim basub binâ olunan divârı ve evimin pencerelerini ve torbalarını(?) yıkub harâb idüb bana külli cefâ olmuşdur taraf-ı şer'den üzerine varilub hakikat-ı ahvâli keşf ve tahrîr olunmak matlûbumdur didik de Mîr-i Mîrân olan izzetlü sâhibü'd-devlet ve'l-ikbâl Yusuf Paşa hazretlerinin mütesellimi fahrü'l-ayân Murtaza Ağa zîde kadrehu tarafından mübaşir nasb olunan kıdvetü'l-emâcîd ve'l-akrân Hüseyin Ağa zîde kadrehu ile mahall-i mezbûrun üzerine varilub nazar olunduk da fi'l-vâki' mezbûr Ömer'in evi divârları ve binâ iyledüğü divârların yıkulub harâb olmuş bulunmagın mezbûre Havva'nın zulm ve te'addileri mukarrer ve muhakkak olmagın ol ki vâki'-i hâldir mâ-vaka'a mübaşir-i merkûm talebiyle ketb ve terkîm olundu hurrîre fi't-târîhü'l-[mezbûr]". T.Ş.S., 1824, 9/7.

⁵⁷ "Budur ki Aşağı Hisar sâkinlerinden Ömer b. Abdullah nâm kimesne meclis-i şer'de takrîr-i kelâm idüb Hızır Bey'in zevcesi Havva nâm Hatun câriyeleri ile evimi basub ellerine balta ve nacak alub beni yüzümden mecruh kılub ve Emine nâm Hatun'un bir dişin çıkarub ve avretim başını mecrûh idüb külli hakâret iylemişlerdir nazar olunub eser-i cerâhatlar keşf olunmak taleb iderim didik de kâim-makâm-ı mir-i mi-

kendisini tanımak bağlamında elbette sınırlı veriye sahibiz. Fakat elimizden geldiği kadar, belgeler üzerinden Havva Hatun'u Osmanlı evrenindeki konumuna oturtmaya çalışabiliriz.

Öncelikle Havva Hatun'un Aşağı Hisar'da Bâb-ı Pazar mahallesinde oturduğu görülmektedir. 1648-1651 tarihleri arasında, Aşağı Hisar'da yapılan mülk satışlarına bakıldığında şehrin çarşısının da bulunduğu bu muhitteki satışların genellikle yüksek meblağlı olduğu görülmektedir. Alım ve satım yapanların çoğunun unvanı bey ve çavuştur, yine daha çok tüccarların ve çocuklarının kullandığını bildiğimiz çelebi⁵⁸ unvanlı kişiler de bu satışlarda taraf olmuşlardır.⁵⁹ Dolayısıyla Havva Hatun, daha çok askerî kesimin ve tüccar taifesinin bulunduğu, şehrin önemli merkezlerinden birinde oturmaktadır.

Kendisinden ısrarla "*Hızır Bey zevcesi*" olarak bahsedilmesi de bu durum ile uygunluk arz etmektedir. Taşrada daha çok sancakbeylerin, kapıkulu siphailerinin, müteferrikaların ve kimi zaman da yeniçeri zabitlerinin kullandığı bey unvanı, bilhassa bu dönem Trabzon'unda sıklıkla karşılaşılan ve daha çok şehrin bürokratik mekanizmalarını ellerinde bulduran kişilerin unvanları idi.⁶⁰ Hızır Bey'in kim olduğuna dair elimizde kesin bir veri yok, fakat unvanı kendisinin büyük ihtimalle yukarıda sayılan gruplardan birine dâhil olduğunu çağrıştırmaktadır. Bunun yanında bilindiği üzere kadınlar genelde babalarının isimleri ile anılmaktadırlar. Evlenseler dahi onlardan örneğin "Havva bint-i Mehmed" şeklinde bahsedilmektedir. Fakat burada Havva Hatun'dan ısrarla Hızır Bey'in zevcesi olarak bahsedilmesi, Hızır Bey'in "kamuoyu"nda oldukça tanınan bir kişi ol-

.....
rân-ı Trabzon olan fahrü'l-akrân Murtaza Ağa tarafından Hüseyin Bey ile ve zeyl-i kitâbda mestûrî'l-esâmi olan Müslimîn ile üzerine varılıb nazar olunduk da fi'l-hakika mezbûr Ömer'in yüzünün sol yanında taş yarası ve mezbûre Emine nâm Hatun'un sol tarafından bir üst dişi çıkmış bulunub ve avretinin dahi başı mecrûh bulunub vech-i muharrer üzere cerâhatleri müşâhade olunmagın mâ-vaka'a gıbbe't-taleb ketb olundu tahrîren fi evâhir-i şehri-i Şevvâl sene ahdi ve erba'în ve elf". T.Ş.S., 1824, 9/7.

⁵⁸ Ergenç, 1982: 113-114; 18. Yüzyıl Halep'inde de çelebi unvanını genelde tüccarlar kullanmaktaydı. Marcus, 2013: 75. Çelebi unvanını Trabzon özelinde kimlerin kullandığı için de bkz. Açıık, 2012: 221-225.

⁵⁹ Söz konusu satışlar için bkz. İnan, 1999: 119.

⁶⁰ Konunun tafsilatı için bkz. Açıık, 2012: 264-273.

duğunu göstermektedir. Karısının da, baba adı yerine daha bilindik bir tanımlanma biçimi olduğu için Hızır Bey'e izafetle anıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bir başka belgede karşımıza çıkan Mehmed Paşa'nın karısı, boşanmış dahi olsalar "sâbıkân Mehmed Paşa Hatunu Fahir Hatun" şeklinde anılmaya devam etmektedir.⁶¹ Hızır Bey'in bu kadar tanınmış bir kişi olabileceğine dair çıkarımımız, ne zaman kurulduğunu bilmediğimiz "merhûm" Hızır Bey Vakfı'nın⁶² vâkıfı olan kişinin Havva Hatun'un zevcesi olan Hızır Bey olabileceğine dair bir ihtimali akla getirmektedir. Fakat kesin bir delil bulunmadığı için ve Havva Hatun zevcesi Hızır Bey'in de Hızır Bey vakfının kurucusu gibi "merhûm" olarak zikredilmemesi nedeniyle bu durum sadece küçük bir ihtimal olarak kalmaktadır.

Bununla birlikte Havva Hatun'un 6 adet cariyesi olması kendisinin zengin bir kadın olduğunu göstermektedir.⁶³ Bu dönem için karşılaştığımız köle ve cariye fiyatları içerisinde 10.000 akçe,⁶⁴ 4.000 akçeye "16-17 yaşında bakire bir cariye",⁶⁵ 30 kuruşa "bir küçük cariye,"⁶⁶ "4.000 akçe kıymetli Mihriban adlı cariye,"⁶⁷ 77 kuruş,⁶⁸ 200 kuruşa bir köle ve bir cariye⁶⁹ gibi meblağlar söz konusudur. Oturulabilecek bir evin 60 kuruşa rahatlıkla alınabileceği bu dönemde⁷⁰ örneğin 50 kuruş üzerinden 6 cariyesi olan bir kişinin ekonomik durumunun iyi olduğunu düşünmek mantıklıdır. Bunun yanında 6 tane cariyenin olduğu bir evin ve hanımının, standartların üstünde bir hayatı olduğunu tahmin edebiliriz.⁷¹ Neticede

⁶¹ *T.Ş.S.*, 1820, 25/7. 23 Rebiülahir 1028.

⁶² Bizim rastladığımız iki kayıta vakfın Trabzon'da Değirmendere mevkiinde 8 adet değirmeni (*T.Ş.S.*, 1828, 111/10. Evâhir-i Cemâziyelâhir 1044, 114/2. Selh-i Şabân 1044) olduğu görülmekte ve yine vakıf "nükûdu"ndan borç verilmektedir. *T.Ş.S.*, 1825, 60/11. Kendisinden önceki kaydın tarihi: Evâhir-i Rebiülevvel 1038.

⁶³ Zengin kadınlar ve köleleri hakkında bkz. Faroqhi, 2004a: 219-236.

⁶⁴ *T.Ş.S.*, 1821, 23/4. Evâil-i Cemâziyelevvel 1026.

⁶⁵ *T.Ş.S.*, 1821-4, 13/6. Evâhir-i Rebiülevvel 1029.

⁶⁶ *T.Ş.S.*, 1825, 67/3. Evâhir-i Rebiülevvel 1038.

⁶⁷ *T.Ş.S.*, 1826, 23/3. Evâsıt-ı Şabân 1038.

⁶⁸ *T.Ş.S.*, 1828, 18/2. Evâil-i Rebiülevvel 1043.

⁶⁹ *T.Ş.S.*, 1830, 47/1. Evâil-i Muharrem 1054.

⁷⁰ Bu dönemdeki mülk fiyatları hakkında tafsilat için bkz. İnan, 1999: 113-119.

⁷¹ Abraham Marcus, Halep'te "köle sahibi olmak bir mevki göstergesi ve varlıklı ailelerin genel bir özelliği" demektedir. Marcus, 2003: 76.

Havva Hatun'un oturduğu mahalle, kocasının ismi ile anılması ve unvanı ile altı cariyesini bir arada düşündüğümüzde, çok rahatlıkla kendisinin zengin bir kadın olduğuna hükmedebiliriz.

Havva Hatun, Hızır Bey zevcesi olmak ile ideal Osmanlı algısının onun için öngördüğü evli olma şartını yerine getiriyordu. Nitekim Kınalızâde Ali Çelebi, Osmanlı toplumunda *olması gerekeni* ifadeye çalıştığı kitabında “Evvelâ bir kimesneye lâzımdır ki te’ehhül ü tezevvüc eyleye...” demektedir.⁷² Bununla birlikte çocuklarının olup olmadığı belli değildir. Fakat ev baskınından sonra firar etmesi, geride bıraktığı çocuklarının olmadığına dair yorumlanabilir. Yaşı hakkında da herhangi bir malumatımızın olmadığı Havva Hatun'un belki de çocukları bakıma muhtaç olmayan yetişkin kişilerdir.

Yine cariyeleri olan dolayısıyla evinin dışındaki işleri onlara yaptırabilecek olan Havva Hatun, bilhassa zengin kadınların evin dışındaki hayattan mümkün merteye tecrit edilmeleri gerektiği hususundaki ideal düzen algısının gereklerini de yerine getirebilecek bir konumdaydı.⁷³ Dolayısıyla “muhaddere” olarak anılması için aslında önünde hiçbir engel yoktur. Muhaddere olmak Osmanlı kadınları için ayırıcı bir vasıftır.⁷⁴ Toplumun yüksek zümrelerine dâhil olan kişilerin karılarına, kızkardeşlerine bilhassa bu unvanın verildiği görülmektedir. Örneğin bir sicil kaydında, “fahrü'l-ayân” Zeynelabidin Efendi'nin karısı, “fahrü'l-muhadderât” Emine Hatun olarak zikredilmektedir.⁷⁵

Bu potansiyeline rağmen Havva Hatun için kayıtlarımızda “muhaddere” sıfatının kullanılmadığı görülmektedir. Dolayısıyla sadece varlıklı olmanın ya da

⁷² Çelebi 2007: 349.

⁷³ Pierce (2003: 466), daha yüksek toplumsal konum ve varlık sahibi kadınların, toplum içine çıkmamalarının, halka açık alanlardaki işlerini gördürebilecekleri kölelerinden ileri geldiğini ifade etmektedir. Pierce, 2003: 466.

⁷⁴ Pierce (2003: 466), daha yüksek toplumsal konum ve varlık sahibi kadınların, toplum içine çıkmamalarının, halka açık alanlardaki işlerini gördürebilecekleri kölelerinden ileri geldiğini ifade etmektedir. Pierce, 2003: 466.

⁷⁵ *T.Ş.S.*, 1824, 10/11. Evâhir-i Cemâziyelevvel 1041. Benzer diğer örnekler için bkz. *T.Ş.S.*, 1821-4, 72/2. Evâil-i Safer 1030, 73/1. Evâil-i Rebiülevvel 1030; *T.Ş.S.*, 1824, 12/12. Zilkade 1041; *T.Ş.S.*, 1827, 32/5. Evâil-i Şabân 1040; *T.Ş.S.*, 1828, 58/1. Evâhir-i Şevvâl 1043; *T.Ş.S.*, 1821-4, 73/1.

tanınmış birinin karısı olmanın muhaddere olarak anılmaya yetmediği anlaşılmaktadır. Zira kendisini tecrit edebilecekken “kamusal” görünüm sergilemek muhaddere olmaya mani teşkil etmektedir. Nitekim muhadderâttan olarak zikredilen kadınların genelde mahkemeye gelmek yerine vekil kullandıkları görülmektedir.⁷⁶ Pierce, en yakın olarak “saygıdeğer” sözcüğü ile karşılanabilecek olan muhaddere kavramının ahlâklı olmakla, kadın bedeninin kısıtlı görünürlüğü arasında bağ kurduğunu ifade etmektedir. Muhaddere olmak sadece varlıklı olmakla eşleşmemekte ayrıca ahlâklı olmanın da önemli olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁷ Havva Hatun ise muhaddere olabilecek potansiyele sahipken böyle bir tercihte bulunmayarak aksi istikamette “eşkıyalık” yapan bir kadın olmayı tercih etmiştir.

Şimdi elden geldiği kadarıyla Ömer bin Abdullah’ı tanımaya gayret edebiliriz. Abdullah baba adı kendisinin eski bir gayr-i Müslim olduğunu çağrıştırmaktadır ya da eski bir köle olması muhtemeldir. Osmanlı düzleminde en azından şer‘iye sicillerinin bize gösterdiği kadarıyla muhtediler ve eski köleler çok çabuk topluma entegre olabilmektedirler. Bu hususta birçok örnek gösterilebilir. Öyle ki Trabzonlu eski bir gayr-i Müslim rahatlıkla karşımıza zengin bir kapıkulu sipahisi olarak çıkabilmektedir. Örneğin Trabzonlu Konstantin’in torunu İbrahim Bey, Trabzon’da Kapıkulu sipâhisidir.⁷⁸ Ayrıca yeni Müslüman olmuş kişiler kisve bahası arzuhalleri ile devletten maddî yardım görebilmektedirler. Mühimme defterlerine yansıyan kayıtlarda, ihtida eden kişilere yoğun bir şekilde timar tevcih edildiği ya da daha önce ihtida etmiş olan akrabalarının yanında saraya bağlı bir işe alındıkları görülmektedir.⁷⁹ Yine eski

⁷⁶ Örnek olması açısından bkz. *T.Ş.S.*, 1823-1, 29/5. Evâil-i Zilkade 1034; *T.Ş.S.*, 1828, 15/2. Evâil-i Cemâziyel-evvel 1043; *İKS, Üsküdar Mahkemesi (1579-1580)*, No: 51, 2010, kayıt: 71b-1; *İKS, Üsküdar Mahkemesi (1590-1591)*, No: 84, 2010, kayıt: 11a-3, 11b-5, 27a-1, 41a-3, 45a-4; *İKS Balat Mahkemesi (1563)*, No: 2, 2011, kayıt: 34a-2.; *A.Ş.S.*, 2, 57/2. Evâsıt-ı Receb 1043.; *A.Ş.S.*, 2, 34-2. Gurre-i Ramazan 1044. *A.Ş.S.*, 3, 50-1. 5 Zilkade 1044.; *A.Ş.S.*, 4, 4/5. 6 Rebiülevvel 1052.

⁷⁷ Pierce, 2003: 209.

⁷⁸ *T.Ş.S.*, 1827, 54/3. Evâil-i Zilhicce 1040.

⁷⁹ Araz, 2008: 95. Elbette, ihtida etmiş olanların ilk zamanlarda bir takım uyum sorunları yaşamaları ve yeni katıldıkları Müslüman cemaati ya da bu cemaatin içerisindeki bir takım bireyler tarafından yadrgan-

köleler kimi zaman efendilerinin onları azat etmesinden sonra kendilerine yapılan hibelerle sosyo-ekonomik anlamda belli bir seviye tutturabilmektedirler. Örneğin Mustafa Çavuş kölesini azad ettikten sonra ona Orta Hisar'dan bir boş arazi hibe etmiştir.⁸⁰ Fatma Hatun da eski cariyesine 20 dip zeytin ağacı⁸¹ ve 3 adet de asmalı karaağaç hibe etmiştir.⁸²

Bu nedenle Ömer bin Abdullah da, şehrin önemli bir yerinde oturan ve kılıçları, otuz top çadırı ve büyük ihtimalle hizmetkârı olan bir kişi olarak böyle bir geçmişten geliyor olabilir. Bunun yanında evinde otuz top çadırı olan bir kişinin bu otuz top çadırı kullanmaktan ziyade ticaretini yaptığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Dolayısıyla Ömer'in oturduğu mahalle de hesaba katılırsa tüccar olması muhtemeldir. Üçüncü kaydımızda Ömer'in evinde bulunma nedeni açık olmayan bir kadından da bahsedilmektedir. Dişi çıkarılan bu kadın (Emine Hatun) eğer akrabadan olsa idi büyük ihtimalle kendisinden "kızım", "amcamın kızı" vb. ifadelerle bahsedilmesi gerekirdi. Diğer karısı ya da cariyesi olsa idi sicillerde gördüğümüz birçok kaydın göstereceği üzere bunların da zikredilmesi gerekirdi. Zira birçok kayıta bu sıfatlardan bahsedildiği bilinmektedir. Dolayısıyla bu Emine Hatun, büyük ihtimalle Ömer bin Abdullah'ın yanında çalışan ve de çadırları diken kadın veya kadınlardan biridir. Osmanlı'da, köleliğin yanında sicillerde "hizmetkâr" şeklinde isimlendirilen bazı kişiler bulunmaktadır. Örneğin Mahmud bin Bahadır'ın kızı Fatma "hizmetkâr" olarak zikredilmektedir. Fatma'yı babası Mahmud, Galimona Mahallesi'nden Osman bin Arslan'a "hizmetkârlığa" vermiştir.⁸³ Yine Trabzon sâkinlerinden Mülkî bint-i Fazlı adlı "bikr-i baliğa", kendi isteği ile ve annesi

.....
maları mümkündür. Fakat Araz (2008: 121)'in ifadesi ile "*zaman ilerledikçe ilişkiler yeniden şekillenip yeni bir denge oluşuyordu.*"

⁸⁰ T.Ş.S., 1830, 65/1. Evâil-i Cemâziyelevvel 1054.

⁸¹ Zeytin ağacının Trabzon'da önemli bir geçim kaynağı olduğu hakkında bkz. İnan, 1999: 118.

⁸² T.Ş.S., 1830, 65/8. Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1054. El-hâcc İbrahim Beşe'nin Rus asıllı azadlı kölesi de el-hâcc Siyavuş adını taşımaktadır. T.Ş.S., 1824, 45/5. Evâhir-i Receb 1042. Dolayısıyla "hâcı" unvanının ona toplumda belli bir mevki sağladığı düşünülebilir. Mehmed Beşe'nin azadlı kölesi Kenan bin Abdullah ise yeniçeri olmuştur. T.Ş.S., 1828, 130/12. Evâsıt-ı Safer 1045.

⁸³ T.Ş.S., 1828, 66/5. Evâil-i Zilhicce 1043.

İnsaf'ın rızâsıyla Fatma Hatun'un terbiyesinde ve hizmetinde iken bazı kimselerin "bize hizmet iyle deyü" rencide etmeleri üzerine kendisinin Fatma Hatun'dan başka kimseye hizmet etmeyeceğini belirtmiştir. Annesi de bu durumu aynen onaylamıştır.⁸⁴ Dolayısıyla bazı kişiler kendi rızaları ve ailelerinin de onayıyla "hizmetkâr" olabilmektedirler. Bu nedenle Emine Hatun'un da bunlardan biri olması muhtemeldir. Ya da "hizmetkâr" değil de (zira hizmetkâr olmak daha çok ev işleri ile ilgili bir tabir olabilir) Ömer'in imâlathânesinin -ki burasının da evi olması kuvvetle muhtemeldir- maaşlı çalışanlarından birisi olabileceği akla yatkındır. Örneğin Yani veled-i Yorgi, "Üsküdar'da Eski Hamam kurbunda Yusuf nâm yeniçerinin evinde neccârlık işle"diğinden bahsetmektedir.⁸⁵ Yusuf'un evinin bir takım marangozluk işlerini mi yaptığı yoksa evi bir marangozhane gibi mi kullandığı tam belli olmamakla birlikte, belki Emine Hatun'un durumuna küçük de olsa açıklık getirebilir.⁸⁶

Ömer'i tanımak bağlamında son söyleyeceğimiz husus ise kendisinin Havva Hatun'un "akreb cirânı" olmasıdır. Küçük bir ayrıntı gibi duran bu husus, aslında, Havva Hatun'un icraatlarını anlamlandırmakta önemli bir çıkış noktası teşkil etmektedir. En yakın komşu olan Ömer ile Havva Hatun arasındaki sorunun bu yakın komşuluktan kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bir takım bilgileri bir araya getirdiğimizde Havva Hatun'un planlı ve organize bir iş içerisinde olduğu izlenimi edinilmektedir. Öncelikli olarak söyleyeceğimiz husus, Havva Hatun ve cariyelerinin basit birer hırsız olmadıklarıdır. Zira otuz top çadır, kılıçlar ve sepet sandık bir araya getirildiğinde ve Havva Hatun'un firar etmesi ile beraber ele alındığında, bütün bunların bir tesadüf olduğunu düşünmek zor görünmektedir.⁸⁷

⁸⁴ T.Ş.S., 1827, 6/4. Evâil-i Ramazân 1039.

⁸⁵ İKS, *Üsküdar Mahkemesi (1590-1591)*, No: 84, 2010, kayıt : 78b-3.

⁸⁶ Halep'te kadınlar pamuğu evlerinde eğirmeye hazır hale getirmektedirler. Dokumacılar da kumaşları evlerinde üretebilmektedirler. Marcus, 2003: 215.

⁸⁷ Işık Tamdoğan, (2007: 94-95; vurgu bize ait), 1763 tarihli Üsküdar kadı mahkemesi sicilini esas aldığı çalışmada şiddetin cari olduğu mekânları ikiye ayırmaktadır: Hareketliliğin yoğun olduğu dış alanlar (iskeleler, işlek yollar, bağ, bahçe ve tarlalar) ile evler ve iç mekânlar. "Hareketliliğin yoğun olduğu dış a-

Havva Hatun'un şiddet kullanmakta oldukça mahir olduğu anlaşılmaktadır. Zira bir evi basıp, duvarlarını, pencerelerini yıkmak ve içerisinde yaşayanları biri erkek olduğu halde yaralamak belli bir tecrübeyi gerektirse kanaatindeyiz. Nitekim balta ve nacak kullanmayı akleden bu kadınların,⁸⁸ şiddete başvurmak konusunda ilk icraatları olmadığı -mahallelinin kendileri hakkında verdiği malumatı doğru kabul edersek- bellidir.

Havva Hatun ve cariyelerinin, kayıtlarda neden Ömer bin Abdullah'ın evine saldırdıkları açıklanmamıştır. Bu suskunluk meselenin sadece bir hırsızlık olayı olarak telakki edildiğini düşündürebilir. Sicillerdeki kayıtların genelde tafsilat içermedikleri bilindik bir husustur. Kâtiplerin kaleminden çıkan bu kayıtlar, belli standartlar etrafında dava sürecinin özeti mahiyetindedirler. Dava sürecinde ortaya konulan nedenler, iş metin haline getirmeye gelince göz ardı edilebilmektedir. Bu nedenle Havva Hatun'un Ömer'in evini basmasının nedeni karanlıkta kalmaktadır. Fakat elden geldiği kadarıyla bazı küçük delillerden yola çıkarak muhtemel nedenler üzerinde durulabilir. Burada da, Ömer bin Abdullah'ın ikinci kayıтта, Havva Hatun'un "akreb cirân"ı olduğunu söylemesi, bu küçük ama faydalı delillerden biridir. İlk kayıтта değil de ikinci kayıтта bilhassa "akreb cirân" kelime grubunun zikredilmesi bu yakın komşuluk ile ikinci kaydın muhtevası arasında bir bağlantı olduğunu düşündürmektedir. Zira "mahalle-i mezbûrede vâki' akreb cirânımız olan Hızır Bey zevcesi Havva nâm Hatun altı nefer câriyeleriyle kendü malım ile evim *divârın* binâ iderken ellerine balta ve nacaklar alub evim basub binâ olunan *divârı* ve evimin pencerelerini ve torbalarını(?) *yıkub* harâb idüb bana külli cefâ olmuştur" cümlesinde

lanlarda kişiler, sosyal denetimden görece uzak ve dolayısıyla uzlaştırmacı olabilecek araçlardan yoksun bir alanda hareket edip, belki de bu nedenden ötürü anlaşmazlıkları daha ziyade şiddete başvurarak çözmek durumundaydılar. *İçe dönük, kapalı ev içlerinde ise, kişiler temel olarak çok iyi tanıdıkları, yakın ilişki içinde oldukları ve belki de bundan ötürü daha bilinçli ve önceden tasarlanmış bir şekilde şiddete başvuruyorlardı.*" demektedir.

⁸⁸ Amasya'dan Saliha da, Ayşe'yi balta ile yaralamıştı. *A.Ş.S.*, 4, 5/2. 22 Muharrem 1053.

Ömer bin Abdullah, vurguladığımız üç kelimesi ile bir hususa dikkat çekiyor görünmektedir.

Modern anlamda bir kamusal alan-özel alan dikotomisinin olmadığı geleneksel Osmanlı zihninde⁸⁹ mekânın yapılışısı da bugünkünden farklı idi. Uğur Tanyeli, kamusal alan ve özel alanın olmayışını şu şekilde anlamlandırmaktadır:

*Doğal olarak Osmanlı insanının yaşamının da, özel ve kamusal yarılmasına tabi olmadığı için, farklılaşmamış amorf bir bütün olduğu söylenemez. Anlatılmak istenen, burada bir ‘dikotomi’ yerine, mahremiyet ve toplumsallığın sayısız ara değerini içeren karmaşık bir yaşam düzeni ve mekan biçimlenmesinin geçerli olduğudur. Yani, toplumsal müdahalenin mümkün olduğu ve olmadığı alanlar arasında hassas bir denge vardır.*⁹⁰

Nitekim Osmanlı evinde haremlik ve selâmlık⁹¹ şeklinde düzenlenen evin haremlik bölümü “özel alan”ı, selâmlık ise “kamu”ya açılan ilk bölümü teşkil etmektedir. Buradan avluya oradan varsa bahçeye açılarak tedricen “kamusal”a doğru giden bir kurulum söz konusudur.

Dolayısıyla böyle bir “konut kültürü” ile “mekân organizasyonu”nun olduğu bir kentte, “birey”ler ve topluluklar, diğerleri hakkında şaşırtıcı ölçülere varan malumatın sahibi olabiliyorlardı.⁹² Bu kişiler bir de en yakın komşular ise malumatın derecesi artabiliyordu. Nitekim Fikret Yılmaz, incelediği birçok örnekte bu şaşırtıcı dereceye varabilen malumatı tek

⁸⁹ Bu konu hakkında bir değerlendirme için bkz. Açıık, 2012: 155-207.

⁹⁰ Tanyeli ve Gerçek, 2012: 17.

⁹¹ Trabzon’da bu durum, “dâhiliye” ve “hâriciye mülk menzîl” olarak da ifade edilmektedir. Açıık, 2010: 227. Ayrıca bir kısım kişilerin evlerinin odalarını kiradadıkları görülmektedir. Örneğin Esmâ bint-i Abdullah adlı bir kadının Emine bint-i Hamza’nın evinin bir odasında kiracı olarak ikâmet ettiği görülmektedir. *T.Ş.S.*, 1824, 13/6. Evâhir-i Zilkade 1041. Esmâ adlı kadının “hâriciye” olarak isimlendirilen bölümdeki bir odayı kiralamış olması muhtemeldir ve bu durum hâriciye bölümünün isminden de anlaşılabilceği üzere “kamusal”lığa dair yorumlanabilir. Trabzon’da, 17. yüzyılın ilk yarısında ayrıca “selâmlık oda” olarak nitelendirilen bölümlere de rastlamak mümkündür. Bkz. *T.Ş.S.*, 1833, 7/4. Evâhir-i Cemâziyelahir 1062. Nitekim bu kayıta, taşra selâmlık odanın ve bahçenin Fatma Hatun’un kocası tarafından Ahmed Ağa adlı bir yabancıya hibe edildiğine dair bir iddia bulunmaktadır. Bu durum Osmanlı evinin bugün anladığımız manada bir bütünlüğe sahip olmadığını bir delilidir. Bir evdeki bir odanın, bir başkasına hibe veya satılmasının konu edilmesi bunu açıkça göstermektedir. Yine bir kısım kayıtlarda karşılaşılan “iç ev” ifadesi de bir bütün olarak evlerin hem “özel”lik hem “kamusal”lığı beraber barındırdığına dair yorumlanabilir. *T.Ş.S.*, 1833, 37/7. Evâil-i Cemâziyelevvel 1063.

⁹² Şahitlik ve yemin edememe arasındaki bağlantı üzerinden bu konunun değerlendirildiği bir yazı için bkz. Açıık, 2013: 1-18.

tek örnekler üzerinden ortaya koymuştur.⁹³ Dolayısıyla Havva Hatun'un da en yakın komşusunun evindeki çadırlar, kılıçlar ve sandıktan haberdar olması ihtimali oldukça yüksektir.

Bu dönem Osmanlı toplumunda kadınların en çok önem verdikleri şeyler ev ve ziynet eşyalarıdır.⁹⁴ Havva Hatun'un da Üsküdar'daki "gurbet avretleri"nin İstimat adlı kadının evine girip bir gümüş kadehini çalmaları⁹⁵ gibi, Ömer bin Abdullah'ın karısının muhtemel eşyalarını çalmak yerine, kılıç, çadır ve sandık çalmasını manidar addetmemek mümkün değildir.⁹⁶ Elbette kadınlar da kılıç sahibi olabilirler. Örneğin başka bir kayıta karşımıza çıkan Nazenin bint-i Abdullah adlı kadının bir siyah kılıcı ve bir de kadife kaplı kılıcı vardır ve almış olduğu borca karşılık bunları rehin vermiştir.⁹⁷ Dolayısıyla ekonomik değer ifade eden kılıçlar, Nazenin adlı kadın için bir tür yatırım aracı gibi durmaktadır ya da hemcinsi Tacî Hatun gibi verdiği borçlara karşı kendisine rehin bırakılmış⁹⁸ ve daha sonra da kendisinde kalmış kılıçlar olabilir. Bir diğer ihtimal de babasından veya kocasından miras kalmış olabileceğidir. Ya

⁹³ "Kimin pezevenklik yaptığı, kimin şarap içtiği, kimin yasak bir aşk yaşadığı, kimin homoseksüel bir ilişkinin müptelası olduğu, hangi kadının evlilik öncesi bir ilişki yaşadığı, hatta bu ilişkinin nerede gerçekleştiği ve aracılık yapanın kim olduğu gibi kişisel yaşama mahsus ayrıntılar toplumun vakıf olduğu konular arasında bulunabilmektedir." Yılmaz, 1999/2000: 97-98. Trabzon sicillerinde bulunan gayr-ı meşru bir ilişkiye dair oldukça ayrıntılı bilgilerin verildiği bir örnek için bkz. T.Ş.S., 1830, 27/7. Evâil-i Receb 1053.

⁹⁴ Konu hakkında bkz. Pierce, 2003: 291-298. Faroqhi (2004b: 262) de aynı kanaattedir.

⁹⁵ İKS, Üsküdar Mahkemesi (1513-1521), No: 1, 2010, kayıt: 32b-3. Fatma bint-i Abdullah da, Üsküdar sâkinlerinden Sâime bint-i Abdullah'ın evine girerek bir kırmızı kemhasını çalmıştır. İKS, Üsküdar Mahkemesi (1590-1591), No: 84, 2010, kayıt: 39a-2. Raciye Hâtun bint-i Abdullah'ın da, "münakkaş iki boğça ve iki hamam makraması ve iki vakıyye keten ve bir siyah hamam makraması ve bir keten bezi gömleği ve dört don ve iki münakkaş yastık yüzü ve bir yelek ve beş beyaz çarşeb ve bir beyaz kuşak ve iki makrama ve iki çenber ve bir alaca peşkir ve yirmi zirâ' keten bezi ve bir küçük güğümü" çalınmıştır. İKS, İstanbul Mahkemesi (1618), No: 3, 2010, kayıt: 27a-5. Yine İstanbul'da Molla Hüsrev mahallesi sâkinlerinden Saliha bint-i Murad adlı kadının alaca al sandal kaftanı çalınmıştır ve kaftan Emetullah bint-i Ali'de bulunmuştur. İKS, Bâb Mahkemesi (1666-1667), No: 3, Yayınları, 2011, kayıt: 110b-3. İstanbul'da Sultanhamamı yakınında oturan Gülistan bint-i Abdullah tâife-i Kıbtîyân'dan Altın bint-i Hüseyin'den davacı olmuştur. Alem adlı kadın Gülistan'ın dolabından "dokuz cevâhîrli düğmesini, bir al atlas kaftanını, bir Acem serâseri kaftanını ve sünbülî bir sofferâcesini" çalmıştır. Sonra ona yataklık yapan Altın'a vermiş ve firâr edip kayıplara karışmıştır. İKS, İstanbul Mahkemesi (1663-1664), No: 12, 2010, kayıt: 58a-4. Yine söz konusu "hırsızlık çetesine" dair bir başka kayıta da bu sefer, İstanbul'da Yatağançeşme yakınında oturan Sâkine Hatun davacıdır. Alem adlı hâtun bir Çinkârî atlas kaftanını, iki paşa dülbendini, bir dîbâ zıbını ve bir yeşil kadife serpüşunu almış, yine Altın adlı kadına vermiştir; sonra da firar etmiştir. İKS, İstanbul Mahkemesi (1663-1664), No: 12, 2010, kayıt: 58a-5.

⁹⁶ 1782'de Paris parlamentosunun karşısına çıkarılan 76 kadın hırsızın büyük çoğunluğu giysi ve kumaş çalmışlardı. Castan, 2005: 458.

⁹⁷ İstanbul Kadî Sicilleri İstanbul Mahkemesi (1618), No: 3, kayıt: 46a-5.

⁹⁸ İstanbul Kadî Sicilleri Üsküdar Mahkemesi (1590-1591), No: 84, kayıt: 57b-1.

da onlar da kimi zaman kullanmak için bu kılıçları edinmiş olabilirler; fakat Havva Hatun özelinde, söz konusu kılıçlar, Havva Hatun'un nacak ve baltalar ile olan münasebeti ve darp, gasp ve firar etmek gibi hususiyetleri düşünüldüğünde manidar görünmektedir. Ayrıca mahalleliyi sürekli rahatsız edebilen bir kadının muhakkak güvendiği bir şeyler ya da güvendiği birileri olması gerekir.

Zengin bir kişi olduğunu tahmin ettiğimiz Havva Hatun, gaspettiği bu malları satın alabilecek güce sahiptir; fakat hemen yanı başındaki komşusundan gaspetmeyi tercih etmesi onun bu işi “meslek” edindiğini düşündürmektedir.⁹⁹ Satın almak yerine gaspetmek daha kolayına geliyordu ki bu yolu tercih etmişti. Bu nedenle Havva Hatun'un burada planlanmış bir tavrı olduğu açıktır. Büyük ihtimalle ilerde yapmayı düşündüğü fiiller için bir altyapı olması bakımından Ömer'in evindeki malzemeler dikkatini çekmiş olmalıdır. Ya da Ömer'in evindeki malzemeleri gördükten sonra şiddete başvurabilecek potansiyeli olan biri olarak bu işi “profesyonel” şekilde yapmaya karar vermiş olması, daha küçük bir ihtimal olarak görülebilir.

Bu söylenenlerden hareketle Havva Hatun'un Ömer bin Abdullah'ın evini gözetlediğine hükmedilebilir. Zaten Ömer bin Abdullah'ın da evine duvar bina etmesini bir şekilde anlamlandırmak gerekmektedir. Stefanos Yerasimos'un belirttiği gibi geleneksel Osmanlı evlerinde cephe yoktur. Cephe, mülkün sınırında yükselen ve dışarıya bakan açıklıklarla bezenmiş bir duvardır. Duvarlar ise mülk sahibinin zenginlik ve gücünün sergilendiği bir vitrindir. Mahremiyetini tehdit eden unsurlar var ise bu duvar çoğu zaman üzerinde bir tek kapı açıklığı bulunan kör bir duvar olmaktadır. “İktidar mekânlarının dışa dönük tek ihtişam işareti kapıdır; sonuçta kapı ve iktidar kavramları özdeşleşir.”¹⁰⁰

⁹⁹ 18. yüzyıl Avrupa'sında “nerdeyse tüm kadın hırsızlar, günden güne ücretleriyle geçinen muhtaç işçilerdi.” Castan, 2005: 458.

¹⁰⁰ Yerasimos, 1999: 17, dn 43.

Geleneksel Osmanlı evinin en önemli hususiyetlerinden biri bilindiği üzere avlulu olmasıdır.¹⁰¹ Evlerin ön taraflarında olan bu avlular günlük hayatın büyük bir bölümünün geçtiği mekânlar olmaları ile de oldukça önemlidir ve bu bölümü diğer evlerden ve sokaktan ayıran kesit ise duvarlardır. Trabzon'un Aşağı Hisar tarafında olan evler de genellikle avluludurlar. Ömer bin Abdullah'ın evinin de avlulu olması oldukça mantıklıdır ve çadırlarını bu avluda ya da avludan geçişin olduğu bir ambar veya mahzende muhafaza ediyor olabilir. Hatta çalışanı olduğuna hükmettiğimiz Emine Hatun'un ve bilmediğimiz başka çalışanlarının, çadırları söz konusu avluda dikey olmaları da ihtimal dâhilindedir. Buradan hareketle Ömer bin Abdullah, evinin gözetlenmesine olanak veren bir açıklığı duvarla kapatmak istemiş olabilir. Zira yapacağı duvarın ardında gizlemek istediği bir şeyler vardır.¹⁰²

Bu noktada, Ömer'in neden mahkemeye başvurmak yerine kendi başına bir duvar inşa ettirdiği sorulabilir. Bunun muhtemel bir sebebi arızanın kendi evinden kaynaklanıyor olmasıdır. Yani Havva Hatun'un evinden kaynaklanan bir sorun yoktur; gözetlenmeye müsait açıklık Ömer'in evindedir. Bir başka neden de Havva Hatun hakkında mahallelinin verdiği malumat ("merkûme Havva feşârîdir ve dilâzârdır bu makûle hâlinden *aciziz* hoşnud değilüz böyle feşârîlikden hâlî değildir") doğru ise ondan korkmuş olması da mümkündür. Nitekim sorun kendi evinden kaynaklansa dahi evi gözetleniyor ise bu durumu kadıya şikâyet etmek imkânı vardır; fakat Ömer de mahalleli gibi Havva Hatun'un fiilleri

¹⁰¹ Faroqhi, 2009: 123.

¹⁰² Osmanlı mahkemelerine duvar ve gözetlenmek hususunda kimi zaman bazı başvurular olmaktadır. Üsküdar şer'îye sicillerinden bir örnekte, Evliyâ Hoca mahallesinden Ümmî Hâtun bint-i Şucâ "*hemcivârı*" olan ebnâ-i sipâhiyândan Mahmud Bey bin Hüseyin'den davacı olmuştur. Kendisinin evinden tarafta olan Mahmud Bey'in bir duvarı tahtadandır ve "*delik delik*" olmuştur. Bu nedenle onun avlusunun içini gözlemektedir. Ümmî Hatun bunun men edilmesini talep etmiştir. *İKS, Üsküdar Mahkemesi (1590-1591)*, No: 84, kayıt: 38a-6. Mahremiyet ve duvar ilişkisini, Hasköy'den Ahmed Çavuş bin Abdullah, kardeşi Mehmed Bey ile kendisine babaları Avraham adlı yahudinin hibe ettiği ve kendi aralarında paylaştıkları evdeki yerlerinin arasına bir duvar gerektiği hususu üzerinden şu şekilde dile getirmektedir: "*mülk menzillerimiz mâbeyninde biribirimizin ehl ü iyâllerimiz görünmeden ve biribirimizin sadâlarımız işitilmeden mâni' ve hâciz bir duvarımız olmamaklığın, ber vech-i iştirâk beynimize hâil bir duvar çekilmesi...*" *İKS, Hasköy Mahkemesi (1612-1643)*, No: 5, kayıt: 84-2.

karşısında “aciz” olmalı ki, bu acziyetinden mütevellid belki birazcık gözünü karartarak duvar inşa etmeye cesaret edebilmiştir. Fakat görülebileceği üzere bu duvar inşasının akabinde Havva Hatun ve cariyeleri ellerine balta ve nacaklar alıp Ömer’in duvarını yıkmışlardır ve duvar inşası belki de Havva Hatun’un “operasyon” a başlamasını tetiklemiştir.

Havva Hatun’un altı cariye sahibi zengin bir kadın olması, onun bu gaspı ihtiyaçtan ya da zorunluluktan başka saiklerle yaptığını düşündürmektedir. Bu saikler ise zorunluluğun olmadığı yerde bir takım farklı durumlara işaret etmektedir. Elbette yüzyıllar önce yaşamış bir kadının halet-i ruhiyesini tahlil etmek zordur; fakat cariyeleri ile birlikte -her ne kadar belgede öyle geçmese de- “cem’iyet memnu’ iken cem’iyet idüb” bir eve baskın yapmaları onların suça eğilimlerini göstermektedir. Yani “Macar ovasının yoksul delikanlılarının at gördüler mi dayanamayıp çalmaya kalkmaları”¹⁰³ gibi Havva Hatun’da da böyle bir psikoloji olmuş olabilir. Ya da “eşkivalık özgürlüktür” diyen Hobsbawm’ın bu sözü Havva Hatun için de geçerli olabilir mi? Mahkemeye gelmeyip firar etmesi bunun göstergesi sayılabilir belki ama bu sorunun cevabını verebilmek oldukça zordur.

Suçluluğu açıklayan yaklaşımları üç ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar biyolojik, psikolojik ve sosyolojik yaklaşımlardır.¹⁰⁴ Bir takım deneyler sonucu kişilerin kalıtsal olarak suça meylebileceklerine dair sonuçlar çıkmıştır. Çevresel faktörlerden birebir ayıramayacağımız bu konuda Havva Hatun’un durumunu anlamlandırmak olanaksızdır. Zira ailesinde suça eğilimli ya da suçlu kişiler var mı idi bilmiyoruz.¹⁰⁵ Yine sinirsel iletici olan seratoninin azlığı kişiyi şiddete ve saldırganlığa yöneltebilmektedir. Havva Hatun da seratonin düzeyinin

¹⁰³ Hobsbawm (2011: 47), bu “yoksul delikanlıların” önemli bir eşkıya kaynağı olduğunu ifade etmektedir.

¹⁰⁴ Bu yaklaşımlar hakkında tanıtıcı bir yazı için bkz. Kaner, 1992: 473-496.

¹⁰⁵ Hobsbawm (2011: 57), suç âlemindeki işlerin miras gibi babadan kalabildiğini ifade etmektedir: “Bavyeralı kadın soyguncu Schattinger’in gerisinde iki yüz yıllık bir aile geleneği yatıyordu; babası ve kız kardeşi dâhil olmak üzere onun kanından yirmiyi aşkın kişi ya hapishanedeydi ya da idam edilmişti.”

düşük olması muhtemeldir. Ya da çocukken gelişimsel ihtiyaçları karşılanmadığı için bir takım normları ihlâl etmekte hiçbir beis görmüyor olabilir. Bu ihtiyaçların karşılanmamasından toplumu sorumlu tutuyor da olabilir. Bir diğer neden de, sosyal ve ekonomik başarı elde etmek noktasında toplum tarafından kendisinin engellenmiş olduğunu düşünmüş olan Havva Hatun, bunu suça meylederek bastırmaya çalışmış olabilir. Ya da “Ayrımcı Çağrışımlar Kuramı” (Differential Associations Theory)nın ortaya koyduğu, “birey için önemli olan yasalara karşı gelen kişilerin desteğiyle suçlu davranış ve tutumlar edinilir” çıkarımı doğrultusunda Havva Hatun, firar ettikten sonra yanına kaçtığı, lakabından çok da tekin olmayan bir kişi imajı veren *Sansar* Hasan Beşe’den mi ilham almıştır? Kriminolojinin olmadığı bir dönem için sayılan muhtemel gerekçelerin ne kadar geçerliliği olabileceği tartışılır; fakat son olarak söylediğimiz *Sansar Hasan Beşe* bağlantısı, belgelerimiz üzerinden baktığımızda en azından diğerlerine oranla daha muhtemel görünmektedir.

Havva Hatun’un yukarıda hukukî bireyler bahsinde ifade edildiği gibi, işlediği suçlardan dolayı alacağı cezaları biliyor olması gerekmektedir. Nitekim onun suçu işledikten sonra doğrudan firar etmesi ve *Sansar* Hasan Beşe’nin yanına sığınması, bu işin organize bir iş olduğunun bir diğer göstergesi addedilebilir. Yani *Sansar* Hasan Beşe ve Havva Hatun, bu işi beraber organize etmiş olabilirler ve daha sonra da beraber kaçmayı planlamış olmaları muhtemeldir.

Havva Hatun’un “cem’iyet” etmekte belki de başka eşkıyalardan çok daha avantajlıdır. Zira kendisine doğrudan bağlı cariyeleri ile kurduğu bir ortaklıkta koşulsuz bağımlılığın verdiği fırsatlardan faydalanabilir. Nitekim kölelerin ve cariyelerin bu şekilde bir takım gayr-i meşrû işlerde sahipleri tarafından kullanıldıkları görülmektedir.¹⁰⁶ Örneğin Eyüp’te Nakkaşbaşı mahallesinden Mahmud bin Mehmed’in karısı Yasemin bint-i Abdullah evinde iken kadının

¹⁰⁶ 17. yüzyıl başlarında Kıbrıs’ta kadınlar arasındaki darp vakalarına cariyelerin de karıştığına dair bkz. Erdoğan, 2000: 176.

eski efendisi olan Ahmed Çelebi, câriyesi Ferahşad ve kölelerinden Cafer ve Murad, Yasemin'i evde yalnız bulup sabah vaktinde baskın yapmışlardır. Evden “bir mükelled sandık ile esbâb ve bir mikdâr nukûd” alıp gitmişlerdir. Ferahşad ve Cafer de “mükelled sandık ile esbâbı” alıp efendileri Ahmed Çelebi'nin evine gittiklerini itiraf etmişlerdir.¹⁰⁷ Dolayısıyla bu gibi işlerde köle kullanmanın birçok avantajı olmalıdır. Zira ganimetin paylaşılması gibi bir sorun yoktur. Ferahşad ve Cafer'in gaspettiklerini efendileri Ahmed Çelebi'nin evine götürmeleri örneğinde görüldüğü gibi hepsi efendinin olacaktır. Yine hizipleşme ihtimalinin çok düşük olduğu böyle bir toplulukta “çete reisi” daha rahat hareket edebilecektir. Bunun yanında kölelerin alacağı ceza hür insanlarınkinden daha azdır.¹⁰⁸ Bir diğer örnek de, hizmetkârları ile birlikte benzer bir suç işleyen Mustafa Çelebi'ye dairdir. Eskiden elli dördüncü bölükte çorbacı ve talimhânecibaşı olan Osman Ağa, Havâss-ı Aliyye kazâsına bağlı Terkos nâhiyesinde Ağaçlı köyünde bulunan çiftliğinin komşusu olan Mehmed Ağa'nın oğlu Mustafa Çelebi'den davacı olmuştur. Buna göre, II. Bayezid evkâfı arazisinden mukâtaa üzere tasarrufunda olan korusundan bundan önce Mustafa Çelebi izinsiz birkaç defa kereste ve odun kesmiştir. Bunun üzerine Osman Ağa, şeyhülislamdan tazir cezası verilmesi gerektiğine dair bir fetva alıp davacı olacakken Mustafa Çelebi dört hizmetkârıyla, ellerinde hançer, tüfek, balta ve “sâir âlât-ı harb” ile kapısına gelmişler ve “işte koca domuz korunu kesmeye gideriz eğer gelir[sen] seni dahi katl ederiz” diye kendisini tehdit ve üzerine hücum etmişlerdir. Bununla da yetinmeyip odun ve keresteleri kestikten sonra da her fırsatta kendisini öldüreceklerine dair tehditler savurmuşlardır.¹⁰⁹

Dolayısıyla, aralarındaki ilişkinin mahiyetini derinlemesine bilemesek de, Havva Hatun ve Sansar Hasan Beşe'nin gayr-i meşru icraatlarında kullanabile-

¹⁰⁷ İKS, *Eyüp Mahkemesi (1585-1587)*, No: 3, 2011, kayıt: 31b-2.

¹⁰⁸ “Haddi gerektiren suçlarda genel prensip kölenin hür kimseye verilen cezanın yarısı ile cezalandırılmasıdır.” Aydın ve Hamidullah, 2002: 240.

¹⁰⁹ İKS, *Eyüp Mahkemesi (1661-1662)*, No: 74, 2011, kayıt: 53a-1.

redilen hırsız kadınlar örneğinde görülebileceği üzere Havva Hatun'a yardım ve yataklık yaptığı da ihtimaller arasındadır. Dolayısıyla belki de “soyguncu baronu”¹¹⁰ Havva Hatun'du ve ona bu işte yardımcı olan kişi de Sansar Hasan Beşe idi. Hırsızlık konusunda yataklık ya da ortaklık eden kişilerin varlığı malumdur. Üsküdar'dan Mahmud bin Acem'in dükkânına girip mallarını çalan Hüsam Bey kulu Bilal'in “şerîki” Atik İsmail'dir.¹¹¹ Yine Cafer Bey bin Emir'in evinden eşyalarını çalan Fidan bint-i Hızır adlı kadının da ortakları bulunmaktadır.¹¹² Mücteba İlgürel “yatağı olmayan eşkıyanın uzun süre barınması mümkün değildi. Osmanlı arşiv kaynaklarında eşkıya yatağı olan kimselerin kimliğine dair verilen bilgiler, bazılarının şehir ve kasabalarda yaşayan güçlü ve zengin kimseler olduğunu göstermektedir.” demektedir.¹¹³ Sansar Hasan Beşe'nin zengin bir adam olup olmadığını bilmemekle beraber beşe unvanı kendisinin yeniçeri, cebeci ya da topçu olabileceğine dair yorumlanabilir. Zira Trabzon'da bu dönemde bu unvanı, sayılan bu zümreler kullanmaktadır. Yine İlgürel, bilhassa 17. yüzyılda, taşrada devleti temsil eden yeniçeri, cebeci ve topçuların kimi zaman eşkıyalık yaptıklarını ifade etmektedir.¹¹⁴ Yeniçerilerin eşkıyalık yapmaları Trabzon'da da görülmedik bir durum değildir. Bu nedenle Sansar Hasan Beşe'nin de bunlardan biri olması muhtemeldir. Ya da “mektup-beratlar”¹¹⁵ yolu ile yeniçerilik elde etmiş bir kişi de olabilir, çünkü bu dönemde beşe unvanı kullanan birçok kişi bulunmaktadır ve bunların

¹¹⁰ Kavram, Hobsbawm'dan ödünç alınmıştır. Hobsbawm 2011: 54.

¹¹¹ *İKS, Üsküdar Mahkemesi (1518-1521)*, No: 2, 2011, kayıt: 62b-2.

¹¹² *İKS, Üsküdar Mahkemesi (1590-1591)*, No: 84, kayıt: 67b-4.

¹¹³ İlgürel, 1995: 467-468.

¹¹⁴ Trabzon'da da, Sürmene yeniçerileri “umumen” Divân-ı Trabzon'a gelmişler ve Sürmene'deki yeniçerilerden Beşir Beşe, Bektaş Beşe bin İbrahim, Kara Mahmud oğlu Serdar Hamza Beşe ve Kayaoğlu Ahmed Beşe adlı kişilerin daima “şirretten ve fesaddan hâli” olmayıp, “alet-i cerh” ile gezip, pazarda ve köylerde kimini darp edip yaraladıklarını kiminin de mallarını ve erzaklarını gaspettiklerini bildirmişlerdir. Neticede ayâna ve ahaliye de söz konusu yeniçerilerin durumu sorulmuş ve onlar da “eşkıya” ve “sâî bi'l-fesâd” olduklarını ve ifade edilen suçları işlediklerini, hatta kendi başlarına vilâyete 400 kuruş “salyane idüb”, köy köy dolaşıp bunu tahsil ettiklerini ve bunun emsali birçok fiillerinin olduğunu bildirmişlerdir. *T.Ş.S.*, 1831, 43/1. Evâsıt-ı Safer 1060.

¹¹⁵ “Mektup-berat” kavramı ile kastedilmeye çalışılan husus, örneğin Musa b. Şahsuvar'ın “...İslâmbol'da sâkin olan oğlum elli dokuzuncunun odabaşısından bana mektûb gönderüb seni yeniçeri iyledim didi hâlâ yeniçeriyim” ifadesinden anlaşılacağı üzere hükümdarın/merkezi iktidarının yanında bir takım iktidar odaklarının dağıttıkları payeleri muhtevi belgelerdir. Konunun tafsilatı için bkz. Açık, 2012: 225-230.

muharip bir zümre olmaktan ziyade dinamik bir şehirlili hatta köylü sınıfı oldukları anlaşılmaktadır.¹¹⁶ Hasan Beşe de belki bu dinamik şehirlilerden biridir ve söz konusu dinamizmini de eşkıyalık/hırsızlık için kullanmaktadır. Genelde hırsızlara verilen bir lakap olan “sansar” da bunu çağrıştırmaktadır.¹¹⁷

Kadından Eşkîya Olur mu?

Şimdiye kadar zikredilenler üzerinden, bizim nazarılarımızda Havva Hatun’un organize bir suç şebekesinin başında olduğu rahatlıkla ifade edilebilir.¹¹⁸ Aşırı bir yorum olarak addedilmezse, hatta, çadırları bundan sonraki hareketli yaşamında¹¹⁹ konakladığı yerlerdeki ibatesi için çalmıştır diyebiliriz. Zira Trabzon şer’iye sicilleri üzerinden evâhir-i Muharrem 1061 (14-23 Ocak 1651) tarihine kadar yaptığımız taramalarda Havva Hatun’un firar ettikten sonra bir daha ne adına ne de sanına rastlanmıştır.¹²⁰ Dolayısıyla hayatına bir başka yerde gasp ve benzeri suçları kılıçları ile işlemiş ve elde ettiği ganimeti de belli bir müddet Ömer bin Abdullah’dan aldığı sepet sandıkta muhafaza etmiş olabilir. Nitekim sepet sandık da demirden ve tahtadan sandığa¹²¹ nazaran taşınması kolay olması hasebiyle çadırı ve hareketli ya da belgelerin ifadesi ile “kapusuz, bacasız”¹²² bir hayat için daha uygun olabilir.

¹¹⁶ Beşe unvanı hakkında bkz. Açıık, 2012: 215-220.

¹¹⁷ 1751 yılında, Üsküdar’da top arabacılarından kahveci *Sansar* Mustafa, dükkânında esrar sattığı için Bursa’ya sürgün edilmişti. Çiftçi, 2010: 45.

¹¹⁸ Kadınların bu gibi organize suç çeteleri içinde yer alabildiklerine bilhassa şer’iye sicilleri incelendiğinde rastlamak mümkündür. Örneğin 17. yüzyıl Balıkesiri’nden Selime adlı kadın, Şeyh Lütfullah Mahallesi’nde sâkin Raziye adlı kadına 2 kuruş karşılığında subaşının adamları ile birlikte olmasını teklif etmiştir. Raziye teklifi kabul etmeyince Selime gece evine adam göndermekle onu tehdit etmiştir. Selime’nin tehdidine boyun eğmeyen Raziye’nin evine gece dört beş levend gelmiş ve kapıyı kırarak içeriye girmeye çalışmışlardır. Neticede komşuların imdadına yetişmesi üzerine Raziye, bir “fuhuş çetesi”nin elinden kurtulabilmiş ve soluğu mahkemede almıştır. Yağcı, 2005: 63.

¹¹⁹ Tamdoğan’ın yukarıda zikrettiğimiz makalesinde (“Atı Alan Üsküdar’ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar’da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi”) bilhassa üzerinde durduğu nokta, suç ve hareketli bir yaşam arasındaki ilişkidir.

¹²⁰ Burada bir ihtiyat payı bırakmak gerekmektedir. İncelediğimiz bu sicillerde küçük bir ihtimal de olsa gözden kaçırdığımız kayıtlarda Havva Hatun yer edinmiş olabilir. Ya da sicillerde bazı bölümlerin tahrif olmasından kaynaklanan okunamama problemi, Havva Hatun ile karşılaşmamızın bir diğer nedeni olabilir.

¹²¹ Bazı sandık çeşitleri için bkz. *İKS, İstanbul Mahkemesi (1663-1664)*, No: 12, kayıt: 65b-3; *İKS, Galata Mahkemesi (1596-1599)*, No: 20, 2012, kayıt: 14b-1, 27a-1.

¹²² 11 Mart 1699 tarihli bir hükümde, Anadolu’da “kapusuz, bacasız” gezen levendlerin köy köy “konup göçerek, halktan zorla yem, yemek, bayrak ve kurban akçesi adı altında para topladıkları, yol kesip, mal alıp, insan öldürdükleri belirtilmiş”tir. Yakut, 2012: 25.

Bütün bu söylediklerimizin olmuş olmama ihtimali de vardır; fakat şurası kesindir ki Havva Hatun, toplumsal cinsiyetin kodlamalarından ârî, mahallesi halkına ve Ömer bin Abdullah'a hayatı dar etmiştir. Hele cariyeleri ile birlikte, ister sayısal üstünlük nedeniyle olsun isterse ellerindeki balta ve nacaklardan kaynaklansın, Ömer'i, karısını ve Emine Hatun'u yaralamaları ve evlerini de tabir yerinde ise başlarına yıkmaları, bizim algımızdaki "biyolojik cinsiyeti (sex)" ile de zıt bir görünüm sergilemektedir. Suraiya Faroqhi'nin, mahkemede, biri kocasını biri de kızını/ailesini temsil etmekten fazla bir şey yapmayan iki kadın için kullandığı "kendilerine yalnızca kurban rolünü değil, aktör rolünü de biçmeyi denemiş kadınlar"¹²³ ifadesine Havva Hatun'un çok daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Hatta "denemek"ten öte aktör rolü biçtiğini zikredebiliriz. İfadelerinden uzun zamandır kendilerini rahatsız eden Havva Hatun'a karşı daha önce hiçbir şey yapmadıkları/yapamadıkları anlaşılan mahalleliye karşı konumlanış biçimi ise onun bu aktör ya da daha doğru bir ifade ile aktris rolünü perçinlemektedir.

Osmanlı kadınları içerisinde -şiddetle kurulan bağlantı olumlu addedilemeyecek bir durum olsa da toplumsal cinsiyet ve biyolojik cinsiyet konusundaki kabullerimizi gözden geçirmek, en azından biraz törpülemek bağlamında- Havva Hatun gibi şiddete başvurmadan kendini ifade eden kadınlara da rastlamak mümkündür. Akçaabad Nahiyesi'ne bağlı Şinik Köyü'nden Ayşe bint-i Mehmed adlı bakire kız, üç yaşında yetime iken Mehmed Beşe'nin kendisini üvey oğlu Seydi'ye nikâhladığını, şimdi buluğa erdiğini ve söz konusu nikâhı kabul etmediğini, "lâzım gelirse Allah emriyle" İshak oğlu Bali'ye varacağını, ondan başka kimseye de varmayacağını belirterek aşkını itiraf etmişti.¹²⁴ Yine Emine bint-i Abdullah da "benim rızam yoğiken İbrahim nâm kimesne beni nikâhlamak ister ben mezbûr İbrahim'e varmağa

¹²³ Faroqhi, 2000: 8.

¹²⁴ T.Ş.S., 1827, 73/1. Evâsıt-ı Rebiülahir 1041. Benzer bir örnek için bkz. A.Ş.S., 3, 46/1. 29 Ramazân 1044.

rızâm yokdur iş bu hazır-ı fi'l-meclis Yusuf nâm ki-
mesneye vardım”¹²⁵ diyerek büyük ihtimalle âşık ol-
duğu adam ile evlenmişti. Nitekim hemen arkadan
gelen kayıta nikâhlarının kıyıldığı görülmek-
teydi.¹²⁶ Hatta babasının kendisini nikâhladığı
sipâhiyi istemediği için mahkemeye başvuran Hacı-
bola (?) bint-i Hüseyin adlı “âkile ve bâliğa” kız, İb-
rahim Çelebi bin Keyvân’a varacağını bildirmiş ve bu
konuda da mahkemeye bir fetva sunmuştu. Kadı da
kızın sevdiği ile evlenmesini karara bağlamıştı.¹²⁷

Akçaabad Nahiyesi’ne bağlı Sera Ahur adlı köy
zimmîleri ile birlikte, Ahurciyan (?) Mahallesi’nden
iki dul kadın, cizye toplamaya memur Murtaza
Bey’in “hilâf-ı şer’-i şerîf” kendilerinden fazla vergi
talep ettiği doğrultusunda kadıya şikâyette bulun-
muşlardı.¹²⁸ Trabzon’da el-hâcc Ali Tekkesi’nde gün-
lük 1 akçe vazife ile şeyh olan Mehmed Dede’nin, ata-
ları köle olan tekyedâr Gülsüm Hatun’a tekyedârlık
konusunda açtığı davayı ise Gülsüm Hatun kazanmış
ve tekyedârlığı teyid edilmişti.¹²⁹

Yine *dergâh-ı muâllâ çavuşlarından* Sefer Çavuş’un
oğulları Hasan ve Abdülbaki babalarının kardeşinin
oğlu İshak Çavuş’un öldükten sonra geride bıraktığı
ve babaları tarafından tapulanan Urumcuk köyün-
deki tarlayı tasarruf etmektedirler; fakat İshak Çavuş’un
kızkardeşi Bircan adlı kadın ortaya çıkmış ve
adı geçen yerin kardeşinin yeri ve avlu içinde olduğu
savı ile Hasan ve Abdülbaki’nin tasarrufuna mani ol-
muştu. Sefer Çavuş’un iki oğlu bu durumun ortadan
kaldırılması için hükümdara başvurmuşlardı.¹³⁰
Benzer bir örnekte bu sefer devlete karşı bir tasarruf
söz konusu idi. Maçuka Kazası’na bağlı Mesarya (?)
adlı köyden Yusuf adlı yeniçeri vefat etmiş ve geride

¹²⁵ T.Ş.S., 1827, 5/6. Evâil-i Ramazân 1039.

¹²⁶ T.Ş.S., 1827, 5/7. Evâil-i Ramazân 1039.

¹²⁷ A.Ş.S., 1, 16/2. Selh-i Cemâziyelevvel 1034. Benzer bir diğer örnek için bkz. A.Ş.S., 1, 6/5. Selh-i Rebiülevvel 1034.

¹²⁸ T.Ş.S., 1822, 4/2. Evâil-i Muharrem 1031.

¹²⁹ T.Ş.S., 1827, 78/9. Evâsıt-ı Cemâziyelahir 1041.

¹³⁰ A.Ş.S., 1, 148/2. Evâhir-i Rebiülevvel 1033. Hüma Hatun’un Halil Bey’in bağıını zorla zabtettiğine dair bir iddia için bkz. A.Ş.S., 2, 13/4. Evâil-i Zilhicce 1042.

varis bırakmamıştı. Köyde bir adet evi, ambarı ve asmalı mülkü bulunmaktaydı ve varisi olmadığı için bunlar *beytü'l-mâle* kalmıştı; fakat Maryore adlı zimmî kadın bu mülkleri “fuzûlen zabt” etmişti.¹³¹

Bir diğer örnekte de yine komşusunun duvarını yıkan bir kadın karşımıza çıkmaktadır. Orta Hisar Mahallesi sakinlerinden *Dergâh-ı âli müteferrikalarından* Mehmed Ağa, Ayşe bint-i Osman'dan davacı olmuştu. Avlusu üzerine inşa ettiği duvarı adı geçen kadın yıkmıştı ve tasarrufuna “mani” olmaktadır.¹³² Hüseyin Bey bin Ali Çavuş, Raziye bint-i Süleyman hakkında iddia edip, timârı köylerinden Hocbefkebe (?) köyündeki, sınırları malum olan boz yerler on seneden beri boş olup “kanûn üzere tapuya müstehak olmuş iken” Raziye Hatun zapt edip Hüseyin Bey'e *mani olmaktadır*. Bu iddiaya karşılık Raziye boz yerleri bir müddet babasının tasarruf ettiğini; fakat babasının vefat ettiğini ve erkek evladı olmadığını, söz konusu boz yerleri “karye-i mezbûre ağaları el-hâcc Numan ve Zülfikâr nâm kimesnelerden tapuya” aldığını ve 30 seneden beri elindeki hüccet gereğince tasarruf ettiğini ifade etmişti. Bu ifadesini destekleyecek şahitlerinin de bulunması ile hakkı olan toprağı tasarruf etmeye devam etmişti.¹³³

Görülebileceği üzere çavuş oğullarına, müteferrikalara, bey unvanına bakılırsa büyük ihtimalle kapıkulu sipahilerine ve hatta devlete karşı gelebilen ve haklı olduğunda da hakkını elde edebilen kadınlara rastlamak mümkündür. Örnekleri çoğaltmak da mümkündür; fakat bunun için öncelikle Osmanlı'da kadının varlık gösterebildiğini bizim de kabul etmemiz gerekmektedir. Hukukî ferdler olarak kadınlar,

¹³¹ T.Ş.S., 1823-1, 3/2. Şabân 1034. İnsaf bint-i Veli adlı kadın da, Ümmühan bint-i Ömer'in Gümüşhane'de bulunan bahçesini zorla zabt etmişti. T.Ş.S., 1826, 19/10. Evâsıt-ı Şabân 1038. Hanife adlı hatun ise Ayni'nin mülklerini zorla zabt etmişti. T.Ş.S., 1830, 5/15. Muharrem 1053. Trabzon Kazası'na bağlı Sava adlı köyden Ahmed, südde-i saadete arz-ı hâl sunup, bundan önce yine aynı köy sâkinlerinden Abdi'nin vefat ettiğini ve borcu mukabilinde ev yerinin kendisine satıldığını, 25 senedir hiçbir anlaşmazlık olmadan burayı tasarruf ettiğini; fakat Abdi'nin kızı Saliha'nın şu anda “hilâf-ı şer” müdahale edip kendisini rencide ettiğini söylemişti. Bunun yanında elinde davasını destekleyecek fetvası olduğunu bildirip “mücebince amel olunub men' ve def' olunmak bâbında emr-i şerif” rica etmişti. T.Ş.S., 1829, 41/5. Evâil-i Cemâziyelevvel 1052.

¹³² T.Ş.S., 1821-4, 96/8. Evâhir-i Receb 1030.

¹³³ T.Ş.S., 1828, 74/1. Evâil-i Safer 1044.

hukuk nezdinde birçok zaman haklarını savunabilmişler ve elde edebilmişlerdir.

Bu ifadelerden Osmanlı'da modern anlamda eşitliğe sahip bir kadın imajı çizilmeye çalışıldığı anlaşılmalıdır. Zira daha önce de belirtildiği üzere böyle bir şeyin Osmanlı'da tasavvur edilmesi dahi imkânsızdır. Burada kastedilmeye çalışılan husus, toplumsal cinsiyet kavramını Osmanlı tarihi bağlamında kullanırken dikkatli olmak gerektiğidir. Aslında bir nüanstan bahsettiğimiz söylenebilir. Osmanlı'da kadın ve erkeğin eşit olduğu bir hukukun hâkim olduğu zeminde, toplumsal ve eşitsiz olarak kurulmuş cinsiyetler yoktur. Henüz ne burjuva ahlâkı ne de burjuva sosyolojisi vardır. Burada zaten cinsiyetlendirilmiş¹³⁴ bir hukuk üzerinden toplumun organize edilmesi söz konusudur. Bu düzen içerisinde de erkeklerin modern hemcinsleri kadar sosyal hayatlarında hukuka karşı bir takım *de facto* eşitsizlikler tesis etmeye çalışmalarına çok da ihtiyaç yoktur.

Nitekim hukukun bu cinsiyetlendirilmiş karakteri Havva Hatun'a mahalleli ve dolayısıyla mahkeme tarafından verilen sıfatlarda da kendini belli etmektedir. Dikkat çekeceği üzere belgelerde Havva Hatun'a "şakî" ve cariyeleri ile birlikteliği için de "eşkiyâ" kelimeleri kullanılmamıştır. Havva Hatun için "feşârî" (sıkıcı, sıkkan) ve "dil-âzâr" (gönül inciten, hatır kıran) kelimeleri kullanılmıştır. Bilhassa "feşâr" kelimesine gerek kendi yaptığımız şer'îye sicili okumalarında gerekse transkripsiyonu yapılan ve inceleme fırsatı elde ettiğimiz çalışmalarda hiç rastlamadığımızı belirtmemiz gerekmektedir. Yine İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından transkripsiyonları yapılan İstanbul'a ait 40 adet şer'îye sicilinde de bu kelime hiç geçmemektedir. Ayrıca Özen Tok tarafından yazılan ve mahalleden ihraç edilen kişileri konu alan makalesinde de bu kelimeye rast-

¹³⁴ Selma Zecevic (2009: 356 dn. 38), bunu "cinsiyetçi" olarak ifade etmektedir. -cı, -ci eki münasebetiyle ideolojik bir muhtevaya sahip olan bu ifadeyi biz ihtiyatla karşılıyoruz. Ona göre, "İslam hukuku cinsiyetçidir, çünkü bir cinsin (erkek) diğeri (kadın) üzerinde güç sahibi olduğu cinsiyete dayalı bir hukuk söylemi yaratmak için cinsler arasındaki farkları temel alır."

lanmamaktadır. Şikâyetçi olunan kişiler için genelde, “kendi halinde olmama, bed lisân, nâ-mahrem ile muhalâta, fitne ve fesad ehli olma, şirret ve şekavet üzre olma, ef'al-i şeni'a ve evzâ-i kabîhada bulunma, şürb-i hamr, hevâ ve hevesine tâbi olma, ehl u iyâle taarruzdan halî olmama”¹³⁵ gibi kelime ve kelime grupları kullanılmaktadır.¹³⁶ Dolayısıyla mahalleli ve mahkeme tarafından bu kelimenin bilhassa seçildiği söylenebilir.¹³⁷ Bu durum bize Havva Hatun ve cariyelerinin icraatları hakkında farklı bir durum ile karşı karşıya olduğumuzu ihsas ettirmektedir. Bu farklılık ise büyük ihtimalle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fikhî uygulamanın ve/veya Trabzon kadısının/Bâb-ı Pazar mahallesinin bu fikhî yapı içerisinde Havva Hatun'un suçu hususundaki ictihadının nedenidir. Zira kadınların eşkiya olup olamayacakları hususu tartışmalıdır.

Eşkiya kelimesi, bilindiği üzere şakî kelimesinin çoğulu olup “bedbaht, talihsiz; günahkâr, âsi” gibi manalara gelmektedir. Türkçe'de farklı bir anlam kazanıp “yol kesen” manasındaki “kâtıu't-tarîk”, “haydut, harâmi” anlamına gelen kelimelerin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle eşkıyalık, fıkıhta had suçları arasında yer alan “hırâbe” suçuna karşılık gelmektedir. Osmanlılarda da genelde şakî ve eşkiyâ kelimeleri kullanılmıştır. Bunun yanında, Osmanlı kaynaklarında “Celâlî, eşirrâ, harâmi, ha-

¹³⁵ Tok, 2005: 160.

¹³⁶ “Feşârî”nin yerel bir tabir olma ihtimali de vardır. Nitekim Trabzon'da Beşikdüzü ve Vakfıkebir havaliğinde “feşel/feşal” kelimesi kullanılmakta ve “yaramaz, haşarı çocuk” manalarına gelmektedir. *Derleme Sözlüğü*, 1994: 1848. İncelenen belgede açık bir şekilde “ra” harfi ile yazılan “feşârî” kelimesi ile “feşal” kelimesi arasında bir bağlantı olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte kelimenin “feşâr” ya da “feşal” olması semantik bakımdan çok da farklı bir tablo çizmemektedir. Son tahlilde, burada mahallelinin Havva Hatun ve cariyelerinden muzdarip olduğu açıktır ve bunu, eşkiya kavramı yerine “feşârî” kavramı ile belirtmeyi uygun görmüşlerdir.

¹³⁷ Elyse Semerdjian (2003: 72), Halep'te fahişelik yapan ve bilhassa evlerini genelev gibi çalıştıran kadınlar hakkında mahallelinin daha hafifletilmiş kavramlar üzerinden bir suçlama yapmayı tercih ettiklerini iddia etmektedir. Örneğin 1660 yılında fahişelik suçundan mahkemeye getirilen Zehra adlı kadın için mahalleli, “yaramaz, günahkâr” ve “doğru yoldan sapmış” gibi kelimeler kullanmışlardır. Bunun yanında “genelevi” ifade etmek için de oldukça yaygın bir şekilde “yabancıları kendi evine alıyor” şeklinde daha “hafifletilmiş” bir ifadeyi tercih etmektedirler. Bu şekilde aslında ispatlaması çok zor olan ve karşılığı recm, sopa ile dayak ve sürgün olan zina suçunun failleri, bedeni cezalarından ziyade sürgün kategorisine dâhil edilerek mahalleden ihraç ediliyorlardı. Böylece daha hafif bir ceza ile kurtulmuş oluyorlardı; Şer'îye sicilleri üzerinden recm cezasının Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanıp uygulanmadığını esneklik bağlamında tartışan bir çalışma için de bkz. Mutaf, 2008: 573-597.

ramzâde, türedi, haydut (hayduk)” ve “uğru” kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir.¹³⁸ Eşkîyalık (hırâbe veya kat’u’t-tarîk), “genelde silâhla yahut başka bir şekilde zor kullanarak yol kesip veya baskın yapıp mala ve cana tecavüz, kamu düzenini ve asayîşi ihlâl” olarak anlaşılmaktadır. Bununla birlikte eşkîyalık hakkında fakihler arasında bir takım ihtilaflı konular bulunmaktadır. Bunlardan şehir içinde gerçekleştirilen silahlı gasp ve soygunun eşkîyalık sayılıp sayılmayacağı hususu konumuz açısından önemlidir. Ebu Hanife ve bir kısım fakihler eşkîyalık suçunun ancak şehir, kasaba ve köy gibi meskûn mahallerin dışında işlenebileceğini söylemişlerdir.¹³⁹ Merginani de şehir içinde yapılan soygunun eşkîyalık suçu olmadığı kanaatinde. Çünkü şehrin içinde ve şehre yakın yerlerde olay yerlerine yardım gelebilir.¹⁴⁰

Osmanlıların şehirde yapılan soygunu eşkîyalık sayıp saymadıklarına ise doğrudan pratiği yansıtan şer‘iye sicilleri üzerinden baktığımızda;¹⁴¹ örneğin Trabzon’da, eski yeniçeri zabiti Mehmed Çavuş’un kardeşi Mustafa adlı yeniçeri, 15 adet eşkıya ile birlikte şakîlik yapmaktadır ve bu sırada Trabzon çarşısında bir kişiyi öldürmüşlerdir. Beylerbeyi Hüseyin Paşa’nın kethüdası Rıdvan Ağa’nın öncülüğünde dava açılmış ve yeniçeri zabiti Mumcu Mustafa Ağa mahkemede durumu izah etmiştir. Neticede “cemmi gâfir bi-garaz Müslümanlar”ın da Mustafa hakkında “ehl-i fesad, şakî ve izâlesi vâcib bir ferd” olduğunu beyan etmeleriyle dava son bulmuştur.¹⁴²

Çarşıda cereyan eden bu olayın yanında ev basmanın da eşkîyalık suçuna dâhil edildiğini gösteren bir diğer örnekte de, bostancıbaşı olup “sürrâk ve kuttâ’-ı tarîki ahza memûr olan” el-hâcc Mustafa Ağa’nın hu-

¹³⁸ Öz, 2010: 227.

¹³⁹ Bardakoğlu, 1995: 463-464.

¹⁴⁰ El-Hidâye, 2004: 275.

¹⁴¹ Bazı fakihler şehirde yapılanlarını da eşkîyalık kategorisinde değerlendirmişlerdir. Öz, 2010: 227.

¹⁴² T.Ş.S., 1822, 12/5. Evâhir-i Safer 1031. Amasya’da el-hâcc Hamza mahallesi sâkinlerinden Mehmed bin Salih “nâm şakî”den el-hâcc Bekir şikayetçi olmuştur. Zira sâkin olduğu menzilde Mehmed’in “şirretinden âciz” vaziyettedirler. Nitekim Mehmed birçok “alât-ı harbî” ve kendi akranı kişiler ile mahalle ahalisini yaralamakta ve rahatsız etmektedir. Mahallelinin de bu istikametteki şahitlikleri üzerine Mehmed’in suçlu olduğuna karar verilmiştir. A.Ş.S., 3, 65-2. Evâil-i Zilhicce 1044.

zûrunda mahkeme kurulmuş ve Mustafa Ağa vilâyet-i Rumeli'nde bahçıvan tâifesinden olan Karaca Nikola veled-i Esteban adlı zimmî hakkında, Karaca Nikola bundan önce birkaç eşkiyâ ile “cem' olup” bazı kimselerin “evlerin basıp nice fesâd etmişlerdir” demiştir. Sorgulanan Karaca Nikola cevâbında, mahkemede bulunmayan Eflak Balaban ve Bilas adlı zimmîler ve bundan önce yakalanan ve “katl olunan” Mustafa Bey ve yoldaşları ile “cem' olup” Galata'ya bağlı Beşiktaş'da Paşa mahallesinde bulunan bir yahudinin evini basıp eşyalarını soyduklarını ve daha sonra da aralarında taksim ettiklerini söylemiştir. Bundan başka Mustafa, “şerîkleri” Eflak Ramazan ile Üsküdar'da Doğançılar meydanı yanında bulunan Oturak Ahmed Beşe'nin evini basıp onu da soymuşlardır. Bu soygunla da yetinmeyen eşkiya, Sarı Kurd, Eflak Ramazan, Bulgar Manol, Çavdar, Pahoşko, Bulgar Kara Süleyman ve “âbireci? ile [bir] yerde cem' olup ben çavuşları ve mezbûr âbireci bayrakdarımız olup” Akhisar kasabasında iki kişinin daha evini basmışlardır. Bu sonuncu baskında Nikola evlere girmiş ve akçelerinin nerede olduğunu söyletmek için iki defa “tava kızdırıp bir hâtunun memesi üzerine koyup” yakmıştır. Daha sonra yine elde ettikleri “ganimeti” paylaşmışlardır.¹⁴³ Zikredilen örnekler Osmanlı'da şehirde cereyan eden saldırı, ev basma ve yağmanın da eşkıyalık sayıldığını göstermektedir.¹⁴⁴

Bu arada vurgulanması gereken bir husus da, Rumeli vilâyetinde Zavle adlı köyden olan bahçıvan Nikola ve avanesinin Beşiktaş'taki ve Üsküdar'daki soygunlardan sonra Akhisar'a gitmeleri üzerinden, onların da Havva Hatun'un çadırları gibi çadırlara sahip oldukları ve yolculuk esnasında çadırlarda ikamet etmiş olmaları ihtimalidir. Eşkıyalığın gerektirdiği hareketlilik ve çadırın bu hareketlilik ile olan uyumu

¹⁴³ *İKS, Bâb Mahkemesi (1666-1667)*, No: 3, 2011, kayıt: 108b-1. 17. yüzyılda, Balıkesir'de Hacı İshak Mahallesi'nden Mehmed'in evine, Ali Fakih Mahallesi'nden Çobanoğlu Mehmed gece ile baskın düzenlemiş ve karısına saldırıp mallarını da yapmalamıştır. Bunun üzerine Çobanoğlu Mehmed'in durumu şehrin ileri gelenlerinden sorulmuş ve onlar da eşkiya olduğu yönünde beyanat vermişler. Neticede Çobanoğlu'nun idamına karar verilmiştir. Yağcı, 2005: 60.

¹⁴⁴ Ebussu'ûd Efendi, bu husustaki bir fetvasında “... Amma İmam Ebû Yûsuf'tan rivâyet vardır ki: Eğer mırda dahi silah ile kat'a kast ederlerse, kuttâ-i tarîk olurlar...” demektedir. Düzdağ, 1998: 240.

bizi böyle düşünmeye sevketmektedir. Dolayısıyla Havva Hatun'un kılıçlar ve taşıması kolay sepet sandığı yanında çadır çalmış olması ve daha sonra da firar etmesi, onun hakkında soygunlara devam ettiği doğrultusunda bir kanaat edinmemize sebep olmuştur.

Eşkîya Kadın

Havva Hatun'un icraatları ile paralellik arzeden Nikola ve avanesinin soygunları, onun eşkıya addedilebileceğine *kıyas* edilebilir. Dolayısıyla bu kıyas üzerinden Havva Hatun'un eşkıya olduğuna hükmedebiliriz. Fakat bu hükmün kati olduğunu iddia edemeyiz. Nitekim Nikola ve avanesi için "eşkîya" kavramı kullanılırken Havva Hatun için "feşârî" ve "dil-âzâr" denilmektedir.

Eşkîyalık suçunun gerçekleşmesi için suçlunun akıllı ve buluğa ermiş olması ve İslâm ülkesi tebaası olması gerekmektedir. Bununla birlikte kadınların eşkıya sayılıp sayılmayacağı tartışmalıdır. Hanefi fakihlerin çoğunluğu, kadınların fitratları itibarıyla ve "âdeten" böyle bir suçu aslî fail olarak işleyemeyecekleri, ancak erkeklerin yanında veya onların baskısı ile böyle bir suça katılabilecekleri kanaatinde-dirler.¹⁴⁵ Hanefi fakihlerden Tahâvî ve bazı diğer fakihler, kadınla erkek arasında bu konuda bir fark gözetmemişlerse de Osmanlıların ya da daha doğru bir ifade ile Trabzon kadısının ve Bâb-ı Pazar mahallesi ahalisinin kadınların eşkıya olamayacaklarını düşündükleri, dolayısıyla Hanefi fakihlerin çoğunluğuna tâbi oldukları söylenebilir. Nitekim eşkıya kelimesi yerine belki de eşkıyanın yaptığı fiiller ile aynı muhtevaya sahip "feşârî" kelimesini kullanmışlardır. "Gönül kırıcı" anlamındaki "dil-âzâr" kelimesi ise, Havva Hatun'un etrafındakilere Mustafa Çelebi'nin dört hizmetkârıyla, ellerinde hançer, tüfek, balta ve "sâir âlât-ı harb" ile Osman Ağa'nın kapısına gelip "işte koca domuz korunu kesmeye gideriz eğer gelir[sen] seni dahi katl ederiz" şeklinde küfür etmesine benzer bir şekilde sürekli küfür ettiğini

¹⁴⁵ Bardakoğlu, 1995: 463; Öz, 2010: 227.

ya da devamlı onları aşağıladığını düşündürmektedir. “Sıkıcı, boğucu” anlamındaki “feşâr” kelimesinden ise Havva Hatun’un mahallede huzur bırakmadığı, insanların yaşam alanlarını daralttığı; dolayısıyla eşkıyalık suçunun aslî unsuru olan “kamu” düzenini bozduğu anlaşılmaktadır. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi bariz bir eşkıyalık suçu var iken mahalleli ve mahkeme Havva Hatun’u eşkıya kategorisine koymamışlardır.

Bu bölüme “Eşkıya Kadın” başlığını uygun görmemiz ve dolayısıyla Havva Hatun’dan sürekli eşkıya olarak bahsetmemizin nedeni ise fiillerinin “toplumsal cinsiyetin” kadınlara biçtiği yaradılış ve yaşam biçimleri eksenli eşkıyalık yapamayacakları kanaatine rağmen, Havva Hatun’un tabir yerinde ise “bileğinin hakkıyla” bu fiili işlemekte erkeklerden hiç de aşağı kalmadığını, hatta bütün mahalleliyi bezdirecek kadar ileriye gidebildiğini düşünmemizden kaynaklanmaktadır. Hatta mahallelinin bu kadar şikâyetçi olmalarına, onun bu fiillerinden “aciziz” demelerine rağmen onun hakkında “ihbâr”da bulunmayı, firarından sonra gerçekleştirmeleri ise Havva Hatun’un mahalleliyi oldukça korkuttuğuna dair de yorumlanabilir.¹⁴⁶ Nitekim toplumsal cinsiyeti işletip bir araya gelerek onu mahalleden ihraç etmeleri bugünden bakıldığında mümkün iken böyle bir yol takip etmemişler, Ömer’in evine yapılan baskından sonra kaçan Havva Hatun’un ancak arkasından kendisinin hilâfına beyanda bulunmuşlardır. Halbuki İstanbul’da Emin Nûreddin mahallesi ahâlisinden İmam İbrahim Efendi, Abdurrahman Beşe bin Süleyman, Hüseyin Bey bin Hasan, Mehmed bin Mustafa, Hasan bin Ömer, İbrahim Çelebi bin Mustafa, Mehmed bin Abdurrahman, Hacı Ali bin Hacı Ali, Hasan Beşe bin Abdi, Ahmed bin Cafer, Mehmed bin Abdi “ve sâirleri”nin Saliha bint-i Abdi ve kızı Fatıma bint-i Mehmed hakkında “bed-lisân ve bed-fi’l olub herbâr

¹⁴⁶ Bu gibi olaylara rastlamak mümkündür. Halep’te müftülük, mültezimlik, muhassıllık gibi görevler yapan Muhammed Efendi Tahazâde (ö. 1786) hakkındaki şikâyetler, kendisi 1768’de sürgünde iken vukubulmuştu. Örneğin bir yahudi, yıllar önce pazar vergilerinden topladığı 750 kuruşu Tahazâde’nin kendisinden nasıl zorla aldığını ancak o sürgünde iken mahkemede anlatabilmişti. Marcus, 2013: 117. Hatta mahkemeye getirilen eşkıya hakkında dahi şahitlik yapmaktan çekinen kişiler vardı. Yakut, 2012: 31.

ba'zılarımıza şetm ve ba'zılarımız darb ettikleri sebeb ile mezbûrelerin akvâl ve ef'alinden müte'ellim ve müte'zzileriz. Hattâ mezbûreler mahalle-i merkûmeden ihrâc olunmağa yedimizde buyruldu-i şerîf dahi olmağla mezbûreler mahalle-i mezkûreden çıkmağa tenbîh olunmak murâdımızdır ” şeklinde “ittifak” halinde ifade vermelerine benzer bir tutum ile mahalleden ihrâc edebilirlerdi.¹⁴⁷ Ya da Dellâl Receb zevcesi Fâtıma Hâtun'u, Defterdâr Ahmed Çelebi mahallesi ahâlîsinin “evine her gece nâ-mahrem ricâl getirip fisk u fücûr üzre olduğu” yönünde haber vermeleri ve evini “cebren” sattırıp başka mahalleye gitmesine vesile olmaları gibi¹⁴⁸ bütün mahallelinin bir “ittifak” tesis etmesi ile ister yapmış olsun isterse ittifakın ve “ataerkil” yapının vermiş olduğu güçle atılabilecek muhtemel bir iftira ile göndermek mümkün olabilirdi. Zira dikkat çekeceği üzere mahalleden ihraç kayıtlarında hemen hemen hiç bir olayın doğrudan bireysel şahidi bulunmamaktadır. Zaten fıkıh açısından da zina suçunun ispat edilmesi neredeyse olanaksızdır. Fakat birçok örnekte görüldüğü gibi mahallelinin ortak beyanı sonucunda kadınlar “nâ-mahrem ile muhalâta” yaptıkları gerekçesi ile ihraç edilebilmektedirler.¹⁴⁹ Dolayısıyla Havva Hatun'un da böyle bir usul üzere ihraç edilebilmesi imkânı -belki de- varken böyle bir yol tercih edilmeyip Ömer bin Abdullah'ın davası beklenmiştir.¹⁵⁰

Bu kadar çekinilen bir kadın hakkında verdiğimiz eşkiye olduğu yollu kararda ise Osmanlı dönemi için

¹⁴⁷ İKS, *İstanbul Mahkemesi (1663-1664)*, No: 12, kayıt: 67b-1. Amasya'da Devehane mahallesinden bir zimmî kadın da, mahallelinin kadının sürekli eşkiye ile birlikte şarap içip daima mahallede “fesâd üzere” olduğu yönündeki beyanları üzerine mahalleden ihraç edilmişti. A.Ş.S, 3, 47-3. 26 Şevvâl 1044.

¹⁴⁸ İKS, *İstanbul Mahkemesi (1618)*, No: 3, kayıt: 34b-1.

¹⁴⁹ Pierce (2003: 507), Kanuni dönemi kanunnâmeleri ile başlayan bir süreç itibariyle, daha kolay kanıt biçimlerine olanak verilerek cinsel suçların kovuşturulabilir hale getirildiğini ifade etmektedir. Bu genişletme sürecinde ise cinsel suçun daha çok “kamu”yu ilgilendiren mahiyeti vurgulanmıştır. Bu tür ihraçlara örnek olması açısından bkz. İKS, *İstanbul Mahkemesi (1618)*, No: 3, kayıt: 34b-1, 51a-4, 62b-5; İKS, *Bâb Mahkemesi (1691)*, No: 54, 2011, kayıt: 75b-1. Örneklerin sayısını arttırmak mümkündür; fakat son olarak bir erkeğin de “nâ-mahrem ricâl ve nisvânı kendi menziline cem' edip fisk u fücûr ettirmekle” suçlanarak mahalleden ihraç edilmesine dair bkz. İKS, *Eyüp Mahkemesi (1679-1680)*, No: 90, 2011, kayıt: 12b-1.

¹⁵⁰ Mahkeme, toplu tanıklık yoluyla bir kişinin “fitne sebebi” ve “itiyadi suçlu” (sâin bi'l-fesâd, müstemirru'd-darar li'l-ibad) olduğuna hükmedebiliyor ve onu idama mahkum edebiliyordu. 18. yüzyıl Haleb'inde sürekli evlere girip eşya çalan silahlı soyguncu Halil bin Cebir bu şekilde idam edilmişti. Marcus, 2013: 156.

yalnız olmadığımızı belirtmek gerekmektedir. Osmanlı mahkemelerinde sıkça başvurulduğunu bildiğimiz *Dürrerü'l-Hukkâm fî Şerhi Gurerü'l-Ahkâm* adlı fıkıh kitabının yazarı meşhur Şeyhülislam Molla Hüsrev şöyle demektedir:

...bir kimse şehirde insan boğmayı i'tiyâd edinse, bu sebeple öldürülür. Çünkü yeryüzünde fesâd çıkarmaya çalışmış olur. Bu durumda onun kötülüğü, onu öldürmekle savrulur. Yol kesen kimselerle beraber bir kadın da bulunup, o kadın insan öldürüp mal alsın, erkekler öldürmeseler ve mal almasalar, kadın öldürülmez, erkekler öldürülür. On kadın toplanıp yol kesse ve mal alıp insan öldürseler, o kadınlar öldürülürler ve çaldıkları malı da öderler.¹⁵¹

Görülebileceği üzere Molla Hüsrev, kadınların da eşkıya olabileceklerine dair görüş beyan etmektedir.¹⁵² Fakat burada bizce toplumsal cinsiyet bağlamında ele alınması gereken ilginç bir husus vardır. “Yol kesen kimselerle beraber bir kadın da bulunup, o kadın insan öldürüp mal alsın, erkekler öldürmeseler ve mal almasalar, kadın öldürülmez, erkekler öldürülür.” hükmü, kadın ve erkek arasında toplumsal anlamda kurulmuş cinsiyetler üzerinden bir fark olduğu istikametinde değerlendirilebilir. Zira kadın her ne kadar adam öldürmüş ve mal almış olsa da

¹⁵¹ Hüsrev, 1980: 59 (vurgu bize ait).

¹⁵² Hatta 18. yüzyıl Balıkesir’inde Sabire adlı bir kadının eşkıyalığına hükmedilmişti. Bigadiç Kasabasından olup Balıkesir’de Umur Bey mahallesinde oturan Sabire bint-i Nurullah, Karesi Sancağı mutasarrıfı Mehmed Paşa tarafından mübaşir tayin edilen kapıcılar bölükbaşı Sarı Mustafa Ağa bin Abdullah eliyle mahkemeye getirilmiş ve hakkında dava açılmıştı. Sabire’nin “muhtâlâ ve sâî bi’l-fesâd ve zâniye ve fâhişe olub kendüye nâmahrem ecnebi yaramazlar ile dâima ihtilat” eylediği, bundan önce Bigadiç’te eşeğe bindirilip ibret olsun diye çarşıda/pazarda gezdirildiği ve mahkeme tarafından kendisine birçok defa tembihte bulunulduğu ve “men u zecr” olunduğu ifade edilmişti. Fakat asla bunlara boyun eğmemiş ve “meslek-i kadîmine” dönmüş, hatta günbegün de faaliyetlerini arttırmıştı. Bunun üzerine bu sefer “marifet-i şer’le” kasaba ahalisi “ittifâk ve ittihâd” edip Sabire’yi Bigadiç kasabasından Balıkesir’e kovmuşlardı. Sabire Balıkesir’e geldiğinde mahallesinde bulunan evini zina ve hırsız yatağı haline getirmişti. Bazı kişilerin karılarını ve çocuklarını hile ile veya korkutarak zorla evine götürüp eşkıyanın eline bırakmıştı. Bu işlerin yanında ise hırsızlığı zaten adet haline getirmişti. Dolayısıyla Sarı Mustafa Ağa gereğinin yapılmasını istiyordu. Sabire ise bütün suçlarını inkâr etmişti. Bunun üzerine mahalle ahalisinden 19 kişi de Sarı Mustafa Ağa’nın ifadesi doğrultusunda şahitlik yapmışlardı. Bundan sonra ise müftü Ali Efendi’den fetva talep edilmişti: “Hindin zulüm ve şekâvet adet-i müstemirresi olub sâî bi’l-fesâd olduğu şer’ân sâbit olsa Hindin emr-i veliyyü’l-emirle katli meşrû’ mudur? El-cevâb meşrû’dur.” Ali Efendi’nin bu fetvası üzerine de Sabire’nin katline hükmedilmişti. Su, 1937: 107-109; Mutaf, 2008: 589-590. 28 Zilhicce 1147 (21 Mayıs 1735) tarihli bu kayıttan açıkça anlaşılmaktadır ki müftünün fetvasında Sabire’nin eşkıya olduğuna karar verilmişti. Dolayısıyla 18. yüzyıldan elimize kalan bu kayıt, Osmanlı İmparatorluğu’nda kadınların da eşkıya sayılabildiklerini göstermektedir. Burada da yine hem mahalle halkının hem de kapıcılar bölükbaşısının

ölüme mahkûm edilenler o değil de erkekler olduğu için erkeklerin daha baskın oldukları ifade edilmiş olmaktadır; dolayısıyla kadın ve erkek arasında bir asimetri vardır. Fakat buradaki asimetri, toplumsal cinsiyet kavramının mantığına mugayir durmaktadır. Zira burada erkeklerin baskın olması durumu kadını canından olmaktan kurtarmakta ve zahiri bir bakış üzerinden değerlendirirsek onun “çıkartına” bir durum vücuda gelmektedir. Burada bir mağduriyet durumu söz konusu olmamaktadır.

Hâlbuki Havva Hatun’un çağdaşı ya da yüzyıl sonraki Avrupalı hemcinsleri dahi, toplumsal cinsiyet ve ataerkilliğin en acımasız yüzü ile cadı avları vasıtasıyla yüz yüze geliyorlardı. Sadece kadın olmaları nedeniyle suçlanan bu kadınlara karşı 1484’te VIII. Innocentus’tan “Almanya’da cadılığın kökünü kazımak” için izin alan iki Dominiken rahip Heinrich Kraemer ile Johann Sprenger, 1486’da *Malleus Maleficarum* adlı bir metin yayınlamışlardı. Sonraki üç yüz yılda da ciddi bir otoriteye sahip olan bu metinde, bütün kadınların şu ya da bu ölçüde cadılıkla ilgili oldukları öne sürüldü. Örneğin New England’da 1689 yılı öncesinde çoğunluğunu orta yaşlı kadınların oluşturduğu 103 kişi, başlarına gelen talihsizliklerden dolayı onları sorumlu tutan komşuları tarafından cadılıkla itham edilmişlerdi. Bunun yanında genel itibariyle suçlanan cadıların çoğu, yerleşik düzene tehdit olarak görülen kadınlardı. Bunlardan bazıları erkek kardeşleri ya da oğulları

verdiği ifadede, Sabire eşkıya olarak nitelenmemişti; fakat müftünün fetvası “şekâvet” kavramı üzerinden Sabire hakkındaki hükmünü vermişti. Bu nedenle belki de “fesâd-ı ümmeti” ve Sabire’nin uslanmaz tavrını gözetken müftü, 17. yüzyılda Trabzon’daki Havva Hatun örneğinden farklı olarak bir yüzyıl sonra bir kadının eşkıya olabileceğine dair fetva vermişti. Dede Cöngi’nin *Siyâset-i Şer’iye* adlı eserinde “ehl-i fesâd”ın artmasına dair önemli bir tartışma vardır. Mehmed Sebzi Efendi tercümesine göre mevzu şu şekilde izah edilmiştir: “...*Zamâne ehli fesâdınun keşreti için ahkâm-ı siyâsetde daği vüs’at cā’iz oldı. Hâlbuki ‘Ömer bin ‘Abdul’azîz hazretleri zamân-ı bâ-sa’âdetlerinde buyurmuşlar ki سجدت حدث للسناس اقضية بقدر ما احدثوا من الفجور يا ‘nî bundan sonra nâs için niçe kâziyyeler hâdiş olur fücûrdan ihdâş eyledükleri kadar. Zahîretü’l-Mâlikiyye nâm kitâb şâhibi İmâm ‘Irâkî hazretleri buyurur hiç şekk yokdur ki bizüm zamânımızun kuzât u şuhûd ve vülât ü ümenâsi ‘aşr-ı evvelde olsalar idi emr-i dînde anlarun birine i’timâd olunmazdı. Zirâ bunlar ‘aşr-ı evvele göre fâsıklar dur. Anun için ki bizüm zamânımızun eyüleri ‘aşr-ı evvelün erâzilidür. Erâzili ise kâdî vü vâlî ve şâhid ü emîn eylemek fisk-ı mahzûdur. Veli-zâlike ‘aşr-ı evvelde kâbiğ olan bizüm zamânımızda hasen oldı. ‘Aşr-ı evvelde ziyk olan ihtilâf-ı zamân ve ihtilâf-ı ahkâm sebebiyle bizüm zamânımızda vüs’at buldı.” Mehmed Sebzi Efendi, 06 Mil Yz A 9124, varak: 7a.*

olmayan dolayısıyla doğrudan mülkiyeti tevarüs edebilecek kadınlardı.¹⁵³

Havva Hatun ile aradaki benzerlikler dikkat çekicidir, fakat New England'taki kadınların cadılık suçlaması ile idam edilmelerine nazaran Havva Hatun firar ettiği için cezaya çaptırılmamıştı. Firar etmeyip de cezaya maruz kalsa idi de bu Avrupalı ve Amerikalı hemcinslerininkinden oldukça hafif bir ceza olacaktı. Bilindiği üzere eşkıyalık suçu had grubuna dâhildir. Fıkıhçıların çoğunluğu bu konuda, suçun dört kademesine verilen dört çeşit cezadan bahsetmektedirler. Buna göre adam öldürüp mal yağma eden eşkıyanın öldürülmesi veya asılarak öldürülmesi, sadece adam öldürenin öldürülmesi, mal yağma edenin el ve ayaklarının çapraz kesilmesi, sadece yol emniyetini ihlâl edenin de sürgün edilmesine hükmedilmiştir.¹⁵⁴ Dolayısıyla Havva Hatun'un eşkıya olarak kabul edilmesi halinde verilecek olan cezanın el ve ayaklarının çaprazlama olarak kesilmesi olduğu söylenebilir.¹⁵⁵ Bunun yanında "kamu" düzenini bozması sebebiyle mahalleden ihraç edilebilmesi ihtimal dâhilindedir; fakat eşkıya olmadığı için sadece darp ve gasp suçundan ceza alacak olan Havva Hatun, ağır bir ceza olan el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesinden kurtulmaktadır. Bir ta'zir suçu olan gasp nedeniyle Havva Hatun, gaspettiği malı iade etmekle mükellef olacaktı.¹⁵⁶ Bunun yanında yaralama (cirâh) fiilinden dolayı da baş ve yüze yönelik yaralama (şecce) söz konusu olduğu için kısas edilmesi gerekmekte idi.¹⁵⁷ Ya da birçok örnekte gördüğümüz üzere diyet vererek kurtulması mümkündü. Hatta Osmanlı'da sulhun yaygınlığı düşünüldüğünde sulh bile yapabilirlerdi.¹⁵⁸ Dolayısıyla

¹⁵³ Toplumsal cinsiyet bağlamında cadılık hususuna dair ufuk açıcı bir yazı için bkz. Berktaş, *Tarihin Cinsiyeti*, s. 218-231.

¹⁵⁴ Bardakoğlu, 1995: 465.

¹⁵⁵ Bununla birlikte I. Ahmed Kanunnâmesi'nde "... ve dükkân açanı ve eve gireni ve birkaç hırsuzluğu zâhir olanı, salb edeler." denilmektedir. Akgündüz, 1992: 500. Bu hükme göre Havva Hatun'un ev basması, erkek olsa idi onun asılmasına neden olacaktı.

¹⁵⁶ Aydın, 1996: 389.

¹⁵⁷ Eş-Şâzeli, 1993: 24.

¹⁵⁸ Sulh hakkında bkz. Tamdoğan, 2008: 55-83.

kadın olması Havva Hatun'u bu ağır cezadan kurtarmıştı.

Sonuç

Toplumsal cinsiyet kavramını muhakkak analizlerimizde işlevsel bir kavram olarak kullanmak gerekliliği açık olmakla birlikte, kullanırken aşırı yorumlardan kaçınmak gerektiği de açıktır. Nitekim aşırılaştırılmış bir toplumsal cinsiyet kavramı üzerinden baktığımızda, Havva Hatun'un büyük ihtimalle mahalleli tarafından saf dışı edilmek istenen bir kadın olduğuna hükmedebiliriz. Yani aslında mahalleli açısından dava kaydının yansıttığı bağlamda haksız bir tasarrufu olmayan Havva Hatun, ataerkil yapı (mahalle ve hukuk) tarafından *hükümsüzleştirilmek* istenmektedir. Mahallelinin, kendisine karşı bir konumlanmış olduğunu düşündüğü bir *kadım* saf dışı etmek için bir "ittifak" vücuda getirerek ona iftira atmış oldukları söylenebilir. Bu durumda ise Havva Hatun'un 1041 yılındaki bu faal konumu yine pasifize edilerek toplumsal cinsiyet tersinden işletilmiş ve Havva Hatun, bizce gerçekçi olmayan ikincil bir pozisyona itilmiş olur. Burada Havva Hatun'un Ömer bin Abdullah'a karşı işlediği fiillerin bir şahidinin olmaması gerçekten bu bağlamda düşünmeye sevkedebilir. Fakat mahalleli tarafından kullanılan ve mahkeme tarafından teyid edilen ve bizce özenle seçilmiş olan "dil-âzâr" ve "feşâr" kelimeleri böyle düşünmenin önünde engeldir. Zira birçok örnekte görüldüğü gibi Havva Hatun'dan kurtulmanın en kolay yolu olan "nâ-mahrem ile muhalâta" ile suçlamak yerine, mahallede "terör estirdiği" anlamına gelen "feşâr" kelimesini seçmeleri, Havva Hatun'un gerçekten bu fiilleri işlediğine dair önemli bir göstergedir. Çünkü Havva Hatun, her ne kadar eşkıyalık suçu işlemiş olsa da Osmanlı hukuku/kadı ve mahalleli açısından eşkıya olarak değerlendirilmemekteydi. Nitekim mahalleli de "şakî" yerine özenle seçtikleri bir kavram olan "feşârî"yi kullanarak onu hırabe suçundan ayrı bir kategoriye yerleştirmişlerdi. Hâlbuki kendileri için çok ciddi sorun çıkardığını dü-

şündükleri Havva Hatun'u toplumsal cinsiyeti işleterek eşkıya olarak nitelendirip ağır bir ceza almasını sağlamaları bugünden bakıldığında daha mantıklı idi.

Bunun yanında toplumsal cinsiyet kavramının aşırı bir versiyonu ile tarihçiliğimiz de önemli bir sorunla karşı karşıya kalabilir. Zira Ömer'in ve mahallelinin vermiş olduğu bilgilerin birer düzmece olduğuna dair bir kanaat, tarihçi ve belgesi arasındaki ilişkiyi krize sokar. Muhakkak belgelere dair bir takım sorgulamalar elzemdir, fakat modern bir kavramsallaştırmanın aşırı bir versiyonu üzerinden yapılacak güvenilmezlik ithamı, vesikalar üzerinden yapılan tarihçiliği de *hükümsüzleştirme* tehlikesi barındırmaktadır. Dolayısıyla belgelerimizle kuracağımız ilişkide, bilhassa merkezî devlet kaynaklı belgelerin, en azından yönetebilmenin gerektirdiği doğru bilgilendirme lüzumu nedeniyle hakikat kısıntıları taşıdığını düşünmek mantıklıdır. Elbette gerekli tenkit metodları uygulandıktan sonra.

Havva Hatun'un hikâyesi üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'nda dilediğini yapabilen, her türlü negatif/pozitif özgürlük ile donanmış kadınların yaşadığı bir zeminin var olduğu iddia edilmemektedir; ya da bütün Osmanlı kadınlarının Havva Hatun gibi "muktedir" olabildiklerini çıkarmak da mümkün değildir. Fakat Osmanlı "toplum yapısı" Havva Hatun ve ona benzer kişilerin ortaya çıkabilecekleri bir gedik taşıyordu. Bunu gedik olarak da nitelememek belki daha doğru olabilir; zira hukuk zaten Havva Hatun'u "varsayıyordu", fakat eşkıya olarak değil.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Amasya Şer'îye Sicilleri (A.Ş.S.), No: 1, 2, 3, 4.

Trabzon Şer'îye Sicilleri (T.Ş.S.), 1820, 1821, 1821-4, 1822, 1823-1, 1824, 1825, 1826, 1827, 1828, 1829, 1830, 1831, 1833.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Bâb Mahkemesi (1666-1667), No: 3, (haz. Rifat Günalan), İsam Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Bâb Mahkemesi (1691), No: 54, (haz. Hüseyin Kılıç vd), İsam Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Balat Mahkemesi (1563), No: 2, (haz. Mehmet Akman), İsam Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Eyüp Mahkemesi (1585-1587), No: 3, (haz. Baki Çakır vd.), İsam Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Eyüp Mahkemesi (1661-1662), No: 74, (haz. Hüseyin Kılıç vd.), İsam Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Eyüp Mahkemesi (1679-1680), No: 90, (haz. Fuat Recep vd), İsam Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Galata Mahkemesi (1577-1578), No: 7, (haz. Mehmet Akman-Fethi Gedikli), İsam Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Galata Mahkemesi (1596-1599), No: 20, (haz. Mehmet Akman-Fethi Gedikli), İsam Yayınları, İstanbul 2012.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Hasköy Mahkemesi (1612-1643), No: 5, (haz. Baki Çakır vd.), İsam Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) İstanbul Mahkemesi (1618), No: 3, (haz. Yılmaz Karaca vd.), İsam Yayınları, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) İstanbul Mahkemesi (1663-1664), No: 12, (haz. Rasim Erol vd.), İsam Yayınları, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Rumeli Sadâreti Mahkemesi (1647-1649), (haz. Fuat Recep-Rasim Erol), İsam Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Üsküdar Mahkemesi (11513-1521), No: 1, (haz. Bilgin aydın-Ekrem Tak), İsam Yayınları, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Üsküdar Mahkemesi (1518-1521), No: 2, (haz. Rifat Günalan vd), İsam Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Üsküdar Mahkemesi (1579-1580), No: 51, (haz. Rifat Günalan), İsam Yayınları, İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS) Üsküdar Mahkemesi (1590-1591), No: 84, (haz. Rifat Günalan), İsam Yayınları, İstanbul 2010.

Modern Kaynaklar

Açık, Turan (2010), “Bir Yeniden İnşa Denemesi: 18. Yüzyılın Ortalarında Trabzon Evleri Hakkında Bazı Tespitler,” (ed. Ö. İskender Tuluk-H. İbrahim Düzenli), *Trabzon Kent Mirası: Yer-Yapı-Hafıza*, içinde (215-235), İstanbul Klasik Yayınları, İstanbul.

Açık, Turan (2013), “Yeminin İki Yüzü: Vicdanı ve Toplumsal Kanaat Arasında Osmanlı Bireyi”, *History Studies*, 5/2, 1-18.

Açık, Turan (2012), *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon.

Ahıska, Meltem (1994), “Yoksa Kadınlar Var mı?”, *Defter*, 21, 31-41.

Akgündüz, Ahmed (1992), *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 4. Kitap-1. Kısım, Fey İstanbul: Vakfı Yayınları.

_____ (1996), *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9/1. Kitap-9/2. Kitap, Osmanlı İstanbul: Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Araz, Yahya (2008), *Klasik Dönem Osmanlı Toplumunda Müslim Gayrimüslim İlişkileri Bağlamında Lise Tarih Ders Kitaplarında “Öteki” Sorunu*, Dokuz

Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.

_____ (2013), *Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Arlı, Alim (2012), “Şehir sosyolojisi: 1970 Öncesi Tartışmalar Hakkında Bir Yeniden Değerlendirme”, (ed. Köksal Alver), *Kent Sosyolojisi*, içinde (107-149), Ankara: Hece Yayınları, Ankara 2012.

Aydın, M. Akif ve Muhammed Hamîdullah (2002), “Köle”, *D.İ.A.*, 26, Ankara, 237-246.

Aydın, M. Akif (1996), “Gasp”, *D.İ.A.*, 13, İstanbul, 387-392.

Bardakoğlu, Ali (1995), “Eşkîya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI, 463-466.

Bayhan, Vehbi (2012-2013), “Beden Sosyolojisi ve Toplumsal Cinsiyet”, *Doğu Batı*, 63, 147-164.

Bayoğlu, Filiz (2010), “Simone de Beauvoir: Öteki Olarak Kadın”, *Kaygı*, 15, 71-78.

Berktaş, Fatmagül (2010), *Tarihin Cinsiyeti*, İstanbul: Metis Yayınları.

Buturovic, Amila ve İrvin Cemil Schick (2009), “Giriş”, *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları: Toplumsal Cinsiyet, Kültür Tarih*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1-10.

Castan, Nicole (2005), “Suçlular”, (ed. Natalie Zemon Davis-Arlatte Farge/çev. Ahmet Fethi), *Kadınların Tarihi: Rönesans ve Aydınlanma Çağı Paradoksları*, C. III, içinde (449-460) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Çaha, Ömer (1994), “Sivil Toplumun Dünü ve Bugününde Kadın”, *Türkiye Günlüğü*, 26, 42-57.

_____ (2010), *Sivil Kadın: Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum*, Ankara: Savaş Yayınevi.

Derleme Sözlüğü, C. V, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Çiftçi, Cafer (2010), “Osmanlı Taşrasında Yeniçerilerin Varlığı ve Askerlik Dışı Faaliyetleri”, *OTAM*, 27, 27-57.

Düzdağ, M. Ertuğrul (1998), *Şeyhülislâm Ebussu’ûd Efendi’nin Fetvalarına Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı (Fetâvâ-yı Ebussu’ûd Efendi)*, İstanbul: Şûle Yayınları.

Elias, Norbert (2009), *Uygarlık Süreci*, C. I, (çev. Ender Ateşman), İstanbul: İletişim Yayınları.

Erdoğru, M. Akif (2000), “Osmanlı Kıbrısı’nda Kadınlar (1580-1640)”, *Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri-Bildiriler*, içinde (155-200), İstanbul: Globus Dünya Basımevi.

Ergenç, Özer (1982), “Osmanlı Klasik Dönemindeki ‘Eşraf ve Ayan’ Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, III, 105-118.

_____ (2012), *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Eş-Şâzeli, Hasan Ali (1993), “Cirâh”, *D.İ.A.*, 8, 24-25.

Faroqhi, Suraiya (2000), “18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet”, (ed. Madeline C. Zilfi / çev. Necmiye Alpay), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, içinde (7-26), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

_____ (2004a), “Köle Pazarından Arafat’a: 15. Yüzyılın Sonunda Bursalı Kadınların Yaşamöyküleri”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Ç. Güven-Özgür TÜresay), içinde (219-236), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

_____ (2004b), “Varlıklı İki Kadın”, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, (çev. Gül Ç. Güven-Özgür TÜresay), içinde (249-264), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

_____ (2009), *Orta Halli Osmanlılar: 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri’de Ev Sahipleri ve Evler*, (çev. Hamit Çalışkan), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Fay, Mary Ann (2000), “Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır’ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı”, (ed. Madeline C. Zilfi / çev. Necmiye Alpay), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, içinde (27-46), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Foucault, Michel (2007), *Cinselliğin Tarihi*, (çev. Hülya Uğur Tanrıöver), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gencer, Bedri (2005), “Namık Kemal’in Modern Devlet’e Karşı ‘Hak’ Arayışı”, *İnsan Hakları Araştırmaları*, 3(5), 135-146.

_____ (2008), *İslam’da Modernleşme 1839-1939*, Ankara: Lotus Yayınları.

_____ (2009), “Hâl ve Muhâl: Sekülerlikten Sekülerizme,” *Eski Yeni*, 13, 14-21.

_____ (2011), *Hikmet Kavşağında Edmund Burke ile Ahmed Cevdet*, İstanbul: Kapı Yayınları.

Gerber, Haim (1980), “Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700”, *International Journal of Middle East Studies*, 12 (3), 231-244.

Gibb, H.A.R. (2006), *İslâm’da Modern Eğilimler*, (çev. M. Kürşad Atalar), Ankara: Çağlar Yayınları.

Göcek, Fatma Müge ve Marc David Baer (2000), “18. Yüzyıl Galata Kadı Sicillerinde Osmanlı Kadınlarının Toplumsal Sınırları”, (ed. Madeline C. Zilfi/çev. Necmiye Alpay), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, içinde (47-62), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Güldü, Özgür ve Müge Ersoy Kart, “Toplumsal Cinsiyet Roller ve Siyasal Tutumlar: Sosyal-Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 64 (3), (2009), 101-108.

Habermas, Jürgen (2010), *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, (çev. Tanıl Bora-Mithat Sancar), İstanbul: İletişim Yayınları.

Hobsbawm, J. Eric (2011), *Eşkîyalar*, (çev. Osman Akınhay), İstanbul: Agora Kitaplığı.

Imber, Colin (2000), “Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah’ın *Behcetü’l-Fetâvâ*’sında Mehr”, (ed. Madeline C. Zilfi / çev. Necmiye Alpay), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İlgürel, Mücteba (1995), “Eşkîya (Osmanlılarda Eşkîyalık Hareketleri)”, *DİA*, 11, 466-469.

İnan, Kenan (1999), “1831 Nolu Şer’iye Siciline Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon’da Mülk Satışları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120, 103-124.

Jennings, C. Ronald (1975), “Women in early 17th century Ottoman judicial records-The Sharia court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18(1), 53-114.

Kaner, Sema (1992), “Suçluluğu Açıklayan Yaklaşımlar”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 25 (2), 473-496.

Kâtip Çelebi (2008), *Mîzânü’l-Hakk Fî İhtiyârî’l-Ehakk*, İstanbul: Kabalıcı Yayınları.

Kınalızâde Ali Çelebi (2007), *Ahlâk-ı Alâî*, (haz. Mustafa Koç), İstanbul: Klasik Yayınları.

Köse, Elifhan (2013), “Cinsiyet/Toplumsal Cinsiyet İkiciliği Üzerine Eleştirel Yaklaşımlar ya da Doğa ‘Doğal mıdır?’”, *Doğu Batı*, 64, 37-52.

Marcus, Abraham (1983), “Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in the 18th Century Aleppo”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 26, 137-163.

_____ (2013), *Modernliğin Eşiğinde Bir Osmanlı Şehri: Halep*, (çev. Mehmet Emin Baş), İstanbul: Küre Yayınları.

Mehmed Sebzî Efendi, *Terceme-i Siyâset-i Şer’iyye*, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 9124.

Merginâni (2004), *El-Hidâye*, C. II, (çev. Ahmed Meylâni), İstanbul: Kahraman Neşriyat.

Molla Hüsrev (1980), *Düreru'l-Hukkâm fî Şerhi Gurerü'l-Ahkâm*, (çev. Arif Erkan), C. III, İstanbul: Eser Neşriyat.

Mutaf, Abdülmecit (2008), "Teorik ve Pratik Olarak Osmanlı'da Recm Cezası: Bazı Batı Anadolu Şehirlerindeki Uygulamalar", *Turkish Studies*, 3(4), 573-597.

Ortaylı, İlber (2002), *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Pan Yayıncılık.

Öğün, Süleyman Seyfi (2010), *Politika ve Kültür*, Bursa: Dora Yayınları.

Öz, Mehmet (2010), "Modernleşme Öncesinde Osmanlı Toplumunda Eşkıyalık Hareketlerinin Niteliği ve Özellikleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Prof. Dr. Bayram Kodaman'a Armağan Özel Sayısı, 226-233.

Özsunay, Ergun (1969), *Medenî Hukukumuzda Tüzel Kişiler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları

Phillips, Anne (2012), *Demokrasinin Cinsiyeti*, (çev. Alev Türker), İstanbul: Metis Yayınları.

Pierce, Leslie (2000), "Ekberiyet, Cinsellik ve Toplum Düzeni: Toplumsal Cinsiyetle İlgili Osmanlı Söz Dağarcığı", (ed. Madeline C. Zilfi / çev. Necmiye Alpay), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, içinde (161-187), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

_____ (2003), *Ahlak Oyunları: 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, (çev. Ülkün Tansel), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Sarıbay, Ali Yaşar (1998), *Siyaset, Demokrasi ve Kimlik*, Bursa: Asa Kitabevi Yayınları.

Savran, Gülnur (1994), "Feminist Teori ve Erkek Şiddeti", *Defter*, 21, 45-53.

Semerdjian, Elyse (2003), "Sinful Professions: İlle- gal Occupations of Women in Ottoman Aleppo, Syria", *Hawwa*, 1, 60-85.

Sennett, Richard (2010), *Kamusal İnsanın Çöküşü*, (çev. Serpil Durak-Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ay- rıntı Yayınları.

Şentürk, Recep (2008), *Türk Düşüncesinin Sosyolo- jisi: Fıkıhtan Sosyal Bilimlere*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.

Sert, Özlem (2008), "Rodosçuk Kentinde Yasak Aşk- lar (1546-1549): Şer'iyeye Sicillerinden Zina Metinle- rini Okumak", (der. Onur Yıldırım), *Suraiya Fa- roqhi'ye Armağan: Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam*, içinde (327-371), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Su, Kamil (1937), *XVII. ve XVIII'inci Yüzyıllarda Ba- lıkesir Şehir Hayatı*, İstanbul: Balıkesir Halkevi Ya- yınları.

Tamdoğan, Işık (2007), "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi", (der. Noémi Lévy-Alexandre Toumarkine), *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza 18.-20. Yüzyıllar*, içinde (80-95), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

_____ (2008), "Sulh and the 18th Century Ottoman Courts of Üsküdar and Adana", *Islamic Law and So- ciety*, 15, 55-83.

Tanpınar, Ahmed Hamdi (2012), *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Tanyeli, Uğur ve Engin Gerçek (2012), *İstanbul'da Mekân Mahremiyetinin İhlali ve Teşhiri: Gerilimli bir Tarihçe ve 41 Fotoğraf*, İstanbul: Akın Nalça Ki- tapları.

Taş, Hülya (2008), "Osmanlı Kadı Mahkemesinde 'Şühûdü'l-Hâl' Nasıl Değerlendirilebilir?", *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, 25-44.

Tok, Özen (2005/1), "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle

Ahalisinin Rolü”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18, 155-173.

Tucker, E. Judith (2000), “Eksiksiz Sevgi: Osmanlı Suriyesi ve Filistin’inde İslam Hukukuna Göre Anne-lik”, (ed. Madeline C. Zilfi / çev. Necmiye Alpay), *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, içinde (222-240), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yağcı, Güneş Zübeyde (2005), “Osmanlı Taşrasında Kadınlara Yönelik Cinsel Suçlarda Adalet Arama Gelenegi”, *Kadın/Women 2000: Kadın Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 51-81.

Yakut, Esra (2012), “Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkivalık ve Cezalandırılması”, *Kebikeç*, 33, 21-34.

Yerasimos, Stefanos (1999), “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, (der. Paul Dumont ve François Georgeon/çev. Ali Berktay), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, içinde (1-18), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Yılmaz, Fikret (1999/2000), “XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair”, *Toplum ve Bilim*, 83, 92-109.

_____ (2012), “Zina ve Fuhuş Arasında Kalanlar: Fahişe, Subaşıya Karşı”, *Toplumsal Tarih*, 220, 22-31.

Zecevic, Selma (2009), “Geç Osmanlı Bosnası’nda Kayıp Kocalar, Bekleyen Kadınlar, Boşnak Müftüler”, (der. Amila Buturovic-Irvin Cemil Schick/çev. Güliz Erginsoy), *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları: Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 347-371.

TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA OSMANLI HUKUKUNDA KADINDAN EŞKIYA OLUP OLAMAYACAĞINA DAİR BİR TARTIŞMA: HAVVA HATUN ÖRNEĞİ

Özet: Toplumsal olarak kurulmuş cinsiyetler üzerinden kadının özel alan ile eşleştirilmesi kadını ikincil, hatta mağdur hale getirmektedir. Bilhassa feminist teorinin toplumsal cinsiyet kavramı ekseninde değerlendirdiği bu olgunun modern zamanlarda birçok yansımasını görmek mümkündür. Bununla birlikte tarih araştırmalarında da işlevsel bir kavram olarak başvurulan toplumsal cinsiyet, bir takım nüansları gözden kaçırma riski taşımaktadır. 1632 tarihinde Trabzon’da eşkıyalık yapan, “sessiz kalabalığın” bir ferdi olan Havva Hatun ve altı cariyesinin durumu buna örnek gösterilebilir. Mahallesi ahalisine hayatı dar eden, ev basıp ev ahalisini balta ve nacaklar ile darp eden, evin duvarlarını yıkan, evden otuz top çadır, üç kılıç ve bir sepet sandık çalan Havva Hatun ve cariyeleri, mahkemenin çağrısına da uymayıp firar etmişlerdir. Kendisine yataklık yapan Sansar Hasan Beşe’nin yanına kaçan Havva Hatun’a dair bir daha haber alınamamıştır. Bugünkü algımızla kendisinden beklenmeyen ölçüde “kamusal” bir görünüm sergileyen Havva Hatun’un bu icraatlarının eşkıyalık sayılıp sayılmayacağı ise fıkıh açısından tartışmalıdır. İşte bu makalede, Trabzon şer’iye sicillerinde karşılaştığımız Havva Hatun’un bu fiilleri ve kendisinin eşkıya sayılıp sayılmayacağı tartışması ekseninde, Osmanlı kadının dünyasına “bir pencere” açmaya gayret edilmektedir. Mahkemece kendisinin eşkıya olduğuna karar verilmesi halinde el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi gereken Havva Hatun, bazı fakihlerin kadından eşkıya olamayacağı şeklindeki görüşleri nedeniyle eşkıya olarak addedilmezse bu cezadan kurtulacaktı. Belgelerimizde kendisinden eşkıya olarak değil de bizce benzer bir anlama sahip ama meseleyi yumuşatan bir semantiği olan “feşâr” kelimesinin kullanılması, Havva Hatun hakkındaki hükmü hafifletmiştir. Dolayısıyla benzer icraatların sahibi olan Avrupalı hemcinsleri cadılık ithamı ile katledilirken Havva Hatun sadece işlemiş olduğu suçların tek tek tazmini ile mükellef olacaktı. Bu durum ise Osmanlı hukukunun ve pratiğinin “ataerkil”liğe benzer bir bakış açısı olmakla birlikte, toplumsal cinsiyet üzerinden kadını sürekli mağdur eden bir yapısı olmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Havva Hatun, kadın, eşkıya, toplumsal cinsiyet, hukuk

**A DISCUSSION ABOUT WHETHER WOMEN CAN BE
BANDIT IN THE OTTOMAN LAW ON GENDER CONTEXT:
HAVVA HATUN SAMPLE**

Abstract: As the women are captured within the private area through the socially established rules of gender, they become a secondary, or even the victim. The feminist theory evaluates this phenomenon in the axis of the concept of gender. In modern times, the reflection of this phenomenon is observed. However, the gender, which is also referenced as a functional concept in historical studies, has the risk of losing sight of the nuances. The situation of Havva Hatun, who was engaged in banditry in Trebizond in 1632 as a member of “silent crowd”, and her six concubines forms an example. Havva Hatun and her concubines, who made the life difficult for the inhabitants of the neighborhood, assaulted them with axes and hatchets, tore down the walls of the house and stole thirty rolls of tent canvases, three swords and a basket, did not surrender the court’s call and escaped. Nothing further was heard from Havva Hatun, after she went to Sansar Hasan Beşe, who helped her. Havva Hatun exhibited an unexpected “public” appearance with today's perception. In terms of Islamic canon law, it is controversial whether her acts can be defined as banditry. In this paper, as we discuss the acts of Havva Hatun that we encounter in the Kadi court records of Trabzon and evaluate whether she could be considered as a bandit, we also make an effort to open a “window” to the world of the Ottoman women. If it was decided by the court that she was a bandit, her hands and feet should have been cut diagonally. However, she would get rid of the penalty if some scribes argued that women could not be regarded as bandits. In the documents, she was called “feşâr”, instead of “bandit”, which has a similar meaning, but softens the situation as a matter of semantics. This probably eased the verdict of Havva Hatun. Therefore, while the European women with similar acts were accused of witchcraft were murdered, Havva Hatun was only sentenced to the material compensation of the committed crimes. Although this situation reflects the “patriarchal” aspect of the Ottoman law and practice, it also implies that it does not victimize the women through the socially established rules of gender.

Keywords: Havva Hatun, women, bandit, gender, law

GİRESUN MÜZESİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİ SANCAK ALEMLERİ

Gazanfer İLTAR*

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar
Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
gazanferiltar@gmail.com

Giriş

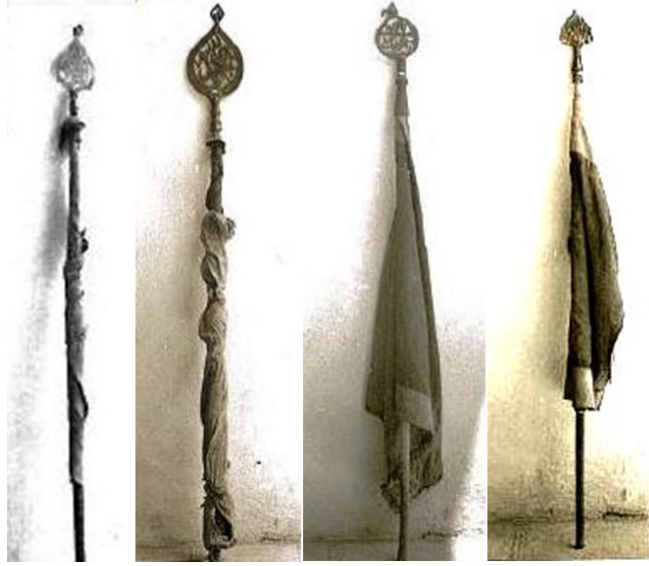
Giresun Müzesi, Zeytinlik Mevkiinde yer alan eski Gogora Kilisesi'nde faaliyetini sürdürmektedir. Kaynaklarda Aziz Nikolas Kilisesi olarak da anılan yapı, 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olup 1924 yılına kadar kilise işlevini devam ettirmiştir. Mübadeleden sonra 1924 terk edilince 1948 yılına kadar boş kalan yapı, 1948 yılında kısmen onarılarak 1967 yılına kadar cezaevi olarak kullanılmıştır. 1967 yılından 1982 yılına kadar tekrar boş kalan yapı, 1982-1988 yılları arasında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından restore edilerek 1988 yılında Giresun Müzesi olarak hizmete açılmıştır. Giresun Müzesi'nin kurulmasından sonra burada sergilenmesi için Tokat Müzesi'nden 1995 yılında iki bin civarında arkeolojik ve etnografik eser gönderilmiştir. Çeşitli sikkeler, silahlar, kap-kacaklar, ahşap baskı kalıpları, kitaplar, giysiler, halı ve kilimler bunlardan bazılarıdır. Bu eserler arasında Osmanlı dönemine ait on bir adet sancak alemleri bulunmaktadır. 1926 yılı-

¹ Güleç 2003: 127.

ında bir öğretmenin çevreden topladığı tarihi eserleri Gök Medrese’de depolamasıyla başlayan Tokat’taki müzecilik çalışmaları kapsamında elde edilen bu eserler arasında bulunan sancak alemleri, aynı yıl Tokat’ın Zile ilçesinden satın alma yolu ile müzeye kazandırılmıştır. Dökme pirinç malzeme ile yapılan bu alemler palmet, lale, yuvarlak ve damla formlu gövdelere sahip olup kazıma, kabartma ve ajur teknikleri kullanılarak tezyin edilmiştir. Günümüzde bir kısmı sergide, bir kısmı da müze deposunda olan sancak alemleri bu yazının konusunu oluşturmaktadır. Alemlere ait Tokat Müzesi’nce düzenlenen tescil fişlerinden 4 tanesi Giresun Müzesi’ne gönderilmiştir. Bu fişlerdeki fotoğraflarda alemlerin sancak ve direkleri ile birlikte olduğu görülmektedir. Ancak Giresun Müzesi’nde alemlerle birlikte sadece iki adet sancak yer almakta olup ahşap direkleri bulunmamaktadır. Bu yazıda sancak, alem ve sancak alemleri konularına açıklayıcı mahiyette yer verildikten sonra katalog düzenlenmiştir. Yazının değerlendirme bölümünde alemlerin tarih, malzeme ve teknik, form, süsleme gibi özellikleri değerlendirilmiş ve diğer müzelerdeki örnekleri ile karşılaştırılmıştır. Değişik müzelerde yer alan sancak alemlerinin kitap, tez ve makale gibi bilimsel çalışmalara konu olduğunu görmekteyiz. Giresun Müzesi’ndeki alemler üzerine şimdiye kadar herhangi bir araştırmanın yapılmadığı görülmüştür. Bu çalışmanın ileride yapılacak araştırmalara veri teşkil edebilmesi için her bir alem için ayrı katalog düzenlenmiş ve katalogda alemlerin tarih, malzeme, teknik, form, süsleme, ölçü, müzeye geliş şekli, geliş tarihi, geldiği yer gibi bilgilere yer verilmiştir.

Sancak Alemleri

Sözlük’te “askerî birliklere verilen yazı işlemeli, kenarları saçaklı ve gönderli bayrak olarak tanımlanan **sancak** (BTS., Sancak Md.) Türkçe bir kelime olup batırmak, saplamak anlamına gelen “sançmak” kökünden gelir. Çeşitli tanımlamalar yapılmakla bir-

Resim 1. Tokat Müzesi tarafından düzenlenen envanter fişlerindeki sancak fotoğrafları.

likte genel anlamı ile sancak, kenarları saçaklı, üzerinde çeşitli renk ve işaretler bulunan ve bir askeri birliğin şeref, haysiyet ve gururunu temsil eden bayrak olarak tanımlanmıştır.² Anlam bakımından bayrakla aynı olsa da Osmanlı döneminde bayrak daha geniş anlamda kullanılmış, sancak ise devlete ve hakana ait olarak görülmüştür.³ Devletin çeşitli kademelerindeki makamların kendilerine ait sancakları var olabilirken bayrak tektir. Üzerinde hilal, güneş, Zülfikar gibi şekillerin yanı sıra Fetih Suresi, Kelime-i Tevhit gibi yazıların görüldüğü sancaklar genellikle kırmızı, yeşil ve siyah renklere sahiptir.⁴ Giresun Müzesi'nde yer alan âlemlerin Tokat Müzesi'nde bulunduğu dönemlerde düzenlenen tescil fişlerinden bu âlemlerden bazılarının sancak ve direklerinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde bazılarının akıbeti belli olmayan bu sancakların biçimi hakkında tescil fişlerinde kısmen bilgi verilmiştir (Resim 1).

Giresun Müzesi kayıtlarında günümüzde iki adet sancak kaydı vardır. 1935 tarihinde satın alma yolu

² Sami 1985: 1145.

³ Ögel 1984: 231.

⁴ Kurtoğlu 1987; Arseven 1983.

ile Tokat Müzesi'ne kazandırılan bu sancaklar ipek atlastan yapılmıştır. Sancaklardan 247/39-64.1995 envanter numaralı olanı üzerinde tarih yazılıdır. Zile'deki Debbaghane Camii Şerifine vakfedildiği anlaşılan bu sancakta “fi gurre Safer 1315” (2 Temmuz 1897) tarihi verilmiştir. 175X193 cm boyutlarındaki bu sancağın envanter fişinde şu bilgiler yer alır:

Açık filizi yeşil renk atlastan kareye yakın formlu kenarları 7,7 cm. eninde kırmızı atlas bantla kuvvetlendirilmiş, kırmızı bantın dış kenarlarına krem rengi ipek uçları kendi ipliği ile saçaklandırılmış 1,5 cm eninde şerit geçirilmiştir. Atlas sancağın yeşil zemini iki dişli, üç panele ayrılmış, kenarlardaki panellerin birisi üzerinde çok ince sim kordonatla işlenmiş bir satırlık diğerinde iki satırlık Arap harflerden oluşan birer yazı vardır. Ortadaki panelde ise 1 satırlık yazının bir ucunda ay diğer ucunda yıldız motifi ile yazının ortasında tuğra yer almaktadır. Yeşil alanın çevresindeki kırmızı atlas bant üzerinde ise yine ince beyaz renk ipek kordonatla bu kırmızı bantlardan bir kenardaki askı kanalı olarak kullanılmış ve taftadan yapılmıştır. Yer yer harap olmuş sancağın arka yüzünde de aynı bezeme hâkimdir. Hilalin olduğu kısım çok eskimiş ve yırtılmıştır.

Sancağı üç yönden çevreleyen kırmızı zeminli bordürün üstünde Bakara suresinin 127 ve 128. ayetleri; alt⁵ ve sağında⁶ ise hadis-i şerifler yazılıdır. Kareye yakın formlu sancağın yeşil zeminli bölümünün köşelerinde “Osman, Ali, Hasan ve Hüseyin Radiallhül anh” yazıları vardır. Üstteki Osman ve Ali yazılarının arasında Enbiya suresinin 107. ayeti, ortadaki ay ve yıldız motiflerinin arasında Fetih suresinin 1. ayeti, alttaki Hasan ve Hüseyin yazılarının arasında da Saf suresinin 13. ayeti yazılıdır. En altta ise “Zile'de kâin Debbaghane Camii Şerifine Vakıftır fi gurre Safer 1315” yazısı bulunur. II. Abdülhamit'e ait tuğra ise üst ile orta kuşaktaki yazının arasına yerleştirilmiştir (Resim 2).

⁵ Kalen'-nebiyyü aleyhisselam şefaati liehli'l-kebairi min zümme Allahümme salli vesellim eşrafi nurü'l-hüdâ seyyidina Muhammed. (*Şefaatin ümmetimin büyük günah işleyenleri içindir*).

⁶ Kale rasullullah sallallahu teala aleyhi ve sellem innel imane leye'rizü ilel medineti kema te'rizü'l-hayyetü ilâ cühriha, sadaka rasulullah. (*İman yılanın deliğine çekildiği gibi Medine'ye çekilecektir*).

Resim 2. 247/39-64.1995 envanter numaralı sancak

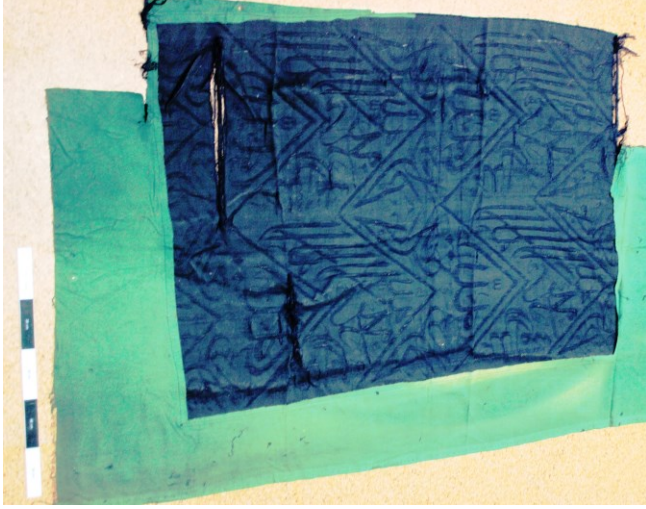
Müzedeki 248/39-64.1995 envanter numaralı sancak ise 76,5X192 cm. boyutlarındadır. Çalışmamızdaki 9 katalog numaralı alemin sancağı olduğu anlaşılan bu sancağın envanter fişinde şu bilgilere yer verilmiştir:

Siyah renk ipek atlastan olup dikdörtgen formudur. Uzun kenarlarına yeşil renk iplikle ince bantlar geçirilmiştir. Bu atlas zemin yeşil renk dikdörtgen formlu daha geniş bir çuha üzerine üç kenarından makinada dikilmiştir. dördüncü kenarındaki çuha kesilmiş ancak parçası kalmıştır. Siyah zeminli atlasın üzeri kendi ipek ipliği ile zikzaklarla dar açılar yapacak konumda sınırlanan beş büyük bir küçük olmak üzere altı panele ayrılmıştır. Her bir panelin içi Arap harflerle yazılmıştır. Başları sökülmüş olan sancağın üzeri yer yer yıpranmış ve yırtılmıştır. Sancağın üzerindeki zikzak biçimli bordürler arasına “La ilahe illallah Muhammeden Resul Allah Celle Celaluhu” yazılmıştır (Resim 2).

Siyah rengin Hz. Muhammed'in “Ukâb” adlı siyah sancağından kaynaklandığı yahut onların Kerbelâ şehitlerinin matemi olmak üzere bu rengi tercih ettikleri şeklinde değişik rivayetler vardır.⁷ Tarikat sancaklarının kaynağının Hz. Muhammet'in ‘Livâ-yı Hamd’ adlı sancağı olduğu kabul edilir. Üzerinde büyük kişilerin adlarının yazılı olduğu sancaklar

⁷ Şentürk 2015: 162.

dergâhların kible tarafına konur ve bîat onun önünde yapılırdı.

Resim 3. 247/39-64.1995 envanter numaralı sancak

Bayrak, minare, kubbe, sancak direği vb. yüksek şeylerin tepesinde bulunan ve bunların manevi gücünü temsil eden alemler, madenden yapılmış ay, yıldız veya lale biçiminde süs, ayça olarak tanımlanmakla birlikte (TDK. BTS.) değişik sözlüklerde çeşitli anlamlarda kullanılmıştır.⁸ Alemlerin ortaya çıkışında dinî güçler ile hayvan boynuzlarının etkisinin olduğu ileri sürülmektedir.⁹ Genellikle pirinç, bakır, demir vb. malzeme kullanımı ile yapılan alemler damla, palmet, lale, boynuz gibi değişik formlara sahiptir. Alemler insanları birleştiren, tek bir bayrak altında toplayan semboller olup, bayrak ve sancakları bir bütün olarak süsleyen ve tamamlayan, onlara belli bir sanatsal/estetik değer katan eserler olarak da tanımlanmıştır.¹⁰

Sancak alemleri sap ve gövde (saifa) olmak üzere iki; mimaride görülen alemler ise kaide, gövde ve tepelik olmak üzere üç bölümden oluşur. Osmanlı

⁸ Eski sözlüklerde alem için şu izahat vardır: “Arapça “cem’i a’lâm”, yol gösteren işaret demektir. Bayrak, sınır işareti, minare tepesi, sırığın altın teli gibi anlamlara da gelmektedir. iki toprağı ayıran “sınır”a denir. Yollara konulan mil ve minare gibi nişana denir. Uzun ve büyük dağa denir. Kumaşta olan damgaya denir. Sancağa denir, rayet mânasına ve bayrağa denir. Bir kavim ve cemaatin seyyit ve zişanına denir”. Köprülü 1974: 247-248; ayrıca bkz. İslam Ansiklopedisi 1965: 297-298; Yücel, 1975: 16; Sargon 1988: 103; Pakalın 1993: 48; Devellioğlu 2000: 34;

⁹ Yavuz 1927: 34.

¹⁰ Soysal 2010: 215.

alemlerinin bölümleri Tezcan, vd. tarafından şu şekilde tarif edilmiştir:¹¹

... sapları kısa silindirik olup, aşağıdan yukarıya doğru incelik. Gövdelerinde bazen bir, bazen iki yuvarlak armudi şişkinlikler bulunur. Birine boncuk (moncuk), diğerine küp denir. Sap üzerinde ayrıca kabarık bilezikler vardır. Saplar genelde sadedir. Süslemeli olanlar da düz veya kırık hatlı derin yivlere sahiptir. Üzerlerinde zaman zaman tuğra veya yazıya rastlanır. Boncuk ve küpü bezemeli olan alemler vardır.

Saplar gövdeye geçme, burgu, perçin ve lehim yollarıyla sabitlenir. Sap'la gövdesite parça olan alemler de vardır. Sap'ın sancak direğine geçişi, yuvarlak ağzın doğrudan geçmesiyle olur. Nadiren burgulu geçiş kullanılmıştır. Sapları direğe sabitlemek için bırakılmış bir ya da iki adet çivi deliği vardır. Alemlerin gövde (saifa) bölümleri değişik formlarda yapılmaktadır. Damla, palmet, lale, mızrak, Zülfikar, boynuz, ejder, el ve ok ucu bunlardan başlıcalarıdır.¹² Gövde üzerindeki yazı ve süslemeler gövdenin iki yüzünde de aynı olmakla birlikte farklı olanları da vardır. Gövdenin üstünde genellikle palmet şekilli bir tepelik bulunur. Alemlerin yapımında dövme ve döküm teknikleri uygulanır. Dövme tekniğinde maden istenilen kalınlık ve büyüklükte bir tabaka halinde yuvarlak kalıplara döküldükten sonra çekiçlerle dövülerek levha haline getirilir. Sonra bu levhalar dövülerek istenilen şekle getirilir. Döküm tekniği dövme tekniğine göre daha kolay ve seri üretimi söz konusu olan bir tekniktir. İçi dolu veya içi boş olmak üzere iki çeşidi vardır. Her ikisinde de taş veya kil kalıplar kullanılır. Alemlerde süsleme bakımından en fazla kazıma, kabartma, ajur (delik işi), yaldızlama ve nadiren savatlama teknikleri kullanılmıştır. Yazı ve natüralist çiçek motifleri belli başlı süsleme elemanlarıdır.¹³

¹¹ Tezcan 1992: 70.

¹² Gül Güler tarafından "ejder, boynuz, Zülfikar, palmet, damla, mızrak, el, yazı, insan yüzü, ok ucu, ay yıldız, kuran muhafazalı, başlık, karışık, oval, elips, şemse, lale" olmak üzere 18 değişik formda değerlendirilmiştir. Güler 1993: 20-50.

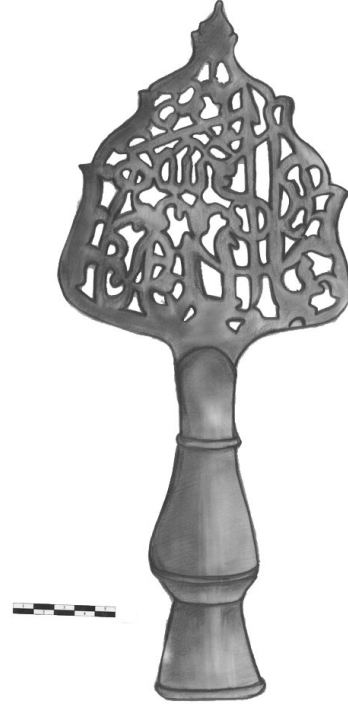
¹³ Tezcan 1992: 71-72.

I. Giresun Müzesindeki Osmanlı Dönemi Sancak Alemleri

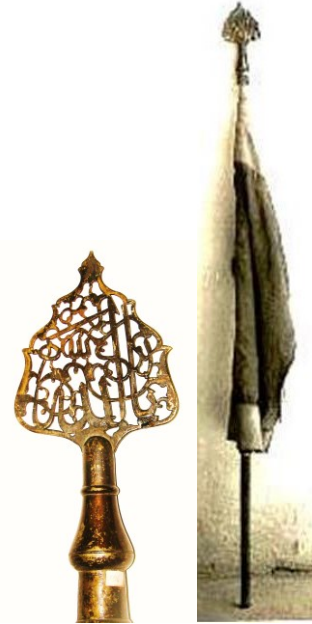
Katalog Numarası	: 1
Envanter Numarası	: 194 / 39.11.1995
Figür Numarası	: 4-6, 30
Geldiği Yer	: Tokat / Zile
Geliş Tarihi	: 1926
Geliş Şekli	: Satın alma
Fiyatı	: 100 kuruş
Tarihi	: 1118 /1706-1707 (<i>sancağın üzerinde</i>)

Ölçüleri : Boyu: 32 cm., Eni: 10 cm.
 Malzemesi : Pirinç
 Yapım Tekniği : Döküm
 Süsleme Tekniği : Ajur, kazıma, kabartma
 Sap-Gövde Bağlantısı : Lehim
 Form : Palmet
 Tanım : Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Sap, kısa ve silindirik olup, aşağıdan yukarıya doğru inceler. Sapın gövdesinde küp olarak tabir edilen armudi bir şişkinlik vardır. Bu şişkinlik kabarık ince bilezik ile son bulur. Ayrıca armut üzerinde daha ince ikinci bilezik bulunur. Alemin sap ile gövde bölümü birbirine lehim ile sabitlenmiştir. Çevresi yarım palmet biçiminde olan gövde bölümü ajur ve kazıma teknikleri ile yapılmış bitkisel karakterli kompozisyon ve yazıdan oluşur. Yarım palmet ve kıvrık dalların oluşturduğu kompozisyonun ortasında yazı şeridi yer alır. Palmet formulu olan alem, üstte küçük bir palmetle son bulur.

Döküm tekniği ile yapılan alem, ajur tekniği ile desenlendirilmiş olup, gövde gövdesinde sülüs yazı ile "Ya Allah" yazısı okunmaktadır. Yazının harfleri bitkisel motiflerle birbirine bağlanarak sağlamlaştırılmıştır. Alemin Tokat Müzesi tarafından düzenlenen envanter fişinde, "*sancağının mevcut olduğu, beş parça yeşil kumaştan dikildiği ve beyaz iplikle kabaca bir el ve bunun karşısına üzerinde 1118 (M. 1706-1707 tarihinin işlendiği*" bilgisi yer alır (Resim 5).

Resim 4.

Resim 5-6.

Resim 7.

Katalog Numarası : 2
 Envanter Numarası : 186 / 39.3.1995
 Figür Numarası : 7-8
 Geldiği Yer : Tokat / Zile
 Geliş Tarihi : 1926
 Geliş Şekli : Satın alma
 Fiyatı : 100 kuruş
 Tarihi :
 Ölçüleri : Boyu: 37 cm., Eni: 15,5 cm.
 Malzemesi : Pirinç
 Yapım Tekniği : Döküm-Ajur
 Süsleme Tekniği : Ajur, kazıma, kabartma
 Sap-Gövde Bağlantısı : Lehim
 Form : Lale
 Tanım : Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Silindir gövdeli sapı tek, şişkin gövdeli bir küp bölümü ile gövdeye yakın bir yerinde boncuk adı verilen ikinci bir küpü bulunur. Alemin sap ile gövde bölümleri birbirine lehim ile sabitlenmiştir. Lale biçimindeki gövde ince bir bordür ile ikiye ayrılmış olup, altta kıvrık dallar içerisine yerleştirilmiş "Allah" yazısı görülür. Alemin üstündeki dilimli bölümün içi, ajur tekniği ile yapılmış açık ve kapalı formda rumi ve palmetlerden oluşan bitkisel kompozisyonla süslenmiştir.

Resim 8.

Döküm tekniği ile yapılan alem, ajur tekniği ile süslenmiş olup, gövdesine, sülüs yazı ile "Allah" yazısı yazılmıştır. Yazının harfleri bitkisel motiflerle birbirine bağlanarak sağlamlaştırılmıştır. Gövdenin alt kısmındaki kırık bölümlerin perçinler ile onarıldığı görülmektedir.

Katalog Numarası : 3
 Envanter Numarası : 188 / 39.6.1995
 Figür Numarası : 9-10, 33
 Geldiği Yer : Tokat / Zile
 Geliş Tarihi : 1926
 Geliş Şekli : Satın alma
 Fiyatı : 100 kuruş
 Tarihi :
 Ölçüleri : Boyu: 40 cm., Eni: 17,5 cm.
 Malzemesi : Pirinç

Yapım Tekniği : Döküm-ajur
 Süsleme Tekniği : Ajur, kazıma
 Sap-Gövde Bağlantısı : Lehim
 Form : Yuvarlak
 Tanım : Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Alttan üste doğru incelerek yükselen sapın gövdesinde iki adet şişkin daire biçimli bilezik, iki adet de küp vardır. Bilezik ve armudi şişkinliklerin üzerinde yüzeysel kazıma tekniği ile oluşturulmuş ikişer sıra bilezik görülür. Sap kısmında bir adet çivi deliği vardır. Sap ile gövde birbirlerine lehim ile sabitlenmiştir. Alemin yuvarlak biçimli sahife bölümünün çevresi iki sıra daireden oluşur. Dairelerin arası ajur tekniği ile belirli aralıklarla boşaltılmıştır. Gövdenin ortasında sülüs yazı ile yazılmış "Allah" yazısı bulunur. Yazının çevresinde kalan boşluk, rumi motifine benzeyen ajur tekniğinde yapılan süsleme ile doldurulmuştur. Döküm tekniği ile yapılan alem, palmet şeklinde bir tepelikle son bulur.

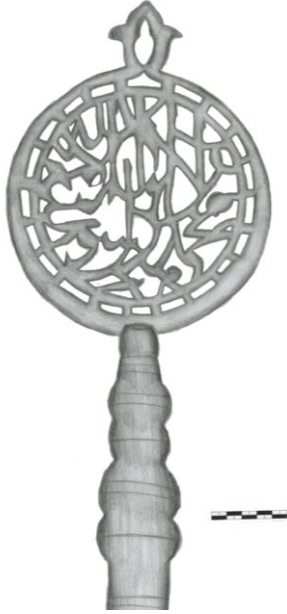
Katalog Numarası : 4
 Envanter Numarası : 185 / 39.2.1995
 Figür Numarası : 11-12
 Geldiği Yer : Tokat / Zile
 Geliş Tarihi : 1926
 Geliş Şekli : Satın alma
 Fiyatı : 50 kuruş
 Tarihi :
 Ölçüleri : Boyu: 40 cm., Eni: 17,5 cm.
 Malzemesi : Pirinç
 Yapım Tekniği : Döküm-Ajur
 Süsleme Tekniği : Ajur, kazıma, kabartma
 Sap-Gövde Bağlantısı : Lehim
 Form : Yuvarlak
 Tanım : Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Form ve boyutları bakımından 3 katalog numaralı alemle benzerlik gösterir. Ancak gövdedeki yazılar farklıdır. 3 numaralı alemde "Allah" yazısı yer alır. Bu alemde ise gövdenin ortasına sülüs yazı ile "La İlahe İllallah Muham-

Resim 9.

Resim 10.

Resim 11.

medün Resullullah” yazısı yazılmıştır. Bunun dışında sap, gövde çevresi ve palmet biçimli tepeliği 3 katalog numaralı alem ile aynıdır.

Katalog Numarası	: 5
Envanter Numarası	: 184 / 39.1.1995
Figür Numarası	: 13-14, 35
Geldiği Yer	: Tokat / Zile
Geliş Tarihi	: 1926
Geliş Şekli	: Satın alma
Fiyatı	: 100 kuruş
Tarihi	:
Ölçüleri	: Boyu: 36 cm., Eni: 17,5 cm.
Malzemesi	: Pirinç
Yapım Tekniği	: Döküm-ajur
Süsleme Tekniği	: Ajur, kazıma
Sap-Gövde Bağlantısı	: Perçin
Form	: Damla

Tanım : Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Alttan üste doğru incelerek yükselen sapın, gövdesi ortasında bir adet şişkin daire biçimli küp vardır. Küp üzerinde yüzeysel kazıma tekniği ile oluşturulmuş bilezik sıraları görülür. Sap kısmında bir adet çivi deliği bulunan alemin sap ile gövdesi birbirlerine üç adet perçin ile sabitlenmiştir. Alemin damla biçimli sahife bölümünün gövdesine ajur tekniği ile “Ya Allah La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah” yazısı yazılmıştır. Döküm ve ajur tekniği ile yapılan alem, palmet şeklinde bir tepelikle son bulur.

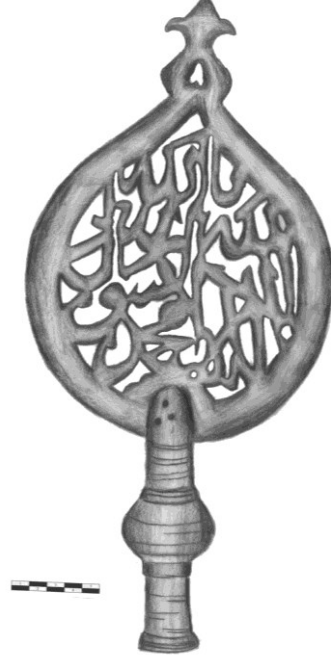

Resim 12.

Katalog Numarası	: 6
Envanter Numarası	: 187 / 39.4.1995
Figür Numarası	: 15-16, 36
Geldiği Yer	: Tokat / Zile
Geliş Tarihi	: 1926
Geliş Şekli	: Satın alma
Fiyatı	: 100 kuruş
Tarihi	:
Ölçüleri	: Boyu: 48 cm., Eni: 24 cm.
Malzemesi	: Pirinç
Yapım Tekniği	: Döküm, ajur
Süsleme Tekniği	: Ajur, kazıma,

Sap-Gövde Bağlantısı : Perçin
 Form : Damla
 Tanım : Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Alttan üste doğru incelerek yükselen sapın gövdesi ortasında bir adet armudi biçimli küp vardır. Sap kısmında bir adet çivi deliği bulunan alemin sap ile gövdesi birbirlerine iki adet perçin ile sabitlenmiştir. Alemin damla biçimli sahife bölümünün gövdesine ajur tekniği ile “Allah” yazısı yazılmıştır. Döküm ve ajur tekniği ile yapılan alem, palmet şeklinde bir tepelikle son bulur. Tepeliğin iç kısmında delik işi oyma yapılmamıştır.

Katalog Numarası : 7
 Envanter Numarası : 189 / 39.6.1995
 Figür Numarası : 17-18
 Geldiği Yer : Tokat / Zile
 Geliş Tarihi : 1926
 Geliş Şekli : Satın alma
 Fiyatı : 50 kuruş
 Tarihi :
 Ölçüleri : Boyu: 45 cm., Eni: 19 cm.
 Malzemesi : Pirinç
 Yapım Tekniği : Döküm-ajur
 Süsleme Tekniği : Ajur, kazıma, dövme
 Sap-Gövde Bağlantısı : Perçin
 Form : Damla
 Tanım : Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Sapın direğe geçtiği kısımda konik bir kaide vardır. Alttan üste doğru incelerek yükselen sapın kaidesinin biraz üzerinde iki adet ince bilezik ortasında bir adet kalın bilezik ile gövdeye yakın bir noktada bir adet şişkin hafif armudi küp vardır. Sap ile gövde iki adet perçinle birbirine bağlanmıştır. Alemin damla biçimli sahife bölümünün gövdesine ajur tekniği ile “Allah” yazısı yazılmıştır. Ayrıca gövdenin ön yüzünün sağ tarafındaki çerçeveye kazıma tekniği ile “Allah-Muhammed-Ali” yazılmış ve zülfikar motifi işlenmiş, sol tarafındaki çerçeveye “Muhammed” yazılmıştır. Arka yüzün sa-

Resim 13.

Resim 14.

Resim 15.

ğına “Ya Ali”, soluna da “Ali-Muhammed” yazılmıştır. Döküm ve ajur tekniği ile yapılan alem, bir tepelikle son bulur. Tepeliğin üzeri kırıktır.

Katalog Numarası	: 8
Envanter Numarası	: 190 / 39.7.1995
Figür Numarası	: 19-20
Geldiği Yer	: Tokat / Zile
Geliş Tarihi	: 1926
Geliş Şekli	: Satın alma
Fiyatı	: 50 kuruş
Tarihi	:
Ölçüleri	: Boyu: 50 cm., Eni: 21 cm.
Malzemesi	: Pirinç
Yapım Tekniği	: Döküm-ajur
Süsleme Tekniği	: Ajur, kazıma
Sap-Gövde Bağlantısı	: Perçin
Form	: Damla
Tanım	: Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Silindirik gövdeli sapın altında üstünde üst üste iki adet çivi deliği vardır. İki deliğin arasında kazıma tekniği ile oluşturulmuş bir adet bilezik vardır. Silindirik biçimli sap üzerinde iki adet küp vardır. Bunlardan altta olanı şişkin gövdeli olup, gövdeye geçiş noktasında yer alan armudi biçimlidir. Küplerin başlangıç ve bitiş noktaları ile ortalarında kazıma tekniği ile oluşturulmuş bilezikler yer alır. Sap ile gövde iki adet perçinle birbirine bağlanmıştır. Alemin damla biçimli sahife bölümünün gövdesine ajur tekniği ile “Ya Allah La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah” yazısı yazılmıştır. Yazı çevresinde kısmi tahribat söz konusudur. Döküm tekniği ile yapılan alem, palmet biçimli bir tepelik kısmı ile son bulur.

Resim 16.

Katalog Numarası	: 9
Envanter Numarası	: 191 / 39.8.1995
Figür Numarası	: 21-23, 34
Geldiği Yer	: Tokat / Zile
Geliş Tarihi	: 1926
Geliş Şekli	: Satın alma
Fiyatı	: 50 kuruş
Tarihi	:

Ölçüleri : Boyu: 69 cm., Eni: 37 cm.
 Malzemesi : Pirinç
 Yapım Tekniği : Döküm - ajur
 Süsleme Tekniği : Ajur, kazıma
 Sap-Gövde Bağlantısı : Perçin
 Form : Damla
 Tanım : Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Sapın direğe geçtiği yerde bir kademelenme vardır. Sapın gövdesinde alttan üste doğru bir adet bilezik, bir adet armudi biçimli küp, bir adet kalın tutulmuş bilezik ve bir adet şişkin küp görülür. Sap ile gövde birbirine 3 adet perçinle sabitlenmiştir. Alemin damla biçimli sahife bölümünün gövdesine ajur tekniği ile “Allah La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah” yazısı yazılmıştır. Yazılar ara bağlantılar ile birbirine eklenmiştir. Gövdenin alt bölümünde dış şeklinde birer çıkıntı bulunur. Döküm tekniği ile yapılan alem, damla biçimli bir tepelikle son bulmuştur. Tokat Müzesi Eser Envanter Fişi kaydından alemin sancağının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kayda göre sancak lacivert kadifedendir. Üç parça kumaşın dikilmesiyle oluşmuştur. Sancaktaki kabarık zikzak şeritlerin arasına “Allah La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah Celle Celaluhu” yazısı yazılmıştır (Fig. 3, 12-13).

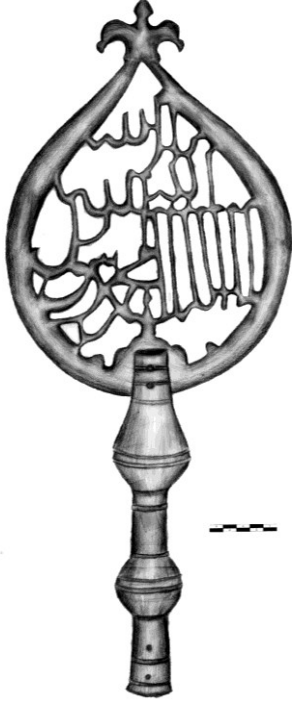
Katalog Numarası : 10
 Figür Numarası : 24-26, 37
 Envanter Numarası : 192 / 39.9.1995
 Geldiği Yer : Tokat / Zile
 Geliş Tarihi : 1926
 Geliş Şekli : Satın alma
 Fiyatı : 50 kuruş
 Tarihi :
 Ölçüleri : Boyu: 69 cm., Eni: 37 cm.
 Malzemesi : Pirinç
 Yapım Tekniği : Döküm, ajur
 Süsleme Tekniği : Ajur, kazıma, dövme
 Sap-Gövde Bağlantısı : Perçin
 Form : Damla
 Tanım : Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Alttan üste genişleyen sapın

Resim 17.

Resim 18.

Resim 19.

gövdesinde iki adet armudi küp ve ayrıca kabarık ve ince iki bilezik vardır. Ayrıca direğe sabitlemek için sap üzerinde iki adet çivi deliği bulunur. Sap ile gövde birbirine lehim ile bağlanmıştır. Alemin damla biçimli sahife bölümünün gövdesine, ajur tekniği ile “Muhammed” yazısı yazılmıştır. Bu yazı üstteki “lillah” yazısı ile birbirine tutturularak hem kompozisyon tamamlanmış hem de harfler sağlamlaştırılmıştır. Döküm ve ajur tekniği ile yapılan alem, damla biçimli bir tepelikle son bulur. Damla biçimli tepeliğin içine ajur tekniği ile “lillah” yazısı yazılmıştır. Tokat Müzesi Eser Envanter Fişi kaydından alemin sancağının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kayda göre sancak lacivert kadifedendir. Sancağın üzerinde kumaşın kendi dokuması şeklinde “La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah Celle Celaluhu” yazısı yazılmıştır. Diğer yüz ise yeşil renklidir.

Katalog Numarası	: 11
Envanter Numarası	: 193 / 39.10.1995
Figür Numarası	: 27-29, 38
Geldiği Yer	: Tokat / Zile
Geliş Tarihi	: 1926
Geliş Şekli	: Satın alma
Fiyatı	: 100 kuruş
Tarihi	:
Ölçüleri	: Boyu: 48 cm., Eni: 22 cm.
Malzemesi	: Pirinç
Yapım Tekniği	: Döküm-ajur
Süsleme Tekniği	: Ajur, kazıma
Sap-Gövde Bağlantısı	: Perçin
Form	: Damla
Tanım	: Alem, sap ve gövde kısımlarından meydana gelir. Sapın direğe geçtiği kısım konik biçimlidir. Sapın ortasında şişkin bir boncuk yer alır. Bu boncuğun altında 4, üstünde ise 3 adet kazıma tekniği ile oluşturulmuş bilezik sırası vardır. Sap ile gövde, iki adet perçinle birbirine bağlanmıştır. Alemin damla biçimli sahife bölümünün gövdesine sülüs yazı ile ajur tekniğinde üstte “Ya Allah”, altta “Ya Muhammed Ya Ali” yazısı yazılmıştır. Döküm ve ajur tekniği ile yapılan alem, palmet biçimli

Resim 20.

bir tepelikle son bulur. Tepeliğin bir kısmı kırıktır. Tokat Müzesi Eser Envanter Fişi kaydından alemin sancağının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kayda göre sancak yeşil renklidir. Dört parça kumaşın dikilmesi ile oluşan sancağın çevresi yine yeşil renkli bir kumaşla çevrilmiştir.

Değerlendirme

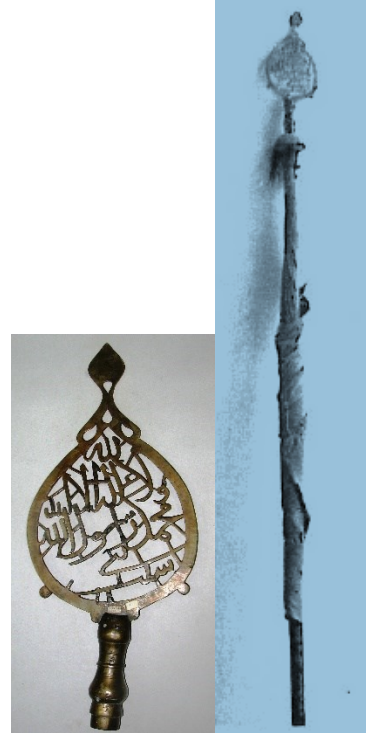
1. Tarihlendirme

İncelediğimiz yayınlarda alemlerin tarihleri hakkında yapılan değerlendirmelerin yeterli olmadığı söylenebilir. Yayınların katalog bölümlerinde tarih kısmına herhangi bir dayanak göstermeksizin “18. ya da 19. yüzyıl” yazıldığı görülmektedir. Tezcan’a göre üzerinde hem isim hem de tarih bulunan en eski kitabe II. Selim’e ait olup 1567 tarihlidir. O tarihten Cumhuriyete kadar sultanlara ait kitabesi olan alemler bulunmaktadır.

Tokat Müzesi tarafından düzenlenen envanter fişlerine göre alemlerden 4 tanesinin (Kat. No: 1,9-11) direk ve sancakları bulunmaktadır. 1 katalog numaralı alemin envanter fişinde “*sancağının beyaz iplikle üzerine 1118 (M. 1706-1707) tarihinin yazılı olduğu*” bilgisi verilir. Bu sancağın akıbeti belli değildir. Tes-cil fişlerinde verilen bilgilere göre diğer üç alemin sancağın 1 katalog numaralı sancakla malzeme, süsleme vb. konular bakımından benzerlik taşıdığı anlaşılmaktadır. Giresun Müzesi envanterindeki 247/39-64.1995 envanter numaralı sancak üzerinde tarih yazılıdır. Zile’deki Debbaghane Camii Şerifine vakfedildiği yazılı olan bu sancakta “fi gurre Safer 1315” (2 Temmuz 1897) tarihi verilmiştir (Fig.29). Bu sancağın araştırmamıza konu alemlerden birine ait olması muhtemel olmakla birlikte bunu destekleyici bir veri yoktur. Müzede yer alan diğer alemlerde tarih veren herhangi bir yazı yoktur. Üzerinde tarih yazan sancaklardan hareketle Giresun Müzesi’ndeki sancak alemlerinin 17. ve 18. yüzyıl örnekleri olduğu söylenebilir.

Resim 21.

Resim 22-23.

Resim 24.

Resim 25-26.

2. Malzeme ve Teknik

Değişik yayınlarda incelenen sancak alemlerinin yapımında malzeme bakımından pirinç, bakır, gümüş, demir ve altın madenlerinin kullanıldığı görülse de en çok pirincin tercih edildiği anlaşılmıştır. Giresun Müzesi'nde yer alan 11 adet sancağın tamamında gerek sap gerekse gövde bölümlerinde malzeme olarak pirinç kullanılmıştır. Pirinç, bakır- çinko karışımı bir alaşım olup parlak ve hafif olduğundan kullanımı daha yaygındır.

Alemlerde yapım tekniği olarak dövme ve dökme teknikleri birlikte kullanılır. Dövme tekniğinde çalışılacak maden istenilen kalınlıkta ve büyüklükte bir tabaka halinde kalıplara döküldükten sonra bu disk ağır çekiçlerle dövülerek levha haline getirilir ve bu levhalara istenilen şekil dövülerek verilir. Döküm tekniği, eritilen madenlerin istenilen biçimde hazırlanmış kalıplara dökülerek dondurulması işlemidir. Döküm tekniğinin ise içi dolu ve içi boş olmak üzere iki çeşidi vardır. Her ikisinde de taş ve kil kalıplar kullanılır.¹⁴ Giresun Müzesi'nde yer alan 11 adet alemin tamamında döküm tekniği kullanılmıştır. Sap ve gövde bölümleri ayrı ayrı yapılan alemlerden 4 tanesi (Kat. No: 1-4) lehim ile, 7 tanesi (Kat. No: 5-11) perçin ile birbirine tutturulmuştur. Bunlardan 5 ve 10 katalog numaralı alemlerin sap ve gövdeleri üçer, diğerleri ikişer adet perçinle birbirine tutturulmuştur. Alemlerden 7 tanesinin (Kat. No: 3, 6, 8, 10, 11) sap kısımlarında direğe sabitlemek amaçlı açılan çivi delikleri vardır. Bunlardan 8, 10 ve 11 katalog numaralı alem saplarında ikişer, diğerlerinde birer adet çivi deliği bulunur.

İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi, İstanbul Harbiye Askeri Müzesi, İstanbul Vakıflar İnşaat Eserleri Müzesi, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Ankara Etnografya Müzesi, Konya Mevlana Müzesi, Nevşehir Hacıbektaş Müzesi envanterlerinde çok sayıda dökme pirinç sancak alemleri bulunur.¹⁵

¹⁴ Erginsoy 1978: 18-19, 27.

¹⁵ Güler 1993: Kat. Nu. 1-105; Tezcan 1992: 55-87; Tanrıokur 1993: 93, 95.

3. Form

Yapmış olduğumuz çalışmada dört farklı formla karşılaşılmıştır. Bir numaralı örnek palmet, iki numaralı örnek lale, 3 ve 4 numaralı örnekler yuvarlak, 5-11 numaralı örnekler ise damla formudur.

Palmet formu alemin kenarları dilimli olup, üzeri yine palmet biçimli bir tepelikle son bulur. Gövde kısmındaki yazı bölümünün rumi motifleriyle doldurulmuş olan palmet formu alemin, Ankara Etnografya Müzesi'nde 4 adet benzer örneği vardır.¹⁶ Gövde kısmında ajur tekniği ile yazılmış "Allah" yazısı olan lale formu alemin üzeri 3 dilimli yaprak ile sona erer. Yazı ile üstteki yaprak formu arasında ince bir bordür yer alan gövde bölümündeki yazı araları rumi ve palmet motifleri ile doldurularak kompozisyonun daha zengin bir görünüm kazanması sağlanmıştır. Alemin benzer bir örneği Ankara Etnografya Müzesi'nde yer almakta olup, buraya Kastamonu'dan getirilmiştir.¹⁷

Yuvarlak formu alemlerde 3 ve 4 katalog numaralı olmak üzere iki örnek vardır. Bu alemlerin gövde kısımlarının çevresinde 2 adet daire yer alır. Dıştaki daire içtekinin göre daha kalındır. Daireler üstte palmet biçimli tepelikle son bulur. 3 katalog numaralı aleminde palmet biçimli tepelik içteki daireden başlar, 4 numaralı örnekte tepelik dıştaki daireye oturtulmuştur. Daire ortasında yer alan yazılar, kıvrık dal motiflerinin yardımı ile kenarlardaki dairelere sabitlenmiştir.

Damla formu alemlerin içleri ajur tekniği ile yapılmış yazılarla doldurulmuş olup, üzerinde palmet ya da damla motifli tepelik yer alır. 7 adet örneği bulunan (Katalog numarası 5-11), damla formu alemlerden 5 tanesinin üzerinde palmet biçimli (Kat. No: 5-8, 11), 2 tanesinin üzerinde de damla biçimli tepelik vardır. İstanbul Türk – İslam Eserleri Müzesi'nde bu formun benzer bir örneği bulunur.

Resim 27.

Resim 28-29.

¹⁶ Güler 1993: Kat. Nu. 16-19.

¹⁷ Güler 1993: Kat. Nu. 105.

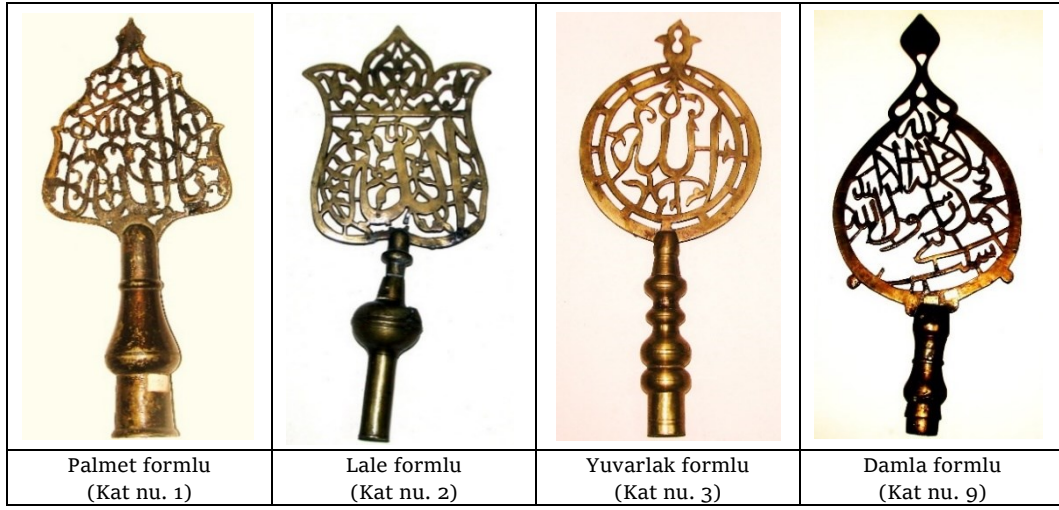

Resim 30. Üzerinde tarih yazılı
247/39-64.1995 envanter numaralı
sancak

4. Süsleme

Giresun Müzesi'nde yer alan alemlerde süsleme bakımından kazıma, kabartma ve ajur (delik işi), tekniklerinin kullanıldığı görülür. Bu teknikler bazen tek başına, bazen diğer tekniklerle beraber kullanılmıştır. Yüzeyler üzerinde derin veya yüzeysel yivler açmak suretiyle oluşturulan kazıma tekniği ile özellikle alemlerin sap bölümlerinde karşımıza çıkar. Saplardaki küp ve boncukların üzerinde bulunan bilezikler yüzeysel yivler açılarak oluşturulmuştur. 7 katalog numaralı alemde gövdenin ön yüzünün sağ tarafında kalan çerçevesine kazıma tekniği ile "Allah-Muhammet-Ali" yazılmış ve Zülfikar motifi işlenmiş, çerçevenin sol tarafına da "Muhammed" yazılmıştır. Arka yüzün sağına "Ya Ali", soluna da "Ali-Muhammed" yazılmıştır. Maden levhasını yüzden veya tersten çekiçleyerek oluşturulan kabartma tekniği, Giresun Müzesi'ndeki alemlerden 6 ve 10 katalog numaralı örneklerin sap kısımlarında armudi küplerin oluşturulmasında uygulanmıştır.

Ajur tekniği, madeni levhanın üzerini delici ve kesici aletlerle oyup çıkartma işlemi olup buna delik işi veya kesme tekniği de denir. Ajur tekniği bazen desenin, bazen de zeminin oyulup çıkartılmasıyla yapılır. Sonra kesilen kenarlar törpülenerek temizlenir. Bu teknik, müzedeki alemlerin hepsinde kullanılmıştır. Alemlerin gövde bölümleri ile ve üç, dört, dokuz ve on numaralı örneklerin tepelik kısımlarında ajur uygulanmıştır. İncelemiş olduğumuz alemlerde yıldızlama ve savatlama teknikleri kullanılmadığından yazımızda bu tekniklere yer verilmiştir.

Alemlerde, yazı ve çiçek motifleri belli başlı süsleme elemanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha çok tercih edilen sülüs yazı bazen çizgilerle ayrılmış bölümlere muntazam satırlar halinde yazılmıştır. Bordürde, bazen serbest, bazen kartuşlar içinde kullanılmıştır. 1 numaralı örnekte “Ya Allah”, 2, 3, 6 ve 7 numaralı örneklerde “Allah”, 3 numaralı örnekte ile “La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah”, 5 ve 8 numaralı örneklerde ile “Ya Allah La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah”, 9 numaralı örnekte “Allah La İlahe İllallah Muhammedün Resulullah”, 10 numaralı örnekte “Muhammed”, 11 numaralı örnekte “Ya Allah-Ya Muhammed-Ya Ali” ibareleri, sülüs yazı ile alemlerin gövde kısımlarına yazılmıştır. 7 numaralı örnekte ayriyeten kenar etlerine, kazıma tekniği ile “Allah, Muhammed, Ali”, “Ya Allah”, “Ya Ali” yazıları yazılmıştır. 10 numaralı alemin damla formlu tepeliği içine ajur tekniği ile “lillah” yazısı yazılmıştır. Tepelikteki Allah yazısı manevi gücü, hayvani dünya nefsinin yenen kudretli manevi zaferi sembolize etmek üzere kullanıldığı yönünde görüşler vardır. Alemlerden 1, 2, 6, 9 ve 10 katalog numaralı örneklerde yazıların üzerinde şedde işareti görülür. Bunlardan 9 ve 10 numaralı örneklerdeki şeddeler benzer biçimde olup, şeddenin sonuna Arapça “he” (ha-i resmiyye) harfi benzeri bir kuyruk eklenmiştir.

Resim 31-34. Alem formları

			
YA ALLAH LA İLAHE İLLALLAH MUHAMME- DÜN RASULULLAH (Kat nu. 5)	ALLAH (Kat nu. 6)	MUHAMMED (Kat nu. 10)	YA ALLAH - YA MU- HAMMED - YA ALİ (Kat nu. 11)

Resim 35-38. Alemlerdeki yazı örnekleri

1 numaralı palmet formu ve 2 numaralı lale formu alemlerin gövdelerinde yazı aralarına rumi ve palmet motifleri serpiştirilmiş, boş zemin doldurmada ise genellikle kıvrık dallar kullanılmıştır. 3, 6 ve 7 numaralı alemlerin gövdelerinde yazılar kıvrık dal motifi ile kenarlara sabitlenmiştir. 9 ve 10 numaralı alem tepelikleri damla motifi şeklinde forma sahiptir. 1, 2-7, 11 numaralı alemlerin tepelikleri ise palmet motifi ile oluşturulmuştur. 7 numaralı örnekte görülen kazıma tekniği ile yapılmış Zülfikar motifi, tek nesneli bezeme örneğidir.

2, 3, 4, 6 ve 8 numaralı örneklerin tepelikleri palmet motifinden oluşmaktadır. Bunların bazıları ajur tekniği ile süslenmiştir. Bir numaralı örnek yaprak, 3 numaralı örnek lale görünümündedir. 1, 2, 5, 6 ve 7 numaralı örneklerde kıvrık dal ve rumi motifleri işlenmiştir.

Sonuç

Milletin milli birlik ve beraberliğin sembolü olan bayrak ve sancakların üzerinde yer alan alemler, insanları birleştiren, tek bir bayrak altında toplayan sembollerdir. Alemlerin ortaya çıkışında dinî güçler ile hayvan boynuzlarının etkisinin olduğu ileri sürülür. Bayrak ve sancakları bir bütün olarak tamamlayıp onlara sanatsal değer katan alemler genellikle pirinç, bakır, demir gibi malzemelerden palmet, lale, damla ve boynuz gibi değişik formlarda yapılmıştır.

Yapmış olduğumuz kaynak taramalarında İstanbul Türk İslam Eserleri Müzesi, İstanbul Harbiye Askeri Müzesi, İstanbul Vakıflar İnşaat Eserleri Müzesi, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi, Ankara Etnografya Müzesi, Konya Mevlana Müzesi, Nevşehir Hacıbektaş Müzesi gibi ülkenin değişik müzelerinde çok sayıda sancak alemlerinin bulunduğu ve yapılan çalışmalarla bunların literatüre kazandırıldığı görülmüştür. Giresun Müzesi'nde yer alan sancak alemleri, 1926 yılında satın alma yolu ile Tokat'ın Zile İlçesi'nden Tokat Müzesi'ne kazandırılmış ve Giresun Müzesinin açılmasından sonra sergilenmesi amacı ile 1995 yılında buraya gönderilmiştir. Değişik müzelerdeki sancak alemleri ile pek çok özellikleri bakımından benzerlikler gösteren bu alemler, genellikle pirinçten dökme tekniği ile yapılmış örneklerdir. Günümüzde müze envanterinde 11 sancak alemi, 2 sancak ve 1 sancak kemeri kayıtlıdır. Tarihi bilinen en eskisi 1706-1707, en yenisi 1897 tarihine aittir. Yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda Giresun Müzesi'ndeki sancak alemlerinin literatürde yer bulmuş diğer müzelerdeki alemlerle malzeme, süsleme, form, teknik vb. nitelikleri bakımından benzerlik gösterdiği ve aynı zaman dilimi içerisinde imal edildikleri tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

“Alem” (1965), *İslam Ansiklopedisi*, 1, içinde (297-298), İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Erginsoy, Ü. (1978), *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Güleç, H. (2003) “Giresun Gogora Kilisesi Mahzeninin Restorasyon ve Temizleme Çalışmaları”, *13. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 22-26 Nisan 2002 Bildiri Kitabı*, içinde (111-120), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Devellioğlu, F. (2000), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Yayınları.

Erdem, S. (1988), "Alemin Tarihçesi ve Monçuk, Hilal, Boynuz Alemlerin Menşeleri Üzerine", *Stad*, I (3), 103-117.

Koşay, H.Z. & Çetin P., (1959), "Etnografya Müzesindeki Alemler", *Türk Etnografya ve Arkeoloji Dergisi* 3, Ankara, 80-86.

Köprülü, M. F. (1992), "Bayrak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, V, içinde (247-254), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Şapolyo, E. B. (1969-1970), "Alemler", *Ön Asya Mecmuası*, 54, İstanbul, 30-31.

Şentürk A. A. (2015), "Manzum Metinler Işığında Bir Kalender Dervişinin Profili", *Turkish Studies, (International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic)*, 10(8), Ankara, 141-220.

Soysal, M. E., (2010), "Tarihsel Süreçte Bayrak ve Sancaklarımız", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Erzurum, 209-239.

Tanrıokur, B. Ş., (1993), "Konya Mevlana Müzesinde İki Alem Üzerine" (Yay. Haz. Haşim Karpuz ve diğerleri), *6. Milli Mevlana Kongresi Tebliğler*, içinde (91-98), Konya: Selçuk Üniversitesi Matbaası.

TDK. Sancak ve Alem Maddeleri", *Büyük Türkçe Sözlük*, "http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts (11. 11. 2015).

Tezcan H. & Tezcan, T. (1991), *Türk Sancak Alemleri*, Ankara: AKM Yayınları.

Tuncer F. R. (1968), "Sancağın Tarihçesi", *Ön Asya Mecmuası*, 36, Ankara, 8-11.

Yavuz G. (1927), "Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesindeki Sancak Alemleri", *Arkitekt*, 328, İstanbul, 31-38.

Yücel E. (1975), "Türk Sanatında Alem", *Türkiyemiz*, 16, İstanbul, 34-37.

GİRESUN MÜZESİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİ SANACAK ALEMLERİ

Özet: Tokat Gök Medrese içerisinde bir müze kurmak amacı ile 1926 yılında toplanan eserler arasında yer alan 11 adet sancak alemleri, iki bin civarında arkeolojik ve etnografik eserle birlikte sergilenmesi için 1995 yılında Giresun Müzesi'ne gönderilmiştir. Pirinçten dövme tekniği ile yapılmış olan bu alemlerden bir tanesinin sancağında 1118/1706-1707 tarihi yazılı olduğu envanter fişinde belirtilmiştir. Genellikle sülüs yazı ve bitkisel motiflerin kullanımı ile oluşturulan bir süsleme kompozisyonuna sahip olan bu alemler, yuvarlak, damla, palmet ve lale formlarında yapılmıştır. Sap ve gövde bölümlerinden oluşan bu alemlerin çoğunda palmet ya da damla şeklinde bir tepelik bulunur. Alemlerin gövde bölümlerinde “Allah, Muhammed, kelime-i Tevhit, Allah-Muhammed-Ali” gibi yazılara yer verilmiştir. Günümüzde bir kısmı vitrinde sergilenen bir kısmı da müze deposunda yer alan alemler, yapıldığı dönemin maden sanatı hakkında bilgi edinmemiz bakımından da önemli objelerdir.

Anahtar Kelimeler: Giresun, Tokat, Müze, Sancak, Alem

BANNER MARKS OF OTTOMAN PERIOD AT GİRESUN MUSEUM

Abstract: The eleven banner marks among those that were brought together in 1926 to establish a museum at Tokat Gök Medrese (the Celestial Madrasa) was sent to Giresun Museum in 1995 in order to be displayed together with other two thousand archaeological and ethnographic pieces. On the banner of one of these marks that was produced with brass hammering technique was written the date “1118/1706-1707”, which is indicated on its inventory record. Such marks that were decorated by using thuluth writing and vegetative motifs were made in the forms of round, drop, palmet and tulip. Generally, there exists a hilly part in the forms of palmet and drop on most of these marks which consist a handle and a body part. Additionally, there appear writings as “Allah, Muhammed, the words of Tawheed, Allah-Muhammed-Ali” on these marks. Today, the marks some of which are exhibited on the display cases and some of which are stored in museums are important in the sense of obtaining information about the art of metalworking in the period these marks were produced.

Key Words: Giresun, Tokat, Museum and Banner Marks

AMERİKAN VE İNGİLİZ BASININDA İLİNDEN İSYANI (1903)

Yakup AHBAB*

Giriş

* Dr., yakupahbab@hotmail.com

1877/78 Osmanlı-Rus savaşından sonra yapılan Ayastefanos Antlaşması'yla kurulan büyük Bulgaristan, Makedonya bölgesini de büyük ölçüde içine almaktaydı. Aynı yıl imzalanan Berlin Antlaşması, daha önce imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın rafa kaldırılmasına neden olurken, Büyük Bulgaristan'ı da üçe bölmekteydi. Berlin Antlaşması ile Bulgaristan Prensliği tesis edilirken, Doğu Rumeli adı altında bir de özerk bir eyalet oluşturuldu. Makedonya bölgesini kapsayan kısım ise reformlar yapılması şartıyla Osmanlı idaresi altında bırakıldı. Bulgaristan Prensliği 1885'te Doğu Rumeli vilayetini ilhak etti. Bulgar siyasetinin bundan sonraki hedefi ise Makedonya'yı ele geçirmektir. Bunun için ilk önce Makedonya'daki Bulgar varlığının güçlendirilmesi gerekiyordu.¹

1893 senesinde Sofya'da bulunan bir grup Makedonyalı öğrenci, Makedonya'nın otonomisini elde etmek

¹ Geniş bilgi için bkz.: Aydın, 1992; Bulgar Ekzarhlığı'nın aracılığıyla aktif bir kilise ve okul siyaseti yürütülmeye başlandı. Makedonya'nın değişik bölgelerinde Bulgar kilisesinin ve propagandasıyla Bulgar etkisi gittikçe yayılmaya başlayınca Sırp hükümeti de aktif bir okul siyaseti uygulamaya başladı. Ahabab, 2015: 113-128.

amacıyla, *İç Makedon İhtilal Örgütü*'nü (*Vitreşna Makedonska Revolyutsionna Organizatsiya*) kurdu. 1895 yılında gerçekleşen, IMRO'nun örgütlediği Melnik Ayaklanması, Osmanlı Devleti'nin ayaklanmayı önceden öğrenip hazırlık yapması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlandı. Bu gelişmelerin ardından örgüt isim değiştirerek *Makedonya-Edirne Devrimci İç Örgütü* adını aldı. Makedonya'da iyice örgütlenen İç Makedon İhtilal Örgütü 1898'den itibaren silahlı çete hareketine başladı ve Makedonya'yı etkisi altına aldı. Örgüt Avrupa'nın müdahalesini sağlayabilmek için 1902'de Cuma-i Balâ'da bir isyan başlattı. Osmanlı kuvvetleri tarafından bastırılan bu isyandan sonra Avrupa devletlerinin talebi üzerine Osmanlı hükümeti *Vilâyet-i Selâse*'de reform yapılmasını kabul etti.² Babiâli, Avrupa'nın Makedonya vilâyetlerine müdahale gerekçesini ortadan kaldırmak için bir takım idari düzenlemelere girişti ve Ka-

Harita. Coğrafi Makedonya
(Andrew, 2008:8)

² Aydın, 1997: 68; Aralık 1902'de "Rumeli vilâyâtının tanzim ve idaresi hakkında kaleme alınub neşir ve ilanıyla icraatına ibtidar olunmasına Meclis-i Vükelâ kararıyla bi'l-istizân irade buyurulan Talimat" umuma ilan edildi. İlan namede İstanbul'da kurulan komisyon şöyle geçiyordu: "Vulâtin mevâdd-ı mezkûre hakkındaki icraatına ve müfettiş-i umumînin teftişâtına dair Babiâli 'ye vukû 'bulacak iş 'ârâtın mercî-i tedkiki olmak ve icab eden mevâd için vulât ve müfettiş-i umumî ile muhabere etmek ve kararlarını makam-ı sadarete bilatehir beyan etmek üzere Babiâli 'de bir reis ile üç azadan mürekkeb bir komisyon teşkil kılınması." BOA, BEO, no.1958/146786.

sım 1902 tarihinde *Rumeli Vilayetleri Hakkında Talimat*'ı yayınladı.³ 1902 yılı sonlarından itibaren Vilayet-1 *Selâse* olarak tanımlanan Selanik, Kosova ve Manastır vilayetleri *Müfettiş-i Umûmi* Hüseyin Hilmi Paşa⁴ tarafından yönetilmeye başlandı.⁵

1902 yılı sonlarında Makedonya'ya Avrupa müdahalesi tehditleri üzerine Sultan Abdülhamid tarafından kurulan *Vilayat-ı Şahane Müfettişliği* 1908 Temmuzunda II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında lağvedilmeye kadar devam etti.⁶

1. İsyanın Patlak Vermesi ve Süreci

1903 başlarında Makedonya ile en çok ilgilenen büyük devletler Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Viyana'da kararlaştırdıkları reformların Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmesini ve Makedonya'da uygulanmasını talep etti. Osmanlı hükümetince kabul edilen bu reform paketi İç Makedon ihtilal Örgütü'nün beklentilerini yerine getirmekten uzaktı. Makedonya'ya daha geniş özerklik hakları sağlamak isteyen örgüt 1903 yazında meşhur İkinden İsyasını başlattı.⁷

Genel isyan için hazırlıklarını yoğunlaştırmış olan Bulgar Komiteciler, 2 Ağustos 1903 günü Slavların İkinden⁸ dedikleri Aziz İlya (Aya İlya, St. Elie, St. Elijah, İlyas Peygamber) yortusunda Makedonya Bulgar komiteleri Osmanlı Devleti'ne karşı Manastır Vilayeti'nde silahlı bir ayaklanma başlattı.⁹ İsyana Makedonya'daki bütün Hıristiyanların silahlı olarak katılması çağırısı yapıldı. Ancak ayaklanma çağırısına

³ BOA, *Y.PRK.*, no. 31/56; 32/24; 32/38; BOA, *Y.PRK.UM.* no. 61/60; BOA *Y.PRK.ASK*, no. 188/28; BOA *Y.PRK.DH*, no. 12/19; BOA, *Y.MTV*, no. 238/40; 238/41; 238/22.

⁴ Aydın, 1998: 550-551; Yeşilyurt, 2013: 257-285; Uzer, 1987: 84; Kutlu, 2007: 201-202; Yarcı, 2013: 80-81; Hacısalihoğlu, 2003: 106; *Derby Daily Telegraph*, Tuesday, 2 December 1902; *Western Daily Press*, Tuesday, 02 December 1902; *Lancashire Evening Post*, Tuesday, 2 December 1902.

⁵ BOA, *Y.A.RES.* no. 118/82; *BEO*, no. 1957/146718; 1959/146916; BOA, *TFR. I. M*, no.1/35; BOA, *İ. DH*, no. 1404/1320/Ş 48; BOA, *Y. PRK. ASK*, no. 187/85.; BOA, *TFR. İ. A*, no. 1/3; *Sheffield Daily Telegraph*, Monday, 8 December 1902; ayrıca bkz. Özbek, 2004: 83.

⁶ Kırımızi, 2013: 973-1014.

⁷ Hacısalihoğlu, 2003: 437-444.

⁸ Günümüzde İkinden Kuzey Makedonya'da Üsküp'ün batısında Kumanova'nın doğusundaki bölgeye de adını vermiştir.

⁹ *The New York Times*, Wednesday, 12 August 1903.

Bulgarlar dışında diğer Hıristiyan unsurlar katılmadı.¹⁰

3 Ağustos günü Osmanlı hükümeti bölgeye kırk bin askerini sevk edileceğini açıkladı.¹¹ Ancak askerlerin bölgeye gönderilmesi, diplomatik çevrelerde rahatsızlık meydana getirdi.¹² Nitekim Avusturya, Almanya ve Rusya temsilcileri sadrazamdan suçluların cezalandırılmasını ve reform çalışmalarının tehlikeye atılmaması konusunda hükümeti uyardı.¹³

Komite, isyanın başlama noktasını Manastır Vilayeti olarak belirledi. Bunun çeşitli nedenleri vardı. Osmanlı birlikleri burada Makedonya bölgesinin kuzeyine göre çok daha zayıftı. Babıâli, Bulgarların Makedonya bölgesindeki eylemcilere desteğinden ve ayrıca Arnavutların eylemlerinden dolayı birliklerini Makedonya'nın kuzeyinde yoğunlaştırmıştı.¹⁴ Üstelik Avrupalı devletlerin kontrolünün Makedonya bölgesinin güneyinde yoğunlaşmış olması, Osmanlı birliklerinin Manastır ve civarında daha etkisiz olmasına neden oldu. 500 kişilik bir güç 3 Ağustos 1903 günü Kruşevo'ya girerek burayı işgal etti ve buradaki birçok önemli noktaya saldırdı.¹⁵ Kruşevo Kasabası'nın isyancıların eline geçmesi ile

¹⁰ Saygılı, 2003: 69-94.

¹¹ *Aberdeen Journal*, Monday, 3 August 1903; *Sheffield Daily Telegraph*, Monday, 3 August 1903; *Western Times*, Monday, 3 August 1903; *Western Daily Press*, Monday, 3 August 1903; Yine aynı gün Selanik-Manastır arasındaki telgraf telleri kesilmiştir; *Derby Daily Telegraph*, Tuesday, 4 August 1903.

¹² The New York Times 6 Ağustos 1903 tarihli sayısında merkezi hükümetin bölgede başlayan isyan hareketinden son derece rahatsız olduğunu ve isyanın bastırılması için Makedonya'ya takviye kuvvet gönderileceğini de haberin detaylarında okurlarına aktarmıştır. Gazetenin İstanbul'daki muhabirinin aktardığına göre Osmanlı hükümeti Makedonya'daki durumun izahı için yabancı temsilciliklerle iletişim kurmaya çalışmaktaydı: *The New York Times*, Thursday, 6 August 1903.

¹³ *Lancashire Evening Post*, Thursday, 6 August, 1903.

¹⁴ Gazetelerdeki haberlere göre Bulgar isyancılarının Manastır'daki birçok Müslüman köyüne saldırarak genel isyanı başlatmışlardır. On bin isyancının Türk ordusuna saldırırken diğer bir grubun da Manastır Vilayeti'nde saldırılar yaptıkları aktarılmaktadır. Hüseyin Hilmi Paşa'ya dayandırılan haber de ise isyancıların Kastoria'ya saldırarak buradaki ahaliyi katlettikleri, ayrıca hapisanedeki tutukluları da diri diri yaktıkları belirtiliyordu. Saldırıların esnasında bazı Rumların da katledilmesi üzerine Yunanistan bölgedeki Rum reayanın korunması talebini Babıâli'ye ilettiği. *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, Monday, 10 August 1903; *Gloucister Citizen*, Monday, 10 August 1903.

¹⁵ Bulgar isyancılar Kruşevo hükümet konağını havaya uçurmuş ve elli Türk hayatını kaybetmiştir. İsyancıların vahşice saldırımları Müslüman ahaliyi dehşete düşürmüştür. 9 Ağustos'ta Hüseyin Hilmi Paşa isyancıların Kastoria'ya saldırarak ahaliyi çoluk-çocuk demeden katlettiklerini bazıları da canlı canlı yaktıklarını duyurmuştur. Bulgar çetelerinin yapmış oldukları saldırılara karşı Müslüman ahali birlikler kurmuş ve isyancılara karşı kendilerini korumaya çalışmıştır. *The New York Times*, Sunday, 9 August 1903; Tuesday, 11 August 1903.

İlınden İsyanı doruk noktasına ulaştı.¹⁶ Bulgar köylülerinin isyancılara yardım etmesi Makedonya’da şiddetin artmasına neden oldu.¹⁷

Kruşevo’ya hâkim olan komite bir meclis toplayarak altmış kişiyi meclis üyesi seçti ve burada Kruşevo Cumhuriyeti’ni kurdu. Ancak kurulan bu cumhuriyetin ömrü sadece on gün sürdü ve 13 Ağustos 1903 tarihinde Bahtiyar Paşa’nın Kruşevo’yu isyancıların elinden geri almasıyla Kruşevo Cumhuriyeti’i son buldu.¹⁸

Komiteciler, isyan boyunca Müslüman köylerini basıp ahalisini katletti¹⁹, demiryolu ve köprüleri havaya uçurdu²⁰, telgraf hatlarını tahrip etti, hükümet konaklarını ve jandarma karakollarını yaktı, yıktı.²¹ İsyan geniş ölçüde Arnavut redif birliklerinin seferber edilmesiyle Ekim sonunda ancak bastırılabilirdi. Esasen “Avrupalı bir dış güç tarafından desteklenmediği takdirde ayaklanmanın başarılı olamayacağı aşikârdı.”²²

Makedonya’daki isyan ve kargaşa üzerine Rus Çarı ve Avusturya-Macaristan İmparatoru Eylül 1903’te Mürzsteg’de buluşarak yeni bir reform paketi hazırladı. Diğer büyük devletlerin de onayladığı Mürzsteg Reform paketine göre Makedonya’nın ıslahı için buraya Avrupa’dan askeri ve sivil ajanlar gönderilecek

¹⁶ Kruşevo’da 8-9 Ağustos’ta meydana gelen çatışmada her iki taraftan toplam 160 kayıp verilmiştir. *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, Monday, 10 August 1903.

¹⁷ The New York Times’a göre isyan her ne kadar yerel Bulgar ahali tarafından destek verilse de maddi nedenlerden ötürü başarısızlığa uğrayacaktır: *The New York Times*, Saturday, 8 August 1903; Debre’deki Bulgarlar Arnavutları kışkırtmaya çalışmıştı. Fakat hükümetin Arnavutları teskin etme çabası netice vermiş ve köylerini terk etmiş olan Arnavutlar evlerine geri dönmüştü. İsyanın Makedonya geneline yayılmasından endişe eden yabancı sefaretlar Osmanlı hükümetine Müslümanların isyancılarla çatışmasını engellemesi gerektiğine dair tavsiyelerde bulunmuşlardı: *The New York Times*, Sunday, 9 August 1903.

¹⁸ Saatçi, 2004: 67.

¹⁹ Bulgar çeteleri Türk ve Arnavut köyünü yakıp yıkmışlardır: *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, Saturday, 15 August 1903.

²⁰ Aydın, 1989: 209-234; Vardar-Köprülü-Zelinkova arasındaki demiryolu köprüsü askeri trenin geçmesi esnasında isyancılar tarafından patlatılmıştır. Patlamada on asker şehit olmuş, on dokuz asker de yaralanmıştır. *Gloucester Citizen*, Monday, 17 August 1903; *Dundee Courier*, Tuesday, 18 August 1903; Bulgar çeteleri Üsküp-Selanik tren hattı üzerinde bulunan Vardar Nehri üzerinde bulunan demiryolu köprüsünü havaya uçurmuşlardır. *The New York Times*, Thursday, 13 August 1903.

²¹ Manastır’da Türk askerleri ile çete mensupları arasında çıkan çatışmada Türk askerinin kaybı 210 kişiyi bulmuştur. Ayrıca 800 Müslüman da çeteler tarafından katledilmiştir: *Western Gazette*, Friday, 21 August 1903.

²² Saygılı, 2003: 74.

ve bunlar Müfettiş-i Umûmi ile birlikte çalışacaktı.²³ Osmanlı hükümeti egemenlik haklarının zedelendiği gerekçesiyle önce kabul etmek istemediği bu paketi, büyük devletlerin ortak baskısı sonucu onaylamak zorunda kaldı ve böylelikle Makedonya’da reform dönemi başlamış oldu.²⁴

Buraya kadar anlattıklarımızdan sonra akıllara şu soru gelmektedir; Amerikan ve İngiliz gazeteleri Makedonya meselesine nasıl bakıyordu? Şimdi de bu soru veya sorulara çok fazla ayrıntıya girmeden birlikte cevap bulmaya çalışalım.

2. Amerikan Gazetelerinin İsyana Bakış Açısı

İlinden İsyanı’nın başlaması yabancı basının ilgisini çekmiş ve bu isyan ile ilgili haberler kamuoyunda yer almaya başlamıştır. İsyana ABD basınında da haber yapılmış ve ülke gündeminde gün geçtikçe daha fazla yer almaya başlamıştır. Basın isyanın bastırılmasına dek ayaklanma ile ilgili gelişmeleri çok kısa süreli gecikmelerle kendi kamuoylarına aksettirmişlerdir. Amerikan basınından Makedon ayaklanmasının nedeni, gelişimi ve burada masum ve savunmasız Hıristiyanlara karşı yapılan “acımasızca, barbarca katliamlar” (?) hakkında bilgiler edinilmiştir.

The New York Times gazetesi 10 Ağustos 1903 tarihli sayısında bize isyanın amacına dair bilgiler vermektedir. Habere göre isyanın amacı, Makedonya’nın tamamına yayarak bir otonomi elde etmek; bu olmadığı takdirde de en azından Avrupalı büyük devletlerin olaylara müdahalesi için zemin hazırlamaktı. Haberin devamında bu amaç doğrultusunda komitenin ayaklanmanın amacını açıklayan bir bildiri de yayınladığı ifade edilmekteydi. Ayrıca asilerin arzu ettikleri barış gerçekleşene dek silah bırakmayacaklarını da okuyucularına iletilmektedir.²⁵

²³ Troçki, 1995: 273-283; Tefvik, 2011: 379- 393; Karal, 1996: 302; Akkuş, 2011: 149-157.

²⁴ İSAM, *H.H.P.*, no. 164/3; ayrıca bkz. Dikici, 2010: 75-108; Bayur, 1991: 173; Beydilli, 1989: 96; İrtem, 1999: 240; Tokay, 1996: 44-46.

²⁵ *The New York Times*, Monday, 10 August 1903.

Resim 1. İsyân Öncesi Makedonya
(The Minneapolis Journal, 9 February 1903)

Amerikan basınında Makedon isyanı ile alakalı ilk haberlerden biri de 6 Ağustos 1903 tarihlidir. *The New York Times* gazetesinin “*Makedonya İhtilal*” başlığının kullanıldığı haberinde Makedonya komitesince isyanın Manastır, Ohri, Debre, Pirlepe, Seres, Demirhisar ve daha bir çok yerde eş zamanlı olarak başladığı ve isyancılar tarafından telgraf hatlarının kesildiği yazılıydı. *The St. Paul Globe* gazetesi ise 12 Ağustos’ta ilk sayfasından verdiği haberde Türklerin bu seferki işlerinin zor olacağını vurgulamaktaydı.²⁶

İsyanın ilk günlerinden itibaren ABD basınında devamlı olarak Hıristiyanların katledildiğine dair haberler yapılmıştır. Bu türden haberlerle kamuoyu yönlendirilmeye ve Osmanlı Devleti’ni baskı altına almaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Haberlere imza atanların bu şekilde Osmanlı birliklerinin isyana müdahalesini engellemeyi, Avrupa desteğini sağlamayı ve bölge halkının ayaklanmaya katılımını arttırmayı planlamakta oldukları akla gelmektedir.²⁷

²⁶ *The St. Paul Globe*, Wednesday, 12 August 1903.

²⁷ *The New York Times*, Monday, 10 August 1903.

Şimdi bu türden haberlere ait birkaç örnek verelim ki konu anlaşılır hale gelsin. The New York Times'ın isyanın başlamasından neredeyse bir hafta sonra yaptığı ve "Makedonya'da Katliam" başlıklı haberi şöyledir:

*Makedonya isyanı bölgenin tamamına yayıldı. Tüm ekinler yandı. Birçok yerden cinayet, hırsızlık ve adam kaçırmaya haberleri gelmekte. Mitroviçe'de yüz elli komite üyesi öldürüldü. Kruşevo'da yirmi beş asi öldürüldü, birçoğu da yaralandı. Kırçova'da neredeyse tüm Hıristiyanlar katledildi.*²⁸

ABD'de 7 Eylül 1903 tarihinde yayımlanan The Minneapolis Journal gazetesinin "Türk Birlikleri Hıristiyanları Öldürdü" başlıklı haberinde şunlar kaydedilmişti:

Gazetenin Bulgaristan kaynaklı verdiği habere göre "18.000 Türk askeri bölgenin en büyük yerleşim birimlerinden biri olan Kastorya'da köy ve kasabaları büyük ölçüde yakıp yıktı, talan etti... Buradaki maaşum sivillere Türk komutanı 'Sizi Arnavut başı bo-

Resim 2. The St. Paul Globe, Wednesday, 12 August 1903.

Resim 3. The Minneapolis Journal, 7 September, 1903.

²⁸ The New York Times, Wednesday, 15 August 1903.

zuklara teslim etmeyeceğiz.’ diye söz vermesine rağmen komutan bulunduğu taahhüdü yerine getirmedi, sözünde durmadı... Savunmasız insanların öldürülmesine engel olmadı...

İstanbul’da isyan esnasında burada yaşayan Bulgar ve Makedonların büyük bir kısmı bir kaç gün evvel önleyici tedbir olarak tutuklanıyor. Gözaltına alınıp tutuklananlar ise serbest bırakılmıyor. Artık Makedonya’dakiler değil İstanbul’da yaşayan Bulgar ve Makedonlar da katledilmekten korkuyorlar...

The Minneapolis Journal gazetesi, ikinci sayfada verdiği haberin detayında ise ABD’deki Bulgarların durumuna dair şu ifadeleri kullanıyor: “Chicago’daki Bulgar halk çıkması muhtemel bir Osmanlı-Bulgaristan savaşı için hem kampanyalar düzenleyerek maddi yardım hem de savaşıacak gönüllü asker topluyor...”²⁹

9 Eylül’de The New York Times gazetesinin manşete taşıdığı haber ise dehşet vericiydi; “Türkler 50.000 Kişiyi Öldürdü.”³⁰ Bizce bu bilginin yalan veya yanlış olup olmadığı bir yana böyle bir haberin gazetenin manşetinden bu şekilde sunulması endişe vericidir.

Haberin devamında Türklerin Hristiyanlara karşı yapmış olduğu katliamlar şöyle anlatılmıştır:

Kentten alınan haberlere göre isyanın bastırılması için bölgeye önce askerler gönderildi, köyler boşaltıldı... Türk askerleri çocuk, yaşlı, kadın, bebek demeden on binlerce Hristiyan’ı vahşice katletti. Ormanlık alanlara iltica eden savunmasız Hristiyanlar askerler tarafından ormanın ateşe verilmesiyle diri diri yakıldı. Katliam sonrası kalanlarsa, daha yaşlarını tutamadan parça parça edilip Manastır’a getirildi. Bazıları oraya hiç ulaşamadı.

Tabi burada büyük bir ayrıntıyı da belirtmek gerek, katliamı yapanlar sadece askerler değildi, bu isyan sırasında Arnavut başı bozuklara padişah tarafından büyük görevler verildi, bu milisler için içine kişisel kinlerini de ekleyip katliama yeni bir boyut kattı. Burada yapılan caniliklere daha önce kimse şahit olmadı...³¹ Askerler tarafından kuşatılmış Bulgar halkı açlık ve soykırım korkusu içindeydiler.³²

50,000 KILLED BY TURKS

Appalling Reports of Bloodshed
in Valiyyet of Monastir.

Thousands of Refugees Starving to
Death in Mountains and Forests
—Policy of Extermination.

Resim 4. *The New York Times*,
Wednesday, 9 September 1903.

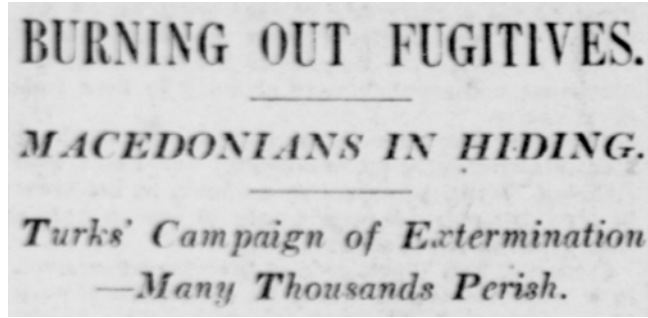
²⁹ *The Minneapolis Journal*, 7 September, 1903.

³⁰ *The New York Times*, Wednesday, 9 September 1903.

³¹ *The New York Times*, Sunday, 13 September 1903.

³² *The New York Times*, Monday, 11 September 1903.

Çatışmalarda isyancılardan kaç kişinin hayatını kaybettiğine dair resmi makamlar tarafından kesin bir bilgi verilmemesine rağmen özellikle Amerikan gazetelerinde meydana gelen saldırılarda gerçek ölü sayısı hakkında şoke eden iddialar vardır. Komitenin iddiası ise 30.000 kişinin öldürüldüğüdür.³³

Resim 5. *New-York Tribune*, 9 September, 1903.

Katliama dair *New-York Tribune*'de yer verilen iddialar birçok gazetede aynı şekilde yer aldı. Mesela *The Wichita Daily Eagle* gazetesi bunlardan biridir. Gazetede haberin detaylarında şunlar aktarılmaktaydı:

Makedonya'da yaklaşık yüz elli bin erkek, kadın ve çocuk dağ ve ormanlarda yaşamakta. Türkler bu ormanları ateşe vermekte. Diri diri yanmamak için buralardan düzlük alanlara kaçanlar da askerler tarafından öldürmekte. Manastır'a sekiz saat mesafede bulunan ve bir Ulah yerleşim birimi olan Gopesh Türkler tarafından ateşe verilmekte. Bununla da yetinmeyen Türkler birçok köylüyü de ateşe atmakta.

Otuz bin Türk askeri Palanka ve Kratova'da köyleri yağmaladı. Köy halkı öldürülme korkusundan yapılanlara ses çıkaramadı.

Komitenin açıkladığına göre otuz bin Bulgar öldürüldü. Bir o kadar insan da açlıktan ölmek üzere. Resmi olarak bir sayı söylenemese de katledilenlerin sayısı elli bini aştı. Görünüşe göre Türkler vilayetteki tüm Bulgarları yok etti.

İstanbul'dan gelen habere göre yabancı uyruklu muhabirler bölgede yaşananlar ile ilgili uydurulan haberlerden ötürü Makedonya'dan çıkarılmasına karar verildi. İstanbul'daki elçiler bu karar sonrası tepki gösterdi."³⁴

³³ *The New York Times*, Wednesday, 9 September 1903.

³⁴ *The Wichita Daily Eagle*, Wednesday, 9 September 1903.

The St. Louis Republic gazetesi de The Wichita Daily Eagle gazetesinin yukarıdaki haber ve değerlendirmelerini aynen aktarmıştır. Sadece habere ek olarak isyancılarla yapılan operasyonlarda önemli bir rol üstlenen Arnavut başı bozukların Manastır'a trenle giderken çekilmiş olan fotoğrafı ilk sayfasından paylaşmıştır. Arnavut başı bozukları için ise gazetede şu ifadeler kullanılmıştır; “*Bu düzensiz birlikler canilikleriyle tanıyor. Kurbanları arasında ayırım yapmayan bu başı bozuklar çocuk, kadın, yaşlı demeden herkesi katlediyor.*”³⁵

Amerikan *The Intermountain Catholic* gazetesi ise Kruşevo’da yaşananları şöyle aktarmıştır:

*İnsani durum ise hiç olmadığı kadar kötü. Saldırıların sonucunda yüz binlerce masum erkek, kadın ve çocuk öldürülmüş. Birçok kişi evsiz kalmış. İki üç gün sokaklarda kalan cesetlerin başında köpekler, köpekler yoksa da cesetleri domuzlar kemiriyor... Ölü bedenler çoktan çürümeye ve kokmaya başlamış, artık şehre ceset kokusu hakim olmuş. Şehir yağmalanmış, direniş gösterenler katledilmiş, kadınlara da tecavüz edilmiş...*³⁶

Resim 6. Arnavut Başıbozuklar Manastır'a Giderken (*The St. Louis Republic*, 9 September 1903)

³⁵ *The St. Louis Republic*, Wednesday, 9 September 1903.

³⁶ *The Intermountain Catholic*, Saturday, 29 August 1903.

The Ocala Banner gazetesi 11 Eylül tarihindeki sayısında Smilova'da yaşananlara geniş yer verdi ve katliamlarla ilgili dehşet verici iddialar ortaya attı. Haber şöyledir:

Türklerin Bulgarlara karşı yapmış olduğu bu korkunç katliamın dehşetini anlatmaya kelimeler yetmiyor... Şehir mezarlığa dönmüş, her yerde katledilmiş insanlar, yanan cesetler ve harabelerin arasından gelen yanmış insan etinin kokusu...

Hayatta kalan bir avuç erkek Türklerin yağma ve cinayetlerinden ailelerini umutsuzca korudu. Şehirdeki Türkler dağa çıkıp isyancılara katılmak isteyenlere cesaret verip ailelerini koruyacaklarına dair güvence verdiler. Buna rağmen onlar sözlerinin arkasında durmadılar. Bulgar erkekleri yola çıkar çıkmaz şehirde soygun ve katliam... Böyle hainlik böyle kalleşlik görülmedi!

Türkler yakaladıkları kadınların elbiselerini çıkartıp tek tek üstlerini başlarını arıyorlar. İşleri bittikten sonra kadınları öldürüyorlar. Burada küçük kızların kaderi annelerinin yaşadıklarından hiç farklı değil... Katliamın dışında bırakılan Amerikan misyonerleri, kendilerine bir zarar gelmesi korkusuyla yapılanlara ses çıkaramıyorlar.

Türkler kutsal kitapları olan Kur'an'ın emirleri doğrultusunda yaşlı, genç, erkek, kadın, çocuk ayırt etmeden her Hristiyan'ı öldürmeyi dini bir vecibe olarak algılıyorlar. Bu yüzden fanatik Müslümanların vahşeti sınır tanımıyor.

Yapılanların intikamını almak için Bulgar isyancılar Ohri yakınlarındaki üç Müslüman köyüne saldırı düzenledi. Saldırıda çok sayıda erkek ve kadın öldürüldü. Türklerin Bulgar bebeklerine yaptıkları gibi onlar da Türk bebeklerini doğradı. Türk hükümetinden isyancıların gerçekleştirdiği bu misillemeye sert tepki geldi. Hemen ardından profesyonel katiller olan Arnavut çeteleri Bulgarlara karşı saldırımları için serbest bırakıldı. Bulgarları öldürmek için hazırlanan Arnavutlar küçük gruplar halinde Makedonya'nın her tarafına dağıldı. Ama hiçbirini yaptıklarından dolayı yargılanmadı. Bu durum karşısında isyancılar her yerde göze göz diş diş bir mücadele verdi.

Devrimciler Türk casusluk ağını örnek alarak Manastır, Selanik ve diğer şehir ve kasabalardaki Türk memurlarının öldürülmesi için buralara suikastçılar gönderdi. Yapılacak suikastlar neticesinde Makedonya'da kamu düzeninin olmadığı, anarşi ve

kaos için de bir ortam oluşturarak Avrupalı güçlerin Türk hükümetine baskı yapmasını böylece Bulgarların bağımsızlığını sağlamayı amaçlamaktaydılar. Türk memurlarının tamamının öldürülmesi durumunda da yapılacak kanunsuz katliamlarda da Avrupalı ve Amerikalılar aynı acıyı çekecek.³⁷

The St. Louis Republic Eylül'ün 11'indeki sayısının ilk sayfasında şu habere yer vermiştir:

Türk askerleri Manastır Vilayeti'nin tamamında hemen her gün akıl almaz katliamlar yapıyor. Associated Press'ten edinilen bilgiye göre kendilerine duyulan kin ve düşmanlıktan dolayı Hıristiyanlar Müslümanlar tarafından katledilmekten korkuyor. Hemen hemen her yerde genç kızlar anne ve babalarının gözleri önünde tecavüze uğrayıp öldürülüyor.

Haberinde devamında ise Manastır Şehrinin durumu hakkında bilgiler verilmiştir:

Manastır'da bir süredir hayat durmuş durumda, sokaklar boş, dükkanlar kapalı... Öldürülme ve soyulma korkusu nedeniyle köylüler şehre gidemiyor. Konsoloslar evlerinde dışarı çıkamıyor...

İngiltere konsolosu Smilovo'ya giderek yaşanan olayları yerinde görmek istediğini Hilmi Paşa'ya iletti. Ancak Hilmi Paşa devrimcilerin konsolosa komplo kurabileceklerinden kendisine can güvenliğinin sağlanması konusunda güvence veremiyor...

On binlerce kişi, evsiz ve yiyeceksiz. Hüseyin Hilmi Paşa yiyecek ve kalacak yer yardımında bulunacağına dair konsolosa teminat verdi. Ama insanlar yemek için yalvarmalarına rağmen vaatlerin hiçbirini yerine getirilmedi.³⁸

Amerikan basınının isyana bakış açısını en iyi gazetelerde yayımlanan karikatürler yansıtmaktadır. Bu karikatürler Amerikan basınının isyana bakış açısını o kadar net bir şekilde anlatmaktadır ki başka söze gerek bırakmamaktadır. Şimdi de bununla ilgili bir kaç örnek verelim:

İsyan esnasında ABD gazetelerinde de Türkiye ve Türklere müteallik karikatürler çıkmıştır. Özellikle Sultan Hamid'in karikatürleri geniş yer bulmuştur. Bu karikatürler saygısızca bir söylem ve aşağılanma

³⁷ *The Ocala Banner*, Monday, 11 September 1903.

³⁸ *The St. Louis Republic*, Monday, 11 September 1903.

içermiştir. *The Salt Lake Herald* gazetesi Makedonya'daki isyanı kendi dilinden anlatan bir karikatüre yer vermiştir. II. Abdülhamit elinde kılıç ve tabanca ile Makedonya'da çıkan isyanı bastırmaya giderken tasvir edilmiştir. Padişah ağzındaki sigarasıyla ve soğukkanlı duruşuyla dikkat çekmiştir.³⁹

Resim 7. *The Salt Lake Herald*, Saturday, 22 August 1903.

Yine aynı gazetenin 11 Ekim 1903 tarihli sayısında *Son Sanat Eseri* isimli ironik bir karikatürle Osmanlı Padişahı pişkinlikle suçlanmıştır. Padişah, yapmış olduğu resimde kendisini Kur'an okuyan kanatlı ve haleli bir meleğe benzetmiştir. Resimde dikkat çeken bir diğer nokta ise Padişahın Kur'an okumak için üst üste koyulan Kur'anları basamak olarak kullanmasıdır. Kur'an'ın üzerine basarak Kur'an okuyan masum bir Müslüman!...

Gazetenin ilk sayfasından verilen haberin devamında ise Viyana Neue Freie Presse'te yayımlanan bir habere atıf yapılmış, *Muhafızlar Korkudan Öldü*

³⁹ *The Salt Lake Herald*, Saturday, 22 August 1903.

başlıklı haberde şu ifadeler yer verilmiştir:

*Medine Şeyhi'nin Peygamber Hz. Muhammed (SAV)'in kabrinden 'Allah (C.C) senin insanlarını korusun' diye bir ses duydu. Sesin ardından dehşete kapılan görevliler hayatlarını kaybetti. Bu haber İstanbul'da heyecanla karşılandı. Osmanlı hükümeti bu olayı Hıristiyanlara karşı yapılan savaşa alet etti.*⁴⁰

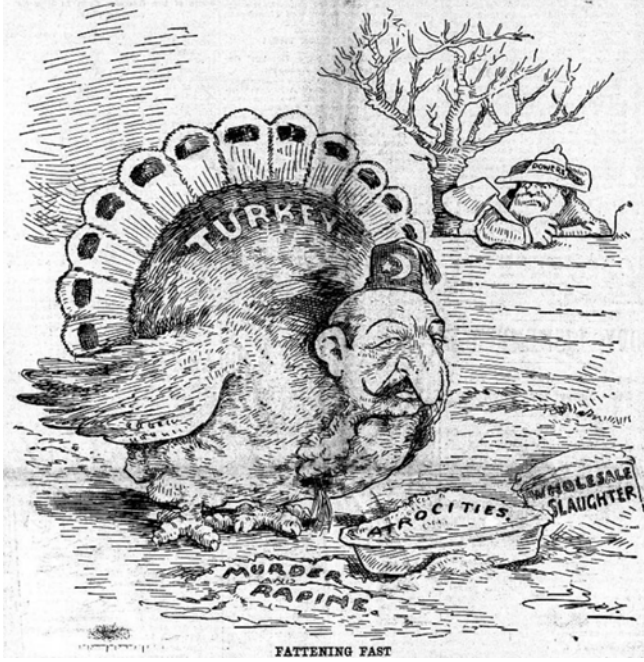

Resim 8. *The Salt Lake Herald*, Friday, 11 September 1903.

Makedonya'daki isyan sırasında ABD'de 15 Eylül 1903 tarihinde yayımlanan karikatür Türklük tahkir edilmiş ve aşağılanmış. Adı geçen gazete, olaylar esnasında yayımladığı karikatürde Türkiye'yi cinayet, katliam ve vahşetle beslenen besili bir hindiye, Avrupalı güçleri de elinde baltayla katliama seyirci kalan birine benzetmiştir.⁴¹ Bu karikatürle kendi kamuoyuna Makedonya konusunda daha fazla şey yapılması gerektiğini söylemesi açısından önemlidir.

⁴⁰ *The Salt Lake Herald*, Friday, 11 September 1903.

⁴¹ *The Minneapolis Journal*, Tuesday, 11 September 1903.

Resim 9. *The Minneapolis Journal*, Tuesday, 11 September 1903.

Amerika’da yayımlanan *Bisbee Daily Review* gazetesinin 11 Ekim 1903’teki nüshasında “*Medeniyete İtiraz*” başlıklı haberinde Makedonya isyanını Türk zulmünden kurtulmak için yapılan destansı bir çaba olarak nitelmiş ve aşağıdaki karikatürü gazetede yayımlamıştır. Karikatürde Makedonya Türk zulmünden ezilerek yerde yatan masum bir kadın olarak betimlenmiş ve Avrupalı devletlerden yardım dilenirken resmedilmiştir. Bu esnada Avrupalı büyük devletler ise kendi aralarında toplantı yaparken gösterilmiş, bir bakıma yapılan zulme sessiz kalmışlardır. Karikatürün sol alt köşesinde katledilmiş cansız halde yatan çocuk figürü dikkat çekmiştir.⁴²

The San Francisco Call 11 Ekim’de aşağıdaki karikatürü paylaştı. Resmin altına da “Sultanın Arnavut askerleri, Türk askerleri Balkanlarda altmış bin Hristiyan’ı katletti.” ifadelerini kullandı. Resme dikkatli bakıldığında farklı şeyler görünmektedir. Karikatürde ilk fark edilen şey bir taraftan gayet soğukkanlı, ama çok kararlı bir şekilde insanlık suçunun işlenmesidir. Ayrıca zavallı ve masum Makedonların vahşice öldürdükleri en küçük noktasına kadar an-

⁴² *Bisbee Daily Review*, Sunday, 11 October 1903.

latılmaya çalışılırken, Müslümanların öldürülmesinden bu şekilde bahsedilmedi.⁴³

Resim 10. *Bisbee Daily Review*, Sunday, 11 October 1903.

Kuşkusuz Amerikan basınına dair bu türden örnekleri daha da çoğaltmak mümkün ama lafı daha fazla uzatmadan yazıyı toparlayalım. Amerikan gazetele-
rindeki bu tür katliam haberlerinin doğruluğu genelde resmi ya da tarafsız kurumlar tarafından onaylanmamıştır. Haberlerin geneline bakıldığında olaylara hep Hıristiyan gözlüğü ile bakılmış bu sebeple gazetelerin tarafsız haber yayınladığını söylemek imkânsız hale gelmiştir. Bundan dolayı hep suçlanan Osmanlı Hükümeti ve Müslümanlar olmuş, mağdur edilenler de hep Hıristiyan Makedonlar gösterilmiştir. Haberlere göre Makedonya’da Türk zulmü altında inleyen Bulgarlara karşı yapılan katliamlar neredeyse sistematik bir soykırımdır.

Resim 11. *The San Francisco Call*, 11 September 1903.

⁴³ The San Francisco Call, Sunday, 11 September 1903.

3. İngiliz Gazetelerinin İsyanı Bakış Açısı

Peki, burada yaşananların ardından İngiltere’de hangi gazete ne yazdı? Gazeteler hangi manşetleri attı? Konumuz ile alakalı yayımlanan haberlerin tamamını bu makalede ele alıp inceleme imkânımız maalesef yok. Ancak örnek olarak bu haberlerden bazılarını incelemeye çalışalım.

Genel olarak İngiliz gazetelerindeki haberlere baktığımızda isyanın çıkış sebepleri, isyanın çıkışı, İngiliz hükümetinin ayaklanma sırasındaki tutumu, Hıristiyanlara karşı yapılan “katliamlar”(?) ve medyanın “devrimcilere” bakış açısına dair bilgiler ediniyoruz. Ama ilk önce isyan süresince İngiliz basınında çıkan haberlerin sayısal verilerine bakalım.

Makedonya Bulgar devrimci örgütünün amaçlarından biri de; Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmekti. Nitekim bu amaçlarına da bir nebze ulaştığı basında çıkan haberlerin sayılarından anlaşılacaktır. Makedonya’daki olaylar hakkında 1903 yılı Ağustos-Eylül-Ekim aylarını kapsayan üç aylık dönemde İngiliz basınında toplam 2.845 haber yapıldı. İngiliz gazetelerinde, Makedonya’daki olaylar haber türündeki içerikten ibaret olup, köşe yazısı türündeki içerikte pek yer almadı. Aşağıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere isyan esnasında İngiliz basınında Makedonya ile ilgili haberler gözle görülür bir oranda arttı. Anlaşılan o ki Makedonya’daki isyan İngiliz basınının olduğu kadar İngiltere’de yaşayan insanların da dikkatini çekmeyi başardı.⁴⁴

İngiltere’de yayınlanan gazetelerde İngiliz hükümetinin, İngiliz siyasetçilerinin görüşleri anlatılmaktadır. Genel anlamda İngiliz basınına baktığımızda isyanın ortaya çıkmasındaki esas sebep olarak en çok

⁴⁴ VMRO İlinden ayaklanmasına gerekçe olarak Osmanlı Devleti’nin Makedonya bölgesinde uygulaması gereken ıslahat programını gerçekleştirmediğini ileri sürüp, amacın bu programın uygulanmasını sağlamak idi. Avrupalı güçlerin dikkatini bölgeye çekmek isteyen VMRO 12 Ağustos 1903’te bölgede bulunan Batılı güçlerin temsilcilerine gönderilen bildiriye durumu çok farklı anlatmıştı. Bildiriye göre Müslüman’lar Makedonya ve Edirne vilayetindeki Hristiyanlara sistematik bir şekilde baskı yapmaktaydı. Ayrıca hükümetin yapması gereken reformları yapmamış olması Türk fanatizmini körüklemiştir. Komiteye göre reformların etkili bir şekilde yapılabilmesi için Avrupalı devletler tarafından bağımsız bir Hristiyan valinin atanması gerekmektedir. Komitenin istekleri kabul edilene dek savaşıma devam edecekleri bildirinin sonunda vurgulanmıştır: *The New York Times*, Tuesday, 11 August 1903.

Osmanlı hükümetinin kötü idaresi üzerinde durmaktadır. Nitekim *The Dundee Evening Telegraph* gazetesindeki ayaklanmanın nedeni ile ilgili haber şöyledir:

İsyanın çıkış sebebi İngiltere Başbakanı Mr. Balfour tarafından tek taraflı olarak ortaya konuldu. Başbakanı göre ayaklanmanın nedeni Türk idaresinin beceriksizliği, devletin Makedonya'daki Hristiyanlara sistematik bir şekilde uygulamış olduğu işkence, zulüm ve bölgedeki Müslümanlar tarafından Hristiyanlara yapılan baskı ve şiddettir. Ayrıca olayların nedenleri arasında bölgedeki Hristiyan ahalinin Makedonya'nın bir Hristiyan genel vali tarafından yönetilme taleplerinin gerçekleşmemesi de bulunmaktadır.

Başbakan Mr. Balfour her ne kadar devrimcilerin planlı bir şekilde katliam yapsalar da Osmanlı hükümetinin isyancılara karşı insancıl bir politika izlemesi gerektiğini de tavsiye ediyor.⁴⁵

Örneklerde de görüleceği üzere gazetelere göre isyanın çıkış sebebi olarak en çok Osmanlı hükümetinin beceriksizliği üzerinde durulmuş ve olanlardan hükümet sorumlu tutulmuştur.

İngiltere'nin bu isyan sırasındaki politik duruşu ile alakalı *Sunderland Daily Echo and Shipping* gazetesinin 11 Ağustos 1903 tarihli sayısı buna örnek olarak verilebilir. Habere göre:

Rusya ve Avusturya'nın fazlasıyla Makedonya'daki isyanla ilgilendiğinden ve bazı idari reformların uygulanması için girişimlerde bulunduğundan şimdilik bu girişimlere İngiliz hükümetince destek verilmele yetinilmesi gerekmektedir. Fakat reformların başarıya ulaşmasının önünde isyancıların saldırıları engel teşkil ettiğinden İngiliz hükümeti bu durumdan endişe duymaktadır.⁴⁶ Bu yüzden şiddetin daha fazla tırmanmaması adına İngiltere Türk ordusunun isyan esnasındaki aşırı tepkisini önlemek için Osmanlı hükümetine baskı yapmalıdır.⁴⁷

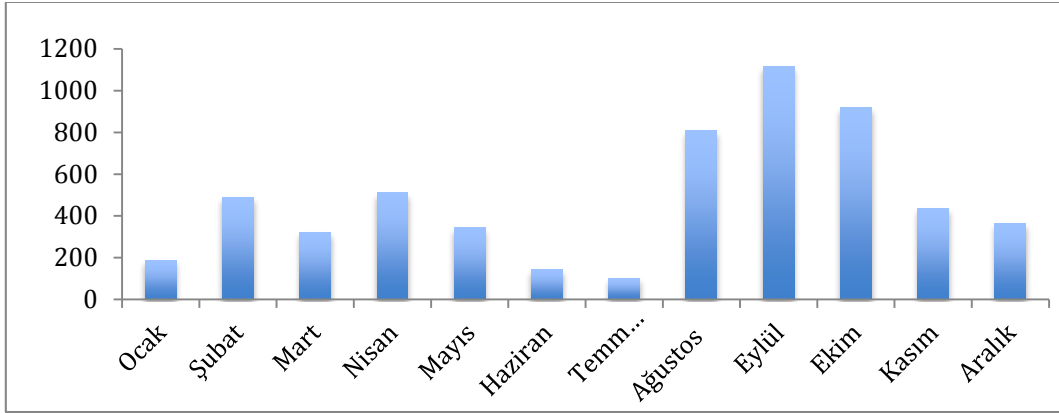
Konuyla alakalı benzer haber ve değerlendirmeler diğer gazetelerde de yer almıştır.⁴⁸

⁴⁵ *The Dundee Evening Telegraph*, Tuesday, Tuesday, 11 August 1903.

⁴⁶ *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, Tuesday, 11 August 1903.

⁴⁷ *Dundee Courier*, Tuesday, 11 August 1903.

⁴⁸ *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, Tuesday, 11 August 1903; *Western Daily Press*, Tuesday, 11 August 1903; *Derby Daily Telegraph*, Tuesday, 11 August 1903.

İngiliz gazeteleri isyanın ilk gününden itibaren Makedonya'daki olayları, bütün ayrıntılarıyla, bütün "iğrençliğiyle" ortaya çıkarmayı, her şeyi anladığı gibi bize nakletmeyi tercih etmiştir. Kanaatimizce konuyla alakalı birkaç örnek, İngiliz medyasının içinde bulunduğu durumun anlaşılması bakımından yerinde olacaktır.

Sunderland Daily Echo and Shipping gazetesi bize isyanın ilk günlerine dair şu bilgileri vermektedir:

Selanik'ten gelen son dakika haberlerine göre sayıları on binlere ulaşan isyancılar Manastır Vilayeti'nin dört bir yanında Osmanlı ordusu ile çatışma halinde. Manastır Şehri karadan askeri bir kordon altına alındı, şehirden dışarıya ve dışarıdan şehre kimse bırakılmıyor.

İsyancıların Kesriye'ye saldırmasının ardından başlayan çatışmalarda birçok kadın ve çocuk Bulgar komitelerince esir alındı. İsyancılara esir düşen kadın ve çocukların bir kısmı komitece diri diri yakıldığı Hüseyin Hilmi Paşa tarafından iddia edildi. Ohri'de bazı Rum köylerine de baskınlar yapıldı, köylüler katledildi. Rum köylerinin saldırıya uğraması ve Rumların katledilmesi sonrasında Yunanistan Bab-ı Âli'den Rum vatandaşlarının korunmasını istedi.⁴⁹

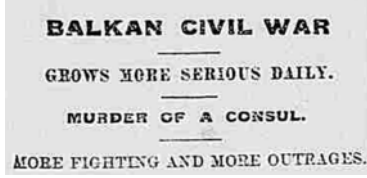
Portsmouth Evening News gazetesinde çatışmaların Makedonya geneline yayıldığından bahsedilmektedir. Açıklamanın devamında ise şunlar aktarılmaktadır:

Grafik. 1903 senesinde İngiliz basınında Makedonya ile ilgili haberlerinin dağılımı

Resim 12. "Balkan İsyanı" başlıklı haber (Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette, 10 August 1903)

⁴⁹ Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette, Monday, 10 August 1903.

Resim 13. “Balkan İç Savaşı” başlıklı haber (*Portsmouth Evening News*, 10 August 1903)

Makedonya'daki durum gün geçtikçe kötüleşiyor. Son gelen bilgilere göre bölge iç savaşın eşiğine geldi. Dört bir yandan çatışma haberleri geldi. Komitenin saldırıları Selanik'ten sonra Seres'e de sıçradı. Üsküp'te ise devrimci bir grup şehre girdi. Kesriye'de de Bulgar isyancılar Müslüman köylere saldırıda bulundu. Arnavutluk'un kalbi olan Debre'de dört Bulgar köyü devlete karşı ayaklandı.⁵⁰

Ayaklanma sırasında komitenin idareyi ele geçirmeyi başardığı en büyük yerleşim yeri Kruşevo'dur. Komite Kruşevo'da bir meclis toplayarak altmış kişiyi meclis üyesi seçti ve burada Kruşevo Cumhuriyeti'ni kurdu. Ancak kurulan bu cumhuriyetin ömrü sadece on gün sürdü. 13 Ağustos 1903 tarihinde Bah-tiyar Paşa'nın Kruşevo'yu isyancıların elinden geri almasıyla isyan sona erdi.

Kruşevo'da yaşananlar İngiliz medyasında geniş yer buldu. Basın yayın organlarının ilk gündem maddesi haline gelen Kruşevo olaylarını gazeteler manşetten duyurdu. İşte bazı gazetelerin manşetleri: *Hull Daily Mail* “*Balkanlar ve Katliam*”⁵¹; *Edinburgh Evening News* “*Kruşevo'da Katliam*”⁵²; *Dundee Courier* “*Makedonya'da Vahşet*”⁵³; *Tauton Courier and Western Advertiser* “*Balkan Yangını*”⁵⁴; *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser* “*Türk Fanatizm*”⁵⁵; “*Makedonya'da Katliam*”⁵⁶.

Kruşevo haber ve gelişmeleri ile ilgili basın-yayın organlarında yer alan haberlerden sadece birkaçı şöyledir:

13 Ağustos tarihinde yayımlanan Times gazetesindeki haberde, isyanın kısa sürede genişleyerek Selanik Vilayeti'ne kadar yayıldığı ayrıca Manastır'da kine benzer katliamların burada da vuku bulduğu vurgulandı. Haberin devamında ise şu ifadeler vardır:

⁵⁰ *Portsmouth Evening News*, Monday, 10 August 1903.

⁵¹ *Hull Daily Mail*, Tuesday, 11 August 1903.

⁵² *Edinburgh Evening News*, Wednesday, 19 August 1903.

⁵³ *Dundee Courier*, Friday, 28 August 1903.

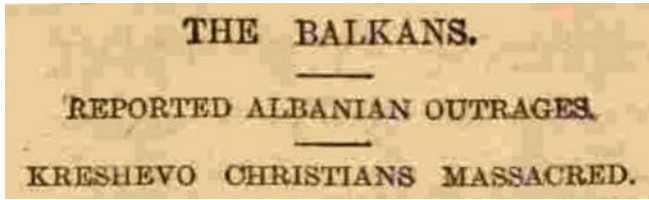
⁵⁴ *Tauton Courier and Western Advertiser*, Wednesday, 19 August 1903.

⁵⁵ *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, Monday, 31 August 1903.

⁵⁶ *Lincolnshire Echo*, Monday, 31 August 1903.

İsyancılar, Üsküp yakınlarındaki Kruşevo'nun büyük kısmını ele geçirmekte. Osmanlı ordusu şehri geri almak için kırık bin askerle şehri kuşattı, askerler saldırıya hazır bir durumda beklemekte. Öte yandan Kesriye ve Florina'da isyancılarla askeri kuvvetler arasında çatışmalar devam etmekte.

Sorovich'te devam eden operasyonlarda yüz elli isyancı öldürüldü. Hüseyin Hilmi Paşa son gelişmeler hakkında Rus ve Avusturya elçiliklerini bilgilendirdi.⁵⁷

Resim 14. “Kruşevo’da Hıristiyan Katliamı” (Gloucester Citizen, 15 August 1903)

Gloucester Citizen gazetesindeki 15 Ağustos tarihli haberde Makedonya’daki son duruma dair bilgiler aktarılıyor. Daily Mail muhabirinin Belgrad’dan bildirdiğine göre:

Binlerce Arnavut Kruşevo’daki Türk birliklerine katılmak için Debre’den ayrıldı. Kruşevo’yu ele geçiren Türkler şehirdeki tüm Hıristiyanları katliama tabi tuttu.

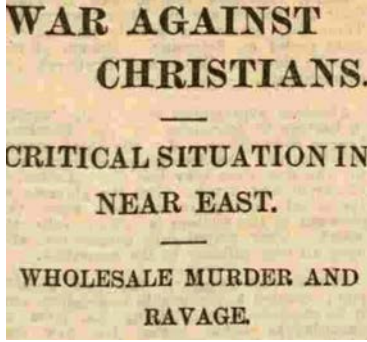
Berlin’den gelen en son haberlere göre isyancılar tekrar Kruşevo’yu ele geçirdi. İsyancılar ilk iş olarak kaymakamı ve tüm memurları katletti. Türklerle yardım ettikleri gerekçesiyle birçok Ulah da öldürüldü. Daha sonra Kruşevo yakınlarındaki Arnavut köyleri tarumar edildi. İntikam almak isteyen Arnavutlar da Karbonstza’daki Hıristiyan köylerini yaktı, birçok kişiyi öldürdü.

Kırçova’da ise Türkler Hıristiyanlara karşı dehşet verici katliamlara girişti. Kadın, erkek ve çocuklar öldürülenler arasındaydı.⁵⁸

Dundee Courier’in “Hıristiyanlara Karşı Savaş” başlıklı haberi şöyledir: Sofya’daki muhabirin bildirildiğine göre bölgedeki durum gittikçe daha vahim bir hal alıyor. Bulgar hükümetinin de işi gittikçe zorlaşıyor.

⁵⁷ Times, 13 August 1903

⁵⁸ Gloucester Citizen, Saturday, 15 August 1903

Resim 15. "Hristiyanlara Karşı Savaş", (*Dundee Courier*, 31 August 1903)

Selanik'teki Bulgaristan temsilcisinin aktardığına göre Türk kaynaklarınca açıklanan; devrimcilerin köyleri yakıp, yıktığı, katliam yaptığı, kadınlara tecavüz ettiğine dair rapora cevap olarak devrimcilerin sadece kendilerine saldıran Türk Beylerine karşı saldırıda buldukları ve Türk makamlarınca iddia edilenlerin ise gerçeği yansıtmadığı bildirilmekte.

Haberin devamında ise:

Dört bin Arnavut'un Ohri ve Kırçova'da köyleri yağmaladığı da ifade edildi. Evleri talan edilen köylüler ise dağlardaki isyancılara katıldı.⁵⁹

Sheffield Daily Telegraph 31 Ağustos'taki haberinde ise Türk birliklerinin Neveska'yı yeniden ele geçirdiği ve burada meydana gelen çatışmalarda yüzlerce Bulgarın öldürüldüğü duyuruldu. Gazetede ayrıca isyancılara karşı yapılacak saldırı öncesinde girişilen askeri hazırlıklar hakkında da bilgi verildi. Buna göre:

Kosova'da altmış bin redifin seferberliğine dair irade çıktı. Karaman redif birliği altı dağ topu ile birlikte Florina'ya ulaştı. Seferberlik emri sonrasında Arnavutluk'ta askere gönüllü olarak katılımlar büyük bir heyecanla yapıldı. Bu gün ulaşan haberde Arnavut gönüllülerine dağıtılması için gönderilen silahların yüklü olduğu kargolar Selanik'e ulaştı.

Haberinde devamında ise fanatik askerlerin karıştığı bir olaydan bahsedilmiştir. 28 Ağustos sabahına dair bilgiler veren haber şöyledir:

Bu gün Selanik, Manastır, Üsküp ve Edirne konsolosluklarından herhangi bir haber ulaşmadı. Sadece Üsküp'ten edinilen istihbarata göre; Avusturya-Macaristan konsolosunun konsolosluktan ayrılmasından az evvel binaya doğru askerler tarafından yaygın ateşi yapıldı. Saldırı esnasında şans eseri kimse yaralanmadı. Burada dikkat çeken bir diğer husus ise bazı askerlerin askeri disiplinden uzaklaşmalarıdır.⁶⁰

Resim 16. "Kanlı Türk Zaferi" (*Sheffield Daily Telegraph*, 31 August 1903)

Dundee Evening Telegraph, Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, Lancashire Evening Post 2 Eylül tarihli haberlerinde Makedonya'da yaşananları şu ifadelerle bize aktarıyorlar:

⁵⁹ *Dundee Courier*, Monday, 31 August 1903.

⁶⁰ *Sheffield Daily Telegraph*, Monday, 31 August 1903.

Geçici hükümet adına General Zountscheff ve Albay Jankof tarafından Makedonya'da genel bir isyanın başlatıldığı duyuruldu. Manastır'a bağlı Debre'den çatışma haberleri gelmekte. Debre ahalisinin dağlara kaçtığı bildirildi.

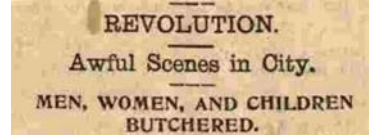
Ağır silahlı Türk askerleri ile isyancılar tüm gün Arzensi'de çatıştı. Türkler mağlup oldu. Gece yarısından sonra geri gelen Türkler köyü ateşe verip köylüleri katletti. Yüz seksen erkek, iki yüz kadın ve çocuğun cesedi harabeler arasında bulundu. Türkler Velisi'de de halkı katletti, köyü ateşe verdi. Salı günkü çatışmalarda yüzlerce Bulgar öldürüldü. Daily Telegraph'a göre Makedonya'daki Türk birliklerinin sayısı 350.000'e ulaştı.

Edinilen bilgiye göre Hüseyin Hilmi Paşa Manastır'daki vilayet merkezinden korkusundan ayrılmadı. İsyancı liderlerinden Grueff paşaya gönderdiği mektupta Türk askerleri ve Arnavut başıbozukların barbarca davranışlarının durdurulmasını aksi takdir de kendilerinin de Türkleri katledeceklerini yazdı.⁶¹

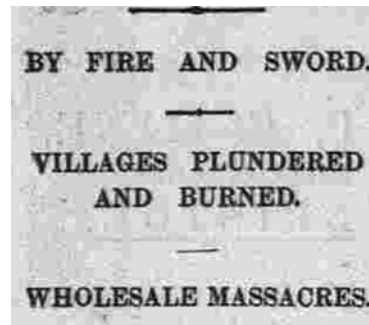
Türkler Resne'nin güneyindeki iki köyü talan edip ateşe verdi. Köyler tamamen küle döndü. Türk kaynaklarının açıkladığına göre Kilssur'da yapılan çatışmalarda yüz yirmi Bulgar isyancı öldürüldü otuzu teslim oldu. Dün Smilovo'da iki yüz, bu günkü çatışmada da dört yüz seksen Bulgar isyancı öldürüldü. Yeni gelen haberlere göre Türkler Malko Tırnovo'da Bulgar evlerini yağmaladı ve kadınlara keлимelerle anlatılamayacak kadar büyük bir vahşet yaptı. Burada yüz erkeğin ve sekiz yüz kadının cesedi yıkıntılar arasında bulundu. Türkler Velisi'de de köylüleri öldürdü.⁶²

Sheffield Daily Telegraph gazetesinde çıkan bir diğer haberde ise adının açıklanmasını istemeyen bir görgü tanığının yaşadıkları şöyle aktarılmıştır:

Hayati bir risk alarak Kruşevo'ya girdim. İki gün boyunca işgal edilen şehir katliam ve talandan gözü dönmüş asker ve Arnavut başıbozuklar tarafından yakılmış, yıkılmış ve talan edilmiş. Şehirde çıkan yangından geriye kalan sadece evlerin taş duvarları, tamamen yanıp kül olmamış damları, tam olarak yanmamış ve kömürleşmemiş insan cesetleri, köpekler tarafından yenmiş insan uzuvları...

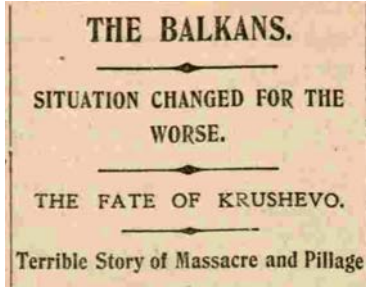
Resim 17. “Şehirde Korkunç Sahneler: Erkek, Kadın ve Çocuklar Katledildi” (Dundee Evening Telegraph, 2 September 1903)

Resim 18. “Köyler Talan Edildi ve Yakıldı; Toplu Katliam” (Western Daily Press, 2 September 1903)

⁶¹ Dundee Evening Telegraph, Wednesday, 2 September 1903; Lancashire Evening Post, Wednesday, 2 September 1903; Manchester Courier and Lancashire General Advertiser, Wednesday, 2 September 1903.

⁶² Western Daily Press, Wednesday, 2 September 1903.

Resim 19. “Katliam ve Talanın Korkunç Hikâyesi” Alt Başlıklı Haber (Sheffield Daily Telegraph, 15 September 1903)

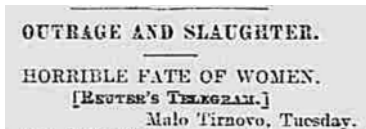
Katliamdan kaçan savunmasız kadın ve çocuklar günlerce aç ve susuz bir şekilde saklandı. Gizlendikleri yerden çıkanlar kadın ve çocuk demenden Türkler tarafından vuruldu. Asker ve başıbozuklar şehirden ayrılırken kurbanlarına ait olan yedi bin baş sığır ve koyunu da yanlarında götürdü. En az elli köy ve yerleşim birimi aynı kaderi yaşadı. Burada yaşananlar barbarlığın delili...⁶³

Portsmouth Evening News gazetesi 30 Eylül günü yine çok konuşulacak bir habere imza attı ve Türk askerlerinin tecavüzüne uğrayan kadınlarla ilgili pek çok korkunç iddiada bulundu. Haber şöyledir:

Malo Tırnovo’da isyan öncesi bin iki yüz aile yaşamaktaydı. Şu anda bunlardan yüzü buradan ayrıldı. Seksen aile Bulgaristan’a gitti. Geriye kalanların akıbetine dair herhangi bir bilgi yok. Burada Ağustosun 19’u ile 25’i arasında otuz beş Bulgar öldürüldü. Otuz civarında kadın ve çocuk kaçmaya çalışırken öldürüldü. Diğere bir köyde ise kırk kişinin öldürüldüğü haberi geldi. Birçok kadın ve kız askerler tarafından tecavüze uğradı. Geriye kalanlar ise zorla kışlaya götürüldü. Bunların bir kısmının da işkence sonucu katledildiği iddia edildi.

Kırklareli’nden gelen haberler dehşet vericiydi. Bu şehirde yüzlerce Bulgar ailesi yaşamaktaydı. Bir kaç hafta evvel buraya gönderilen Arnavut birlikleri cinayet işleyip soygun yaptı. Bununla da yetinmeyen Arnavut askerler kadın ve kızlara tecavüz edip onları katletti. Bazı kadın ve kızları da haremlerine aldılar. Birçok kişi sokak ortasında öldürüldü. Son olarak yakaladıkları bir Yahudinin ellerini kestiler. Şehre yakın yerde bulunan üzüm bağlarında kesilip parçalara ayrılmış dört Bulgarın cesedi bulundu.⁶⁴

Son olarak hem Amerika ve hem de İngiltere’de çıkan isyan ve asiler ile ilgili haber ve yazılarda kullanılan terminoloji üzerinde durulması gereken bir diğer noktadır. Müslüman halk şehitlerine ağlarken, İngiliz ve Amerikan basını ısrarla Müslüman köylere saldıranlara isyancı (*rebels*), devrimci (*revolutionary*), özgürlük savaşçısı gibi tanımlamaları kullanmayı tercih etmektedir. Ayrıca İngiliz basını yaşananlara Bulgarların isyanı gözüyle bakmaktadır.

Resim 20. “Kadınların Korkunç Kaderi; Tecavüz ve Katliam” (Portsmouth Evening News, 30 September 1903)

⁶³ Sheffield Daily Telegraph, Tuesday, 15 September 1903.

⁶⁴ Portsmouth Evening News, Wednesday, 30 September 1903.

Bulgar terörüne Makedonya’da İsyân (*Insurrection in Macedonia- Macedonian Revolt*), ayaklanma (*New Rising in Macedonia*), Balkan Devrimi (*The Balkans Revolt*), devrim hareketi (*Revolutionary movement*) gibi ifadeler bolca kullanılmıştır. Atılan bu başlıklar daha ilk günlerden yabancıların teröre nasıl baktığını ortaya koymaktadır.⁶⁵

Resim 21. “Makedonya İsyanı; Devrimciler Toplantıda” (*The Graphic*, 19 December 1903)

Sonuç

Amerikan ve İngiliz gazetelerinden yapığımız bu inceleme, basının Osmanlı Devletine, hükümetine ve Müslümanlara hangi gözle baktığını bir nebze ortaya koymaktadır. Medyanın haberi veriş biçimi ve yoru-

⁶⁵ Aynı haberde isyancıların Manastır’da Müslüman köylerinin bastıklarından, yüzlerce isyancının İştib ile Palanka arasındaki telgraf hatlarına saldırdıklarından bahsedilmektedir: *Gloucestershire Echo*, Wednesday, 5 August 1903; *Edinburg Evening News*, Wednesday, 5 August 1903; *Manchester Courier and Lancashire General Advertiser*, Wednesday, 5 August 1903; *Portsmouth Evening News*, Thursday, 6 August 1903; *Exeter and Plymouth Gazette*, Thursday, 6 August 1903; *Aberdeen Journal*, Thursday, 6 August 1903; *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*, Thursday, 6 August 1903.

muyla okuyucuların duygu ve düşüncelerini de harekete geçirmeye yardımcı olmaktadır. Çünkü Amerikan ve İngiliz gazetelerindeki manşetler ve haber başlıklarında kullanılan provokatif dil, Amerikan ve İngiliz toplumunda düşmanlığı körüklemeye yöneliktir. Bizce haberlerdeki söylemlerin temelinde önyargılar, Türk düşmanlığı, tarafgirlik, ayrımcılık yatmaktadır.

Amerikan ve İngiliz gazetelerinde çıkan yazılarda en çok şu husus üzerinde durulmuştur: Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak zorla reformlar yaptırılmalı ve bu reformlara uyması için hükümete baskı yapılmalıdır. Siyasetçiler hep bu konu üzerinde durmuş ve Avrupa kamuoyunu bu siyasete kışkırtmış hatta onları hareketsiz kalmakla suçlamıştır.

Dikkatimiz çeken diğer bir husus da medyada her defasında Müslümanlardan/Türklerden nefretle bahsedilmiş, bu da yetmezmişçesine halkın gözünde Müslüman/Türkler tecavüzcü, cani ve barbarca cinayet işleyen, kan döken, Hristiyan köylerini ateşe veren, durmaksızın yapılan katliamların temel sorumlusu "potansiyel bir suçlu" olarak görülmüştür. Ayrıca askerlerin geçtikleri her yerde savunmasız çoluk çocuk, kadın ihtiyar demeden yaptığı (?) işkence, eziyet, katliam ve zulmün İslam adına yaptıkları iddia edilmiştir. Çok daha acısı ise bunun Kur'an'ın bir emriymiş gibi basında gösterilmesidir. İslam'a yönelik oluşturulmaya çalışılan olumsuz imajdır.

Medyada yoğun bir şekilde yapılan isyan/devrim ile ilgili haberler de, ülke içerisinde Müslümanlara olan olumsuz bakışı bizlere açık olarak göstermektedir. Amerikan ve İngiliz medyası Makedonya'da yaşananları kendi halkına "işte Müslümanlar" diye lanse ederek İslamofobiyi kışkırtmaktadır. Bir anlamda bu çalışmada "İngiliz Medyasında İslamofobi"yi, "Amerikan Medyasında İslamofobi"yi görmekteyiz. Amerikan ve İngiliz gazeteleri bu yayın politikalarıyla Makedonları manevi olarak cesaretlendirmiş ve bu

sorunun büyümesinde onlara destek olmuştur.

Müslümanların/Türklerin kana susamış birer katil olarak gösterilmesine neden katliam haberlerinin ne kadar taraflı olup olmadığı bizce şüphelidir. Çünkü yerel kaynaklardan alınan katliam haberleri bağımsız kaynaklarca doğrulanmamıştır. Bu da ölümlere tek taraflı bakıldığı izlenimi uyandırmış ve yaşananların daha fazla manipülasyona açık hale gelmesine sebep olmuştur. Kanaatimizce bu manipülatif haberler karakter yoksunu, objektiflikten ve hakkaniyetten uzaktır.

Örgütün çok sayıdaki silahlı alt örgütlerinin Makedonya'da saldırılar ve militan eylemler gerçekleştirirken özellikle Amerikan basınında çıkan haberlerden bunları "mali, siyasi ve askeri" yönden destekleyen Amerika'daki Bulgar organizasyonların sivil toplum örgütü süsü altında faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Terörü nerden ve ne sebeple gelirse gelsin kesin bir dille kınamaları beklenirken İngiliz ve Amerikan basının yaşananlara Hıristiyan gözlüğüyle baktığı burada da açık olarak görülmektedir.

1903 yılı Ağustos ayı başında Makedonya'da çıkan İlimden Ayaklanması tüm dünya kamuoyunun ilgisini bu bölgeye çekti ve 1902 yılında başlamış olan uluslararası müdahale çabaları bu ayaklanmanın ardından daha da kararlı bir yola girdi. Sonuç olarak toparlamak gerekirse, Bulgar komitelerinin yaptığı terör ile günümüz Türkiyesi'nde meydana gelen terör saldırıları arasında paralellik bulunmaktadır. Yalnızca aktörler değişmiştir...

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-1 Ali Evrak Odası

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-1 Ali Evrak Odası
İrade-Dâhiliye

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rumeli Müfettişliği Müteferrik Evrak

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rumeli Müfettişliği Sadaret ve Bakıtabet Evrakı

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Mütevenni Maruzat

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Dâhili Maruzat

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzat

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilâyetler Tahrirâtı

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Resmî Maruzât

İSAM, Hüseyin Hilmi Paşa Evrakı

Gazeteler

Aberdeen Journal

Bisbee Daily Review

Dundee Courier

Edinburg Evening News

Exeter and Plymouth Gazette

Gloucister Citizen

Gloucestershire Echo

Hull Daily Mail

Lancashire Evening Post

Manchester Courier and Lancashire General Advertiser

New-York Tribune

Sheffield Daily Telegraph

Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette

Tauton Courier and Western Advertiser

The Dundee Evening Telegraph

The Graphic

The Intermountain Catholic

The Minneapolis Journal

The New York Times

The Ocala Banner

The Salt Lake Herald

The Sanfrancisco Call

The St. Louis Republic

The St. Paul Globe

The Wichita Daily Eagle

Times

Western Daily Press

Western Gazette

Modern Kaynaklar

_____ (1989), “Arşiv Belgeleriyle Makedonya’da Bulgar Çete Faaliyetleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, (IX), 209-234.

_____ (1992), *Şarki Rumeli Vilayeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları

_____ (1997), “Elviye-i Selase”, *DİA*, XI, İstanbul, 68.

Ahbab, Yakup, (2015), *Üsküp Sancağı'nın İdari ve Sosyo/Ekonomik Yapısı (1876-1911)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akkuş, Yakup, (2011) *Osmanlı Taşra Maliyesinde Reform: Merkez-Taşra Arasındaki İdarî-Malî İlişkiler ve Vilayet Bütçeleri (1864-1913)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın, Mahir, (1998), “Hüseyin Hilmi Paşa”, *DİA*, XVIII, İstanbul, 550-221.

Bayur, Yusuf Hikmet, (1991), *Türk İnkılâp Tarihi*, I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

_____ (2003), “Makedonya”, *DİA*, XXVII, İstanbul, 437-444.

Beydilli, Kemal,(1989), “II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesine Dair”, *Osmanlı Araştırmaları*, (ayrı basım IX), İstanbul, 77-98.

Dikici, Ali, (2010). “Osmanlı Makedonya’sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı”, *Karadeniz Araştırmaları*, 6 (24), 75-108.

Hacısalihoglu, Mehmet, (2003), *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İrtem, Süleyman Kani, (1999), *Osmanlı Devleti’nin Makedonya Meselesi: Balkanların Kördüğümü*, (Haz. Osman Selim Kocahasanoglu), İstanbul: Temel Yayınları.

Karal, Enver Ziya, (1996), *Osmanlı Tarihi: (İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı)*, 9, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kırımızı, Abdülhamit, (2013), “Balkanlar Üzerinde Diploması Savaşı: Rumeli Islahatı, 1902-1908,” (Ed. Z. İskifiyeli & M.B. Çelik, S. Yazıcı), *Türk Tarihinde Balkanlar*, içinde (973-1014), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları UA Merkezi,.

Kutlu, Sacit, (2007), *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özbek, Nadir, (2004), “Osmanlı İmparatorluğu’nda İç Güvenlik, Siyaset ve Devlet, 1876-1909”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16, 59-95.

Rossos, Andrew, (2008), *Macedonia and The Macedonians A History*, California: Hoover Institution Press.

Saatçi, Meltem Begüm, (2004), *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Saygılı, Hasip, (2003), “1903 Makedonyası’nda Reformlara Tepkiler: Manastır Rus Konsolosu Aleksandır Rostkovski’nin Katli”, *Karadeniz Araştırmaları*, 39, 69-94.

Tevfik, Süleyman, (2011), “II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım”, *Dün Bugün Yarın*, (Haz. Tahsin Yıldırım-Şaban Özdemir), içinde (379-393), İstanbul: Yayınları.

Tokay, Gül, (1996), *Makedonya Sorunu: Jöntürk İhtilalinin Kökenleri*, İstanbul: Afa Yayınları.

Troçki, Leon, (1995), *Balkan Savaşları*, (Çev. Tansel Güney), İstanbul: Arba Yayınları.

Uzer, Tahsin, (1987), *Makedonya Eşkîyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yarcı, Güler, (2013), “Osmanlı Diplomasisinde Makedonya Meselesi (1876-1913)”, *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 80-81.

Yeşilyurt, Yahya, (2013), “Hüseyin Hilmi Paşa’nın Yemen Valiliği ve Ona Yapılan Suikast”, *OTAM*, 34, 257-285.

Medyada Nefret Söylemi ve Ayrımcı Dil, Ağustos-Eylül 2013 Raporu, Hrant Dink Vakfı, İstanbul 2013, <http://nefretsoylemi.org/rapor/mayis-agustos-rapor-final.pdf>

**AMERİKAN VE İNGİLİZ BASININDA İLİNDEN İSYANI
(1903)**

Özet: Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldan itibaren ayrılıkçı isyanlar başlamıştır. Osmanlı idaresi altında yaşamış olan Bulgarlar, özellikle Rusya'nın etkisiyle Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak Makedonya Rum-Bulgar ve Sırp cemaati arasında bir mücadele alanı haline geldi. Rusya'nın da müdahil olması sonucu Makedonya meselesi uluslararası bir hal almıştır. Bu Rum-Bulgar ve Sırp cemaatleri Amaçlarına ulaşmak için çeşitli terör örgütleri oluşturup, Makedonya'da terör eylemleri gerçekleştirmişlerdir. Bu araştırmanın konusu, Amerikan ve İngiliz gazetelerinde Makedon İsyanı hakkında Ağustos-Ekim1903 tarihleri arasında yayınlanan haberleri içine almaktadır. Bu haberler, Makedon olaylarının başlamasından ve Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın müdahalesinden bahsetmektedir.

Anahtar sözcükler: İlınden, Makedonya, Bulgaristan, Balkanlar

**İLİNDEN REBELLION IN THE USA AND ENGLISH PRESS
(1903)**

Abstract: The separationist rebellions in the Ottoman Empire did start from the beginning of the 19th C. The Bulgarians who lived under the administration of the Ottomans rebelled against them under the influence of the Russians. As a result, a conflict rose among the Macedonian Greek, Bulgarian and Serbs. The entrance of the Russia into this conflict changed it into an international subject. To obtain their goals, the Bulgarians and Serbs constructed different terror organizations and some terrorist attacks took place in the Macedonia. This paper examines the coverage of Macedonian Rebellion in the content of the British and American new papers published in 1903, between August and October. The newspapers reveal some information about both the reasons for the beginning of the Macedonian Rebellion and the role of Russia and Austria in that.

Key Words: İlınden, Macedonia, Bulgaria, Balkans

KİTÂB-I DİYÂRBEKRİYYE'YE GÖRE ÇORUH VADİSİNDE AK-KOYUNLU HÂKİMİYETİ

Kemal TAŞCI*

* Yrd. Doç. Dr., Erzincan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ktasci@erzincan.edu.tr

Kitâb-ı Diyârbekriyye (کتاب دیاربکریه)¹ Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu ve Çağataylı/Timurlu tarihinin en önemli kaynaklarından biridir. Eserin müellifi Ebû Bekr-i Tihrânî el-İsfahânî (ابو بکر طهرانی الاصفهانی) önce Timurlular'a daha sonra Kara-Koyunlular'a ve son olarak ta Ak-Koyunlular'a hizmet etmiş bir devlet adamıdır. Kara-Koyunlu Cihânşâh Mîrzâ (جهانشاه میرزا) döneminde eserinin yazmaya başlayan müellif, eserini Ak-Koyunlu Uzun Hasan Beg (اوزون حسن بیگ) döneminde tamamlamıştır. Eserin adını hem kendi ismine, hem Uzun Hasan Beg'in hâkimiyet sahası olan Diyâr-ı Bekr bölgesine hem de eserin kaleme alındığı tarihinin ebced hesabıyla 875/1470 yılına tevafuk etmesinden dolayı Kitâb-ı Diyârbekriyye olarak belirlenmiştir.² Eserin günümüze ulaşan yegâne nüshasından anlaşıldığına göre son kısımlar 875/1470 yılından sonraki dönemleri de içermektedir. Ak-Koyunlu Devleti'nde münşilik görevini üstlenen Ebû

¹ Tihrânî, 1993²; Tihrânî, 1998; Tihrânî, 1999; Tihrânî, 2001¹; 2014².

² Tihrânî, 2001: 7-8; Sümer, 2002: 75; Yazıcı, 1956: 257-265; Erşahin, 2002a: 13; Erdüş, 1381: 19; Erzi, 1954: 181-182; Lengerûdî, 1993: 256-257.

Bekr-i Tihrânî'nin yapmış olduğu görevden dolayı çok önemli belgelere erişebilme hatta bu belgeleri bizzat kaleme alma şansına sahip olması, eserinin önemini daha çok arttırmaktadır.³

Ak-Koyunlu tarihinin en önemli kaynaklarından olan bu eser Ak-Koyunlu tarihini anlatan diğer önemli tarih kitaplarına da kaynaklık etmektedir. Eser, Ak-Koyunlu ve Timurlu tarihi açısından sahip olduğu önemin yanı sıra kendine ait hususî bir tarih kaynağı bulunmayan Kara-Koyunlu tarihi açısından da öneme haizdir.⁴ Eser, XV. yüzyıl Azerbaycan, Gürcistan, İran, Kirman, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Suriye, el-Cezîre'nin Diyâr-ı Bekr, Diyâr-ı Mudar, Diyâr-ı Rebia kısımları, Doğu Anadolu, Doğu Karadeniz ve Çoruh Vadisi'ndeki siyasî, askerî, iktisadî, içtimaî ve mezhebî meseleler hakkında tafsilatlı bilgiler içermektedir. Eser, mezkûr hanedanların yanısıra Doğu Anadolu üzerindeki Ak-Koyunlu-Osmanlı rekabeti nedeniyle Osmanlı ve Trabzon Komnenosları açısından da son derece önemli bilgiler içermektedir.⁵

Çoruh Vadisi, Anadolu'nun kuzey doğusunda yer almaktadır. Güneyinde Erzurum, kuzeyinde Trabzon ve Rize, batısında Gümüşhane, doğusunda ise Ardahan ve Kars şehirleri bulunmaktadır. Araştırmamızda Çoruh Vadisi'nden kastımız İspir ve Bayburt'un yer aldığı yukarı ve orta Çoruh Vadisi'dir. İspir'den doğan sonra Bayburt'a giderek tekrar İspir'e gelen Çoruh Nehri'nin Artvin bölgesine kadar olan bölümü üzerindeki şehirlerde Ak-Koyunlu hâkimiyeti ve bunu etkileyen siyasî ve askerî meseleler ele alınacaktır.⁶

Çoruh Vadisi, kuzeyinde Kaçkar Dağları'nın uzantısı olan Rize Dağları, batısında Gümüşhane, güneyindeki Kop Dağı ve Mescid Dağları sayesinde kapalı bir havza görünümündedir. İspir sınırları içinde yer

³ Tihrânî, 2001: 5-7; Sümer, 2002: 75; Erşahin, 2002a: 13; Erdüş, 1381: 19-20; Erzi, 1954: 181; Lengerûdî, 1993: 257-258.

⁴ Tihrânî, 2001: 7-9; Sümer, 2002: 75; Erşahin, 2002a: 13; Erdüş, 1381: 20; Erzi, 1954: 181-182; Lengerûdî, 1993: 257-258; Nəcəfli, 2000: 7.

⁵ Tihrânî, 2001: 7-9; Sümer, 2002: 75; Erdüş, 1381: 20; Erzi, 1954: 187-192; Lengerûdî, 1993: 257-258.

⁶ Çoruh Vadisinin coğrafi nitelikleri hakkında tafsilat için bkz. Tarkan, 1973; Köse, 1991; Tıraş, 1994.

alan Mescid Dağları'ndan doğan Çoruh Nehri, önce vadinin en batısında yer alan Bayburt'a daha sonra İspir'in merkezine ve oradan da Yusufeli ve Artvin'den sınırlarımız dışındaki Batum yoluyla Karadeniz'e ulaşmaktadır. Artvin'de Oltu Suyu ve Tortum Deresi ile buluşan Çoruh Nehri, İspir'den itibaren başlayan çok dar bir vadi ile Batum'a ulaşmaktadır. Araştırmamızın konusu yukarıda izah ettiğimiz üzere Çoruh Nehri'nin Artvin sınırları yukarısında kalan kısımları yani İspir ve Bayburt bölümlerini içermektedir.⁷

Müellifimiz Ebû Bekr-i Tihrânî, Çoruh Vadisi'nin sadece siyasî ve askerî hadiselerinden değil coğrafî nitelikleri hakkında da bilgi vermektedir. Bu cümleden olarak Erzurum'un kuzey bölgesinde yer alan Çoruh Vadisi'nin kolları hakkında “*O dağın (Palandöken) kuzey tarafında biri Tortûm/Tartûm (طرموم) ve diğeri Oltu (اولتى) adlarında iki nehir doğar ve Çoruh Nehri (آب چوروق) ile karışıp Karadeniz/Karadengiz (قرا دنگز) 'e dökülür. Bu yüzden o dağa Nâf-ı Âlem (ناف عالم) (Dünyanın Göbeği) derler*” bilgilerini vermektedir.⁸ Ayrıca müellif Doğu Anadolu bölgesinin diğer dağ ve nehirlerinden de muhtasar bilgi vermektedir.

Çoruh Vadisi yukarıda muhtasaran ifade ettiğimiz nedenlerden dolayı Anadolu'nun diğer gölgelerine nazaran daha geç bir tarihte Türkleşmiş ve İslâmlaşmıştır. Van gölü havzası ve Erzurum gibi önemli ticaret yollarının üzerinde bulanmaması ve kuzeyinde geçit vermeyen Kaçkar dağları nedeniyle Türk-İslâm

⁷ Kemâl Paşa-zâde (1997: 273) de Şehzâde Yavuz Selim'in Gürcistân seferleri nedeniyle Çoruh Vadisinin darlığı, derinliği ve dağların yüksekliği hakkında şu ifadeler vardır: “*Tarabuzan civarındaki diyâr-ı küffâra ki Gürcistân unvânî-yle iştiyhârı var içi, çengistân ve orman kenârı pür-seng u hâre kûhsâr, reh-güzârı düşvâr ve tar. Tağlarınun tepesi sekizinci felekde misâkle hem-ser, derelerinün dibi zemîn-i heftemîn altında semeke makarr. Yollarınun en bolı beyâz-ı mîm ü sevâd-ı kalb-i le'îmden teng, içi pür harseng, her sengi keffe-i mîzân-ı âsümânda perseng. Bir kenârı kûhsâr-ı düşvâr üzerinde, kuş uçmaz kolan yürimez, küre-i zemherinün teneffisünden dem olmazki üstün tuman bürimez, bir yanı âdem zindânı gibi amîk u sahik dere içine cinn ü peri girmez. Dibine rismân-ı şu'â-i basarî irmez, derunlugünden akl-i dürbîn haber vermez.*

'Beyt-i Türki li-mü'ellifihî
Eger cinn ola ger perî ger beşer
Bakan kimsenün cânı korka düşer”.

⁸ Tihrânî, 1993: 95; Tihrânî, 1999: 60; Tihrânî, 2001: 69; Bryer ve Winfield, 1985, 11-15, 38, 54-56, 59, 159.

beldesi olması gecikmiştir. 463/1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da Türkleri durduracak bir Bizans unsurunun olmaması nedeniyle Horasan, İran ve Azerbaycan'dan gelen Türkmen boyları Çoruh Vadisi'ni yurt tutmaya başladılar. Erzurum merkezli Saltuklu Begliği'nin sınırları içinde yer alan Çoruh Vadisi bu dönemde Türkleşme ve İslamlaşma sürecine girdi. Saltuklu Begliği'nin en önemli meselelerinden biri İspir bölgesine akın düzenleyen Gürcü-Kıpçak saldırıları ve Bayburt hâkimiyeti için Bizans İmparatorluğu'nun Trabzon valiliği ile verdiği mücadeledir. Gürcü/Kıpçak saldırılarının artması ve Irak Selçuklu Devleti'nin inkıraza uğramasından sonra Türkiye Selçuklu sultanı Rükneddîn II. Süleymanşâh 599/1202 yılında düzenlediği Gürcistan seferi esnasında Saltuklu Begliği ortadan kaldırdı. Saltuklu Begliği'nin inkırızından sonra sultan Rükneddîn II. Süleymanşâh Elbistan'a karşılık Erzurum bölgesini ve Saltuk-ili'ni güvendiği kardeşi Muğîseddîn Tuğrulşâh'a emanet etti.⁹

Erzurum Selçuklu Melikliği döneminde melikliğinin kuzeyinde yer alan İspir ve Bayburt bölgelerinde Kıpçak destekli Gürcü Haçlı seferleri ve Komnenos hanedanı ile mücadele verildi. Ânûşteğînli Hâremşâhlıların Moğol baskısı nedeniyle önce İran ve Azerbaycan'a daha sonra ise Doğu Anadolu'ya gelmeleri Çoruh Vadisi'ni de etkiledi. 1473 Otlukbeli Savaşı'nda Hâremşâhlılar tarafında yer alan Erzurum Selçuklu meliki Rükneddîn Cihânşâh, savaştan sonra esir edildi ve sultan Alâeddîn I. Keykubâd, Erzurum ve çevresini doğrudan Türkiye Selçuklu Devleti'ne bağladı. Bu dönemde Yukarı ve Orta Çoruh Vadisi'nde yer alan İspir ve Bayburt'ta doğrudan Türkiye Selçuklu hâkimiyetine girdi. Moğolların Hâremşâhlıların peşinden Doğu Anadolu'ya girmeleri ve Selçuklu Devleti, Babaîler isyanı ve Hâremşâhlı ümerası meselesi nedeniyle Doğu Anadolu savunma hattını gevşettiği 640/1242 yılının kış aylarında Erzurum'u ele geçirmeleri Çoruh Vadisi'nin de

⁹ Sümer, 1997a: 41-42.

kaderini etkiledi. İlhanlılar döneminde Erzurum ve çevresi Selçuklu Devleti vasıtasıyla dolaylı olarak Moğollar tarafından idare edildiği bir esnada Oğuzların Üçok kolunun Bayındır boyuna mensup olan Ak-Koyunlular, Çoruh vadisini yurt tuttular.¹⁰

Anadolu'ya ilk Türkmen muhacereti XI. asrın ikinci çeyreğinde gerçekleşmeye başladı. 429/1038 Serahs Savaşı'ndan sonra Horasan'da devlet kuran Selçuklular 431/1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra kurdukları devletlerini en büyük tehdit olan Gazneliler'den kurtardılar. Horasan'da Selçukluların bir devlet teşekkül ettirdiklerini duyan Türk/Türkmen boyları yığınlar halinde Horasan'a gelmeye başladılar. Horasan'da yer sıkıntısı nedeniyle Türkmenler batıdaki Anadolu'ya yönlendirildiler. Sultan Tuğrul Beg döneminde Anadolu'ya akın akın gelen Türkmenler Ahlât/Hılât bölgesini askerî üs haline getirip kuzey bölgelerine de keşif ve yağma/ganimet seferleri düzenlemekteydiler.

Sultan Alp Arslan döneminde devam eden bu askerî faaliyetler yoğunluk kazandı. 463/1071 Malazgirt Savaşı'nda Bizans Devleti'nin ağır bir yenilgiye uğratılmasından sonra Anadolu Türkmen begler tarafından yurt tutulmak kaydıyla Türkleştirildi ve İslâmlaştırıldı. Bu dönemle Çoruh Vadisi'nde ise Erzurum merkezli Saltuklu Begliği hâkim oldu. Saltuklular'dan sonra mezkûr bölge önce Erzurum Selçuklu melikliği ardından doğrudan Türkiye Selçuklu Devleti tarafından hâkimiyet altına alındı.

641/1243 Köseadağ Savaşı Doğu Anadolu'nun kaderini değiştirdi. Bütün Anadolu'da hissedilen Moğol baskısı Çoruh Vadisi'nde daha fazla hissedildi. Moğollar kendileri ile beraber gelen ve hâkimiyetlerini tanıyan bazı Türkmen boylarını bu bölgeye yerleştirdi. Bu cümleden olarak Bârânlû/Bârânî (بارانلو / بارانی) boyuna mensup olan Kara-Koyunlular,¹¹ Van

¹⁰ Ak-Koyunlu hâkimiyeti öncesi İspir, Bayburt ve Çoruh Vadisinin Türk-İslam dönemi hakkında tafsilat için bkz. Yınanç, 1997a: 345-353; Turan, 2004⁷: 19-69; Turan, 1997: 365-367; Sümer, 1998: 15-44; Gürbüz, 2004; Taşcı, 2008.

¹¹ Kara-Koyunlular hakkında tafsilat için bkz. Sümer, 1984; Aka, 2001; Minorsky, 1970: 153-180; Yınanç, 1997b: 173-189; Sümer, 2001: 434-438; Sümer, 1997: 292-305; Konukçu, 1999: 37-42; Konukçu, 1992:

Gölü Havzası'ndaki Erciş (Çelebibabağı)'i, Bayındır (بايندر) boyuna mensup olan Ak-Koyunlular¹² ise Çoruh Vadisindeki Sinor/Sinur/Sinür/Sünür/Sinorya (Çayıryolu)'yu yurt tuttular.¹³ İlhanlı Devleti'nin inhitat ve inkıraz dönemlerinde siyasî hayatın en önemli unsurları olan Sulduslar (Çobanlılar), Sutaylılar, Togaylılar, Celayirliler, Sünitler, Tatarlar ve Uyratlılar gibi Moğol kabilelerinin birbirleriyle mücadele ettikleri bir dönemde Ak-Koyunlular ve Kara-Koyunlular da siyaset ve tarih sahnesine çıkmaya başladılar.¹⁴

Erzurum bölgesinin hâkimiyeti için birbiriyle “*adavet-i kadime*” gereğince mücadele eden bu iki Türkmen boyu mezkûr bölgenin adeta bir harabe olup ıssızlaşmasına sebep oldu.¹⁵ Moğol boylarının arasındaki mücadelede taraflarını tutan Türkmen boyları daha sonra mücadeleyi bizzat üstlendiler ve Sutaylılar'dan Hacı Togay tarafını tutan Kara-Koyunlular Musul ve Van Gölü havzasına, İbrahim Şâh tarafını tutan Ak-Koyunlular ise Diyâr-ı Bekr bölgesine hâkim oldular.¹⁶ Celayirliler ile ittifak yaparak güçlenen Kara-Koyunlular karşısında zor durumda kalan Ak-Koyunlular Çağatay Devleti adına İran, Azerbaycan ve Irak'ı bu iki müttefikten ele geçiren Timur tarafında yer aldılar.¹⁷ Erzincan emiri Mutahhar-

536; Aka, 1989: 1-20; Varlık, 1989: 441-482; Erdem ve Uyar, 2002: 861-868; Memmedov, 2002: 869-872.

¹² Ak-Koyunlular hakkında tafsilat için bkz. Woods, 1993; Hinz, 1992²; Erşahin, 2002a; Erdem ve Paydaş, 2007; Akkoyunlu, 1992; Woods, 1991: 243-265; Minorsky, 1998: 863-880; Minorsky ve Tekindağ, 1997: 91-96; Yinanç, 1997a: 251-270; Yinanç, 1997c: 242-245; Sümer, 1986: 1-38; Sümer, 1989: 270-274; Erdem ve Uyar, 2002: 873-881; Erdem, 1990: 99-108; Erdem, 2002:103-132; Erdem, 2005: 263-277; Erşahin, 2002b: 200-211; Varlık, 1989: 407-440; Aka, 1990: 296-303; Çetin, 2007: 53-64

¹³ *Kızılbaşlar Tarihi -Tarih-i Kızılbaşan*, 2015: 55; Uzunçarşılı, 1988: 180, 188; Yinanç, 1997a: 253; Sümer, 1999: 227, 318; Sümer, 1984: 33-36; Sümer, 1997a: 292; Sümer, 1953: 317-344; Sümer, 1992: 245-246; Kırzioğlu, 1953: 464-467; Yücel, 1970: 152; Mîrca'ferî, 1390¹⁰: 226-228, 278-280; Beysanoğlu, 1996: 397; Erşahin, 2002a: 24-26; Akkoyunlu, 1992: 7-10; Erdem ve Paydaş, 2007: 41-42; Varlık, 1989: 441-442; Bilgin, 2007³: 180; Demir, 2007: 99; Aşan, 1999: 128-129

¹⁴ İlhanlı Moğollarının Anadolu siyaseti İlhanlı sonrası Moğol boylarının Doğu Anadolu mücadelesi için bkz. Gül, 2010.

¹⁵ İbn Battûta, 2013²: 287; Sümer, 1984: 37; Yinanç, 1997a: 253; Yinanç, 1997e: 350; Beygu, 1936: 189; Miroğlu, 1990: 6; Berdzenişvili ve Canaşa, 2000²: 190; Vryonis, 1971: 257; Konukçu, 1992: 74; Konukçu, 1993: 7-8; Gül, 2010: 73; Karadeniz, 2011: 128; Eğilmez, 2010: 151; Taşcı, 2008: 110.

¹⁶ Uzunçarşılı, 1998: 189; Sümer, 1984: 34; Yinanç, 1997d: 620-621; Aka, 1990: 297; Gül, 2010: 161-167; Erdem ve Paydaş, 2007: 41; Nəcəfli, 2000: 89-90; Mehmetov, 2009: 321; Taşcı, 2008: 110; Şahin, 1999: 154; Küçük 1995: 321-322.

¹⁷ Timurluların Doğu Anadolu siyaseti hakkında tafsilat için bkz. Yücel, 1980; Yücel, 1989; Yücel, 1973: 159-190; Yücel, 1976: 249-285; Yücel, 1978: 239-399; Aka, 1984: 49-66; Aka, 1976, 3-15; Aka, 1974: 383-390; Aka, 2002: 839-860.

ten/Tahirten¹⁸ ile birlikte emir Timur tarafında yer alan Ak-Koyunlular, Timurluların Doğu Anadolu'daki vasalı haline geldiler.¹⁹ Timurlular'dan aldıkları güç sayesinde Kara-Koyunlular ile mücadeleye girişen Ak-Koyunlular, 839/1435 yılındaki Karaz Savaşı'nı kaybetmeleri ve başbuğları olan boy beyleri Kara Yülük Osman Beg'in de ölmesi ile beraber tekrar zayıfladılar.²⁰

Kara Yülük Osman Beg'in ölümü, Timurluların Doğu Anadolu ve İran'dan çekilmeleri ile önce Doğu Anadolu'ya sonra İran ve Irak bölgelerine sahip olan Kara-Koyunlular, Cihânşâh Mîrzâ döneminde Ak-Koyunluları hâkimiyet altına aldılar. Bir mecburiyet meselesi olan bu metbuiyyet 872/1467 yılında Bayındır boyunun beyi ve Diyâr-ı Bekr bölgesinin merkezi olan Âmid şehrinde hâkimi olan Uzun Hasan Beg tarafından Bingöl'de ani bir baskın sonucu Kara-Koyunlu hükümdarı Cihânşâh Mîrzâ'nın öldürülmesiyle birlikte sona erdi.²¹ Bayındır boyunun begi Uzun Hasan, tıpkı Bârânî boyuna mensup Kara-Koyunluların Erciş'ten Kara-Koyunlu ulusunu Azerbaycan'ın merkezi Tebriz'e götürmeleri gibi Bayındır boyunu ve kendine yakın boyları begleri ile birlikte Tebriz'e götürdü.

Araştırmamızda Ebû Bekr-i Tihârânî'nin Timurlu, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu tarihini içeren eseri Kitâb-ı Diyârbekriyye'de Ak-Koyunluların Anadolu'daki ata yurdu olan Çoruh Vadisi'ndeki siyasî ve askerî faaliyetleri hakkında verdikleri bilgiler kronolojik ve bir bütün halinde verilecektir. Böylelikle mezkûr devletlerde yapmış olduğu önemli gö-

¹⁸ Erzincan Emiri Mutafharten ve Timurlular ile ittifakı hakkında tafsilat için bkz. Yücel, 1982; Yücel, 1991; Yücel, 1971: 665-719; Telliöglü, 2004: 171-175.

¹⁹ Hüseyinî, 2011: 13; Şâmî, 1987: 294-301; Yezdî, 2013: 231-236; İbni Arabşah, 2012: 143, 300, 319; Schiltberger, 1997³: 66; Yücel, 1991: 268-170; Alan, 2007: 64-78; Uzunçarşılı, 1998: 189; Aksüt, 1932: 80; Konukçu, 1992: 96-100; Beysanoğlu, 1996: 403; Erşahin, 2002a: 33-50; Erdem ve Paydaş, 2007: 66-67; Çetin, 2012, 121-123; Gündüz, 2007: 24-25; Telliöglü, 2015: 190-191, 193; Taşcı, 2008: 118, 127; Miroğlu, 1992: 226.

²⁰ Tihârânî, 1993: 114; Tihârânî, 1999: 71; Tihârânî, 2001: 80; Uzunçarşılı, 1988: 189; Fallmerayer, 2011: 203-208; Hinz, 1992: 23.

²¹ Tihârânî, 1993: 424-434; Tihârânî, 1999: 234-240; Tihârânî, 2001: 256-262; Hinz, 1992: 41-44; Erdem ve Paydaş, 2007: 88-93; Akkoyunlu, 1992: 79-83.

revler neticesinde ulaştığı belgeler sayesinde eserinin önemini artıran müverrihin bakış açısıyla Çoruh Vadisinin siyasî ve askerî vukuatı izah edilmeye çalışılacaktır.

Ebû Bekr-i Tihrânî, eserinde Çoruh Vadisi'nin tarihinden ilk olarak giriş bölümünde “*Sâhib Kırân* (صاحب قران)” olarak nitelendirdiği Bayındır boyunun begi Uzun Hasan'ın ataları hakkında nesebî bir bilgi verirken bahsetmektedir. Müellif Uzun Hasan Beg'in atası Fahreddîn Kutlû/Kutlûğ Beg (قتلو / قتلغ / قطلو) 'den bahsederken Trabzon'da hâkim olan Komnenos hanedanının²² Kara-Koyunlular'a bağlı Dûhârlı/Dûhârlı (دوخاری)²³ oymağı üzerine baskın vermeleri boy begi Dûhârlı Yûsuf (يوسف دوخاری)'u öldürüp bu boyun çocuklarını ve kadınlarını esir etmelerinden sonra Ak-Koyunlu boyunun begi olarak Kutlû Beg'in Trabzon Rumları üzerine sefer düzenlemesi, Komnenosları yenmesi ve Trabzon tekfurunun (تكفور طرابزون) kızı Despina/Tesbina (تسبينه) ile evlenmesi (1352) hakkında bilgi vermektedir.²⁴ Başbuğları öldürülüp, kadınları ve çocukları da esir edilen Dûhârlı oymağının esaretten kurtarılmasından sitayişle bahseden müellifimiz, Dûhârlı esirlerinin kurtarılması meselesini dinî bir temele de oturtmaktadır. Bu nedenle Ak-Koyunluların Çoruh Vadisi hâkimiyeti için Trabzon Komnenosları ile verdikleri mücadelenin cihad ve gaza yönünün olduğu da müellifimiz tarafından meselenin içine ustaca yerleştirilmiştir.²⁵

²² Trabzon Komnenos Hanedanı ve Türk devletleri ile ilişkileri hakkında tafsilat için bkz. Fallmerayer, 2011; Miller, 2007; Tellioğlux 2009; Keçiş, 2013; Tekindağ, 1997: 455-477; Gül, 2002: 59-70.

²³ Sümer, 1999: 369; Mîrca'ferî, 1390: 229; Gökbiğîn, 1951: 40 (Müellif, Dûhârî/Dûhârlû (دوخاری / دوخارلو) oymağının adının Osmanlı kaynaklarında Tôkârlû/Tûkârlu (طوقارلو) şeklinde kaleme alındığı kanaatindedir.); Sümer, 1984: 26; Sümer, 1997a: 293; Sümer, 2002: 434; Erzi, 1954: 191; Konukçu, 1992: 105; Erdüş, 1381: 35; Erdem ve Paydaş, 2007: 51-52; Mehmetov, 2002: 321.

²⁴ Tihrânî, 1997: 12; Tihrânî, 1999: 20; Tihrânî, 2001: 21; Hahanov, 2004: 7-38, 75-76; Bryer, 2014: 202-206; Fallmerayer, 2011: 191-1960-36; Hinz, 1992: 28; Woods, 1993: 75; Sümer, 1999: 324-325; Sümer, 1984: 26; Mîrca'ferî, 1390: 229, 281; Erzi, 1954: 187-192; Beysanoğlu, 1996: 398-400; Konukçu, 1992: 114; Baştav, 2015²: 143-144; Erşahin, 2002: 29-30; Tellioğlu, 2004: 176-177; Tellioğlu, 2009: 101; Tellioğlu, 2015a: 118; Tellioğlu, 2015b: 134-136; Tellioğlu, 2015c: 191-193; Tellioğlu, 2015d: 212-213; Akkoyunlu, 1992: 9-11; Demir, 2007: 995-96, 98; Baykal, 1966: 70; Yinanç, 1997a: 254; Erdem ve Paydaş, 2007: 51, 61-62; Berdzenişvili ve Canaşia, 2000: 195; Erdüş, 1381: 35; Vryonis, 1971: 257; Bryer ve Winfield, 1985: 352; Varlık, 1989: 442; Gündüz, 2007: 23; Aşan, 1999: 129; Gül, 2002: 66-68; Taşcı, 2008: 126-127.

²⁵ Tihrânî, 1993: 12; Tihrânî, 1999: 20; Tihrânî, 2001: 21.

Kutlû Beg'in askerî ve siyasî faaliyetleri hakkında araştırma sahamızı ilgilendiren bir diğer bilgiye göre ise Kutlû Beg, Trabzon Rumları'na karşı aldığı muzafferiyetten sonra yönünü Müslümanların başına dert olan bir diğer Hıristiyan bölgesi Gürcistan'a tevcih etmiş ve Gürcüleri ağır bir mağlubiyete uğrattıktan sonra Ahıska (أخسكا) şehrini ele geçirip yağmalandıktan sonra geri dönmüştür.²⁶ Müellifimiz Kutlû Beg'in Gürcistan seferinin güzergâhı hakkında herhangi bir malumat verememektedir. Kanaatimizce Kutlû Beg, Gürcistan seferine kuvvetle muhtemel Orta ve Aşağı Çoruh Vadisi'ni kullanarak gitmiş ve geri dönmüştür. Ayrıca müellifimiz, 1363-1389 yılları arasında Ak-Koyunlu başbuğu olan Kutlû Beg'in hem Trabzon, hem de 1361 yılındaki Gürcistan seferleri hakkında herhangi bir tarih vermemektedir.²⁷

Müellifimiz daha sonra Ak-Koyunlu boyunu bir beglik haline getiren Kara Yülük Osman Beg (قرا بولوك عثمان بيك) devrinde (1403-1435) Kara-Koyunluların Celayirliler ile beraber Timurlular ile mücadele ettikleri dönemde Kara-Koyunlu boyunun begi olan Barânlı Kara Yûsuf (قرا يوسف بارانى)'un Tebriz'i ele geçirdikten sonra Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı ile Çoruh Vadisi'nin orta kısmında yer alan İspir/İsbîhr (اسپير / اسبهر)'e hâkim olduğunun ve burayı devrin önde gelen komutanlarından Pîr Ömer (پير عمر)'e verdiğini bildirmektedir.²⁸ Bu kayıttan anlaşılacağı üzere Çoruh Vadisi'nde başlangıçtan itibaren mevcut olan Kara-Koyunlu hâkimiyeti Dûhârlılar ile genişlemiş ve Kara Yûsuf Beg'in Tebriz'e hâkim olmasından sonra Orta Çoruh Vadisi Kara-Koyunluların hâkimiyetinde kalmıştır.

²⁶ Tihârânî, 1993: 13; Tihranî 1999: 20-21; Tihranî 2001: 21-22; Miller, 2007: 38; Yinanç, 1997a: 252-254; Akkoyunlu, 1992: 11; Berdzenişvili ve Canaşia, 2000: 190; Beysanoğlu, 1996: 400; Paydaş, 2006: 177-196.

²⁷ Tihârânî, 1993: 12; Tihârânî, 1999: 20; Tihârânî, 2001: 21; Beysanoğlu, 1996: 400.

²⁸ Tihârânî, 1993: 12; Tihârânî, 1999: 20; Tihârânî, 2001: 21; Hasan-ı Rumlu, 2006: 77-78, 147; Hahanov, 2004: 40; Uzunçarşılı, 1988: 188-189; Woods, 1993: 72, 87; Aksüt, 1932: 74-78; Sümer, 1998: 26, 101-102; Sümer, 1997a: 300; Erşahin, 2002a: 46; Beysanoğlu, 1996: 405; Konukçu, 1992: 106; Gül, 2002: 73; Taşcı, 2008: 123; Miroğlu, 1990: 226.

Müellifimiz, Çoruh Vadisi'ndeki Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu hâkimiyetinin yanı sıra Erzincan emiri Mutahharten/Tahirten (طهرتن)'in Çoruh Vadisi hâkimiyeti hakkında da bilgi vermektedir. Kara-Koyunlu Kara Yûsuf Beg'in begliği ele geçiren Pîr Hasan (پیر حسن)'ı devre dışı bırakmak için Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Beg'den yardım aldığı hakkında bilgi veren müellif, daha sonra Kara Yûsuf Beg'in Kara Yülük Osman Beg'e muhalefet ederek onun düşmanı olan Erzincan emiri Mutahharten/Tahirten ile ittifak yaptığını belirttikten sonra Erzincan emirinin hâkimiyet sahası içerisinde İspir, Bayburt/Babert (بابرت / بابرت) ve Erzurum'un da bulunduğunu eklemektedir.²⁹

Kara-Koyunluların Doğu Anadolu'daki ilerleyişi doğal olarak Çoruh Vadisi'ndeki Ak-Koyunlu hâkimiyetini de ziyadesiyle etkiledi. Mardin'i ilhak ederek Artuklu Begliği'ni tarihe mal eden Kara Yûsuf Beg, Çoruh Vadisi'ndeki İspir ve Bayburt'u Tercân/Tercânât (ترجان / ترجات) ile birlikte Erzincan'a katarak buraların iktasını Pîr Ömer'e tevdi etti. Kara Yûsuf Beg, Pîr Ömer'i bu görevle birlikte mezkûr bölgelerde Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Beg ile de mücadeleyle görevlendirdi.³⁰

Müellifimiz bu hadiseden sonra Kara Yülük Osman Beg'in Kara-Koyunluları mağlubiyete uğrattığını, Mardin (ماردين)'i kuşattığını ve Erzincan (ارزنجان)'a döndüğünü haber verirken o Erzincan'da iken Trabzon tekfurunun Erzincan'a gelerek Ak-Koyunlular'a tâbi olduğunu bildirmektedir.³¹ Ayrıca Kara Yülük Osman Beg'in Erzincan havalisine hâkim olmasını, Kemah (کماخ) ve Karahisar (قرا حصار)'ın oğlu Yakub

²⁹ Tihirânî, 1993: 35; Tihirânî, 1999: 31; Tihirânî, 2001: 36; Hasan-ı Rumlu, 2006: 77-78; Esterâbâdî, 2014: 456-459; Uzunçarşılı, 1968: 198; Yinanç, "Erzurum", s. 351; Yücel, 1973: 173-176; Sümer, 1989: 271; Yücel, 1991: 268-290; Kırzioğlu, 1953: 484; Beysanoğlu, 1996: 400; Erşahin, 2002a: 32-33; Konukçu, 1992: 89-90; Tellioglu, 2004: 172; Tellioglu, 2015c: 190; Tellioglu, 2015d 212; Miroğlu, 1990: 5; Erdüş, 1381: 42-43; Keçiş, 2013: 112-116; Varlık, 1989: 408; Miroğlu, 1975: 13; Gündüz, 2007: 23; Taşcı, 2008: 117-118, 122; İnbâşı, 2008²: 33-34

³⁰ Tihirânî, 1993: 68; Tihirânî, 1999: 43; Tihirânî, 2001: 54; Hasan-ı Rumlu, 2006: 77-78, 147; Fallmerayer, 2011: 225-226, 229; Aksüt, 1992: 78; Sümer, 1984: 48-49; Beysanoğlu, 1996: 405; Nəcəfli, 2000: 93; Varlık, 1989: 415-416; Taşcı, 2008: 123.

³¹ Tihirânî, 1993: 90; Tihirânî, 1999: 55; Tihirânî, 2001: 65; Hasan-ı Rumlu, 2006: 146-147; Hahanov, 2004: 40; Fallmerayer, 2011: 204-205; Miller, 2007: 42-47; Tellioglu, 2004: 178-179; Tellioglu, 2015c: 193; Varlık, 1989: 416.

Beg (يعقوب بيك)'e, Tercan'ı kardeşinin oğlu Musa Beg (موسى بيك)'e, Akşehir (أق شهر)'in İnâk Hasan (إيناق حسن)'a ve Bayburt'un da onun erkek kardeşi Kutlû Beg'e ikta/soyûlgâl (سيورغال)³² etmesinden bahsetmektedir.³³ Ayrıca müellif, Ak-Koyunlu Kara Yülük Osman Beg'in Kara-Koyunlu İskender Mîrzâ (اسكندر ميرزا)'nın Azerbaycan'daki başarıları karşısında ele geçirdiği Erzincan, Çemişkezek (چمشكزك), Bayburt ve Tercan'ı elinde tutabilmek için tedbir alıp mücadele verdiğini bildirmektedir.³⁴ Müellifimizin bu son kaydından anlaşıldığı üzere Ak-Koyunluların Kara-Koyunlular karşısında başarılı olduklarını ve hâkimiyet sahalarına Çoruh Vadisi'ni de ekledikleri görülmektedir. Bayburt'un Kutlû Beg'e ikta edildiği hakkında bilgi veren müellifimiz, bu vadinin diğer önemli merkezi olan İspir hâkimiyeti hakkında sessiz kaldığı müşahede edilmektedir. Bunun sebebi kuvvetle muhtemel İspir'in hâlâ Kara-Koyunlu hâkimiyetinde olmasıdır.

Müellifimiz Kara Yülük Osman Beg'in son icraatı olan Karaz Savaşı (839/1435) hakkında tafsilatlı bilgi verdikten sonra, Osman Beg'in Kara-Koyunlu İskender Mîrzâ'ya yenik düştüğünü ve mecruhen Erzurum kalesine sığındığını ve burada son nefesini verip defnedildiğini aktarmaktadır (5 Safer 839/30 Ağustos 1435).³⁵ Onun ölümü zamanında Bayburt'ta Ak-Koyunlu hâkimiyetinin mevcut olduğu bilgisini de vermektedir.³⁶ Osman Beg'in ölümünden sonra Bayındır boyunun başbuğu olmak isteyen Kılıç Arslan Beg (قليج اصلان بيك), Kutlû Beg ve Hüseyin Beg (حسين

³² Soyûlgâl hakkında tafsilat için bkz. Paydaş, 2006, s. 195-281

³³ Tihârânî, 1991: 90; Tihârânî, 1993: 55; Tihârânî, 2001: 65-66; Hasan-ı Rumlu, 2006: 147; Woods, 1993: 91; Sümer, 1984: 98-104; Aksüt, 1932: 78; Yinanç, 1997a: 259; Turan, 1997: 366; Kırzioğlu, 1953: 490; Erşahin, 2002a: 46; Beysanoğlu, 1996: 406, 408; Konukçu, 1992: 114; Tellioglu, 2004: 178-179; Tellioglu, 2015c: 193; Tellioglu, 2015d: 212; Demir, 2007: 96.

³⁴ Tihârânî, 1993: 95; Tihârânî, 1999: 59; Tihârânî, 2001: 68; Uzunçarşılı, 1988: 183; Woods, 1993: 91; Aksüt, 1932: 78; Yinanç, 1997a: 258; Kırzioğlu, 1953: 490; Akkoyunlu, 1992: 44-45, 53; Erşahin, 2002a: 46; Beysanoğlu, 1996: 406, 408; Miroğlu, 1975: 14; Gündüz, 2007: 25.

³⁵ Tihârânî, 1991: 114; Tihârânî, 1999: 71; Tihârânî, 2001: 80; Hasan-ı Rumlu, 2006: 213-215; *Kızılbaşlar Tarihi*, 2015: 31; Fallmerayer, 2011: 241; Beygu, 1936: 79; Uzunçarşılı, 1988: 183; Woods, 1993: 95-96, 128; Sümer, 1984: 117-118; Sümer, 1997a: 302; Sümer, 2001: 436; Sümer, 1989: 271-272; Erşahin, 2002a: 38, 47; Yinanç, 1997e: 351; Yinanç, 1997a: 259; Kırzioğlu, 1953: 491; Mîrca'ferî, 1390: 286-287; Beysanoğlu, 1996: 407-408; Konukçu, 1992: 107; Aka, 2001: 23-24; Alan, 2007: 105; Nəcəfli, 2000: 98; Akkoyunlu, 1992: 12, 45, 55-56; Erdem ve Paydaş, 2007: 67-68; Erdüş, 1381: 50; Mehmetov, 2009: 330, 338; Varlık, 1989a: 467-468; Varlık, 1989b: 417; Eğilmez, 2010: 159; Taşçı, 2008: 124-125, 127; İnbaşı, 2008: 36.

³⁶ Tihârânî, 1991: 114; Tihârânî, 1999: 71; Tihârânî, 2001: 80; Hasan-ı Rumlu, 2006: 213-215.

بيك)'in teşebbüste bulduklarından ve başarısız olunca Kutlû Beg'in iktai/soyûrgâlı olan Bayburt'a gittiğini kaydederek 839/1436 yılında Bayburt'ta Kutlû Beg vasıtasıyla Ak-Koyunlu hâkimiyetini işaret etmektedir.³⁷

Kutlû Beg'in Bayburt hâkimiyeti hakkında Ak-Koyunlu begi olan Kara Yülük Osman Beg'den sonra başbuğluk için mücadale veren Ak-Koyunlu şehzadelerinden Şeyh Hasan Beg (شيخ حسن بيك), Ali Beg (على بيك), Yakub Beg'in Erzincan hâkim olan Ak-Koyunlu şehzadesi Cafer Beg (جعفر بيك)'i hile ile yakalayıp esir ettiklerini ve daha sonra Ak-Koyunlu hâkimiyetindeki yayla'mışı (بيلاميشى) bölgesi olan Bayburt'a gittiklerini kayd etmektedir.³⁸

Kara-Koyunluların Cihânşâh Mîrzâ döneminde İskender Mîrzâ'nın bertaraf edilmesinden sonra bir bütün halinde olması ve Timurluların Azerbaycan ve Doğu Anadolu'dan çekilmeleriyle beraber Ak-Koyunlular Tebriz'e hâkim olan Kara-Koyunlu hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldılar.³⁹ Cihânşâh Mîrzâ, Doğu Anadolu'daki Ak-Koyunlu hâkimiyetini zayıflatmak için Erzincan ve Tercan'a bizzat sefer düzenledi. Bu sefer esnasında Rüstem-i Tarhân/Turhân (رستم ترخان)'ı Diyâr-ı Bekr bölgesini yağmalamaya gönderirken Bâyezîd-i Bistâmî (بایزید بسطامی)'yi de daha önce Çoruh Vadisi'ndeki varlıklarından bahsettiğimiz Kara-Koyunlular'a bağlı boylardan Dûhârlılar (دوخارلو) ile beraber Bayburt'un ilhakı için görevlendirdi.⁴⁰ Erzincan seferi esnasında Ak-Koyunluları kesin bir mağlubiyete uğratan Cihânşâh Mîrzâ, bu bölgeye idareciler atadı. Çoruh Vadisi'nde Kara-Koyunlu hâkimiyeti genişlemesi ile beraber İspir kale-

³⁷ Tihârânî, 1991: 114; Tihârânî, 1999: 71; Tihârânî, 2001: 80; Hasan-ı Rumlu, 2006: 147; Beygu, 1936: 79; Uzunçarşılı, 1988: 189; Woods, 1993: 91, 125, 128; Turan, 1997: 366; Erşahin, 2002a: 46; Beysanoğlu, 1996: 408; Konukçu, 1992: 114; Tellioglu, 2015c: 193; Miroğlu, 1975: 14; Varlık, 1989: 417-418.

³⁸ Tihârânî, 1991: 127; Tihârânî, 1999: 78; Tihârânî, 2001: 87; Woods, 1993: 128; Beygu, 1936: 80.

³⁹ Hinz, 1992: 23-24; Yinanç, 1997b: 174-175; Sümer, 1997a: 303; Aka, 2001: 26-40, 67-68; Erşahin, 2002a: 50-66; Nəcəfli, 2000: 99; Erdüş, 1381: 50-54; Mehmetov, 2009: 331; Varlık, "Kara Koyunlular", 1989b: 469-472; Varlık, 1989a: 418-419; Taşci, 2008: 125.

⁴⁰ Tihârânî, 1991: 204; Tihârânî, 1999: 121; Tihârânî, 2001: 127; Hahanov, 2004: 41; Sümer, 1984: 26; Woods, 1993: 138; Yinanç, 1997b: 177; Beysanoğlu, 1996: 419; Kırzioğlu, 1953: 4; Taşci, 2008: 125.

sini Muhammed-i Emîr Seyyid (محمد امير سيد)'den alarak Ak-Koyunlu Şeyh Hasan (شيخ حسن)'ı tutsak ederek getiren Bâyezîd-i Bistâmî'ye tevdi etti.⁴¹

Kara-Koyunlu ulusunun başbuğu olan Cihânşâh Mîrzâ'nın Erzincan seferi esnasında Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmının olduğu gibi Çoruh Vadisi de Kara-Koyunlu hâkimiyetine girdi. Cihânşâh Mîrzâ, Çoruh Vadisi'ne hâkim olduğu esnada Bayburt kalesi sahibinin eşi ve Uzun Hasan Beg'in kız kardeşi de esir olarak eline geçti. Cihânşâh Mîrzâ, bu Ak-Koyunlu melikesini emirlerinden Muzaffer Beg (مظفر بيك)'e vermişti. Bu melike daha sonra Uzun Hasan Beg'in kardeşi Cihângîr Mîrzâ (جهانگیر میرزا)'nın Cihânşâh Mîrzâ ile ittifakını⁴² engellemek için görevlendirdiği elçisinin ölümü nedeniyle Nusaybin (نصيبين)'e geldiği esnada annesi Serây/Sarâ Hâtûn (سرای خاتون) ile birlikte Uzun Hasan Beg'e vasıl oldular.⁴³

Cihânşâh Mîrzâ'nın Erzincan seferi ve Çoruh Vadisi'nin Kara-Koyunlu hâkimiyetine girmesinden sonra Âmid (آمد)/Diyarbakır'da Ak-Koyunlu hâkimiyetini diriltmeye çalışan ve Kara-Koyunluların İran ve Azerbaycan'da meşgul almasını fırsat bilen Ak-Koyunlu oymağının beyi olan Uzun Hasan Beg, Erzurum ve çevresine bir akın yaptı. Burada başarıya ulaşan Uzun Hasan Beg, Erzurum ve Kara-Koyunluların Erzurum bölgesindeki en önemli merkezi olan Avnik (آونيك) üzerine saldırdı ve başarılı oldu.⁴⁴ Erzurum civarındaki başarısından sonra Uzun Hasan Beg, Kara-Koyunluların hâkimiyetindeki Çoruh Vadisi'ne bir yağma birliği göndererek Bayburt ve çevresini yağmalattı. Çoruh Vadisi'ndeki Kara-Koyunlu hâkimiyetinin zayıflamasını sağlayan bu seferden sonra Ak-Koyunlu birlikleri Kara-Koyunlu-

⁴¹ Tihârânî, 1991: 205; Tihârânî, 1999: 121; Tihârânî, 2001: 128; Woods, 1993: 138; Taşçı, 2008: 127.

⁴² Tihârânî, 1991: 250-251; Tihârânî, 1999: 142; Tihârânî, 2001: 153; Uzunçarşılı, 1988: 190; Hinz, 1992: 31; Woods, 1993: 138-148; Yinanç, 1997b: 176-179; Yinanç, 1997a: 259; Minorsky ve Tekindağ, 1997: 91; Erşahin, 2002a: 60-66; Beysanoğlu, 1996: 4414-415; Nəcəfli, 2000: 100; Erdem ve Paydaş, 2007: 79; Akkoyunlu, 1992: 66.

⁴³ Tihârânî, 1991: 250-251; Tihârânî, 1999: 142; Tihârânî, 2001: 153.

⁴⁴ Tihârânî, 1991: 237; Tihârânî, 1999: 137; Tihârânî, 2001: 145; Woods, 1993: 143.

lar'dan ele geçirilen Tercan'da buluştular.⁴⁵

Uzun Hasan Beg'in Doğu Anadolu harekâtı esnasında Bayburt ve çevresi Ak-Koyunlular tarafından yağmalanmıştı. Bu esnada Bayburt kalesine Cihânşâh Mîrzâ adına hâkim olan Mahmûd-i Kûkeltâş/Kökeltâş/Göklütâş (محمود کولکلتاش), kaleyi ve çevresini Ak-Koyunlular karşısında savunmada güçlük çekmekteydi. Bu durumu Cihânşâh Mîrzâ'ya bildirince Bayburt'a Dûhârlı başka bir idareci atanınca metbûunun yanına gitmek için hareket etti. Cihânşâh Mîrzâ'nın ordugâhına giden Mahmûd-i Kûkeltâş, İspir-Erzurum arasında bulunan Sercem/Serçeme (سرجم / سرجمه)⁴⁶ mevkiinde Bâyezîd Beg tarafından tevkif ve tutsak edilmesiyle Çoruh Vadisi'nde Ak-Koyunlular yeniden etkili olmaya başladılar.⁴⁷

Ak-Koyunluların Doğu Anadolu'daki Kara-Koyunlu beldeleri üzerine sefer düzenlemesinden sonra harekete geçen Cihânşâh Mîrzâ'nın üzerine geldiğine dair bir haber alan Uzun Hasan Beg, Erzincan'dan ayrılarak Kara-Koyunlu hâkimiyetindeki Bayburt bölgesini yağmaladıktan sonra bu haberin sahte olduğu anlaşılınca tekrar Erzincan'a döndü.⁴⁸ Müellifimizin verdiği bu bilgilerden anlaşılacağı üzere Ak-Koyunlular, Kara-Koyunlu beldelerini Cihânşâh Mîrzâ'nın İran, Irak ve Azerbaycan'daki meseleler ile uğraşmasını fırsat bilerek ele geçirmek istemekteydiler. Burada kaynağımızın verdiği bilgilerden Ak-Koyunluların Çoruh Vadisi'ndeki kale ve şehirleri doğrudan ele geçirmek yerine tekrar kaybetme ihtimalinden dolayı kale kuşatmak yerine bölgelerin

⁴⁵ Tihârânî, 1991: 237; Tihârânî, 1999: 137; Tihârânî, 2001: 145; Woods, 1993: 143-144; Aksüt, 1932: 80; Yinanç, 1997b: 176; Yinanç, 1997e: 351; Yinanç, 1997a: 259; Minorsky ve Tekindağ, 1997: 91; Sümer, 1989: 272; Erdem ve Paydaş, 2007: 82-83; Akkoyunlu, 1992: 70; Gündüz, 2007: 26; Taşcı, 2008: 128; Miroğlu, 1975: 226.

⁴⁶ Sümer, 1984: 26 (Erdebil bölgesinde Meyâne'den sonra /Sercem/Serçeme adlı başka bir konak yeri daha vardır. Fakat buranın olayların yaşandığı bölgeye hayli uzak olması nedeniyle mevzu bahis Serçem burası olmaz.)

⁴⁷ Tihârânî, 1991: 241-242; Tihârânî, 1999: 139; Tihârânî, 2001: 148; Barbaro, 2005: 102; Woods, 1993: 143-151; Aksüt, 1932: 80; Sümer, 1984: 26; Sümer, 1989: 272; Minorsky ve Tekindağ, 1997: 91; Konukçu, 1992: 108; Erdem ve Paydaş, 2007: 80-81; Erdüş, 1381: 67-72; Mehmetov, 2009: 338; Tellioglu, 2015c: 193-195; Taşcı, 2008: 128; Gündüz, 2007: 26-27; Miroğlu, 1975: 226.

⁴⁸ Tihârânî, 1991: 246-247; Tihârânî, 1999: 141; Tihârânî, 2001: 151; Woods, 1993: 147-148; Taşcı, 2008: 128.

yağmalanarak Kara-Koyunlular'a bağlı boyların zayıflatılmasını tercih ettikleri müşahede edilmektedir.

Erzurum, Erzincan ve Çoruh Vadisi'ndeki Ak-Koyunlu varlığı nedeniyle Ak-Koyunluları sindirmek isteyen Cihâşâh Mîrzâ, Uzun Hasan Beg'in kardeşi Cihângîr Mîrzâ'nın Kara-Koyunlular'a tâbi olmasından⁴⁹ mutluluk duyarak Erzincan'da bulunan Uzun Hasan Beg'i kuşatmak için Mahmûd-i Elmâs (محمود الماس), Ebû'l-Kâsım Mirzâ (ابو القاسم ميرزا)'yı Arabşâh-ı Ayînlû (عربشاه آيينلو)'ya yardımla görevlendirdi.⁵⁰ Arabşâh-ı Ayînlû Erzincan önlerine geldiğinde Ak-Koyunlular ile savaşmayı göze almaması nedeniyle Hoy'a çekilmek zorunda kaldı. Kara-Koyunluların Azerbaycan'a çekilmesinden sonra Arabşâh-ı Ayînlû Doğu Anadolu'daki Ak-Koyunlu beldelerine saldırıya başladı. Bu cümleden olarak Ak-Koyunlu ordusu İspir tarafına yönelerek Kara-Koyunluların İspir hâkimiyetine son verdi. Bölge yağmalandıktan sonra Ak-Koyunlular'a tâbi Bâyezîd-i İspîrî (بايزيد اسپيرى), Uzun Hasan Beg'e elçi göndererek Arabşâh-ı Ayînlû'nun Çoruh Vadisi'nde bhusus İspir'de Müslümanlara yaptığı kötülükleri izah etti. Ayrıca Arabşâh-ı Ayînlû'nun İspir bölgesinde yaptığı zulmün bo-yutlarını anlatırken kâfirlere bile layık görülme-yecek derece olduğu bilgisini de verdi.⁵¹

Uzun Hasan Beg, Çoruh Vadisi'ndeki başarılarından sonra Erzurum ve Pasin bölgelerinin de yağmalanmasından sonra Tercan ve Erzincan'a ulaştı. Cihângîr Mîrzâ'nın Kara-Koyunlular'dan aldığı yardımla üzerine geldiğini öğrenen Uzun Hasan Beg, Halîl-i Tavâcî (خليل تواجى) ve Şeyh Hasan'ı orduyu karşılamakla görevlendirdi.⁵² Ayrıca Bâyezâd-i İspîrî (بايزيد اسپيرى), Hûrşîd Beg (خورشيد بيك) ve Kemah begleri

⁴⁹ Tihârânî, 1991: 259-260; Tihârânî, 1999: 145-146; Tihârânî, 2001: 159; Uzunçarşılı, 1988: 190; Hinz, 1992: 31; Woods, 1993: 138-148; Aksüt, 1932: 80; Yinanç, 1997a: 259; Minorsky ve Tekindağ, 1997: 91; Erşahin, 2002a: 60-66; Erdem ve Paydaş, 2007: 79-80; Varlık, 1989a: 473; Akkoyunlu, 1992: 66.

⁵⁰ Tihârânî, 1991: 259; Tihârânî, 1999: 145; Tihârânî, 2001: 138.

⁵¹ Tihârânî, 1991: 259-260; Tihârânî, 1999: 145-146; Tihârânî, 2001: 158-159; Woods, 1993: 146-150; Aksüt, 1932: 80; Yinanç, 1997a: 259; Minorsky - Tekindağ, 1997: 91-92; Erdem ve Paydaş, 2007: 80-81; Gündüz, 2007: 26 Taşcı, 1998: 128.

⁵² Tihârânî, 1991: 260-261; Tihârânî, 1999: 146-147; Tihârânî, 1999: 159; Hasan-ı Rumlu, 2006: 344-347.

ile beraber Erzincan kuşatmasına katıldıktan sonra Diyâr-ı Bekr bölgesinin merkezi Amid'e gitti.⁵³

Uzun Hasan Beg'in Erzincan'da bıraktığı Hürşit Beg komutasındaki kuvvetlerin şehri ele geçirmesinden sonra bu şehre gelen Ak-Koyunlu başbuğu Erzincanlıların perişan halini gördükten sonra onlara acıdı ve gönüllerini almaya çalıştı.⁵⁴ Şehrin imarı için uğraştığı esnada İspir kalesi hâkimi Bâyezîd Beg-i Pûrnâk (بایزید بیگ پورنک) Erzincan'a gelerek yıllık vergi ve çeşitli hediyeleri Uzun Hasan Beg'e sundu.⁵⁵

İlhanlılar döneminde Çoruh Vadisi'ne iki Türkmen oymağı yerleştirildi. Biri Ak-Koyunlular'a tâbi olan Pûrnâk oymağı diğeri ise Kara-Koyunlular'a tâbi Dûhârlı oymağıdır. Kara-Koyunluların ve Ak-Koyunluların Doğu Anadolu, Azerbaycan, Irak ve İran hâkimiyeti için birbirleriyle yaptıkları mücadelenin küçük ölçekli olanı Çoruh Vadisi'nde, Pûrnâk ve Dûhârlı oymakları arasında vuku buldu. Pûrnâk ve Dûhârlı oymakları birbirleriyle yaptıkları mücadelede Bayındır ve Bârânlı boylarından yardım alarak Çoruh Vadisi'nde huzur ve sukun olmasına böylece engel oldular. Ak-Koyunluların 872/1467 yılında Cihânşâh Mîrzâ'yı öldürüp⁵⁶ mezkûr bölgelere hâkim olmalarından sonra Çoruh Vadisi'nde de Pûrnâk oymağı Dûhârlıların baskı ve tabiiyet altına aldı.⁵⁷

Müellifimizin verdiği bilgiye göre İspir'de Pûrnâk oymağı,⁵⁸ Bayburt'ta ise Dûhârlı oymağı hâkim durumdaydı. Cihânşâh Mîrzâ, Ak-Koyunluların sürekli

⁵³ Tihârânî, 1991: 260; Tihârânî, 1999: 146; Tihârânî, 2001:159; Hasan-ı Rumlu, 2006: 344-347; Uzunçarşılı, 1988: 190; Hinz, 1992: 32; Woods, 1993: 150-151; Aksüt, 1932: 80-81; Yinanç, 1997a: 259; Minorsky ve Tekindağ, 1997: 91-52; Akkoyunlu, 1932: 71; Gündüz, 2007: 26-27 Taşcı, 2008:128.

⁵⁴ Tihârânî, 1991: 281; Tihârânî, 1999: 154; Tihârânî, 2001: 171; Hasan-ı Rumlu, 2006: 347.

⁵⁵ Tihârânî, 1991: 281; Tihârânî, 1999: 154; Tihârânî, 2001: 171; Hasan-ı Rumlu, 2006: 347; Barbaro, 2005: 102 (1474-1478 yılları arasında Osmanlılar'a karşı Ak-Koyunlular'a elçi olarak gönderilen seyyah, bu yıllar arasında Bayburt ve Erzincan'ın Uzun Hasan Beg'e bağlı olduğunu bildirmektedir.); Erşahin, 2002a 72; Aksüt, 1932: 81; Kırzioğlu, 1970: 25; Kırzioğlu, 1998, 8; Kırzioğlu, 1992: 154; Kırzioğlu, 1986: 922; Bilgin, 2007: 196-197; Keçiş, 2013: 116; Gündüz, 2007: 26-27; ; Taşcı, 2008: 128 İnbaşı, 2008: 37.

⁵⁶ Tihârânî, 1991: 424-434; Tihârânî, 1999: 234-240; Tihârânî, 2001: 256-262.

⁵⁷ Sümer, 1984: 26; Erdüş, 1381: 72; Aka, 1990: 301; Kırzioğlu,1970: 25; Kırzioğlu, 1986: 922; Akkoyunlu, 1992: 8; Taşcı, 2008: 128.

⁵⁸ Clavijo, 2007: 199-201; Fallmerayer, 2011: 196-197; Kırzioğlu, 1970: 25; Kırzioğlu, 1953: 482-483; Bryer ve Winfield, 1985: 336, 350; Konukçu, 1992: 100; Konukçu, 1994: 796-803; Mîrca'ferî,1390: 280; Aka, 1990: 301; Erdem ve Paydaş, 2007: 51-52; Erdem, 1990-1991, s. 85-92; Bilgin, 2007: 197; Akkoyunlu, 1992: 47-48; Mehmetov, 2009: 337; Gündüz, 2004: 160-163; Demir, 2007: 97; Taşcı, 2008: 120-121; İnbaşı, 2008: 36.

taarruz ve yağma seferleri karşısında başarısız olan Dûhârlılar'dan Bayburt'u almak istemesinden sonra Dûhârlılar, Cihânşâh Mîrzâ'ya red cevabı vererek Uzun Hasan Beg'e kaleyi Ak-Koyunlular'a bırakacaklarını bildirdiler. Durumun vahametini anlayan Cihânşâh Mîrzâ, Uzun Hasan Beg'e haberci göndererek Bayburt kalesini ona bıraktığını bildirdi. Bu durum üzerine Dûhârlılar Bayburt kalesini Ak-Koyunlular'a teslim ettiler. Böylelikle Çoruh Vadisinin en önemli meselesi olan Dûhârlı-Pûrnâk, Ak-Koyunlu-Kara-Koyunlu rekabeti sona ermiş oldu.⁵⁹

Uzun Hasan Beg'in Çoruh Vadisinin yukarı ve orta kesimlerinde yer alan İspir ve Bayburt'a hâkim olmasından sonra, Çoruh Vadisinin aşağı kısmını besleyen Tortum ve Oltu bölgelerine bir sefer düzenledi. Gürcistan bölgesindeki Hıristiyanların Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgelerindeki Müslümanları zor durumda bırakmalarından dolayı Gürcistan üzerine sefer düzenleyen Uzun Hasan Beg, Oltu (اولتى) ve Tortum (طرطوم) bölgesini ele geçirdi. Müellifimiz bu konuda Ak-Koyunlular Hıristiyanları eski adı Nihah/İnhân (انحان) olan Tortum ve yine eski adı Tao/Tav-ili/Tavaîl/Tavayil (طاوايل) olan Oltu'ya kadar püskürttüklerini ve onlardan birçok esir alarak bölgelerini yağmaladıklarını aktarmaktadır (862/1458).⁶⁰

Ak-Koyunluların Gürcistan seferinden sonra Anadolu'nun batısından hareketle beylikleri ilhak eden ve İstanbul'un fethinden sonra Anadolu'daki bütün Bizans bakiyesini ele geçirmek isteyen Osmanlılar ile Ak-Koyunlular karşı karşıya geldiler.⁶¹ Fatih Sultan Mehmed'in doğu yönündeki ilerlemesi şüphesiz Kara-Koyunlular ile mücadelenin şiddetlendiği bir

⁵⁹ Tihârânî, 1991: 368-369; Tihârânî, 1999: 200; Tihârânî, 2001: 223; Sümer, 1984: 26; Erşahin, 2002a: 72; Miroğlu, 1990: 6; Gündüz, 2007: 26; Taşçı, 2008: 128.

⁶⁰ Tihârânî, 1991: 378-379; Tihârânî, 1999: 206; Tihârânî, 2001: 229; Hasan-ı Rumlu, 2006: 382; Beygu, 1936: 80; Kırzioğlu, 1953: 491-492; Kırzioğlu, 1998: 8-9; Kırzioğlu, 1992: 154; Hinz, 1992: 32, 40; Erşahin, 2002a: 71; Konukçu, 1992: 114; Erdüş, 1381: 64-65; Bryer ve Winfield, 1985: 350; Doğru, 2004: 42; İnbaşı, 2008: 37; Karamanlı, 1996: 313 (müellif, Uzun Hasan Beg'in Gürcistan'a ilk seferininin 1466 yılında vuku bulduğu kanaatindedir.)

⁶¹ Osmanlıların Trabzon siyaseti ve Ak-Koyunlu-Osmanlı ilişkileri hakkında tafsilat için bkz. Kırzioğlu, 1998; Erdüş, 1381: 93-106; Baykal, 1966: 67-81; Baykal, 1957: 261-284; Şahin, 1999: 153-157; Yücel, 1985, 287-311; Konukçu, 2002: 91-98; Paydaş, 2004: 205-212.

zamanda Ak-Koyunlular için önemi bir tehdit durumundaydı. Bu cümleden olarak Uzun Hasan Beg, kardeşinin oğlu Murad Beg (مراد بيك)'i ve annesi Serây/Sarây/Sarâ Hâtûn'u Osmanlı sultanı II. Mehmed'e göndererek Trabzon ve çevresinin kendilerine bağlı ve Osmanlıların beldelerinin çok olduğunu bu nedenle Trabzon üzerindeki emellerinden vaz geçmesini istedi.⁶²

Osmanlıların Trabzon üzerindeki emellerinden haberdar olan Komnenos hanedanı, kendilerini Osmanlılardan koruyacak metbû peşine düştü. Bu cümleden olarak Trabzon tekfurı kardeşini ağır hediyelerle Tercan'da bulunan Uzun Hasan Beg'e göndererek Osmanlılar karşısında sıhriyet bağlarının da etkisiyle Ak-Koyunlu koruması talep etti.⁶³ Ak-Koyunlu başbuğu Uzun Hasan Beg, Komnenosların bütün bu tedbirlerine rağmen Kara-Koyunlular karşısındaki zayıf durumundan dolayı Osmanlıların Trabzon'u fethi (866/1461) ve Komnenos hanedanının inkırazı hakkında sessiz kalmak ve durumu kabul etmek zorunda kaldı.⁶⁴

⁶² Tihriânî, 1991: 382-383; Tihriânî, 1999: 207; Tihriânî, 2001: 230-231; Hasan-ı Rumlu, 2006: 386; Âşk Paşazâde Derviş, 2013: 223-224; Neşri, 2013: 304-306; İbn-i Kemâl, 1991²: 193-195 (Müeelif, Uzun Hasan Beg'in annesinin adını "Sârâ Hâtun" şeklinde kaydetmektedir.); Kemâl, 2001: 173-175; Hadîdî, 2015²: 237-238; Tursun Bey, 1977: 108-109; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, 2014²: 309-310 (Müeelif, Uzun Hasan Beg'in annesinin adını "Settare Hatun" şeklinde kaydetmektedir.); *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, 2000: 126; İdris-i Bitlisi, 2013: 154-155; Gelibolulu, 2003: 118-119; Fallmerayer, 2011: 260; Miller, 2007: 58-59; Uzunçarşılı, 1998: 54-55; Uzunçarşılı, 1988: 191; Hinz, 1992: 33; Woods, 1993: 166-167; Erşahin, 2002a: 88; Mîrca'ferî, 1390: 295-296; Baştav 2015: 143; Tellioglu, 2004: 183; Tellioglu, 2009: 137-138; Tellioglu, 2015c: 195-196; Nəcəfli, 2000: 121-123; Baykal, 1966: 74-79; Baykal, 1957: 263; Turan, 1967: 66; Yinanç, 1997a: 259; Minorsky ve Tekindağ, 1997: 9; Tansel, 1999: 263-264; Allouche, 2001: 20-21; Kırzioğlu, 1967: 322-328; Varlık, 1989a: 421; Erdem ve Paydaş, 2007: 85-86; Akkoyunlu, 1992: 75; Erdüş, 1381: 99; Bilgin, 2007: 220; İnbaşı, 2008: 37; İnan, 1999: 145; Şahin, 1987: 155-156.

⁶³ Tihriânî, 1991: 382; Tihriânî, 1999: 207; Tihriânî, 2001: 230; Hasan-ı Rumlu, 2006: 384-385; İdris-i Bitlisi, 2013: 155; Âşk Paşazâde, 2013: 222-223; Neşri, 2013: 302-305; Gelibolulu, 2003: 118; Barbaro, 2005: 102; Fallmerayer, 2011: 235-258; Miller, 2007: 51; Beygu, 1936: 80; Uzunçarşılı, 1998: 52; Uzunçarşılı, 1988: 191; Hinz, 1992: 27-28, 33; Woods, 1993: 165; Aksüt, 1932: 81; Kırzioğlu, 1992: 154; Mîrca'ferî, 1390: 290-291; Tellioglu, 2004: 180-181; Tellioglu, 2009: 131-135; Tellioglu, 2015c: 193-196; Tellioglu, 2015d: 213; Nəcəfli, 2000: 121; Baykal, 1966: 72-73; Baykal, 1957: 263; Turan, 1967: 65-66; Minorsky ve Tekindağ, 1997: 92; Tansel, 1999: 262-263; Erşahin, 2002a: 81-83; Beysanoğlu, 1996: 417; Akkoyunlu, 1992: 71-73; Erdüş, 1381: 62-63, 97-98; Bryer ve Winfield, 1985: 352; Allouche, 2001: 19; Varlık, 2002a: 420; Berdzenişvili ve Canaşa, 2000: 208; Bilgin, 2007: 219; Demir, 2007: 96; Doğru, 2004: 42; İnan, 1999: 144-145; Aşan, 1999: 129.

⁶⁴ Tihriânî, 1991: 392; Tihriânî, 1999: 212-213; Tihriânî, 2001: 236-237; Hasan-ı Rumlu, 2006: 386-387, 403-408; Âşk Paşazâde, 2013: 225-226; Neşri, 2013: 304-306; İbn-i Kemâl, 1991: 196-199; Kemâl, 2001: 174-175; Hadîdî, 2015: 240; Tursun Bey, 1997: 110; Münecimbaşı, 2014: 310-311; İdris-i Bitlisi, 2013: 155-156; Gelibolulu, 2013: 118-120; Fallmerayer, 2011: 260-263; Miller, 2007: 59-62; Uzunçarşılı, 1998: 56; Uzunçarşılı, 1988: 191; Hinz, 1992: 28, 33, 37-38; Woods, 1993: 166-167; Erşahin, 2002a: 84-89; Baştav, 2015: 144; Sümer, 1989: 272; Mîrca'ferî, 1390: 296-297; Tellioglu, 2004: 183-184; Tellioglu, 2009: 138-142;

Trabzon'un Osmanlıların eline geçmesinden sonra Uzun Hasan Beg, Erzurum (أرزن الروم)'a gelerek Avnik (أونيك) yoluyla Gürcistan (گرجستان)'ın Ahıska (أخسكا) bölgesi üzerine bir sefer tertip ederek önemli ölçüde ganimetle geri döndü. Ak-Koyunlular, bu sefer esnasında Erzurum'a geldiklerinde Erzurum kalesini ele geçirilebilecek bir durumda olmasına rağmen Kara-Koyunlular ile yaptıkları muahede gereği şehre dokunmadılar (867/1463).⁶⁵

Sonuç

Çoruh Vadisi Anadolu'da yaygın kullanılan ticaret yolları üzerinde bulunmaması nedeniyle Ortaçağ tarihi kaynaklarında çokça yer almamaktadır. Arazinin engebeli olması, ticaret yollarının doğu-batı yönünde seyretmesi gibi sebeplerden dolayı Ortaçağ devletlerinin pek ilgisini çekmemiştir. Bu nedenle kaynaklarda çokça yer almaz. Moğol istilası esnasında Anadolu'ya gelen ve Çoruh Vadisi'ni yurt tutan Türkmen boyları daha sonra büyük devlet kurmalarına rağmen Çoruh Vadisi hâkimiyetinden hiç vazgeçemediler. Ak-Koyunlular'a tâbi Pûrnâk oymağı ve Kara-Koyunlular'a tâbi Dûhârlı oymağı arasındaki mücadele hem Ak-Koyunlular'a hem de Kara-Koyunlular'a hizmet etmiş ve eseri "Kitâb-ı Diyârbekriyye"yi bu iki devletin hususî tarihi olarak kaleme alan Ebû Bekr-i Tihrânî bu nedenle Çoruh vadisi hakkında diğer kaynaklara nazaran bolca bilgi vermektedir. Ebû Bekr-i Tihrânî'den önceki ve sonraki hiçbir kaynak Çoruh Vadisi hakkında bu kadar tafsilatlı bilgi vermemiştir. Bu çalışmada ise müellifin Çoruh Vadisi hakkında verdiği bilgiler Ak-Koyunlu,

Tellioğlu, 2015c: 196-197; Tellioğlu, 2015d: 213; Nəcəfli, 2000: 122-124; Baykal, 1966: 79-80; Baykal, 1967: 263; Turan, 1967: 67; Minorsky ve Tekindağ, 1997: 92; Tansel, 1999: 264-270; Varlık, 2002a: 421-422; Erdem - Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, s. 86; Akkoyunlu, *Akkoyunlular ve Bayburt*, s. 74; Erdüş, 1981: 100-101; Allouche, 2001: 21; Bilgin, 2007: 221; İnan, 1997: 145-151.

⁶⁵ Tihrânî, 1991: 393; Tihrânî, 1999: 214; Tihrânî, 2001: 237 (Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan Beg, Gürcistan üzerine 1458, 1463, 1466, 1472 ve 1477 yıllarında toplan 5 sefer düzenlemiştir. Müellifimiz, Ak-Koyunlu başbuğunun Gürcistan'a düzenlediği seferlerin yalnızca ikisinden bahsetmektedir.); Hasan-ı Rumlu, 2006: 431; Hinz, 1992: 34, 40; Woods, 1993: 164; Kırzioğlu, 1953: 492; Kırzioğlu, 1998: 10; Kırzioğlu, 1992: 155-156; Sümer, 1989: 272; Yinanç, 1997e: 352; Yinanç, 1997a; 260; Minorsky ve Tekindağ, 1997: 94-95; Erşahin, 2002a: 71; Konukçu, 1992: 114; Bryer ve Winfield, 1985: 350; Berdzenişvili ve Canaşia, 2000: 209, 211; Paydaş, 2004: 177-196; Erdem ve Paydaş, 2007: 86; Akkoyunlu, 1992: 77; Erdüş, 1381: 65-67; Doğru, 2004: 42-45; İnbâşi, 2008: 38.

Kara-Koyunlu ve Timurlu tarihi açısından bir bütün halinde değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

Aka, İsmail (2001), *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)*, Ankara: TTK Yayınları.

_____ (1990), "Diyarbakır'da Akkoyunlu Hâkimiyeti", *TK*, XXVIII/325, 296-303.

_____ (2002), "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", *Türkler*, VI, içinde (839-860), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

_____ (1989), "Şahruh'un Kara-Koyunlular Üzerine Seferleri", *TİD*, IV,1-20.

_____ (1984), "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irâk-ı Acem'de Hâkimiyet Mücadeleleri", *TKA*, XXII /1-2, 49-66

_____ (1976), "Timur'un Ölümünden Sonra Güney-İran'da Hâkimiyet Mücadeleleri", *Atsız Armağanı*, içinde (3-15), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

_____ (1974), "Timur'un Ölümünden Sonraki Hâkimiyet Mücadelelerine Kısa Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, Ankara, 383-390.

Akkoyunlu, Dilaver (1992), *Akkoyunlular ve Bayburt "Snorya Tarihi"*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.

Aksüt, Ali Kemali (1932), *Erzincan Tarihi, Coğrafî, İçtimaî, Etnoğrafî, İdarî, İhsâî Tetkikat Tecrübesi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası Ticaret Limited Şirketi.

Alan, Hayrunnisa (2007), *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Allouche, Adel (2001), *Osmanlı - Safevi İlişkileri Kökenleri ve Gelişimi*, (trc. Ahmed Emin Dağ), İstanbul: Anka Yayınları.

Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512), (2000), (nşr. Necdet Öztürk), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.

Aşan, Muhammet Beşir (1999), “Bazı Anadolu Türk Beyliklerinin Trabzon ile Olan İlişkileri”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), içinde (123-129), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.

Âşk Paşazâde Derviş Ahmed Âşıkî (2013), *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, (nşr. Necdet Öztürk), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Barbaro, Jasaphat (2015), *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (trc. - not. Tufan Gündüz), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Baştav, Şerif (2015²), *Bizans İmparatorluğu Tarihi: Son Devir (1261-1461), Osmanlı Türk-Bizans Münasebetleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Baykal, Bekir Sıtkı (1966), “Fatih Sultan Mehmet - Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi”, *TAD*, II/2-3, 67-81.

_____ (1957) “Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Katî Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Başlaması”, *Bellekten*, XXI/82, 261-284.

Berdzenişvili, Nikoloz & Canaşa, Simon (Cavahişvili İvane) (2000²), *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, (trc. Hayri Hayrioğlu), İstanbul: Sorun Yayınları.

Beygu, Abdürrahim Şerif (1936), *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul: Bozkurt Basımevi.

Beysanoğlu, Şevket (1996), *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, II -Akkoyunlular'dan Cumhuriyete Kadar*, Diyarbakır: Diyarbakır Belediyesi Yayınları.

Bilgin, Mehmet (2007³), *Doğu Karadeniz Tarih - Kültür - İnsan*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Bryer, Anthony A. M. & Winfield, David (1985), *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, I, Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Bryer, Anthony A. M. (2014), “Rumlar ve Türkmenler: Karadeniz İstisnası”, (trc. M. Sibel Dinçel – Murat Keçiş), *KİD*, 8/16, 177-232.

Clavijo, Ruy Gonzales de (2007), *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul: Kesit Yayınları.

Çetin, Altan (2007), “Yahya Kazvinî'nin Lubb et-Tevârih'inde Akkoyunlularla Alâkalı Bilgiler”, *Belle-ten*, LXXI/260, 53-64.

Çetin, Halil (2012), *Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Demir, Necati, (2007), *Hacıemiroğulları Beyliği*, İstanbul: Neden Kitap Yayınevi.

Doğru, Nihat (2014), *Kıpçak Atabegleri (Sa Atabago): Yukarı Kür - Çoruh Boylarının Türkleşmesinden Günümüze*, İzmir.

Eğilmez, Savaş (2010), *Erzurum: Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, İstanbul: Erzurum Büyük Şehir Belediyesi Yayını.

Erdem, İlhan & Paydaş, Kâzım (2007), *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, Ankara: Birleşik Yayınları.

Erdem, İlhan & Uyar, Mustafa (2002a), “Akkoyunlular - Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı”, *Türkler*, VI, içinde (873-881), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

_____ (2002b), “Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri”, *Türkler*, VI, içinde (861-868), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Erdem, İlhan (1990), “Ak-Koyunlu Devletinin Kurucusu Kara-Yülük Osman Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri (?-1435)”, *DTCFD*, XXXIV/1-2, 99-108.

_____ (1990-1991), „Akkoyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsurları”, *TAD*, XV/26, 85-92.

_____ (2002), “Osman Bey’in Ölümünden Uzun Hasan Padişaha Ali Bey Sultan Hamza, Cihangir Mirza Döneminde Akkoyunlular”, *TAD*, XX/32, 103-132.

_____ (2005), “Otlukeli Sonrası Ak-Koyunlular”, *OTAM*, XVII, 263-277.

Erdûş, Muhammed Hüseyin Emîr (1381), *Uzun Hasan Akkoyunlu ve Siyasethay-ı Şarki-Garbi: Münasebat-ı İnan ve Osmanî der Devre-i Uzun Hasan Akkoyunlu*, (nşr. Muhammed Takî İmâmî Hoyî), Tehran: İntişarat-ı Bersât.

Erşahin, Seyfettin (2002a), *Akkoyunlular: Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara.

_____ (2002b), “Türk Hakimiyet Tecrübesine XV. Yüzyıldan Bir Örnek: Akkoyunlu Hakimiyet Anlayışı ve Yönetim Yapısı”, *Türkler*, VII, içinde (200-211), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Erzi, Adnan Sadık (1954), “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar I. Kitap-ı Dede Korkut Hakkında Notlar”, *Belleten*, XVIII/70, 179-221.

Esterâbâdî, Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî (2014), *Bezm u Rezm (Eğlence ve Savaş)*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.

Fallmerayer, Jakob Philip (2011), *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, (trc. Ahmet Cevat Eren, nşr. Celalettin Yavuz - İsmail Hacıfettahoğlu, not. İbrahim Tellioğlu), Ankara: TTK Yayınları.

Gelibolulu Mustafa Âlî (1600), (2003), *Künhü'l-Ahbâr, II - Fâtih Sultân Mehmed Devri: 1451-1481*, (nşr. M. Hüdayi Şentürk), Ankara: TTK Yayınları.

Gökbilgin, M. Tayip (1951), “XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetindeki Akkoyunlu Ümerası”, *TM*, IX, 35-46.

Gül, Muammer (2002), “XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu Türkleri ile Trabzon Rum Devleti Arasındaki İlişkiler: Trabzon ve Çevresinin Fethi”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, (Trabzon 3-5 Mayıs 2001), I, (nşr. Mithat Kenan Arslan - Hikmet Öksüz), içinde (59-70), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.

_____ (2010), *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Gündüz, Tufan (2007), *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri (Bozulus Türkmenleri 1540-1640)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Gürbüz, Osman (2004), *Anadolu Selçukluları Döneminde Erzurum (1202-1318)*, Ankara: Aktif Yayınevi.

Hadîdî, (2015²) *Hadîdî Tarihi [Manzum Osmanlı Tarihi] (1285-1523)*, (nşr. Necdet Öztürk), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Hahanov, A. (2004), *Panaret’in Trabzon Tarihi*, (trc. Enver Uzun), Trabzon: Kişisel Yayınlar.

Hasan-ı Rumlu (2006), *Ahsenü’t-Tevârîh*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.

Hinz, Walther (1992²), *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, XV. Yüzyılda İran’ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, (trc. Tevfik Bıyıklıoğlu), Ankara: TTK Yayınları.

Hüseynî, Ca’ferî b. Muhammed (2011), *Târîh-i Kebîr (Tevârîh-i Enbiyâ ve Mülûk)*, (trc. İsmail Aka), Ankara: TTK Yayınları.

İbn Battûta (2013²), *İbn Battûta Seyahatnamesi*, (trc. A. Sait Aykut), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İbni Arabşah, Ahmed b. Muhammed (2012), *Acâibu’l-Makdûr fî Nevâib-i Tîmûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, (trc. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

İbn-i Kemâl, Kemâl Paşa-zâde Şemseddîn Ahmed (940/1534), (1991²), *Tevârih-i Âl-i Osman, VII. Defter (Tenkildi Transkripsiyon)*, (nşr. Şerafettin Turan), Ankara: TTK Yayınları.

_____ (1997), *Tevârih-i Âl-i Osman, VIII. Defter (Transkripsiyon)*, (nşr. Ahmet Uğur), Ankara: TTK Yayınları.

İdris-i Bitlisî (2013), *Heşt Behişt, VII. Ketibe: Fatih Sultan Mehmed Devri, 1451 - 1481*, (trc. Muhammed İbrahim Yıldırım), Ankara: TTK Yayınları.

İlhan, Şahin (1999), "Osmanlı-Akkoyunlu Nüfuz Mücadelesinde Trabzon", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), içinde (153-157), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.

İnan, Kenan (1999), "Trabzon'un Fethi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu*, (Trabzon 6-8 Kasım 1998), içinde (141-151), Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.

İnbaşı, Mehmet (2008²), *Osmanlı İdaresinde Tortum Sancağı (1549-1650)*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Karadeniz, Hasan Basri (2011), *Osmanlılar ile Anadolu Beylikleri Arasında Psikolojik Mücadele*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Karamanlı, Nizamettin, M. (1996), "Gürcistan (Tarih)", *DİA*, 14, 311-313.

Keçiş, Murat (2013), *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*, Ankara: TTK Yayınları.

Kemâl (2001), *Selâtin-Nâme (1299-1490)*, (nşr. Necdet Öztürk), Ankara: TTK Yayınları.

Kırzioğlu, M. Fahrettin (1953), *Kars Tarihi, I*, (Tunç Çağları'ndan Osmanlı İmparatorluğuna Değın ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi), İstanbul: Işıl Matbaası.

_____ (1970), *Milli Tarih ve Edebiyatımızda 27 Asırlık Türklük Bölgesi İspir*, (nşr. Ahmet Polat), Erzurum: Hürsöz Gazetesi Yayını.

_____ (1967), “1461 Turabuzon Fethi Sırasında Fatih Sultan Mehmed’in Yaya Aştığı Bulgar Dağı Neresidir?”, *VI. TTKNG, (Ankara 20-26 Ekim 1961)*, içinde (322-328), Ankara: TTK Yayınları.

_____ (1986), “Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznâmeleri’nin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri (Armenya/Yukarı-Eller Tarihinin İçyüzü)”, *Bellekten*, L/198, 915-928

_____ (1992), *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk - Kıpçaklar (M. Ö. VIII. - M. S. VI. yy.) ve Son - Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska / Çıldır Eyaleti Tarihi’nden)*, Ankara: TTK Yayınları.

_____ (1998), *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590)*, Ankara: TTK Yayınları.

Kızılbaşlar Tarihi (2015), -Tarih-i Kızılbaşan-, (trc. - not. Tufan Gündüz), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Konukçu, Enver (1992), *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayını, Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası.

_____ (1992), “Cihanşah”, *DİA*, 7, 536.

_____ (1993), *Kara ve Akkoyunluların Yurdunda*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

_____ (1994), “Clavijo’nun Doğu Anadolu Yolculuğu”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara 5-9 Eylül 1990), içinde (796-803), Ankara: TTK Yayınları.

_____ (1999), “Karakoyunluların Avnik Kalesi”, *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*, 37-42.

_____ (2002), “Trabzon Valisi Şehzade Selim’in Akkoyunlu Ülkesindeki Faaliyetleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu*, (Trabzon 3-5 Mayıs 2001,), I, (nşr. Mithat Kenan Arslan - Hikmet Öksüz), içinde (91-98), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.

Köse, Abdullah (1991), *İspir ve Çevresinin Bölgesel Coğrafya Etüdü*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Küçük, Cevdet (1995), "Erzurum", *DİA*, 11, 321-329.

Lengerûdî, Rızâ Rızâzâde-i 1993, "Ebû Bekr-i Tihrânî", *DMBİ*, V, 256-258.

Mehmetov, İsmail Muhammetoğlu (2009), *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı: Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (ek. - not. - tsh. - nşr. Ekber N. Necef - Şamil Necefov), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Memmedov, Süleyman (2002), "Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan", *Türkler*, VI, içinde (869-872), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Miller, William (2007), *Son Trabzon İmparatorluğu (1204-1461)*, (trc. Nurettin Süleymengil), İstanbul: Heyamola Yayınları.

Minorsky, Vladimir Fedorovich & Tekindağ, M. C. Şehabeddin (1970), "Karakoyunlu Cihan Şah ve Şiirleri", (trc. Mine Erol), *SAD*, II, 153-180.

_____ (1997), "Uzun Hasan", *İA*, XIII, 91-96.

_____ (1998), "Akkoyunlular ve Toprak Reformları", (trc. Cüneyt Kanat), *Belleten*, LXII/235, 863-880.

Mîrca'ferî, Hüseyin (1390¹⁰), *Târîh-i Tehevvülât Siyâsî, İctimâ'î, İktisâdî ve Ferhengî İrân Der Devre-i Tîmûriyân ve Türkmânân*, İntişârât-i Dânişgâh-i İsfahân, Tehrân.

Miroğlu, İsmet (1990), *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara: TTK Yayınları.

_____ (1975), *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul: Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.

_____ (1992), "Bayburt", *DİA*, 5, 225-228.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah (1113/1702), (2014²), *Câmiü'd-Düvel (1299-1481): Osmanlı Devletinin Kuruluş Tarihi*, (nşr. - not. Ahmet Ağırakça), İstanbul: Akdem Yayınları.

Nəcəfli, Tofiq Hümmeoğlu, (2000), *Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Dövlətlərinin Tarixi Müasir Türk Tarixşünaslığında*, Bakı: Çəşioğlu Nəşriyatı.

Nəşri, Mevlânâ Mehmed (927/1520), (2013), *Kitâb-ı Cihânnümâ Yani Târîh-i Evlâd-ı Oğuz Hân ve Mülûk-i Selçûkî Rûmîyye ve Selâtîn-i Âl-i Osmân*, (nşr. Necdet Öztürk), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Paydaş, Kâzım (2004), "Akkoyunlu Ahmed Bey ve O'nun Osmanlı İdari Sistemini Akkoyunlular Devletinde Uygulama Cabası", *TAD*, XXIII/36, 205-212.

_____ (2006a), "Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerin Gürcistan'a Yaptıkları Seferler", *TİD*, XXI/2, 177-196

_____ (2006b), "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyural Uygulaması", *Bilig*, 39, 195-281.

Schiltberger, Johannes (1997³), *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, (trc. Turgut Akpınar), İstanbul: İletişim Yayınları.

Sümer, Faruk (1953), "Bayındır, Peçenek ve Yüreğirler", *DTCFD*, XI/2-3-4, 317-344.

_____ (1984), *Kara Koyunlular Başlangıçtan Cihanşah'a Kadar*, I, Ankara: TTK Yayınları.

_____ (1986), "Ak Koyunlular", *TDA*, 40, 1-38.

_____ (1989), "Akkoyunlular", *DİA*, 2, 270-274.

_____ (1992), "Bayındır", *DİA*, 5, 245-246.

_____ (1997a), "Kara-Koyunlular", *İA*, VI, 292-305.

_____ (1997b), "Tuğrul-Şah (Mugiseddin Tuğrul-Şah)", *İA*, XII/II, 41-44.

_____ (1998), *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara: TTK Yayınları.

_____ (1999), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

_____ (2001), "Karakoyunlular", *DİA*, 24, 434-438.

_____ (2002), "Kitâb-1 Diyarbekriyye", *DİA*, 26, 75.

Şâmî, Nizâmüddîn (1987), *Zafernâme*, (trc. Necati Lugal), Ankara: TTK Yayınları.

Tansel, Selahattin (1999), *Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Tarkan, M. Tevfik (1973), *Orta ve Aşağı Çoruh Havzası Beşeri ve İktisadi Coğrafya Bakımından Bir Bölge Araştırması*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Taşcı, Kemal (2008), *İspir ve Çevresinin Ortaçağ Tarihi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Tekindağ, M. C. Şehabeddin (1997), "Trabzon", *İA*, XII/I, 455-477.

Tellioğlu, İbrahim (2004), *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon: Serander Yayınları.

_____ (2009), *Kommenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon: Serander Yayınları.

_____ (2015a), "Doğu Karadeniz Bölgesindeki Komnenos Hakimiyeti (1204-1461) ve Türkler", Haz. V. Usta, *Tarih Boyunca Karadeniz*, içinde (105-127), Trabzon: Serander Yayınları, 2015.

_____ (2015b), "Panaretos Kroniğinde Türkler", (Haz. V. Usta), *Tarih Boyunca Karadeniz*, içinde (129-142), Trabzon: Serander Yayınları.

_____ (2015c), "XI-XV. Yüzyıllarda Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Türkmenler", (Haz. V. Usta), *Tarih Boyunca Karadeniz*, içinde (171-201), Trabzon: Serander Yayınları.

_____ (2015d), “Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme”, (Haz. Veysel Usta), Tarih Boyunca Karadeniz, içinde (203-217), Trabzon: Serander Yayınları.

Tıraş, Mehmet (1994), *Bölgesel Coğrafya Açısından Bir Araştırma, Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Tihirânî, Ebû Bekr-i Tihirânî el-İsfahânî (1993²), *Kitâb-i Diyârbakriyya, Ak-Koyunlular Tarihi*, I-II, (nşr. Necati Lugal - Faruk Sümer, not. Faruk Sümer), Ankara: TTK Yayınları.

_____ (1999), *Kitab-ı Diyarbakriyya: Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Çağatay Dönemleri Tarihi*, (trc. Mehmet Demirdağ), İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

_____ (2001¹), *Kitab-ı Diyarbakriyye*, (trc. Mürsel Öztürk), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

_____ (1998), *Kitab-ı Diyarbeki-riyye*, (trc. Rahile Şükürova), Bakı: Azerbaycan Ruspublikası İlimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografiya İnstitutu Yayını.

Turan, Osman (2004⁷), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

_____ (1997), “Bayburt”, *İA*, II, 365-367.

Turan, Şerafettin (1967), “Fâtih Mehmet-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik”, *TAD*, III/4-5, 63-138.

Tursun Bey (1977), *Târîh-i Ebü'l-Feth*, nşr. A. Mertol Tulum, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1968), “Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed”, *Bellekten*, XXXII/126, 191-245.

_____ (1988), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: TTK Yayınları.

_____ (1998), *Osmanlı Tarihi II - İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, Ankara: TTK Yayınları.

Varlık, Mustafa Çetin (1989), "Ak Koyunlular", *DGBİT*, VIII, içinde (407-440), İstanbul: Çağ Yayınları.

_____ (1989), "Kara Koyunlular", *DGBİT*, VIII, içinde (441-428), İstanbul: Çağ Yayınları.

Vryonis, Speros (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press.

Woods, John E. (1993), *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk - İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, (trc. Sibel Özbudun, Ek Yazılar: Metim Sözen - Necdet Sakaoglu), İstanbul: Milliyet Yayınları.

_____ (1991), "Akkoyunlu Devletini Meydana Getiren Aşiretler", (trc. İlhan Erdem), *TİD*, VI, 243-265.

Yazıcı, Tahsin (1956), "Kitâb-ı Diyarbakriyye'ye Göre Akkoyunlu Hükümdarlarının Şeceresi", *Kara-Âmid*, I, 257-265.

Yezdî, Şerefüddin Ali (2013), *Emîr Timur (Zafernâme)*, (trc. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Yinanç, Mükrimin Halil (1997a), "Ak Koyunlular", *İA*, I, 251-270.

_____ (1997b), "Cihan-Şah (Muzaffereddin Cihan-Şah)", *İA*, III, 173-189.

_____ (1997c), "Cüneyd (Cüneyd b. İbrahim)", *İA*, III, 242-245.

_____ (1997d), "Diyarbakir (Diyarbakir Şehir ve Bölgesindeki Vuku'atın Tarihi)", *İA*, III, 605-626.

_____ (1997e), "Erzurum", *İA*, IV, 345-353.

Yücel, M. Yaşar (1970), *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

_____ (1971), “XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar, I. Mutahharten ve Erzincan Emirliği”, *Belleten*, XXXV/140, 665-719.

_____ (1973), “XIV-XV. Yüzyıllar Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar, II. Türkiye ve Yakın- Doğu Üzerinde 1393/94 Timur Tehlikesi”, *Belleten*, XXXVII/146, 159-190.

_____ (1976), “Timur Tarihi Hakkında Araştırmalar, I. Timur’un Türkiye ve Yakın-Doğu ile İlişkilerine Dair Gözlemler (1394-1400)”, *Belleten*, XL/158, 249-285.

_____ (1978), “Timur Tarihine Dair Araştırmalar, II. Timur’un Türkiye ve Yakın-Doğu ile İlişkilerine Dair Genel Gözlemler (1400-1402)”, *Belleten*, XLII/166, 239-399.

_____ (1980), Timur’un Dış Politikasında Türkiye ve Yakın-Doğu (1393-1402), Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

_____ (1982), *Mutahharten ve Erzincan Emîrliği*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yayınları.

_____ (1985), “Fatih’in Trabzon’u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri”, *Belleten*, XLIX/194, 287-311.

_____ (1989), *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, Ankara: TTK.

_____ (1991), *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, II - Eretna Devleti - Kadı Burhaneddin ve Devleti - Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, Ankara: TTK Yayınları.

KİTÂB-I DİYÂRBEKRİYYE'YE GÖRE ÇORUH VADİSİNDE AK-KOYUNLU HÂKİMİYETİ

Özet: Oğuzların Üçok kolunun Bayındır boyuna mensup olan Ak-Koyunlular, Moğol istilası ile beraber Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkmen boylarından biridir. Moğolların Azerbaycan, İran ve Anadolu'da kurdukları İlhanlı Devleti'nin inhitat ve inkıraz dönemlerinde Doğu Anadolu'da Kara-Koyunlular ile birlikte adları zikredilen Ak-Koyunlular, Anadolu'da ilk olarak Çoruh Vadisi'ne yerleştiler. Bu bölgede önce Trabzon Komnenos hanedanıyla daha sonra Erzurum hâkimiyeti nedeniyle Kara-Koyunlular ile rekabete giriştiler. İran, Azerbaycan ve Irak bölgelerini hâkimiyeti altına alan Timurlular'a tâbi olan Ak-Koyunlular, Kara-Koyunlular karşısında üstün bir duruma geçerek Diyar-ı Bekr bölgesine hâkim oldular. Timurluların Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'dan çekilmelerinden sonra Kara-Koyunlular'a tâbi olmak zorunda kalan Ak-Koyunlular 872/1467 yılından sonra mezkûr bölgelere hâkim oldular. Anadolu'da ilk kez yurt tuttıkları Çoruh Vadisi hâkimiyeti için Komnenoslar, Kara-Koyunlular ve Osmanlılar ile mücadele verdiler. Bu yazıda önce Timurlu, daha sonra Kara-Koyunlu son olarak da Ak-Koyunlu Devleti'ne hizmet etmiş olan münşî ve tarihçi Ebû Bekr-i Tihrânî'nin Kitâb-ı Diyârbekriyye adlı eserinde Ak-Koyunluların Çoruh Vadisi hâkimiyeti için verdikleri mücadele ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çoruh Vadisi, İspir, Trabzon, Ak-Koyunlular, Komnenos Hanedanı.

ACCORDING TO THE KİTÂB-I DİYÂRBEKRİYYE THE AQ-QOYUNLU DOMINATION IN ÇORUH VALLEY

Abstract: Aq-Qoyunlus who belong to Bayındır tribe of Üçok section, is one of the Turkoman tribes came to Middle Asia with the Mongol invasion. Aq-Qoyunlus, whose name is mentioned with Qara-Qoyunlus in eastern Anatolia, first settled to Çoruh Valley of Anatolia in the period of stagnation and fall of the Ilkhanid State established by Mongols in Azerbaijan Iran and Anatolia. First they entered into rivalry with Komnenos Dynasty then with Qara-Qoyunlus for the domination of Erzurum in this area. After becoming dependent on Timurids who took the control of Iran Azerbaijan and Iraq region, Aq-Qoyunlus became superior to Qara-Qoyunlus and dominated the Diyar-

ı Bekr region. After the retreat of Timurids from Eastern Anatolia, Azerbaijan and Iran, Aq-Qoyunlus who became dependent on Qara-Qoyunlus, dominated the mentioned regions after the year of 872/1467. They struggled with Komnenos Dynasty, Qara-Qoyunlus and Ottomans for the control of Çoruh Valley where they settled first in Anatolia. The Struggle of Aq-Qoyunlus for the domination of Çoruh Valley in "Kitab-ı Diyarbekiriyye", a book written by scribe and historian Ebû Bekr-i Tihârânî who served to Timurids then Qara-Qoyunlus and then Aq-Qoyunlus states, is discussed in this article.

Key Words: Çoruh Valley, İspir, Trabzon, Aq-Qoyunlus, Komnenos Dynasty

NİKOMEDEİA (İZMİT) SUYOLLARI

Taner AKSOY*

* Arkeolog, Kocaeli Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürü
tanaksoy@hotmail.com

Nikomedea¹ (İzmit) Asya ile Avrupa'nın birleştiği, stratejik olarak önemli bir geçiş yolu üzerinde kurulmuş bir antik yerleşimdir. Bithynia Krallarından I. Nikomedes tarafından M.Ö. 264 yılında kurulmuş ve kral kente kendi ismini vermiştir.² Bithynia Krallığının başkenti olan kent daha sonra stratejik konumu sayesinde gelişerek önemini artırmıştır. M.Ö. 74 yılında Nikomedea'nın Roma hâkimiyetine girmesi, kentin gelişiminde olumlu rol oynamış ve kent Roma İmparatorluk döneminde Roma, Antiokheia ad Orontes (Antakya) ve Alexandria (İskenderiye) kentleri ile beraber imparatorluğun en büyük kentlerinden biri ve Asya'daki yönetim merkezi haline gelmiştir.³

Nikomedea kentinin kurulduğu aynı alanda Hellenistik devirden sonra, Roma, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi yerleşimlerinin de yer alması ve kentin büyük depremlerin yaşandığı "Kuzey Anadolu Fay Hattı" üzerinde bulunması nedenleri ile kalıntılarının büyük bir kısmı günümüze ulaşamamıştır.

¹ İzmit isminin eski adının çeşitli yazılışları mevcuttur. Yayında bunların içinde en yaygın örneği olan "Nikomedeia" tercih edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ruge 1936 : 468. Kentin ismi başlangıçta "İznikmid/İznikümid" olarak adlandırılmış, daha sonra "İzmid" ve en son "İzmit" şeklini almıştır Polatel 2012: 279.

² Strabon XII. IV. II

³ Fıratlı 1971: 8

Nikomedeia (İzmit) Suyolları'na ait kalıntılar, Müze Müdürlüğü ve Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tespit ve tescil çalışmaları ile belgelenen kalıntıları kapsamaktadır.

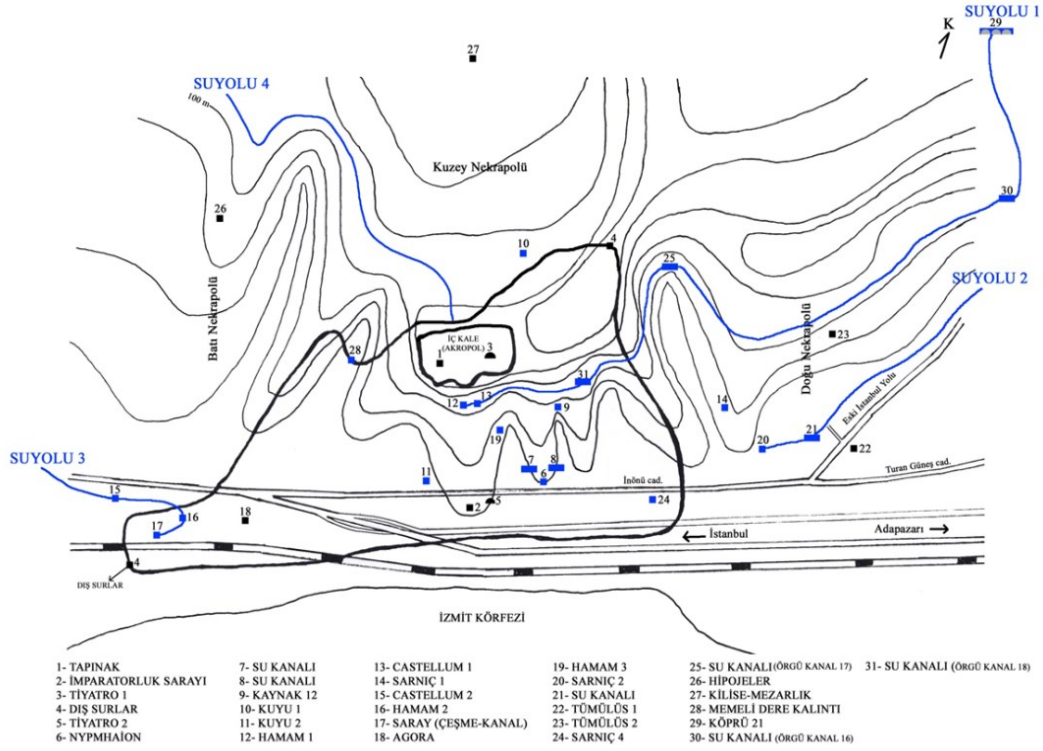
Resim 1. Kocaeli çevresi fiziki haritası

Resim 2. Kocaeli ve çevresi jeoloji haritası (Ölçek: 1:500,000)

Bir kent için suyun hayati rolü ve bu bağlamda su sistemlerinin kent dokusunu üzerinde etkisi belirleyicidir. Nikomedeia'nın antik kaynaklara göre M.S. 2. yy.da 100.000'lere ulaşan nüfusu ile su ihtiyacı Roma, Antiokheia, Alexandria gibi devrin büyük kentleri ile karşılaştırılabilir. Bu nedenle suya olan ihtiyaç benzer gelişmiş suyolu sistemlerinin Nikomedeia'da inşa edilmesine neden olmuştur.

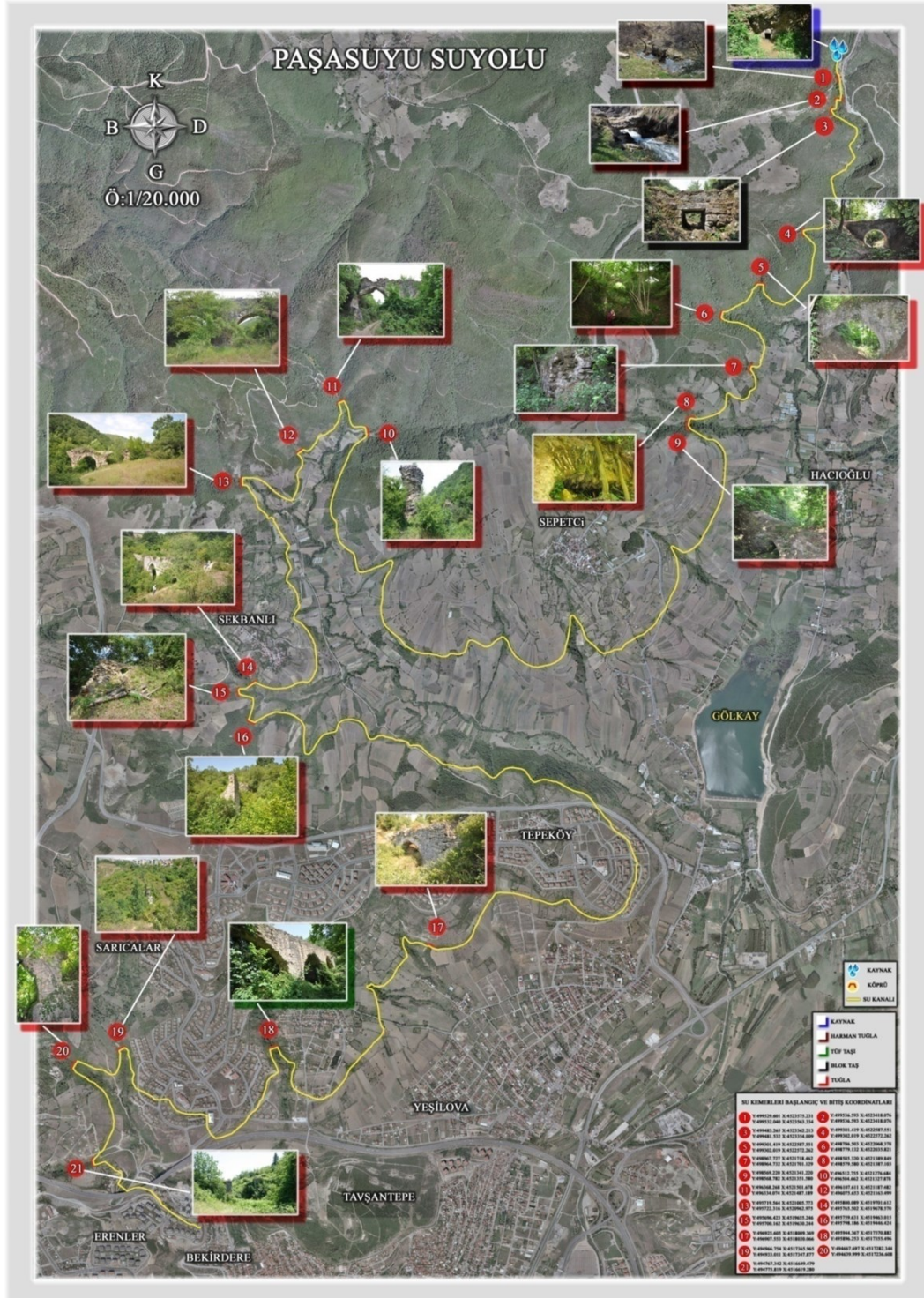
Nikomedeia'da kenti kuruluş tarihi olan M.Ö. 264 tarihinden itibaren başta kuyu ve sarnıçlar olmak üzere kent merkezinde yer alan kaynaklarından su temin edilmiştir. Bununla beraber kentte suyollarının gelişimi kentin Roma hâkimiyetine girmesi ile

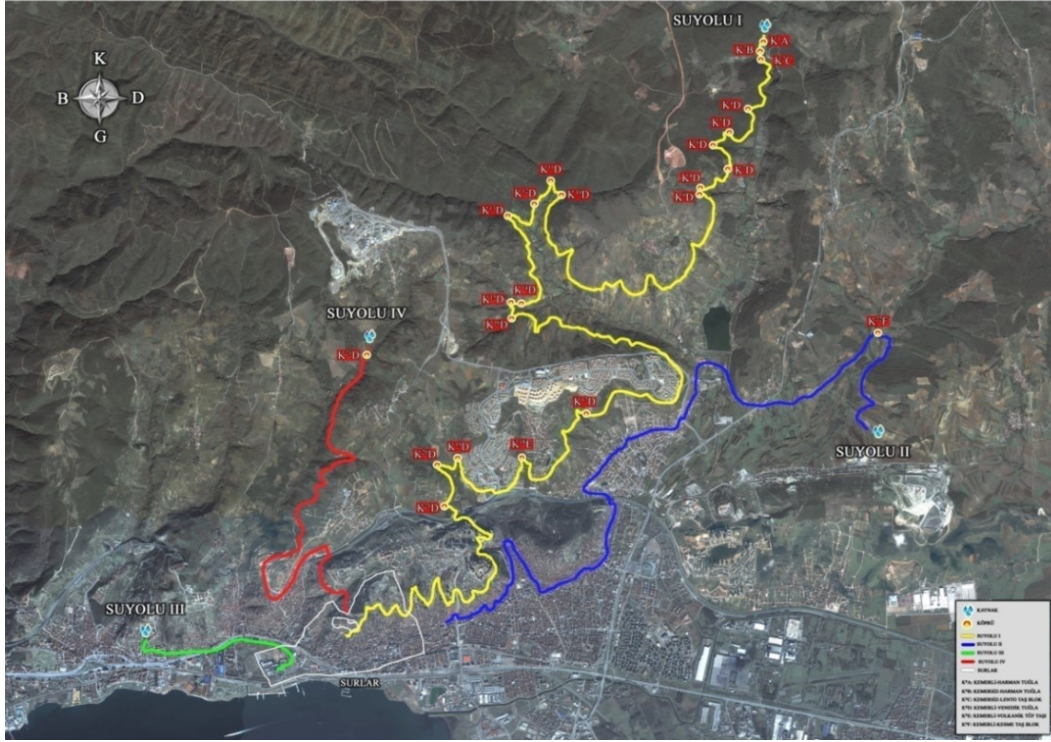
Resim 3. Nikomedea kent planı

beraber hız kazanmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda; Nikomedea'nın su ihtiyacının Paşasuyu su yolu, Topçuoğlu su yolu, Kayapınarı su yolu ve Yenimahalle su yolundan oluşan 4 su yolu ile karşılandığı tespit edilmiştir. Örgü kanallar, kayaç-örgü kanallar, kontrol-havalandırma bacaları, su köprüleri ve pişmiş toprak borular gibi çeşitli sistem türlerinden oluşan su yolları özellikle M.S. 2. yy.da büyük gelişim göstermiş ve çok uzun bir dönem boyunca aktif olarak kullanılmışlardır.

Su Köprüleri (Lat. arcuatio) bir vadinin bir uçtan diğerine aşılması gerektiğinde kullanılmıştır. Nikomedea Suyolları içerisinde yer alan su köprülerinin tamamı Heraion-Teikhos (Tekirdağ), Antiokheia ad Orantes (Antakya), Sinope (Sinop), Samosate (Adıyaman-Samsat), Prusias ad Hypium (Düzce-Konuralp) su yollarında olduğu gibi dere yataklarının oluşturduğu derin vadileri aşmak için inşa edilmiş kemerli köprüler şeklindedir. Bu tip yapılar hem su

Resim 4. Nikomedea Suyolu 1 haritası

Resim 5. Nikomedeia suyolları morfolojik haritası

Resim 6. Nikomedeia suyolları su köprüleri

kemerli hem de su köprüsü olarak adlandırılabilir. ⁴ Nikomedeia suyolları içerisindeki bu tip yapılar Patara, Aspendos gibi farklı antik kentlerde görülen ve suyunun eğimini korumak için geniş ve sığ vadi yataklarında ya da düzlük alanlarda yapılan kemerli yüksek duvarlardan oluşan su kemerlerinden farklılıklar içermektedir. Bu çalışma içerisinde su köprüsü olarak tanımlanması tercih edilmiştir. ⁵ Aqueduct kelimesi ise Türkçe'de yanlış olarak kemerli su köprüsü anlamında kullanılmakta olup, gerçekte ise kemerli su köprülerinden oluşan su yolu demektir. Bu nedenle bu çalışmada aqueduct terimi yerine su yolu, arcuatio terimi yerine su köprüsü terimleri kullanılmıştır.

Hidrojeolojik Yapı

Libanius, Nikomedeia'nın her yerinde su olduğunu söyler, aynı zamanda bu suların temizliği, saflığını da över. ⁶ Genç Plinius'un Bithynia Valiliği sırasında Traianus'a yazdığı 37. mektuptan kente getirilmek istenen su kaynağına bizzat gittiği, suyun berrak ve duru olduğundan hayranlık ve övgüyle bahsettiği bilinmektedir. ⁷ Antik kaynaklarda, seyahatnamelerde övgü ve hayranlık dolu sözlerle anlatılan Nikomedeia su kaynaklarının zenginliğini bulunduğu coğrafyanın hidrojeolojik yapısına borçludur. Nikomedeia'nın üzerinde yer aldığı çevrenin kuzeyinde Kocaeli Yarımadası; güneyinde Armutlu Yarımadası yer alır. Jeolojik olarak bu iki yarımada farklı kayaç topluluklarından oluşmuştur. Astakenos (İzmit) Körfezi bu iki kayaç topluluğunun arasında sınır oluşturur. Astakenos (İzmit) Körfezi kuzeyinde kalan kaya topluluğuna İstanbul-Zonguldak Zonu, güneydeki topluluğa ise Sakarya Kitası adları verilmiştir. ⁸ Kuzey zonda Ordovisiyen'den Kuvaterner'e kadar uzanan değişik yaşlarda kayaç toplulukları yer almaktadır. ⁹

⁴ Yamaç 2010: 57, Hodge: 2008: 129.

⁵ Hodge (2008: 129) de bu yapıları köprü olarak adlandırmıştır.

⁶ Liban. 61. 7-10.

⁷ Plin. *Epst.* 10: 37.

⁸ Yılmaz 2009: 239

⁹ Nikomedeia'nın Jeolojik yapısı için bkz. Meriç 1995: 1-20, Yılmaz 2009: 2-52

Jeolojik tabakaların oluşturduğu yeraltı suyu potansiyeli üzerinde bölgenin morfo-tektonik özellikleri de etkili olmaktadır. Nikomedeia ve yakın çevresi dünyanın en önemli tektonik fay hatlarından biri üzerindedir. Antik kent bölgenin genel jeolojisi içinde birbirinin doğal uzantısı olan İstanbul Yarımadası ve Kocaeli Yarımadası ile birlikte “İstanbul Zonu” olarak adlandırılan tektonik birlik üzerinde yer almaktadır. İzmit Körfezi de Kuzey Anadolu Fay Hattı (KAF) ve Marmara Grabeni sistemlerinin birlikte etkileşimde bulunduğu doğu-batı gidişli aktif graben içinde görülmektedir. Grabenleri çevreleyen horstların yükselti ve eğim değerlerinin fazla olması, yüzeysel suların kolayca akışa geçmesine neden olmaktadır. Bunun sonucunda ise horstların grabene bakan yamaçlarında birçok küçük akarsular ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda graben alanlarına doğru eğimli olan geçirimsiz tabakaların faylarla kesilmesi, birçok “fay” kaynağının oluşumunu sağlamıştır. Bilhassa kalkerlerin faylar tarafından kesildiği alanlardaki “fay-karstik” kaynaklar, yöredeki en önemli su kaynaklarını oluşturmaktadır.

Depremlerle oluşan doğal “fay-karstik” kaynaklarla beraber kuşkusuz kentin su temininde önemli rol oynayan bir diğer faktör ise yağış iklimidir. Bölge içinde bulunduğu ılıman Akdeniz ikliminde yıllık ortalama 823,3 mm. yağış miktarına sahiptir ve bölgede maksimum yağış kış mevsiminde, minimum yağış ise yaz mevsiminde gerçekleşir (Tablo 1). Bu yağış ikliminin beslediği yer altı sularını kullanan kuyular ve yağmur sularını biriktiren sarnıçlar da suyolları ile beraber kentin su temininde etkin olarak kullanılmıştır.

Su Kaynakları

İzmit Körfezi çevresi genel olarak yeraltı suyu açısından zengindir. Yeraltı suyu potansiyeli (toplam emniyetli yer altı suyu rezervi) 48.1 hm³/yıl’dır. İzmit ovası yer altı suyu rezervi 37*10⁶ m³/yıl, Gölcük ovası yer altı suyu rezervi 6,5*10⁶ m³/yıldır. Körfe-

zin bitiminden başlayıp Yuvacık, Doğantepe, Sua-diye, Havaalanı, Uzunçiftlik, Alikahya, Tavşantepe ve şehir merkezi, santral, çocuk parkı ve tren istasyonu arasında kalan, kısacası kentin doğusundaki Sapanca Gölüne uzanan İzmit ovasının tamamında açılan sondaj kuyularında 1-30 lt/sn debili su alınmaktadır. Yukarıda belirtilen bölgelerde 2 ile 5 m derinlikte açılan kuyularda suya ulaşılmıştır.¹⁰

Nikomedea ve çevresinde yapılan araştırmalarda onlarca su kaynağı tespit edilmiştir. Bunların çoğunluğu bu gün dahi kullanılmaktadır. Bazıları suyollarının ana kaynakları olmakla beraber bazılarının ise hat boyunca suyolundaki kayıplara karşın suyolu hattına destek için kullanıldığı düşünülebilir. Suyollarının harap olduğu ve kullanılmadığı geç dönemde bu kaynakların, lahit teknesi ve kapakları kullanılarak köy-kır eşmeleri olarak kullanılmaya devam edildikleri anlaşılmıştır. Nikomedea ve çevresinde 4 suyoluna ait toplam 14 su kaynağı tespit edilmiştir. Bunların içinde debisi en güçlü olan Suyolu 1'in (Paşasuyu) ana kaynağı olan Kaynak 1'dir (Resim 1).

Su Kanalları

Vitruvius su iletim hatlarında üç tür su taşıma yöntemi olduğunu belirtir.¹¹ Vitruvius'a göre suyun taşınması için kesme taş örgü su kanalları, kurşun borular ve toprak borular kullanılmalı, su kanalları kesme taşlar ile mümkün olduğunca sağlam inşa edilmeli, kanal yatağının eğiminin de her yüz ayakta bir in'in dörtte birinden az olmamalı, kesme taşlardan örölü kanaldaki kaynak suyunun güneşin etkisinden korumak için kemerle üstü örtülmeli ve su kanalının kente ulaştığı yerde de su deposu olmalıdır.¹² Aslında su iletim hatları bundan çok daha fazla örnek ve çeşitlilik gösterir. Landels suyun yer çekimi yardımı ile taşınacağı iki suyolu çeşidi olduğunu bildirir.¹³ Romalıların daha çok tercih ettiği genellikle

¹⁰ Gülgeç 1970: 34.

¹¹ Vitruvius VIII. 6. 1.

¹² Vitruvius, 6.1.

¹³ Landels 1998: 35.

taştan bir yapı içine inşa edilmiş ve sıva ya da çimento ile sızdırmazlığı sağlanan bir kanaldan oluşan açık suyoludur.¹⁴ Bu sisteme göre akan suyun kente doğru çok az bir eğimle inşa edilmesi gerekir.

Vitruvius'un su kanallarının 200 metrede 1 metreden az olmayacak biçimde eğimle alçalması önerisine karşın su kanalları genellikle 150 metrede 1 ile 500 metrede 1 metre arasında değişen bir eğimle alçalmaktadır.¹⁵ Landels açık suyolu kanal sisteminde kaynak ile castellum arasında arazinin yükselmesi ve alçalması durumlarında bunun önemli bir sorun teşkil ettiğini, bunu aşmak için kanalın eğiminin bu duruma uydurulmasının çok önemli olduğunu bildirir.¹⁶ Sonuçta bir tepenin aşılması gerektiğinde, yeterli taş işçisi ve yakın çevrede yeterli taş malzeme var ise, akış için gerekli hafif eğim sağlanarak, eş yükselti eğrisi takip edilerek yamaç çevresine kanal inşa edilmiştir. Landels'e göre *"kanal dış yüzeyi taştan, içi moloz ile doldurulmuş, kanal yatağını ve kenarını ouşturan ince taş parçaları ve su geçirmezliği sağlayan çimentodan kaplaması ile alçak duvardan başka bir şey değildir"*.¹⁷ Romalılar su kanallarına substructio (alt yapı) adını veriyorlardı. Hodge su kanallarını arazi yüzeyini yakinen takip eden, kanalı korumak için 0.50 m veya 1 m derinlikte yer alan yüzey kanalı olarak tanımlar.¹⁸ Zemine bağlı olarak; kanal açma ve üzerini bir tonozla örtme şeklinde bir inşaa aşaması takip edilir. Su kanalı inşasında, beton, kaba taş örgü ve tuğla örgü kullanılmış örnekler mevcuttur.¹⁹ Pont du Gard veya Aqua Marcia su kemerlerinde rastlanılan düzgün kesme taş işçilikli su kanalı, toprak altında inşa edilmiş su kanalında nadirdir.²⁰ Su kanallarında tavan genelde bir tonoz ile tamamlanmıştır. Bazı örneklerde su kanalı tavanı levha şeklinde düz bir taş ile örtülür. Sivri bir

¹⁴ Landel, 1998: 35.

¹⁵ Vitruvius VIII. 6. 1, Landel 1998: 35.

¹⁶ Landel, 1998: 35.

¹⁷ Landel, 1998: 35.

¹⁸ Hodge, 2008: 93.

¹⁹ Hodge, 2008: 94.

²⁰ Hodge, 2008: 94.

tavan yapmak için iki düz levha eğimle yerleştirilir. Kent içlerinde ağırlıklı olmak üzere başka su kanallarında ise tavan geniş tuğla ile kaplanarak tonoz oluşturulur. Tuğla kaplı kanallar taş örgü kanallara göre sızdırmazlığı daha fazla olduğundan, kanal içini temiz tutar. Bu nedenle tuğla kaplı kanallar daha az su sızdıran ve daha az su kaybına yol açan daha sağlıklı kanallardır. Su kanalı hattı kontrol-havalandırma bacaları ile takip edilebilir. Vitruvius her ikiyüz kırk ayak arasında bir kontrol bacaları inşa edilerek suyun kanallar yardımı ile taşınmasını önerir.²¹ Su kanalı hattı üzerinde, su kanalından 110 cm, bazen çok daha fazla yüksek olabilen, yukarıya çıkan dikdörtgen şekilde inşa edilmiş ve üzeri düzgün yassı bir taş ile kaplı kontrol-havalandırma bacaları (menholler) bulunur. Su kanalı ölçüsü kanal bakım ve temizliği için bir insanın girebileceği ölçülere yakın inşa edilmiştir.²² Bu ölçüler kanalın suyu taşıma kapasitesini bu nedenle göstermez, çünkü kanal içinde su ancak üçte ikisine kadar olan bir bölüm kadar dolu idi ve kanalın taban ve sadece yan duvarları suyun sızdırmazlığına karşın ayrı bir sıva ile kaplı yapılmıştır.²³ Landels su kanallarının 2 metreden daha fazla yüksek olması gerektiğinde kemerli köprüler inşa edilmesinin zorunlu olduğunu belirtir.²⁴

Nikomedeia'da yer alan dört suyolundan Suyolu 1 (Paşasuyu), Suyolu 2 (Topçuoğlu) ve Suyolu 2 (Yeni-mahalle) kanallar yardımı ile suyu taşıyan açık-basınçsız suyoludur. Suyolu 4 (Kayapınarı) ise kapalı-basınçlı suyolu olup, pişmiş toprak su boruları-künkleri yardımı ile kaynak suyunu Nikomedeia'ya taşınmaktadır.

²¹ Vitruvius VIII. 6. 1

²² Hodge, 2008: 94, 95

²³ Hodge, 2008: 95.

²⁴ Landels, 1998: 38.

Resim 7. Nikomedeia Suyolu 1,
Kaynak 1

Resim 8. Nikomedeia Suyolu 1,
Köprü 3

Su kanalları yapım teknikleri incelendiğinde; tamamı örgü su kanalları ve tamamı oyu su kanalları, bir de oyu (kayaç) ve örgünün birlikte kullanıldığı su kanalları türlerine sahip olduğu anlaşılmıştır. Nikomedeia su kanallarından incelenebilenlerinin tamamına yakını örgü su kanallarıdır. İkinci bir tip olarak kayaç ve örgünün birlikte kullanıldığı su kanalları örneği tespit edilmiştir. Genellikle harçla birleştirilmiş gayrimuntazam kaba taşlardan örülme suretiyle inşa edilmiş ve iç duvarları sıva ile kaplanmış olan örgü kanallar Nikomedeia suyollarında sıklıkla kullanılmış olan bir yapı tipidir. Tavanları beşiktonoz ile örülmüş, içten eğimli tuğla plakalar ile kaplanmıştır. Suyolları tespit çalışmalarında 30'a yakın noktada örgü kanallara ait kalıntılarla karşılaşılmıştır. Bu tip kanallar özellikle yamaçlar ve teraslarda yükselti eğrilerini takip ederek inşa edil-

mişlerdir. Örgü duvarların iç kısmında yer alan kanalların genişlikleri 0,40 m ile 0,70 m arasında değişirken, yükseklikleri ise 0.80 m ile 1,10 m arasındadır. Örgü duvar kanalların dış çeperlerini oluşturan dolgu kalınlıklarında ise belli bir standart yoktur ve tamamen kanalın yapıldığı alandaki topoğrafik koşullara göre kanalın sağlamlığı gözetilerek yapıldıkları görülür.

Kanalın yapıldığı alanda toprak kayması riski veya su aşındırması risklerinin mevcut olduğu durumunda kanal duvarı daha kalın olarak inşa edilmiştir. Örgü kanalların üst bölümü beşik tonoz şeklinde birbiri üstüne bindirilmiş taşlardan ya da yatay yerleştirilmiş blok taşlarla kapatılmıştır. Yatay taşlar ile örtülmüş örneklerin geç dönem onarımları olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca tahrip olmasına karşın, köprü üstlerinde kanalların yatay taşlar ile kaplandığı söylenebilir. Su kanallarında genel olarak ilk inşa sırasında yaygın uygulama kanalın beşik tonozla örtülmesi şeklindedir.

Kontrol ve Havalandırma Bacaları

Açık suyollarına ait su kanallarının kontrol edilmesi, bakımı, temizliği ve suyun havalandırılması için inşa edilmiş dairesel veya dikdörtgen formdaki bacalardır. Vitruvius her iki yüz kırkayak arasında bir kontrol bacaları inşa edilerek suyun kanallar yardımı ile taşınmasını önerir.²⁵ Su kanalı hattı üzerinde, su kanalından 1.10 m-2.60 m arasında yükseklikte bazen çok daha fazla derin olabilen, yukarıya çıkan dikdörtgen şekilde inşa edilmiş, ağız kısımları kare veya dikdörtgen şeklinde ve üzeri düzgün yassı bir taş ile kapalı kontrol-havalandırma bacaları (menholler) bulunur.²⁶ Bu nedenle su kanalı kontrol bacaları yardımı ile kanal bakım ve temizliği için bir insanın girebileceği ölçülere yakın inşa edilmiştir.²⁷ Kare veya dikdörtgen planlı kontrol bacalarının yan

²⁵ Vitruvius, VIII, VI,1; Landels, 1998,36, Hodge, 2008: 102.

²⁶ Hodge 2008: 94, 96,127.

²⁷ Hodge, 2008: 95.

duvarları dikdörtgen gayri muntazam yerel taşların kireç harç kullanılarak örülmesi ile inşa edilmiştir.

Resim 9. Nikomedeia Suyolu 1, Köprü 4

Resim 10. Nikomedeia Suyolu 1, Köprü 5

Nikomedeia kontrol-havalandırma baca örnekleri Suyolu 1 hattı üzerinde tespit edilmiştir. Bu kontrol-havalandırma bacaları su kanalından 0.70-1.20 m yükselen ölçüler arasındadır. Su kanalı üzerinden yukarıya doğru çıkma yapan dikdörtgen şekilde, ağız kısmı kare planlı inşa edilmiş ve üzeri düzgün yassı bir taş ile kaplı kontrol bacaları (menholler) bulunur. Tek farklı kontrol-havalandırma bacası örneği Suyolu 2'ye ait Erenler mahallesindeki su kanalında görülmüştür. Ancak bu örneğin toprak altında kalması nedeni ile detaylı incelenmesi yapılamadığından geç dönem onarım mı yoksa orijinal kapak mı olduğu kesin değildir. Suyolu 1'de görülen kontrol-havalandırma bacalarının kare şeklinde olması nedeni ile kapaklarının da kare veya dikdörtgen şeklinde, yassı bir taştan oluştuğu düşünülmüştür.

Kontrol-havalandırma bacalarına en iyi bilinen örnek; Almanya'da, Köln kentindeki Eifel suyoluna ait örnektir.²⁸ Nikomedeia suyolları içerisinde Suyolu 1'e ait su kanallarında 7 adet kontrol- havalandırma bacası (menhol) tespit edilmiştir. Özellikle suyolu hattının orijinaline yakın bir şekilde koruna geldiği Köprü 4 ile Köprü 7 arasındaki su kanalları üzerinde yer almaktadırlar. Nikomedeia suyolarının uzun yıllardır terk edilmeleri sonucu tahrip oldukları, kontrol-havalandırma bacalarının aşırı yıprandıkları tespit edilmiştir. Bu nedenle içlerin sıvalı olup olmadıkları, ne tür sıva ile kaplandıkları tespit edilememiştir.

Suyolları

Hellenistik ve Roma dönemlerinden itibaren büyüyen, gelişen ve kalabalıklaşan kentlerin su temininde sarnıç ve kuyuların yetersiz kalmasıyla beraber, doğal kaynaklardan kentlere su taşıyacak suyolları yapılmaya başlanmıştır. Roma dönemi hızlı bir gelişim gösteren Nikomedeia, bu dönemde gelişmiş bir suyolları ağına sahiptir. Kentin çevresindeki kaynaklardan beslenen suyolları incelendiğinde farklı doğrultulardan kente ulaşan dört ana suyolları hattı görülür. Su kaynaklarına halihazırda yerli halk tarafından verilen isimleri ile adlandırılan ve tanımlanan bu ana suyolları hatları, Suyolu 1,2,3,4 olarak adlandırılacak olan Paşasuyu, Topçuoğlu, Yenimahalle ve Kayapınarı suyoludur.

Nikomedeia (İzmit) Suyolları; kente su taşıyan ve kalıntıları tespit edilebilmiş dört adet suyolundan oluşmaktadır. Bunlardan birincisi; en uzun mesafeden su kanalları ve su köprüleri ile açık su sistemi (basıncsız) ile su taşıyan ve üzerinde en çok sayıda (21 adet) su köprüsü yer alan Suyolu 1'dir (Paşasuyu). İkincisi; Suyolu 1 gibi açık suyolu (basıncsız) olup suyun kanallar ile taşındığı ve suyolu hattı üzerinde bir adet su köprüsü bulunan Suyolu 2'dir (Topçuoğlu). Üçüncüsü; yine açık bir suyolu olduğunu düşündüğümüz Suyolu 3'dür (Yenimahalle). Suyolu

²⁸ Hodge, 2008: 95.

3'e ait bu gün kaynak ve su iletim sistemine ait materyaller (su borusu veya kanal kalıntıları) tespit edilememiştir. Ancak 1939 yılında İzmit Seka alanında yapılmakta olan kâğıt fabrikası hafriyatında ortaya çıkan hamam, çeşme ve su kanalı kalıntılarını inceleyen ve belgeleyen Karl Dörner'in yayın ve belgelerinden açık (basıncsız) suyolu olduğu düşünülmektedir.²⁹ Yenimahalle Suyoluna ait su köprüsü bilinmemektedir. Dördüncüsü ise; kapalı bir suyolu olan ve suyun pt borular ile taşındığı suyolu hattı olan ve üzerinde 1 adet (anıtsal ölçülerde) su köprüsü yer alan Suyolu 4'dür.

Resim 11. Nikomedeia Suyolu 1, Köprü 6

Resim 12. Nikomedeia Suyolu 1, Köprü 9

Suyolu 1

Paşasuyu Suyolu olarak adlandırılmaktadır (Resim 4). Nikomedeia kentinin kuzeydoğusunda yer alan

²⁹ Dörner. 1939: 158-164, Abb. 30, 32, 33.

kaynak-kaynaklardan kentin yüksek kesimlerine toplam 21 su köprüsü ve açık (basınçsız) su kanalları vasıtası ve yer çekimi yardımı ile su taşımak için, kentin dış surlarına kadar yaklaşık 28 km uzunluğunda inşa edilmiş suyoludur. İzmit merkeze bağlı Topallar köyü sınırlarında çıktığı noktadan güneye, Nikomedeia'ya yerçekimi yardımı ile taşınan Kaynak 1 (Paşasuyu) derin ve uzun dere yataklarına rastlandığında ve 2 metreden daha yüksek bir alt yapıya (kanal) ihtiyaç duyulduğunda su köprüsü inşa ederek suyolunun eğimini korunmuştur.³⁰ Böylece çok miktarda su kentin en yüksek noktasına taşınmıştır. Kaynağın deniz seviyesinden yüksekliği 148 metredir. Dış surlara en yakın tespit edilebilen su kanallarında 24.km de rakım 103 metreye düşmektedir. 24. km'de rakım 45 metre düşmekte bu da ortalama 500 metrede 1 metre eğim olduğunu ortaya koymaktadır. Bu eğim topoğrafyaya göre artarak ya da azalarak değişiklik göstermektedir. Suyolunun kent içinde son ulaştığı nokta kesin olarak belirlenememiştir. Bununla birlikte muhtemelen iç kalede yer alan ve ilk evresi Roma dönemine dek geriye giden, Erken Osmanlı Döneminde yeniden inşa edilen (Süleyman) Paşa Hamamı'na kadar su taşıdığı düşünülmektedir.³¹ Suyolunun Paşa Hamamına kadar olan mesafesi hesap edildiğinde 30 km uzunluğa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Suyolunun deniz seviyesinden yüksekliği 88 metre olan ve Roma döneminde aynı alanda anıtsal bir hamamın bulunduğu günümüzde Paşa Hamamı'nda sonlandığı anlaşılmaktadır.

Suyolu 1 Nikomedeia kentinin yukarı mahallelere su temini için diğer suyollarına nazaran daha uzun mesafeden su taşımıştır. Nikomedeia yakın çevresinde bu yüksek kotta, debisi bu denli güçlü, berrak başka su kaynağı bulunmamaktadır. Suyolu 1 (Paşasuyu) Roma döneminde Nikomedeia kentinin ana su kay-

³⁰ Vitruvius bu eğimin 200 metrede, 1 metreden az olmamasını öğütlüyor. bkz Vitruvius VIII. 6. 1

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde, 1523 yılın ait bir belgede, Paşa hamamı köhne (eski) hamam olarak anılmaktadır (BOA. MAD. No:22, s.201). Belge A. Nezh Galitekin'den alınmıştır.

nağıdır. Suyolu 1'in 30 km mesafede 60 metre alçalması, son vardığı noktaya kadar suyun her 500 metrede 1 metre eğimle taşındığını göstermektedir. Suyolu 1 hattı boyunca su yolundaki kanallarının inşası ve bakımları için kullanılmak üzere, su kanallarına paralel servis yolu yer aldığı görülmüştür.³² Bu servis yolu, Suyolu 1 terkedildikten sonra önceleri köylüler ve çobanlar tarafından son olarak tracking yapan ziyaretçiler tarafından kullanılmaya devam edilmektedir. Suyolu 1'in (Paşasuyu) Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde aralıksız olarak Nikomedeia'ya su temin ettiği, yazılı kaynaklarda yer alan belge ve bilgilerden anlaşılmaktadır.³³

Su Köprüleri

Su Köprüleri (Latince arcuatio) su yolunun bir vadinin bir uçtan diğerine aşılması gerektiğinde kullanılmıştır (Resim 6, Tablo 5). Köprüler su yolu hattının (su kanallarının) suyu yer çekimi yardımı ile taşımak için yol boyunca eş yükselti eğrilerini takip etmesi, kuru veya akan diğer dere yatakları nedenleri ile mümkün olmadığı noktalarda inşa edilmiştir.

İlk kemerli yapı M.Ö. 1800 yılında Babil'de bir köprüde uygulanmıştır ve köprü uzunluğu 180 metredir.³⁴ M.Ö. 810 yılında Urartu Kralı Menua zamanında Van'da inşa edilen Şamran Su Kanalı'nda yer alan su köprüsü ile doğal dere aşılmış, M.Ö. 704-681 arasında hüküm süren Asur Kralı Sennacherip Ninova kentinde kemerli su köprüsü inşa ettirmiştir.³⁵ M.Ö. 312'de Roma kentinde "Aqua Appia" su yolunda kemerli su köprüsü inşa edilmiştir.³⁶ M.S. 14'de Anadolu'da ilk olarak; Efes'te "Sextilio Polio" kemerli su köprüsünün yapımı gerçekleştirilmiştir.³⁷

³² Servis yolları hakkında bkz. Hodge. 2008: 104

³³ Ünal. 2001: 21-25, Galitekin. 2006:69-97, Çelebi 2011: 80.

³⁴ Bildirici. 2009: 70.

³⁵ Öziş, 1994: 27.

³⁶ Yamaç, 2010: 2.

³⁷ Öziş, 1994: 56.

Resim 13. Nikomedeia Suyolu 1, Köprü11

Resim 14. Nikomedeia Suyolu 1, Köprü 12

Roma devrinde su köprüleri bir nehir yatağını geçmek zorunda kaldığında; nehrin yatak kısmına denk gelen köprü ayaklarının önüne akış kuvvetini kırmak için suyun aktığı yönde, kama şeklinde çıkıntılı su kesicileri inşa ediliyordu.³⁸ Su kanallarının su köprüsü üzerindeki bölümleri genellikle benzer malzemelerden yapılmaktaydı. Su köprüleri inşa etmek aynı zamanda suyolunun güzergâhını kısaltmaktadır. Su köprüleri bu nedenlerle genelde tepelik kırsal arazilerin dere yataklarında ulaşılması ve görünmesi pek mümkün olmayan noktalarda yer alırlar. Uzun ve düz bir araziye aşarak kente yaklaşırken uzun duvar ve kemerler sıralarından oluşan kemerli yapılar bunlardan farklıdır. M.Ö. 1. yy sonuna dek erken su köprüleri genel olarak kesme taşlardan inşa edilmiştir. M.Ö. 1. yy sonuna doğru “opus cae-

³⁸ Landels, 1998: 39.

menticium” duvar örgüsü kesme blok taşların yanında kullanılmaya başlamıştır.³⁹ Bu uygulamanın sonucu olarak su köprüleri mevcut olan malzemelere bağlı olarak inşa edilmiştir. Bu nedenle birçok erken su köprüsünde, köprü inşa sahası yakınında yer alan taş ocaklarına ait malzemeler kullanılmıştır.⁴⁰

Resim 15. Nikomedeia Suyolu 1, Köprü 13

Resim 16. Nikomedeia Suyolu 1, Köprü 14

Su köprüsünün tasarımını bulunduğu arazi topografyası belirlemiştir. Nikomedeia suyolları içerisinde yer alan su köprülerinin tamamı Heraion-Teikhos (Tekirdağ), Antiokheia ad Orantes (Antakya), Sinope (Sinop), Samosate (Adıyaman-Samsat), Prusias ad Hypium (Düzce-Konuralp) suyollarında olduğu gibi dere yataklarının oluşturduğu derin vadileri aşmak için inşa edilmiş kemerli köprüler şeklindedir. Suyun taşınacağı mesafenin uzaklığına

³⁹ Hodge, 2008: 130.

⁴⁰ Hodge, 2008: 129.

bağlı olarak suyolu hattı uzadıkça ve aşılacak vadi sayısı arttıkça kemerli su köprü sayısı da artmıştır.

Resim 17. Nikomedeia Suyolu 1, Köprü 17

Resim 18. Nikomedeia Suyolu 1, Köprü 18

Nikomedeia ve yakın çevresinde yapılan çalışmalarda Suyolu 1 (Paşasuyu) hattında toplam 21 adet su köprüsü tespit edilmiştir (Resim 6). Bu suyolunda 3 adet su köprüsünün daha olduğu ancak yakın zamanda tahrip oldukları öğrenilmiştir. Birincisi; Tepeköy, Tahtalı kemeri olarak adlandırılan köprüdür. Suyolu 1 hattı üzerinde ve aynı kottadır. Tepeköy ve Sekbanlı köyleri arasında, Sekbanlı'dan Tepeköy'e giden şose yolun sağında (kuzeyinde), köy meydanına 550 metre mesafededir. Köprü hemen güneyinden geçen yol çalışmaları nedeni ile tahrip olmuştur. Yolun ve diğer inşaat atıklarının da köprüünün bulunduğu vadiye dökülmesi, köprüünün bulunduğu dere

yatağının ot ve bitki ile kaplı olması nedeniyle bu kalıntının algılanması güçleşmektedir.⁴¹ İkinci yok olan köprü ise Kınalı-Sakarya otoyolu inşası nedeni ile viyadük altında kalan köprüdür. İzmit ilçesi, Orhan mahallesi sınırlarında, İzmit kent konut evleri kuzeyinde yer aldığı tahmin edilmektedir.⁴² Üçüncü köprünün ise Köprü 19'un kuzeyinde yer aldığı belirtilmektedir.⁴³ Bu köprünün Suyolu 1'in ilk inşa evresinde yapıldığı ancak kullanılmadan yarım bırakılarak terk edilen köprülerden olduğu düşünülmektedir. Köprü herhangi bir mimari kalıntı izi kalmadığından incelenip değerlendirilememiştir. Nikomedeia suyollarında tespit edilen köprüler vadi yatakları üzerindeki tek kemerli yapılar olabildikleri gibi çok kemerli ya da çok (iki) katlı örnekler de görülmektedir.

Analizler

Antik Kaynaklarda Nikomedeia Su Köprüleri

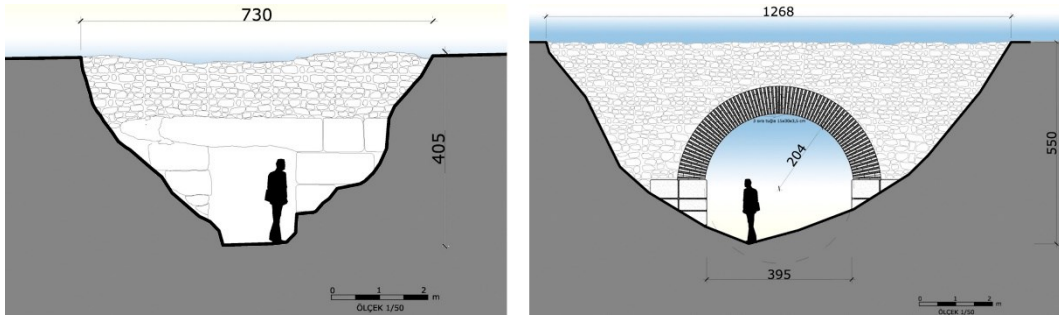
Plinius'un mektuplarından öğrendiğimiz kadarıyla Plinius M.S. 111'de Nikomedeia'ya geldiğinde, antik kentte bir suyunun varlığından söz edebilmek mümkün olmakla birlikte suyunun aktif olup olmadığı konusunda kesin bilgi bulunmamaktadır. Plinius'un mektuplarının bize aktardığına göre Plinius öncesinde Nikomedeia'da iki su yolu inşası başlanılmış, su köprülerinin bazıları da inşa edilmiştir.⁴⁴ Mektuplardan Plinius'un suyun kaynağına gittiği, incelemeler yaptığı sonuçta kaynaktaki suyu oldukça duru ve berrak bulduğu anlaşılmaktadır. Bu anlatımlardan anlaşıldığı üzere eski suyollarına ait bazı su köprüleri tamamlanmış bazıları ise tamamlanmamıştır. Söz konusu su köprüleri tuğla örgülü olmayıp, kesme blok taşlardan inşa edilmişlerdi. Mektup 37'de Plinius, yeniden inşa edilecek köprü-

⁴¹ Ünal, 2001: 58.

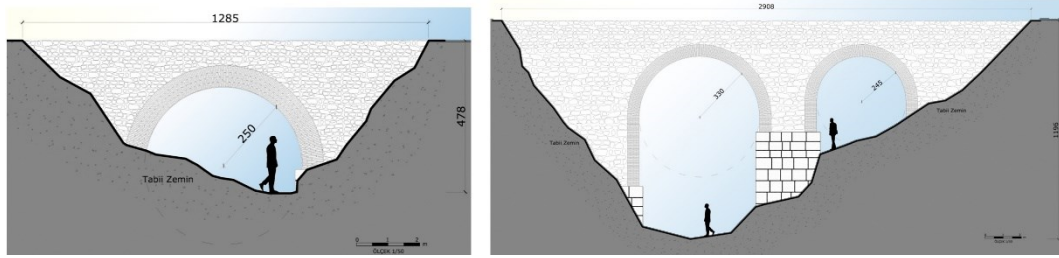
⁴² Ünal, 2001: 68.

⁴³ Aksoy, 2000: 8.

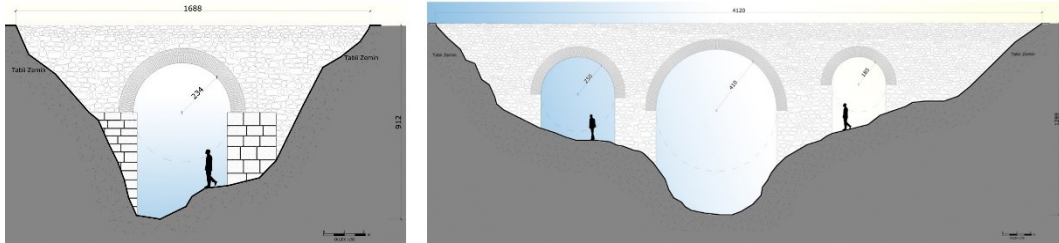
⁴⁴ Plin. *Epist.* : 37.

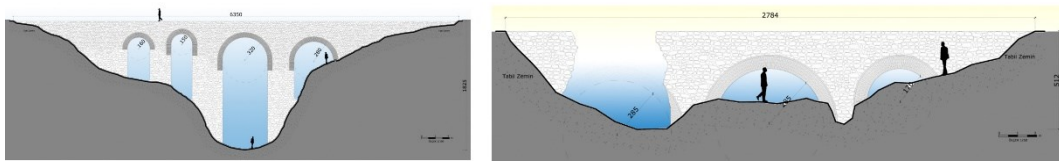
Resim 19 ve 20. Nikomedeia Suyolu 1 Köprü 3 ve Köprü 4

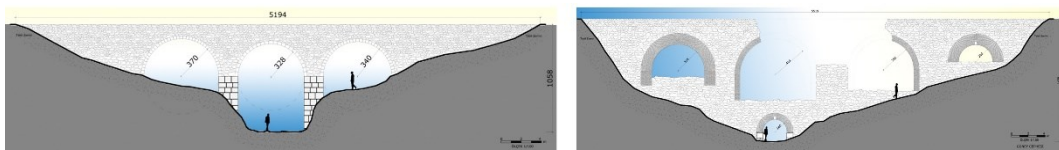
Resim 21 ve 22. Nikomedeia Suyolu 1 Köprü 5 ve Köprü 6

Resim 23 ve 24. Nikomedeia Suyolu 1 Köprü 9 ve Köprü 11

Resim 25 ve 26. Nikomedeia Suyolu 1 Köprü 14 ve Köprü 17

Resim 27 ve 28. Nikomedeia Suyolu 1 Köprü 18 ve Köprü 19

lerin kemerlerinin hem hafif, hem de ucuz olacağından tuğla ile inşa edilmesini önermektedir.⁴⁵ Plinius'un yerel mimar-mühendislerden memnun olmadığı, onlara güvenmediği ve su yolu inşası için Roma'dan mimar-mühendis istediği de anlaşılmaktadır.

Paşasuyu suyolunda muhtemelen Plinius'un Mektup 37'de bahsettiği kesme blok taşlardan örülmüş su köprüleri mevcuttur. Bu su köprülerinin su köprüsü 2 ve 18 olduğu düşünülebilir. Su Köprülerinin tamamına yakınının ayakları kesme kireç taşı bloklardan oluşmakta olup, kemer gözleri de tuğla örgülüdür. Plinius'un daha sonraki mektuplarında bu konudan bir daha bahsetmediğinden su yolu inşasının tamamlandığı ve faaliyete geçtiği düşünülebilir. Suyolu alt yapısının hazır olması ve bazı su köprüleri yapımın tamamlanmış olmasından dolayı hızla inşa edilmiş olmalıdır.

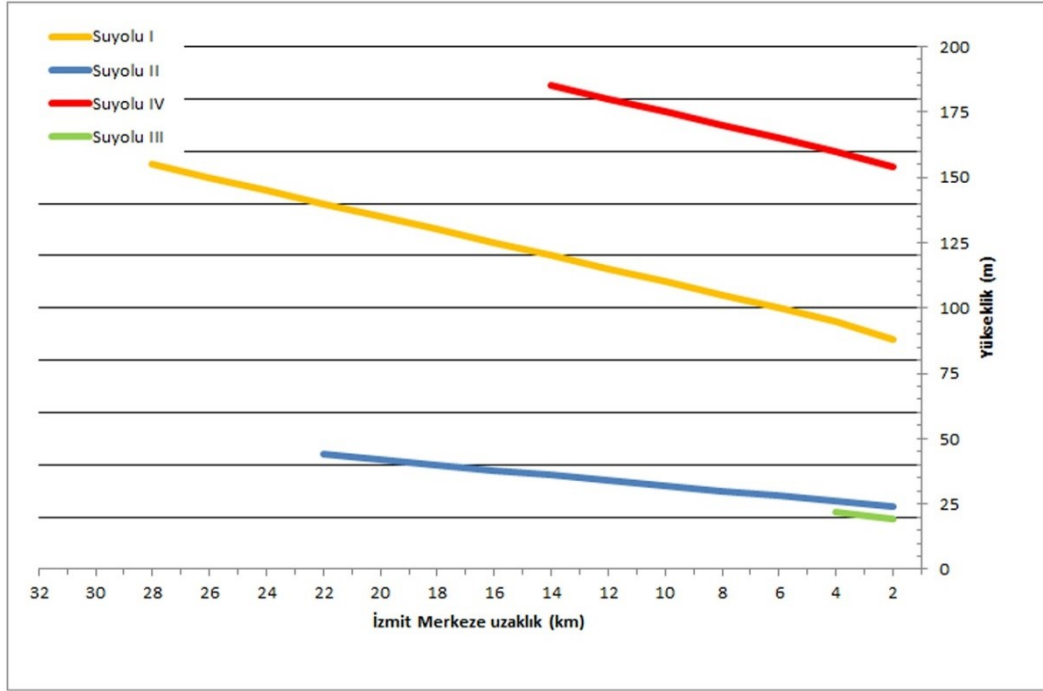
Libanius'a göre Nikomedeia'nın her yerinde bolca su kaynakları var olup antik kentin içinde çeşmeler, sarnıçlar ve su köprüleri yer aldığı, su yolunun devam ettiği, kanalların olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Libanius su kaynaklarının o denli bol ve debisi yoğun olduğundan söz ederken MS 358 yılında meydana gelen depremi sonrasında kent içindeki suyollarının tahrip olması nedeni ile bol miktarda suyun boşa aktığını belirtmiştir. Libanius'un anlatımlarından antik kent içindeki suyollarının birden fazla olduğu anlaşılmaktadır. M.S. 4.yüzyıldaki deprem sonrası bazı su köprülerinin büyük ölçüde tahrip olarak bir daha kullanılmayacak duruma gelmiş olabilecekleri de düşünülebilir.

Seyyahların Anlatımlarında Nikomedeia Su Köprüleri

Hans Dernshwam'ın anlatımlarında Nikomedeia'da suyun kaynağını tespit edemediği ve yalnızca antik kent içindeki su sistemi ilgi su kanallarını gördüğü

⁴⁵ Plin. *Epist.* : 37.

⁴⁶ Liban.: 61.

anlaşılmaktadır.⁴⁷ Seyyahın yorumlarından antik kente su getiren suyollarını görmemiş olduğu, kent içindeki su kanallarından bazılarını gördüğü ve en azından bir suyolunun kente kadar su taşıyarak aktif durumda olduğu düşünülebilir.

Evliya Çelebi'den 1631 yılında kent içinde Paşasuyu'nun çeşme ve camilerde aktığı ve Paşasuyu'nun cana can verdiğini, hayat kattığını, meşhur olduğunu öğreniyoruz.⁴⁸ Evliya Çelebi İzmit'i ziyaret ettiğinde o dönemde Paşasuyu olarak bilinen Suyolu 1'in su kaynağını (Kaynak 1) kente taşıyan sistemin kullanılmakta ve aktif olduğu anlaşılmaktadır.

Richard Paoocke 1740 yılında kentin doğusunda bir tepede Yahudi Mezarlığının bulunduğu tepede 24 sütun, 15 ayaktan oluşan ve bir parmak kalınlığında tuğla ile inşa edilmiş bir sarnıçtan söz etmekte olup bu yapı Sarnıç 1 (İnbayırı) olmalıdır.⁴⁹ Bunun yanında kente su getiren su köprülerinden bazılarının o tarihlerde hala ayakta olduğu da anlaşılmaktadır.

⁴⁷ Dernschwam, 1992: 213.

⁴⁸ Evliya Çelebi, 2011: II., I. :80

⁴⁹ Ulugün, 2008: 71

Resim 29. Nikomedeia Suyolları Grafiği

Charles Texier su köprü ve kanallarını tespit edemediğinden suyolu kalıntılarının kaybolduğunu, ancak bu sarnıcın Plinius'dan da bahsederek Roma suyolunun sonlandığı bir sarnıç olduğunu bildirmiştir.⁵⁰ Kent içindeki kalıntılardan bahsederken kısa bir cümle ile kentin alt yapısına ait tersane bölgesinde kanallar yer aldığını anlatmaktadır. Ancak şehrin dışına çıkmadığı için su kanallarını ve su köprülerini görememiş ve bizlere aktaramamıştır.

Georgos Perrot Bithynia bölgesine yaptığı gezi sırasında uğradığı Nikomedeia'da kuleleleri ile birlikte gördüğünü anladığımız Akropol suru, içinde rahatlıkla yürünebilecek ölçülerdeki kanalizasyon sistemi ile sarnıçtan söz etmektedir.⁵¹ Perrot da kendisinden önceki seyyahlar gibi İnbayırı sarnıcını (Sarnıç 1) ziyaret etmiştir. Seyahatnamesinde bu sarnıca ait bilgiler vermektedir.⁵²

Bilimsel Çalışmalarda Nikomedeia Su Köprüleri

P.D. Pogodin ve O. F. Wulf'un kent ile ilgili çalışmaları daha çok kentin tarihi ve surlarına ilişkin olmakla birlikte Nikomedeia suyolları ve sarnıçları hakkında az da olsa bilgiler yer almaktadır. Pogodin ve Wulf'un Nikomedeia'ya ait iki sarnıçtan bahsettikleri, özellikle bugün kalıntıları kısmen ayakta olan İnbayırı sarnıcını detaylı anlatıkları görülmektedir.⁵³ Kent içinde yer alan su kanallarını gördükleri anlaşılan araştırmacıların, Suyolu 1'i (Paşasuyu) inceledikleri sistemin o dönemde aktif olduğunu, su kanallarının içinden hala su aktığını, bazı yerlerde pt borular ile köylülerin sistemden tarlalarını sulamak için faydalanmakta olduklarını gözlemledikleri de anlaşılmaktadır.⁵⁴ Pogodin ve Wulf'un İzmit çevresinde yaptığı incelemelerde çalışmamız sırasında belgelemiş olduğumuz Suyolu 4'e ait Köprü 23'ü görmüş ve incelemiş oldukları muhakkaktır. Bu suyolunun da kentte su taşıdığını düşünmelerine

⁵⁰ Texier, 1839: 24

⁵¹ Perrot, 1872: 1-9

⁵² Perrot, 1872: 2

⁵³ Wulf, 1897: 104 vdd.

⁵⁴ Wulf, 1897: 118.

karşın antik kente nasıl bir yol izleyerek ulaştığı, bu suyolunun Paşasuyu ile birleşip birleşmediğini ya da tam olarak kente nereden ulaştığını konularında fikir beyan da edemedikleri anlaşılmaktadır.⁵⁵ Her iki araştırmacı da İzmit çevresindeki su köprülerine ulaşılmalarının güçlüğü ve zaman darlığı gibi sebeplerle ulaşamamış görünmektedirler.

Nikomedeia antik kentinde daha çok epigrafik bir çalışma yürüten Sencer Şahin iki suyolunun varlığından söz ederken kendisinin bizzat göremediği, köylülerin kendisine şifahi bilgiler aktardığı bir kaç köprüyü de not alarak, toplam 10 adet su köprüsünü yerleri ve konumlarını, hatalı olarak kroki üzerine işaretlemiş ve bu hatlar üzerindeki su köprüleri hakkında değerlendirmeler ile hatların tarihlendirmelerini yapmaya çalışmıştır.⁵⁶ Şahin çalışmasında Üçtepeler mevkiinde yer alan ve Pogodin ve Wulff'un inceledikleri Eğrikemer'den de bilgiler vermektedir.⁵⁷ Şahin kitabının 86-87. sayfalarında tanımladığı on adet su köprüsünün sadece ilk altı adetini görmüş olduğu, bu su köprülerin ise Suyolu 1'e ait Köprü 21,20,19,18 ve 17 olduğu anlaşılmaktadır. Diğer su köprüleri ile ilgili duyumları üzerine bilgiler vermiştir. Bu nedenle kitabında verdiği harita (Karte IV) eksik ve hatalıdır.⁵⁸

Nikomedeia içerisindeki DSİ tarafından hazırlatılan raporda Türkan Akgül tarafından kent içi su dağıtım sistemine ilişkin kısmı bilgiler verilmektedir. Akgül Gültepe nekropolü kazısı sırasında ortaya çıkan mezarları su kanalı tanımlama yanılığısına düşmüştür. Türkan Akgül'ün kent içinde Hacıhasan mahallesinde tespit ettiği su kanalında gördüğü su kanalının üst örtüsüne ait tonoz kaplama tuğlasındaki MS 2. yy tarihini gösteren monogram mühür baskısı, kent içi dağıtım sistemin bu dönem imar faaliyet evresine ait olabileceğini akla getirmektedir.⁵⁹ T. Akgül'ün

⁵⁵ Wulf, 1897: 119.

⁵⁶ Şahin 1974: 84-89.

⁵⁷ Şahin 1974: 88.

⁵⁸ Şahin 1974: 85.

⁵⁹ Akgül 1991: 6.

raporunda verilmiş olan su köprüsü fotoğraflarından birinin Köprü 19 diğeri ise Köprü 12'e ait olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰

Su Köprüleri

Nikomedeia Suyolları'nda kemerlerin kullanımı, kanalların vadi ve dere yataklarını aşması gerektiği noktalarda yapılan köprülerle sınırlıdır. Bu tip kemerli su köprüleri Roma suyollarının karakteristik yapılarıdır. Roma mimarlığının bu özel yapıları Pont du Gard Köprüsü, Tarragona Köprüsü, Segovia Köprüsü, Ephesos Pollio Köprüsü, Metz Köprüsü ve Cherchel Köprüsü gibi sayısız anıtsal örnekle günümüze ulaşmıştır. Romalılar ilk taş kemerli köprülerini M.Ö. 2. yy.ın ikinci çeyreğinde yapmaya başlamışlardır.⁶¹ Bu yapı tipini ilk kez Aqua Marcia'da (M.Ö. 144-140) suyolları içerisinde kullanmışlardır.⁶² Roma İmparatorluk tarihi boyunca yapımı devam eden su köprüleri ile ilgili iki temel nokta öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki yapının sağlamlığı için kemer açıklığının sınırlanmasıdır. Roma su köprülerindeki en geniş kemer açıklığı 24 m.ye kadar ulaşabilmektedir.⁶³ Eğer aşılması gereken mesafe bundan fazla ise köprüler Köprü 6, 10-21'de olduğu gibi çok kemerli yapılmaktadır (Tablo 5).

Nikomedeia suyollarındaki köprüler içerisinde ölçülebilen en geniş kemer açıklığı ise Köprü 10'un 8.70, m genişliğindeki 2. kemeridir. Tahribattan dolayı tam olarak ölçülemeyen köprüler dışındaki diğer köprülerde kemer açıklıkları 2.00 m ile 9.00 m arasında değişmektedir. Aşılması gereken mesafenin fazla olmadığı koşullarda köprülerin, Köprü 1, 2,3,4,5,7,8 ve 9'da olduğu gibi tek kemerli olarak yapıldığı görülür (Tablo 5). İkinci temel nokta ise köprü'nün kemer yüksekliğidir. Yine yapının sağlamlığı için kemer yüksekliği 21 m ile sınırlanmakta ve köprüler daha yüksek olmaları gerektiği takdirde çok

⁶⁰ Akköl, 1991: 5.

⁶¹ O'Connor, 1993: 163.

⁶² O'Connor, 1993: 151.

⁶³ Mutlu, 1996: 70.

katlı olarak inşa edilmektedir.⁶⁴ M.S. 1.yy başında inşa edilen Pont du Gard Köprüsü 54 m olan toplam yüksekliği ve 3 katlı yapısı ile bu uygulamanın anıtsal bir örneğini oluşturur.⁶⁵

Nikomedeia suyollarında köprü yüksekliğinin fazla olduğu Köprü 19, 20’de ana kemerin altına ikinci bir kemer yapılarak köprü iki katlı inşa olarak edilmiştir. Su köprüleri içerisinde kemer yükseklikleri 17-19 m arasında değişmekte olan Köprü 19, 20 ve 23’ün iki katlı, kemer yükseklikleri 17 metreden az olan diğer köprülerin ise tek katlı olarak inşa edilmiş oldukları tespit edilmiştir.⁶⁶

Roma Suyolları içerisinde köprülerin yapımında kullanılan yapı malzemeleri bölgesel özelliklere göre çeşitlilik göstermektedir. Erken örneklerde kesme taş kullanılırken Augustus döneminden itibaren duvar örgüleri bunların yerini almaya başlar.⁶⁷ Ancak M.S. 14 yılında inşa edilen Pont du Gard Köprüsünde sadece son katta harç kullanılıp, ilk iki kat harçsızdır.⁶⁸ Claudius tarafından yaptırılan Segovia Köprüsünde harç kullanılmamıştır.⁶⁹ Bununla beraber bu dönem içerisinde harç ve yapı malzemelerinin kullanımının arttığı ve kesme taşın özellikle kemer ve köprü ayaklarında tercih edilmeye başlandığı da görülmektedir.⁷⁰ Pont du Gard Köprüsü’nün en üst katı kesme taşların birleştirilmesinde kireç harç kullanımını uygulamasının ilk örneklerinden birini oluşturur. Lyon’da Hadrian tarafından yaptırılan Gier Köprüsü ise tuğladan kemerleri, “opus reticulatum” örgü ile kaplanmış tuğladan ve “opus caementicium” dolgudan oluşan duvarları ile Pont du Gard Köp-

⁶⁴ Landels, 1998: 42.

⁶⁵ Mutlu, 1996: 95, Hodge, 2005: 129, Landels, 1998: 40.

⁶⁶ Landels Romalıların kemer yüksekliklerini 21 m ile sınırlı tuttuklarını ve bu yüksekliğin aşılması durumunda köprülerin iki katlı olarak inşa edildiğini belirtmektedir. Landels 1998: 39. Ancak bunun bir standart olmadığı topoğrafyaya ve kullanılan malzemelere göre değişikliklere uğradığı bu satırların yazarı tarafından incelenen su köprülerinden anlaşılmaktadır.

⁶⁷ Wilber, 1938: 53-54.

⁶⁸ Mutlu, 1996: 95.

⁶⁹ Hodge, 2008: 134.

⁷⁰ Wilber, 1938: 54.

rüsü'nün üst katındaki uygulamalar ve 54 m yüksekliği ile Roma su köprüsü mimarisinde M.S. 2.yy'da ulaştığı yüksek noktayı işaret eder.⁷¹ Su Köprüleri mümkün olduğu kadar suyolu hattı boyunca mevcut olan en yakındaki malzemeler kullanılarak inşa edilmiştir. Bu zaman ve işçilik açısından çok önemli idi. Ayrıca birçok su köprüsü zaten vadi tabanında, dere yataklarında kimselerin göremeyeceği yerlerde inşa edilmek zorundadır. Tüm bu nedenler ile Ponte Lupo Köprüsü yakınından temin edilmiş, kızılımsı-kahverengi sünger taşından, Ponte San Pietro Köprüsü gözenekli kalker taşından inşa edilmiştir.⁷² Ponte San Pietro'ya ait taş ocakları, vadi tabanında, köprülerden bir kaç yüz metre uzakta hala görülebilmekte olup, Tarragona köprüsünün taşları ise 100 metre kuzeyindeki antik taş ocağından alınmıştır.⁷³ Nikomedeia Suyolları'nda kullanılan yapı malzemelerinin de köprülere ve kanallara en yakın noktalardan temin edildiği tespit edilmiştir. Köprü ayaklarında kullanılan kalker blok taşlar İzmit'in kuzeyinde vadi tabanlarında bolca mevcuttur. Diğer moloz taşların da vadi tabanlarında ve dere yataklarında yer aldığı görülmüştür. Köprü 11'de, hemen köprü'nün altından geçen dere tabanından taş alındığı anlaşılan küçük bir ocak tespit edilmiştir. Yine Köprü 11'in kuzeyinde kireç alınmış ve kireç kullanılmış olan küçük bir ocak tespit edilmiştir.

Nikomedeia suyolların içinde yer alan köprülerden Köprü 3, Köprü 18 diğerlerinden ayırt edici bir farklılık gösterir (Resim 5, 8, 18). Her üç köprü'nün kemerlerinde tuğla kullanılmamıştır. Köprü 3 kemer kullanılmadan, kesme blok lento taş ile kemer açıklığının geçildiği bir köprüdür (Resim 10). Köprü 3 tamamen kesme blok taşlardan inşa edilmiş olup ve her iki köprüde tuğla malzemeye rastlanılmamaktadır (Tablo 6). Köprü 18'de ise köprü'nün gövdesinde dolgu ve hatıl gibi malzeme olarak tuğla kullanılmış-

⁷¹ Landels, 1998: 40, Hodge, 2008: 129, 130, Kretzshmer, 2010: 91-93, Wheler, 2004:144-145.

⁷² Hodge, 2008: 129.

⁷³ Hodge, 2008: 129.

tır. Köprü 18'in kemerleri volkanik tüf taşı kullanılarak örülmüştür. Köprü 18 Suyolu 1'in inşa evre olan Nikomedeia'nın ilk imar evresine ya da Suyolu 1 inşası sonrası güçlü bir imar evresini işaret ediyor olmalıdır. Nikomedeia'nın 1. imar evresinin tarihi için, Suyolu 1'in ilk inşasının başladığı İmparator Cladius dönemi ilk akla gelendir. Plinius'un 37. mektupta Nikomedeia'da kesintiye uğramış, hatta inşa edilen bazı yerlerinin kısmen sökülmüş olan bir su yolu bulunduğunu, bir diğer su yolu için ise 200.000 sestersius harcanmasına rağmen bitirilemediğinden söz eder.⁷⁴ Köprü 18 bu durumda daha önce gerçekleştirilen su köprülerinden biri olmalıdır Bu su köprüsünde kullanılan volkanik tüf taşı İzmit çevresinde Karamürsel-Dereköy dışında başka bir yerde bulunmamaktadır.⁷⁵ Su köprüsünün İzmit'e 50 km uzaklıkta bulunan, antik çağlardan buyana işletildiği anlaşılan Karamürsel-Dereköy taş ocaklarından getirilerek inşa edilmiş olması, güçlü bir imar faaliyeti evresini işaret etmektedir.⁷⁶ İkinci zayıf ihtimal ise Nikomedeia'nın yaşadığı güçlü bir deprem vb. sebeplerden yıkılan Köprü 18'in İmparator Hadrianus veya 3. imar faaliyetleri evresi olan İmparator Diokletianus döneminde yeniden inşa edilmiş olmasıdır.

Nikomedeia'da Suyolu 1'e ait köprülerde harç, taş, tuğla gibi yapı malzemelerinin yoğun olarak kullanıldığı, kesme taşın daha çok kemerlerde ve kemer ayaklarında tercih edildiği ve bunlarında birleştirilmelerinde harçtan yararlanıldığı tespit edilmiştir. Köprü ve kanalların inşasında; Köprü 18 haricinde en yakın noktadan özellikle vadi tabanlarındaki malzemeler kullanılmıştır.⁷⁷

Köprü 19'da iki farklı formda, orta kemerde dik açı ile yerleştirilmiş tuğla örgü tespit edilmiştir. Bulun-

⁷⁴ Plin. *Epst.*: 37

⁷⁵ Sayar-Erguvanlı, 1955: 92, Özgüner, 2007: 7-9, Angı, 2010: 33.

⁷⁶ Özgüner 2007:7; Ayrıca; Nikomedeia İçkale sur duvarlarında, Çukurbağ kurtarma kazısında ortaya çıkarılan Roma devri mimari kalıntılarda, İzmit Sarayı'nda (Geç Osmanlı) Karamürsel-Dereköy volkanik tüf taşı kullanıldığı tespit edilmiştir.

⁷⁷ Jeolog Bülent Çakal ile yapılan alan çalışması sonucunda bu bilgiler elde edilmiştir.

duğu konum dolayısıyla, görülemeyeceğinden estetik amaçlı olmayıp, bu noktada kilit taşı işlevini gö-rerek kemerin güçlendirilmesi amaçlanarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu form diğer köprülerin kemerlerinde mevcut değildir. Benzer örnekleri Smyrna Agora'da, Kuzey Bazilikada (M.S. 2. yy), Aspendos'da Bazilika'da, Atina Akropolü eteğinde bir sarnıçta görülmektedir.⁷⁸

Köprü 2 ve Köprü 23 hariç olmak üzere, diğer tüm köprülerin kemerlerinde "yarım daire form" tespit edilmiştir. Yarım daire form kemerlerin Roma devri M.S. 1-2 yy.da yaygın olarak kullanıldığı bu döneme ait su köprülerdeki örneklerden anlaşılmaktadır.⁷⁹ Köprülerin tuğla kemerleri inşa edilirken, tuğla kalınlığı sabit olduğundan, kemer örgüsündeki tuğlaların aralarında kullanılan harç kalınlığını, tuğla kemerin üst kısmında daha kalın (4-5 cm), alt kısmında daha ince (2-2,5 cm) uygulanarak yuvarlak yarım daire kemer formu elde edilmiştir.

Köprü gövdeleri incelendiğinde; özellikle Köprü 1-9 arası olmak üzere, tüm köprülerin kemerlerin gövdesi üzerinde, küçük sarkıtlar oluşturacak kadar kireçlenmeler tespit edilmiştir. Bu durumun bir dönem suyun boşa akmış ve taşmış olmasını akla getirmektedir. Köprü üzerlerindeki su kanallarının üst yapılarının yassı kapak taşları ile kaplı olduğu, su kaynağında debinin yükselmesi sonucu kanala fazla su gelince veya su kanallarının atıklar ile tıkanması nedenleri ile suyun taşmış olduğu düşünülebilir. Nikomedeia su köprüleri üzerindeki su kanalı kalıntılarına az rastlanılmıştır. Az miktarda gerçekleştirilebilen tespitler sonucu elde edilen ölçülerde, su kanallarının köprü üzerinde daha geniş kanal ölçüsüne sahip (0.70 m) olduğu anlaşılmıştır. Bu durum; kanal genişliği artırılarak, köprü yüksekliğinin azaltılmış olduğu ile açıklanabilir. Böylelikle köprü yükseklikleri ve köprü katları kısıtlı tutularak, köprü ayaklarının kırılmaları, deforme olmaları önlenmiş

⁷⁸ Dodge, 1984: II, Resim 194, 199, 200, Dodge, 1987:111, Levha11b.

⁷⁹ Hodge, 2008: 129-147.

olmalıdır. Köprü üzerindeki su kanallarının Pont du Gard köprüsünde olduğu gibi yassı kapak taşları ile kapatıldığı düşünülmektedir.⁸⁰

Suyolu 1 hattında yer alan kaynaklardan pt borular ile su yolu beslenmiş, ek olarak su takviye yapılarak desteklenmiştir. Nikomedeia suyollarının tamamında eğim Vitruvius'un belirttiği gibi 1/500 m (500 m'de 1 m) eğimle gerçekleştirilmiştir.

Nikomedeia Suyollarına ait köprülerin büyük birçoğunda pek çok tamirat izi bulunmaktadır. Tamirat izi tespit edilemeyen; Köprü 1, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 17, 18 olarak sayılabilir. Köprü 3'ün üzerinde yer alan betonarme kapaklar dışında başkaca bir tamirat izi bulunmamaktadır. Bu değerlendirmenin; köprülerin dolgu altında kalan ve görülemeyen, incelenemeyen bölümleri ve yıkılan kaybolan bölümleri nedeniyle eksik bir değerlendirme olabileceği unutulmamalıdır. Köprü 14, 16, 19, 20 ve 23'de onarım izleri mevcuttur. Bu köprülerden, 16, 19, 20, 21'in kemerleri moloz taşlar ile doldurularak kapatılmıştır. Bu nedenle köprü gövdesi kaplanmış ve güçlendirilmiştir. Köprü 14, 19, 21'de betonarme onarım izleri mevcuttur. Kanalların bir kısmı betonarme ile tamamlanmış, kemerlerin bir kısmı veya bir bölümü betonarme yapılmıştır. Köprü 21'in her iki ucunda, batı ve doğu bölümünde betonarme kanal ve tamirat bulunmaktadır.

Köprü 2'de de çeşitli yapı evreleri ve tamiratlar vardır. Köprü'nün ilk yapı evresinde nasıl olduğu belirsizdir. M. Ünal yayınında burada bir sifon bulunduğunu düşünmüş ve çizimini gerçekleştirmiştir.⁸¹ Suyun geç bir dönemde sifon yöntemi ile derenin karşısına aktarılmış olabileceği ihtimal dahilindedir. Ancak ilk yapı evresinde sifon yöntemi ile suyun derenin karşı yakasına iletildiği konusunda herhangi bir bilgi veya kalıntı mevcut değildir. Bununla birlikte Suyolu 1 hattında sifon hiç kullanılmamıştır. Vadi ve dere açıklıkları yuvarlak kemerli bir köprü

⁸⁰ Hodge. 2008:136,.Resim 90.

⁸¹ Ünal, 2001: 32,33

ile vadinin, derenin diğer tarafına iletiildiği için, ilk yapılış evresinde kemerli bir su köprüsü yapıldığı akla yatkındır. Geç Osmanlı döneminde bu köprü'nün doldurularak bent olarak kullanıldığı, biriken suyun su yolu kanallarına verildiği düşünülmektedir. Muhtemelen su kaynaklarının azalması ve kuraklık sonucu dere suyunun tamamına ihtiyaç duyularak, dere suyunun tamamı köprü'nün olduğu noktada küçük bir bent inşa edilerek toplanmış olmalıdır. Bu evrenin 1933 yılından hemen önce yapıldığı 19. yy başındaki Suyolu 1'e yapılan müdahaleler ile gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Suyolu hatları üzerindeki köprülerin bu özellikleri bu suyollarının tarihlendirilmesi noktasında da önemli veriler sağlamaktadır.

Köprü 6, su köprüleri içinde köprü gövdesi yapım tekniği olarak farklılık göstermektedir. İki kemerli olan Köprü 6'nın anıtsal görünümlü orta ayağında; kesme blok kalker taşların "opus quadratum" tekniği örgü üzerine, dört sıra tuğla, tek sıra taş örgüden oluşan almaşık yani "opus mixtum" tekniği ile örüldüğü görülmektedir. Almaşık teknik olarak da adlandırılan bu yöntem imparatorluk çağında, İS 2 yy tarihine dek eski bir uygulama olup, İS 2-4 yy.da yaygın görülür.⁸²

Nikomedeia Suyolları köprü kemerlerinde genel olarak 0.30 X 0.30 m ölçülerinde, 3,5-4 cm kalınlığında kare tuğlaların kullanıldığı tespit edilmiştir (Tablo 4). Köprü kemerlerinde ayrıca 0.30 X 0.15 m ölçülerinde, 3,5-4 cm kalınlığında dikdörtgen tuğlalar da kullanılmıştır. Yalnızca çift sıralı kemer olarak tanımlanabilen Köprü 19'un doğu 1. kemerinde üst sırasındaki tuğla ölçüleri yine 0.30 X 0.30 m ebadında ve kare formda olmakla birlikte tuğla kalınlığı 4,5-5 cm ölçülerindedir. Köprü 23'de 0.35 X 0.35 X 0.04 m ile 0.28 X 0.28 X 0.03 m ölçülerinde iki tür kare tuğla kullanılmıştır. Nikomedeia Köprü kemerlerindeki kullanılan tuğla ölçüleri Roma standart tuğla ölçüle-

⁸² Dodge, 1987: 108

rine kısmen uymaktadır.⁸³ H. Dodge Anadolu ve Yunanistan'da tuğlaların normal kullanımda kare ve dikdörtgen olduğunu belirtir.⁸⁴ Efes, Vedius Gymnasium'unda 29-30 cm kare, Sparta'da 27 cm kare, Augusta Cilicia'da 42 x 35 cm, Eleusis'de 40-42 x 30 x 34 cm örnekleri mevcuttur. Anadolu'da kare tuğla Roma kullanımı pedalis'e⁸⁵ muadil ortalama 30-35 cm kare olduğu kabul edilmekte olup Anadolu'da karşılaşılan dikdörtgen tuğlalar Vitruvius tarafından bahsedilmemektedir.⁸⁶ Nikomedeia köprülerinde karşılaşılan kare tuğlaların ölçüleri, kalınlıkları Dodge tarafından hazırlanmış olan tablo verileri ile karşılaştırıldığında İmparator Traianus dönemine ait oldukları anlaşılmaktadır.⁸⁷ Köprü 23'de karşılaştığımız kare tuğlaya benzer en yakın örnek Corinth Hadrianus suyolunda, Stroggylo Köprüsünde yer almaktadır.⁸⁸

Köprü 19'da köprünün doğudaki birinci kemerinin alt sırası ile alt kat küçük kemerin tonozunda "eğimli tuğla" veya "dik açılı örülmüş tuğla dizisi" olarak tanımlayabileceğimiz ve diğer köprülerde tespit edilemeyen, bir örgü ile karşılaşılmıştır. Bu detay M.S. 2.yy.da İzmir Agora Kuzey Bazilikasında, Aspendos Bazilikasında ve Atina Akropolü yamacında yer alan sarnıçta görülen örneklerle benzerdir. Ancak anılan bu örnekler daha dar ve tek sıra tuğla dizisinden oluşmakta, kilit taşı gibi tonozun tam merkezinde yer almaktadır.⁸⁹ Dere yatağında inşa edilmiş Köprü 19'un görülmesi amaçlanmayan, suyun altından akması amacı ile inşa edilmiş kemerin alt kısmında olması nedeni ile süsleme amaçlı olmayıp, kilit taşı gibi mimari fonksiyon amaçlı inşa edilmiş olmalıdır. Bu örgü tekniğinin M.S. 2 yy.da

⁸³ Adam, 2005: 293-294.

⁸⁴ Dodge, 1987:112.

⁸⁵ Roma ayak ölçüsü (1 Roma Ayağı; 29,6 cm).

⁸⁶ Dodge, 1987:108.

⁸⁷ Dodge, 1987: 112.

⁸⁸ Dodge, 1987: 107, Tablo 1.

⁸⁹ Lolos, 1997:287.

Anadolu'da ve Yunanistan'da kullanıldığı örneklerden anlaşılmaktadır.⁹⁰

Nikomedeia köprülerinde yer alan tuğla harç kalınlıkları incelendiğinde ortalama tuğla kalınlığı ölçüsü olan 3,5-4 cm olduğu anlaşılmıştır. Ancak Köprü kemerlerinde yer alan tuğlalar arasındaki harçların 2 ile 5 cm arasında değiştiği görülmüştür. Köprü kemerini oluşturmak için en dıştaki (dış yayda) tuğlalar arasında 4,5-5 cm kalınlığında, iç kısımda (iç yayda), 2-2,5 cm harç kullanıldığı tespit edilmiştir. Tuğla kalınlığı sabit olduğundan harç kalınlığını dış kısımlarda artırarak yuvarlak kemer yapısı oluşturulmuştur.

Nikomedeia su köprülerinde herhangi bir kitabeye, süslemeye, usta işaretlerine rastlanmamıştır. Su köprülerinde kullanılan tuğlalar üzerinde monogram veya mühür gibi belgelerin mevcut değildir. Bu nedenle su köprüleri mevcut yapısal özellikleri dikkate alınarak bir sınıflandırma yapılmış ve bu sınıflandırma sonucu ortaya 5 adet yapısal farklılık çıkmıştır. A-F harflerinden oluşan 5 adet bu yapısal sınıflandırma Tablo 6'da gösterilmiştir. Tablo 6'da ve Resim 7'nin lejantında belirtildiği gibi su köprüleri kemerli, kemersiz olmaları ve tuğla veya taş işçilikleri dikkate alınarak sınıflandırılmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Nikomedeia'da su temini ile ilgili elde edilen bulgu ve belgeler gözden geçirildiğinde kentin büyümesine paralel olarak gelişmiş, çeşitlenmiş ve anıtsal yapılarla bezenmiş bir su sisteminin varlığı ortaya çıkmıştır. Dikkati çeken bir diğer durum da kentin su temininin tek bir kaynağa ya da yapı tipine bağlı kalmadığıdır. Bu duruma benzer örnek olarak Smyrna, Samosate, Prusias ad Hypium, Pergamon ve Antiocheia ad Orontes antik kentleri sayılabilir. Bu kentlerde de kentin su temini sarnıçlar ve değişik kaynaklardan beslenen suyolu hatları olmak üzere

⁹⁰ Dodge, 1987: 114 .

farklı uygulamaların bir arada kullanımı ile karşılanmıştır.⁹¹ Anılan antik yerleşimler bu bakımdan Nikomedeia ile de önemli benzerlikler taşımaktadır.

Su köprüleri üzerinde yapılan değerlendirme çalışmasının sonuçlarına göre Nikomedeia suyolları üzerinde yer alan su köprülerinin yapısal olarak 6 farklı tipe ait oldukları görülmüştür. Bu tipler içerisinde ana grubu kare formlu tuğlalardan örülü kemerlere sahip su köprüleri oluşturmaktadır.

Nikomedeia su köprüleri ile aynı dönemde inşa edilmiş olan diğer antik kentlerdeki yapıların gerçekleştirilen kıyaslamaları neticesinde inşa tarihleri aynı olan su köprülerinde farklı yapı malzemelerinin kullanılmış oldukları tespit edilmiştir. Su köprülerinin malzeme analizleri yöresel, yakın civardaki özgün yapı malzemelerinin de kullanılmış olduğunu göstermektedir.

Nikomedeia suyolları üzerinde yapılan çalışma aynı su yolu üzerindeki su köprülerinin yapısal özelliklerinde farklılıklar olduğunu göstermiştir. Su köprülerine ait kemer sayısı, kemer aralığı gibi özellikler aynı su köprüsü üzerinde dahi benzer değildir. Birden fazla kemere sahip olan su köprülerinde hiçbir kemer açıklığının diğer ile aynı ölçülerde olmadığı görülmektedir. Bu durum topoğrafyanın zorunlu olarak mimariyi ve mimarideki detayları şekillendirmiş olduğu fikrini düşündürmektedir.

Nikomedeia suyolları üzerine yapılan araştırmalar neticesinde ilk kez tespit edilen kontrol-havalandırma bacalarının mimari belgelenmesi bize Vitruvius'un suyolları için belirttiği 240 ayakta bir yaklaşık 35 metre aralıkla kontrol-havalandırma bacası yapılması prensibinin Suyolu 1'de uygulanmış olduğunu göstermiştir.⁹² Daha önce yayınlanmamış tespitler bir yana bu ayrıntı ilk kez yayın kapsamında belgelenmiştir.

⁹¹ Bellwald, 2006: 225-235, Radt, 2002: 145-147, Aksoy, 2000: 5-9.

⁹² Vitruvius VIII. 6, 3.

Roma imparatorluk dönemi su köprülerinin kemerlerinde kullanılan tuğlaların tipoloji ile ilgili olarak yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Nikomedeia su köprülerinin kemerlerinde kullanılan tuğlalar için tespit edilen 30 x 30 x 4 cm ölçülerindeki kare tuğlaların Dodge tarafından da tespit edilen Küçük Asya örnekleri içerisinde Traianus dönemi tuğla tiplerine uygunluk gösterdiği tespit edilmiştir.⁹³

Debi yolu ile nüfus kestirim hesaplarında Suyolu 1'in debisi 1.747.311 lt/sn, su sağladığı nüfus ise 34.946 kişi olarak hesaplanmıştır (Tablo 3). İzmit'in nüfusu 1950'li yıllara kadar 36.000 kadardır (Tablo 2). Bu hesaplamanın doğruluğunu ortaya koymaktadır. Suyolu 1'in (Paşasuyu'nun) 1950 yılına dek İzmit şehrinin içme suyunu karşılayan en önemli kaynak olduğu İzmit için yapılan analitik etütler çalışması sonucu tespit edilmiş ve bu bilgiler yayınlanmıştır.⁹⁴

Nikomedeia'nın su iletim sistemleri belli bir süreç içerisinde gelişmiştir. Kentin ilk kuruluş yıllarında su temininin nasıl sağlandığı ile ilgili net bilgiler bulunmamaktadır. Tespit edilen sarnıç yapıları ile kuyu kullanımı erken döneme geleneğine ilişkin önemli bir fikir vermektedir. Hellenistik dönemde Pergamon'u ile benzer şekilde Nikomedeia'da da su temininin, başlangıçta kuyu ve sarnıçlar ile aynı zamanda kent merkezinde yer alan kaynakların kullanımını ile sağlanmış olmalıdır.

Su Köprülerinin ilk kez ne zaman yapıldıkları bir sorundur. Plinius'un Epst. 37'de Nikomedeia'ya su temini için yapılmasını önerdiği suyolları için, köprü ve kanallardan bahsederken "... Nikomedeia halkı bir suyolu için 3.318.000 Sestersius harcadılar ve yapı bugüne değin tamamlanamadığı gibi inşaat faaliyeti kesintiye uğramış, hatta inşa edilen bazı yerler kısmen sökülüştür. Bir diğer suyolu için ise 200.000 Sestersius harcandı. Bu yapı da inşaat aşamasında kaldığı için ..." şeklindeki ifadesi ile Niko-

⁹³ Dodge, 1987: 107, Tablo.1.

⁹⁴ Gülgeç, 1970: 166.

medeia suyollarının ilk inşa tarihini M.S. 111 yılından daha öncesine ait olabileceği düşüncesini doğurmuştur.

Nikomedeia'da eğer Hellenistik dönemde bir su yolu yapıldığı kabul edilecek olursa bu hattın yaklaşık 30 km lik bir mesafe kat etmesi gereken Suyolu 1 (Paşasuyu) kaynaklarıyla değil kentin çok daha yakınındaki kaynaklar ile ilişkili olması düşünülebilir. Akla yakın gelen olasılık eğer Hellenistik dönemde su iletim hattı ya da hatları varsa, kente yakın mesafedeki kaynaklardan alınmış olmasıdır. Roma kentindeki suyollarına bakıldığında ilk inşa edilen hatların kente en yakın kaynaklarda yapıldığı görülebilir.⁹⁵

Nikomedeia kent merkezi topoğrafyası su kaynakları açısından zengin bir yapıya sahiptir. Hellenistik dönemde M.Ö. 264/263 yıllarında kurulduğu belirtilen Nikomedeia bu dönemde küçük bir yerleşime ve düşük bir nüfusa sahiptir. Nikomedeia Hellenistik dönemde küçük bir yerleşime sahip olduğundan su kent merkezindeki kaynaklar ve kuyulardan kolayca sağlamaktaydı.⁹⁶ Bölgenin stratejik öneme sahip yapısı Hellenistik dönemde Avrupa'dan Anadolu'ya geçiş yolu üzerinde ve boğazlara yakınlığı, Ege ve Akdeniz'in, Karadeniz ile bağlantısı üzerinde bulunması nedenleri ile sürekli hareketli ve tehlikeli bir bölge olmuştur. Bu nedenlerle Roma döneminde yararlanılan güçlü su yolu kaynaklarından Hellenistik dönem yöneticilerinin haberdar olmadığı düşünülemez. Ancak kent nüfus sayısının az olması ve Hellenistik kentlerin güvenlik sorunlarının bulunması ve Nikomedeia kentinin kurulduğu topoğrafyanın zengin su kaynaklarına sahip olması nedenleri ile bu su kaynaklarını kullanma ihtiyacı duyulmadığı anlaşılmaktadır. Anadolu'da Roma egemenliğinin hâkim olması sonrası oluşan barış ortamında-mimari yapı malzeme ve tekniklerinin gelişmesinin yanı sıra kent nüfuslarının artması, hamamların kullanılmalarının yaygınlaşması gibi yeni alışkanlıklar sonucu

⁹⁵ Bruun, 1991: 96.

⁹⁶ Aksoy, 2000: 5.

kentin dışından uzak noktalardan su temini ihtiyacı ortaya çıkmıştır.⁹⁷ Nikomedeia kentinin kuruluşu olan M.Ö. 264/263 tarihi ile Roma devletine bağlanması olan M.Ö. 74 yılı arasında kent planı ile mimari kalıntıları dolayısıyla imar faaliyetleri ve evreleri hakkında günümüzde yok denecek kadar az bilgi ve bulguya sahibiz. Kente ait daha net bilgiler ve kalıntılar Roma devletine bağlandığından sonraki dönemlere aittir. Nikomedeia, son Bithynia Kralı Nikomedes IV'ün (M.Ö. 91-74) kenti Roma'ya bağışlamasından (M.Ö. 74) sonraki dönemlerde yoğun imar faaliyetleri yaşamıştır.⁹⁸ Bu imar faaliyetleri şu şekilde sınıflandırılmıştır:

I. İmar Faaliyeti Dönemi; Nikomedeia ile ilgili antik kaynaklardaki bilgilerle desteklenen en erken veriler Cladius (M.S. 41-54) döneminde yapılan imar çalışmalarıdır. İmparator Cladius hükümrانlığı boyunca başkentte ve eyaletlerde birçok bayındırlık işi başlatmıştır. Roma şehrinde yapımına Caligula döneminde başlanan Aqua Claudia ve Anio Novus olmak üzere iki su yolu inşa ettirmiş, ulaşım ve yol inşasına çok önem vermiştir.⁹⁹ İtalya ve eyaletlerde yollar ve su kanalları inşa ettirmiştir. Anadolu'da Sardes'de su yolu inşa ettirmiştir.¹⁰⁰ Suyollarına ve imara önem veren imparator Claudius Nikomedeia'da yol inşası başlatmıştır.¹⁰¹ İmparator Cladius zamanında Nikomedeia-Kalchedon arasındaki yol ağı üzerinde yapılmış olan anıtsal "Taş Köprü" bugün hala sağlam bir şekilde ayaktaadır "Taş Köprü" F. Karl Dörner tarafından M.S. 1.yy'a, İmparator Cladius dönemine tarihlendirilmektedir.¹⁰² İmparator Cladius'un Nikomedeia'da bunların dışında su yolu inşası da başlattığını Plinius mektupları da desteklemektedir. Plinius'un mektup 37'de kendisinden daha evvel Nikomedeialılar'ın iki su yolu inşasına başlayıp

⁹⁷ Coulton, 1987: 82.

⁹⁸ Zeyrek 2005: 22

⁹⁹ Akşit 1976: 99

¹⁰⁰ Coulton 1987: 81

¹⁰¹ Zeyrek 2005: 23

¹⁰² Dörner 1941: 33-35

bitiremediğini, bu suyoluna ait taşların suyolu inşasının devamında kullanılması gerektiği bildirmektedir.¹⁰³ İmparator Claudius dönemi mimari yapı özellikleri arasında (M.S. 1. yy'da) köprü ve kemerlerinde kesme blok taşın ağırlıklı olarak kullanıldığı, tuğlanın daha yaygın olmadığı bir dönemdir.¹⁰⁴ Yine M.Ö. 2. yy'da dek kesme blok taşların bağlantısında harç kullanılmamasına karşın, Erken imparatorluk döneminde kesme blok taşların bağlantısında harç kullanılmıştır.¹⁰⁵ Suyolu 1'e ait köprülerin yapısal olarak incelenip sınıflandırılması yapıldığında bu suyollarının ilk inşa evrelerinin İmparator Claudius dönemine ait oldukları düşünülmektedir. Suyolu 1 hattı üzerinde yer alan Köprü 3 ve Köprü 18'i oluşturan harçlı blok taşlardan inşa edilmiş kemer ve köprü ayakları ile "erken suyolu" olarak tanımlanabilir. Köprü 3'ün tamamının kesme blok taşlardan inşa edilmiş olması ile bu düşünceyi destekler niteliktedir. Bu nedenle Nikomedeia 'da ilk İmar faaliyetleri dönemi İmparator Cladius döneminde gerçekleşmiştir.

II. İmar Faaliyeti Dönemi; Nikomedeia'nın ikinci büyük imar faaliyeti ise İmparator Traianus dönemindedir (M.S. 98-117). Nikomedeia'ya M.S. 2.yy'ın başında Anadolu'daki Roma kentleri içinde en önemli merkezlerden biri olmuştur. Bithynia-Pontus Eyalet merkezi başkenti idi. İmparator Traianus Nikomedeia' da yol ve su temini için gerekli inşa faaliyetleri başlatmıştır. İzmit Arkeoloji Müzesinde korunan ve hemen İzmit'in doğusunda yer alan Köseköy ile İzmit'in batısında Körfez Şirinyalı yerleşmelerinde bulunmuş 2 adet Roma devri mil taşları İmparator Traianus'a aittir.¹⁰⁶ Ayrıca Nikomedeia kent merkezinde yer alan anıtsal Nymphaion'u inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ İmparator Traianus'un Nikome-

¹⁰³ Plin. Epst: 37

¹⁰⁴ Hodge, 2008:129.

¹⁰⁵ Hodge, 2008:130.

¹⁰⁶ French, 2013: 117-118, 120, 121; 64. 66. mil taşları. Mil taşlarında; "Nikomedeia' nın bozuk yollarını İmparator Traianus tarafından onarılmıştır" ifadeleri yer almaktadır.

¹⁰⁷ Şahin 1974: 24, 25.

deia'da iki su yolu yaptırdığı aktarılmaktadır.¹⁰⁸ Suyolları ile ilgili bu döneme ait en önemli bilgilerin başında Genç Plinius'un mektupları yer almaktadır. M.S. 111-113 yılları arasında Bithynia-Pontus Prokonsül'ü olarak görev yapan Gaius Plinius Caecilius Secundus'un (Genç Plinius) İmparator Traianus'a yazdığı 37. Mektup'ta ve İmparator Traianus'un Plinius'a cevaben yazdığı 38. Mektup'ta Nikomedea'da yapılması planlanan su yolu inşasından bahsedilmektedir.¹⁰⁹ Plinius İmparator Traianus'a Nikomedea'da bir su yolu bulunduğunu, yeni bir su yolu inşa edilirken usulsüzlükler yapıldığını ancak bu su yolunun inşasının gerekli olduğunu, başlanan fakat bitirilemeyen su yolunun malzemelerinin bir kısmının hazır olduğunu, bir kısmının hazır bu düzgün taşlardan, bir kısmının tuğla kullanılarak tamamlanması gerektiğini bildirir. İmparator Traianus'dan olumlu yanıt alınca işe başlanıldığı anlaşılmaktadır.

III. İmar Faaliyeti Dönemi; Nikomedea'da M.S. 4. yy başında, İmparator Diokletianus devrinde imar faaliyetleri olmuştur (M.S. 284-305). İmparator Diokletianus Nikomedea'da çok büyük bir imar faaliyetine girişmiştir. İzmit, Dilovası'nda ele geçen mil taşı kent yollarının İmparator Diokletianus tarafından onarıldığını belgelemektedir.¹¹⁰ İmparator Diokletianus Nikomedea'nın surlarını yıkıp yeniden inşa ettirerek kentin sınırlarını genişletmiştir.¹¹¹ Nikomedea'da mevcut sarayların (krallık sarayı) yanı sıra karısı ve kızı için saray yaptırmış ayrıca kente arsenal, hamam, sirk, darphane, çeşme, su yolları, hipodrom ve bazilika gibi çok büyük kamu yapıları inşa ettirmiştir.¹¹² Büyüyen gelişen Nikomedea'nın ortaya çıkan su ihtiyacını Suyolu 3 (Yeni-mahalle) ile karşılamış olmalıdır.

IV. İmar Faaliyeti Dönemi; 14.yy Erken Osmanlı devri, Sultan Orhan Gazi döneminde, daha önce fetih

¹⁰⁸ Plin. *Epst.* 37.

¹⁰⁹ Plin. *Epst.* 38.

¹¹⁰ French, 2013: 111.

¹¹¹ Foss 2002: 3,4.

¹¹² Ammian. Marc. XXII 9,4.

ve depremler nedeni ile yıpranan, tahrip olan Suyolu 1 onarılarak tekrar aktif hale getirildiği düşünülmektedir. Suyolu 1 üzerinde yer alan köprülerin bu dönemde kemer ve kanalların harçlı moloz ile kaplandığı görülmektedir.

Nikomedea suyollarına ait köprülerde görülen yapı tekniği ve yapı malzemesinin özellikleri incelendiğinde, tonoz veya kemer yapımında yapı taşlarının genellikle suyolunun yakın çevresinden alınmış olduğu saptanmıştır. Suyolunun yapımında, yöresel malzeme kullanılmış ve arazide büyük kesme taş malzemelerinin sınırlı olması veya naklinin ve inşasının güçlüğü yapı tekniğini etkilemiş olduğu anlaşılmaktadır. Sadece kemer ayaklarının ve kemerlerin yanaşık derzi düzgün kesme taşlardan, ara kısımlarının ise gayri muntazam küçük kesme taşlardan yapılmış olması bunu göstermektedir. Köprülerin kemerlerin de hafif ve ucuz olması nedenleri ile tuğla malzeme tercih edilmiştir.¹¹³ Köprülerin inşası sırasında kullanılan kesme blok kalker taşların bağlantılarında kireç harç kullanılması, köprü kemer tuğlalarının formları, ölçüleri, harç kalınlığı ve kemerlerin tam yuvarlak bir form verecek şekilde inşa edilmiş olmaları Nikomedea su köprülerinin büyük bir çoğunluğunun M.S. 1. yy ve 2. yy tarihlerine ait olabileceğini işaret etmektedir.

Antik kaynakların verdiği bilgiler ışığında kentin kuruluşu olan Hellenistik devirde (M.Ö. 264/263-74) Nikomedea'nın az bir nüfusa sahip olduğu düşünülebilir. M.S. 1. yy sonu 2. yy başında ise kentin nüfusu "Pax Romana" (Roma barışı) ve imar faaliyetleri ile birlikte hızla artmıştır. Bu dönemde Suyolu 1, 2 ve 4 inşa edildiği ve bu suyollarının taşıdığı su debisi ile yapılan nüfus kestirim hesaplarının da desteklediği üzere kentin 100.000'lere ulaşan bir nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nikomedea'nın M.S. 3. yy'da durumu ile ilgili Libanius ve Lactantius'un verdiği bilgiler ışığında 100.000 rakamlarını aştığı akla yatkındır.

¹¹³ Plin. Epst. : 37.

Tüm bu verilerin işaret ettiği ortak nokta kentin kuruluşundan itibaren hızla büyüdüğü, Roma döneminde, Roma, Antakya (Antiocheia ad Orantes), Selanik (Thesalonika) kentlerinden sonra, Roma dünyasının en kalabalık kentlerinden biri haline gelmiştir. Kentte Roma dönemiyle birlikte büyük ve anıtsal yapıların inşa edilmiş olması daha çok su ihtiyacına işaret etmektedir ve bu ihtiyaç Nikomedea'ya 30 km uzaktan, ayrıca bir kaç farklı su kaynağından elde edilen bol miktarda suyun kente uzanan suyolları taşınması ile karşılanmıştır.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

Ammianus, Marcellinus, *Res Gestae*, (Çev. J.C Rolfe), London, 1935

Appianus, *Mithridateios*, (Çev. L.Mendelssohn-P.Viereck), Leipzig, 1905

Libanius, *Autobiography* (Oration I), (Çev. A.F. Norman), Oxford, 1984

Pilinius, Epistulae, *Genç Plinius'un Anadolu Mektupları*, (Çev. Ç. Dürüşken-E. Özbayoğlu), İstanbul, 1999, YKY

Strabon, *Geographika*, (Çev. A. Pekman) Coğrafya, Anadolu (12, 13,14) Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 1993

Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, (Çev. S Güven) , İstanbul 2005, Ş. Vanlı Mimarlık Vakfı.

Modern Kaynaklar

Adam, J. P (2005), *Roman Building: Materials and Techniques*, (Çev. A. Mathews), London ve New York: Routledge.

Acun, S. A. (2007), *Tarihi Yapılarda Kullanılan Volkanik Tüflerin Konservasyonu Üzerine Bir Çalışma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Akgül, T. (1991), *İzmit (Nicomedia) Tarihi Su Tesisleri*, DSİ Raporu.

Aksoy, T. (2000), *İzmit Su Yolları*, İzmit.

Akşit, O. (1976), *Roma İmp. Tarihi (M.S. 27-M.S.192)*, İstanbul.

Baykan, O. & vd. (2011), "Su Mühendisliği Yöntemlerinden Yararlanılarak Eski Kentlerin Nüfus kestirmene Yaklaşım", *II. Su Yapıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, içinde (317-326), Diyarbakır.

Bellwald U. (2006), "The Hydraulic Infrastructure of Petra", (Ed. G. Wiplinger) *Cura Aquarum in Ephesus, Proceedings of the Twelfth International Congress on the History of Water Management and Hydraulic Engineering in the Mediterranean Region V.I, 2-10 October 2004*, içinde (225-2359), Wien: Österreichisches Archäologisches Institut & Leuven: Peeters.

Bildirici M. (2009), *Tarihi Su Yapıları Konya*, Karaman, Niğde, Aksaray, Yalvaç, Side, Mut, Silifke, Ankara.

Bruun C. (2000), "Water Legislation in the Ancient World (c. 2200 B.C.- c. A.D. 500)", (Ed. Wikander), *Handbook of Ancient Water Technology*, içinde (539-604), Leiden, Boston, Köln: Brill.

Coulton J. J. (1987), "Roman Aqueducts in Asia Minor", (Ed. S. Macready and F.H. Thompson), *Roman Architecture in the Greek World*, içinde (72-84), London.

Çelebi, E. (2011), *Seyahatname, Kitap, 1.Cilt, İstanbul*, (Hazırlayanlar; Y. Dağlı- S. A. Kahraman), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Dernschwam, H. (1999), *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, (Çev. Y. Önen), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

Dodge H. (1984), *Building Materials and Techniques, In the Eastern Mediterranean from the Hellenistic Period to the Fourth Century A.D.*, Newcastle Uni.

_____ (1987), "Brick Construction in Roman Greece and Asia Minor", (Ed. S. Macready-F.H. Thompson), *Roman Architecture in the Greek World*, içinde (106-116), London.

Dörner, K. (1941), *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, Berlin.

Fıratlı N. (1971), *İzmit Şehri ve Eski Eserleri Rehberi*, İstanbul: MEB.

Foss, C. (2002), *Anadoludaki Ortaçağ Kalelerinin İncelenmesi II*, (Çev: F. Y. Ulugün), İzmit.

French H. D. (2013), *Roman Roads and Milestones of Aisa Minor*, Ankara.

Galitekin A. (2006), *Kocaeli Su Medeniyeti Tarihinden Birkaç Damla*, İstanbul.

Gülgeç. İ. (1970), *İzmit Analitik Etütleri*, Ankara.

Hodge, A. T. (2008), *Roman Aqueducts & Water Supply*, London.

Kretzschmer, F. (2010), *Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*, (Çev.Z. Z. İlkgelen), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Landels J. G. (1998), *Eski Yunan ve Roma'da Mühendislik*, (Çev. Barış Bıçakçı), Ankara: TÜBİTAK Yayınları.

Lolos A. Y. (1997), "The Hadrianic Aqueduct of Corint", *Hesperia*, 66 (2), (271-325).

Meriç, E. (1995), *İzmit Körfezi Kuvaterner İstifi*, İzmit.

Mutlu, B. (1996), *Mimarlık Tarihi Ders Notları I*, İzmir: Mengitan.

O'Connor, C. (1993), *Roman Bridges*, Cambridge: Cambridge Uni.

Öziş, Ü. (1994), *Su Mühendisliği Tarihi Açısından Türkiye'deki Eski Su Yapıları*, Ankara: DSİ Genel Müdürlüğü.

- Perrot, G. (1872), *Exploration Archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de ...*, Paris.
- Pogodin-Wulff, P. D. (1897), "Nicomedia", *Bull. Inst. Arch. Russe de Constantibople (Ízwestija)*, II: 104 vdd.
- Polatel, O. (2012), "Nikomedia'dan İzmit'e Bir Kent Adının Dönüşümü" *History Studies*.
- Radt, W. (2002), *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, (Çev. S. Tammer), İstanbul: YKY.
- Ruge, W. (1936), "Nikomedea", *RE* 17,1, 468-492.
- Sayar, Erguvanlı (1955), *Türkiye Mermerleri ve İnşaat Taşları*, İTÜ, Maden Fakültesi, İstanbul.
- Şahin, Ş. (1974), *Neufunde von Antiken Inschrifte n in Nikomedea und in der Umgebung der Stadt*, Münster.
- Texier, C. (1839), "Description De l'Asie Mineure" Paris.
- Ulugün, Y. (2008), *Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi*, İzmit.
- Ünal, M. (2001), *İzmit Antik Su Sistemleri ve Paşa Suyu*, İzmit.
- Wheeler, M (2004), *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, (Çev. Z. K. Erdem), İstanbul: Homer Kitapevi.
- Wilber, N. D. (1938), "The Plateau of Dafne" ed. R Stillwell, *Antioch on The Orontes 2: Excavations of 1933-1936*, içinde (49-56), New Jersey: Princeton University Press.
- Yamaç, İ. (2010), *Antiocheia ad Orontes Suyolları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, MKÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, N. & vd. (2009), *Kocaeli Çevre Durum Raporu*, İzmit.
- Zeyrek, H. T. (2005), *Nikomedea: Arkeolojik Açından Genel Bir Değerlendirme*, İstanbul.

1970-2009	Ortalama Yağış mm (inç)
Ocak	91.3 (3.594)
Şubat	74.9 (2.949)
Mart	72.0 (2.835)
Nisan	55.3 (2.177)
Mayıs	45.9 (1.807)
Haziran	50.4 (1.984)
Temmuz	39.2 (1.543)
Ağustos	54.2 (2.134)
Eylül	50.6 (1.992)
Ekim	94.5 (3.72)
Kasım	87.2 (3.433)
Aralık	107.8 (4.244)
Toplam Yağış	823,3 (32.413)

Tablo 1: Kocaeli İli Yıllık Ortalama Yağış Tablosu (www.mgm.gov.tr)

Yıl	Nüfus
1935	18.693
1940	29.120
1945	28.352
1950	36.037
1955	55.507
1960	73.488
1965	89.547

Tablo 2: İzmit Kent Merkezi Nüfus gelişimi (1935-1965)

Nikomedeia Suyolu 1 (Paşasuyu) Nüfus Kestirim Hesaplaması

Suyolu 1: Paşasuyu

Veriler : (kanal ölçüleri=0,55mX0,90 m),(su seviyesi=0,30m), (eğim=1/500 m)

$$Q = \frac{1}{n} \times R^{2/3} \times J^{1/2} \times A \quad (n=0,020 \text{ için})$$

$$Q = \frac{1}{0,020} \times \left(\frac{0,55 \times 0,30}{1,15} \right)^{2/3} \times \left(\frac{1}{500} \right)^{1/2} \times (0,55 \times 0,30)$$

$$Q = 0,10112 \text{ m}^3/\text{s} = 101,12 \text{ l/s} = 8736553 \text{ l/gün}$$

Q₁ = %50 kullanım %50 diğer amaçlar durumundaki debi

Q₂ = %40 kullanım %60 diğer amaçlar durumundaki debi

Q₃ = %30 kullanım %70 diğer amaçlar durumundaki debi

Q₄ = %20 kullanım %80 diğer amaçlar durumundaki debi

Antik Yerleşim Yerleri İçin Kişi Başına Su Tüketimi;

en az q_{enk}= 20 l/N/gün, en çok q_{enb}= 100 l/N/gün, ortalama q_{ort} = 50 l/N/gün için,

	Kullanılan Debi(l/gün)	N _{enk}	N _{ort}	N _{enb}
Q ₁	4368276	43683	87366	218414
Q ₂	3494621	34946	69892	174731
Q ₃	2620966	26210	52419	131048
Q ₄	1747311	17473	34946	87366

Tablo 3: Suyolu 1 (Paşasuyu Nüfus kestirim Hesaplaması Tablosu

SU KÖPRÜLERİNDEKİ TUĞLA, KANAL VE HARÇ BİLGİLERİ

Köprü Numarası	Köprü üzerindeki tuğla ebatı	Köprü üzerindeki kanal ebatı	Harç bilgileri
Köprü 1	harman tuğla a: 23 cm b: 11 cm c: 8 cm	 a: 35 cm b: 50 cm c: 120 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 2	harman tuğla a: 23 cm b: 11 cm c: 8 cm	KANAL TESİT EDİLEMEĐİŐTİR.	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 3	KEMER YERİNE DİKOÖRTÖĞEN PENCERE ĐEKLİNDE AŐIKLIKLA GEĐİLMİŐTİR. KÖPRÜDE TUĐĐLA KULLANILMIŐTİR. KESME BLOK KİREÇ TAŐĐARI İLE İNŞAA EDİLMİŞTİR.	 a: 55 cm b: 70 cm c: 180 cm d: 50 cm	- Gövde ve linto oluşturan kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 4	kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 80 cm b: 70 cm c: 190 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 5	kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 75 cm b: 70 cm c: 220 cm d: 70 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 6	kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 70 cm b: 70 cm c: 210 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 7	kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 70 cm b: 70 cm c: 210 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 8	kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 70 cm b: 70 cm c: 210 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 9	kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 70 cm b: 70 cm c: 210 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 10	kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 80 cm b: 75 cm c: 235 cm d: 35 cm	- Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 11	kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 50 cm b: 55 cm c: 155 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 12	kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 55 cm b: 55 cm c: 165 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.

Tablo 4: Nikomedeia Su Köprüleri, Tuğla ve Harç Karşılaştırma Tablosu

SU KÖPRÜLERİNDEKİ TUĞLA, KANAL VE HARÇ BİLGİLERİ

Köprü Numarası	Köprü üzerindeki tuğla ebatı	Köprü üzerindeki kanal ebatı	Harç bilgileri
Köprü 13	Kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 4,5 - 5 cm	 a: 55 cm b: 55 cm c: 165 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 14	Kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 55 cm b: 55 cm c: 165 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 15	Kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 55 cm b: 55 cm c: 165 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 16	Kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 80 cm b: 75 cm c: 235 cm d: 70 cm	- Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 17	Kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 60 cm b: 60 cm c: 180 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 18	KEHEMLERDE TUĞLA YERİNE VOLKANİK TUĞ TAŞI KULLANILMIŞTIR.	 a: 75 cm b: 75 cm c: 225 cm d: 50 cm	- Gövde ve tuğ taşları arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 19	Kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	Kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 4,5 - 5 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 20	Kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 70 cm b: 75 cm c: 215 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 21	Kiremit tuğla a: 30 cm b: 30 cm c: 3,5 - 4 cm	 a: 75 cm b: 65 cm c: 215 cm d: 50 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 22	TUĞLA KULLANILMAMIŞTIR. DÜZGEN FORMLU TAŞLAR KULLANILMIŞTIR.	KANAL TESPİT EDİLEMEMIŐTIR. KEHEMLİN TABAN GENİŐLÜŐİ 400 CM DİR.	- Gövde ve kemer oluburan kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.
Köprü 23	Kiremit tuğla a: 28 cm b: 28 cm c: 3 cm	Kiremit tuğla a: 35 cm b: 35 cm c: 4 cm	- Tuğlalar arasında kireç esaslı harç kullanılmıştır. - Gövde kısmında kireç esaslı harç kullanılmıştır.

Tablo 4 (Devamı): Nikomedea Su Köprüleri, Tuğla ve Harç Karşılaştırma Tablosu

KÖPRÜ ADI	KORDİNAT				MEVİ	UZAKLIK (m)	RAKIM (m)	UZUNLUK (m)	EN (m)	KAT ADEDİ	KEMER ADEDİ	KEMER YAPISI	KEMER AÇIKLIĞI (cm)	KEMER GENİRLİĞİ (cm)	DİĞER ÖZELLİKLER	DEVİR	Fotoğraf
	Başlangıç	Bitiş	Y	X													
Kaynak I	499576.41	Bitiş	Y			0											
	4523721.84		X														
1	Başlangıç	Bitiş	Y		TOPALLAR KÖYÜ	140	130.742	1.02	5.47	1.21	1	Tuğla Örgü	288	50/50		Roma 2. yy	
	499.529.601	499.532.040	X														
2	Başlangıç	Bitiş	Y		TOPALLAR KÖYÜ	275	129.437	2.93	3.6	1.97	1	Tuğla Örgü	230	50/50		Roma 2. yy	
	499.536.593	499.519.601	X														
3	Başlangıç	Bitiş	Y		TOPALLAR KÖYÜ	403	129.083	4.05	7.3	1.95	1	Lento Şeklinde Kesme Taş	185	50/70		Roma 2. yy	
	499.483.265	499.481.532	X														
4	Başlangıç	Bitiş	Y		HACIOĞLU KÖYÜ	1.557	128.275	5.5	12.68	1.55	1	Tuğla Örgü	408	50/70		Roma 2. yy	
	499.301.419	499.302.019	X														
5	Başlangıç	Bitiş	Y		HACIOĞLU KÖYÜ	2.343	127.986	4.78	12.85	1	1	Tuğla Örgü	500	70/70		Roma 2. yy	
	499.042.203	499.009.854	X														
6	Başlangıç	Bitiş	Y		HACIOĞLU KÖYÜ	2.678	127.543	11.96	29.08	1	2	Tuğla Örgü	1 660 2 490	70/70		Roma 2. yy	
	498.786.503	498.779.132	X														
7	Başlangıç	Bitiş	Y		HACIOĞLU KÖYÜ	3.220	126.400	3.4	15.69	2.1	1	Tuğla Örgü	270			Roma 2. yy	
	498.967.727	498.964.732	X														
8	Başlangıç	Bitiş	Y		HACIOĞLU KÖYÜ	3.908	126.103	2	9.45	1	1	Tuğla Örgü	166			Roma 2. yy	
	4.521.701.129	4.521.701.129	X														
9	Başlangıç	Bitiş	Y		HACIOĞLU KÖYÜ	3.962	125.990	9.12	16.88	1	1	Tuğla Örgü	468			Roma 2. yy	
	4.521.341.220	4.521.351.580	X														
10	Başlangıç	Bitiş	Y		SEKİBANLI KÖYÜ	9.655	120.462	15.31	64.78	1	4	Tuğla Örgü	1 640 2 870 3 630 4 600			Roma 2. yy	
	496.512.755	496.504.662	X														
11	Başlangıç	Bitiş	Y		SEKİBANLI KÖYÜ	9.912	119.913	12.89	41.2	1	3	Tuğla Örgü	1 500 2 820 3 370			Roma 2. yy	
	496.368.268	496.334.074	X														
	Başlangıç	Bitiş	Y														
	4.521.501.678	4.521.487.189	X														

Tablo 5: Suyolu 1 (Paşasuyu) Köprüleri Karşılaştırmalı Tablosu

KÖPRÜ ADI	KORDİNAT		MEYDAN	KAYNAĞA UZAKLIK (m)	PAKIZI (m)	KİÇİKLİK (m)	UZUNLUK (m)	EN (m)	KAT ADEDİ	KEMER YAPISI	KEMER AÇIKLIĞI (cm)	KAMAL EĞİTİ (yükseklik/çap)	DİĞER ÖZELLİK	DİRER	Fotoğraf
	Başlangıç	Bitiş													
12	Y	496.107.611	Y	10.356	119.051	8,2	52,41	SEKBANLI KOYU	1	Tuğla Örgü	1 676 2 640 3 470			Roma 2. Yı	
	X	4.521.187.482	X	4.521.163.499											
	Başlangıç		Bitiş												
13	Y	495.719.564	Y	11.048	118.200	10,51	59,11	SEKBANLI KOYU	1	Tuğla Örgü	2 800 3 450			Roma 2. Yı	
	X	4.521.005.773	X	4.520.962.975											
	Başlangıç		Bitiş												
14	Y	495.800.089	Y	12.926	117.600	18,25	63,5	SEKBANLI KOYU	1	Tuğla Örgü	1 320 2 300 3 640			Roma 2. Yı	
	X	4.519.701.612	X	4.519.678.570											
	Başlangıç		Bitiş												
15	Y	495.696.423	Y	13.045	116.852	6,43	32,92	SEKBANLI KOYU	1	Tuğla Örgü	1 522 2 290 3 290			Roma 2. Yı	
	X	4.519.655.246	X	4.519.630.244											
	Başlangıç		Bitiş												
16	Y	495.759.631	Y	13.281	115.744	16,11	55,42	SEKBANLI KOYU	1	Tuğla Örgü	1 710 2 840 3 840			Roma 2. Yı	
	X	4.519.463.015	X	4.519.446.424											
	Başlangıç		Bitiş												
17	Y	496.925.605	Y	18.321	114.843	5,12	27,84	TEPE KÖYÜ	1	Tuğla Örgü	1 570 2 570 3 340			Roma 2. Yı	
	X	4.518.009.369	X	4.518.020.066											
	Başlangıç		Bitiş												
18	Y	495.944.367	Y	20.433	113.245	10,58	51,94	GÜNDOĞDU	1	Volkanik tuf	1 740 2 656 3 680			Roma 2. Yı	
	X	4.517.370.882	X	4.517.355.496											
	Başlangıç		Bitiş												
19	Y	494.966.754	Y	22.173	111.946	14,39	55,19	SARICALAR	2	Tuğla Örgü	1 280 2 620 3 838			Roma 2. Yı	
	X	4.517.365.965	X	4.517.347.877											
	Başlangıç		Bitiş												
20	Y	494.667.697	Y	22.591	110.492	17,44	69,91	SARICALAR	1	Tuğla Örgü	1 450 2 670 3 840			Roma 2. Yı	
	X	4.517.282.344	X	4.517.236.608											
	Başlangıç		Bitiş												
21	Y	494.767.342	Y	23.335	108.941	10,14	39,97	BEKİR DERE	1	Tuğla Örgü	1 500 2 820 3 500			Roma 2. Yı	
	X	4.516.649.479	X	4.516.619.280											
	Başlangıç		Bitiş												

Tablo 5 (Devamı): Suyolu 1 (Paşasuyu) Köprüleri Karşılaştırmalı Tablosu

	Yapısal Özelliği	Köprü No	Fotoğrafi
A	Dikdörtgen Formlu (Harman Tuğla) Tuğla Örgülü-Kemerli	Köprü 1	
B	Dikdörtgen Formlu (Harman Tuğla) Tuğla Örgülü- Kemersiz	Köprü 2	
C	Kesme Taş Bloklardan Örgülü- Kemersiz	Köprü 3	
D	Kare Tuğla Örgülü- Kemerli	Köprü 4,5,6,7,8,9,10,11,12 13,14,15,16,17,19,20,21	
E	Tüf Taşından Örölmüş-Kemerli	Köprü 18	

Tablo 6: Nikomedeia Su Köprüleri Yapısal Sınıflandırma Tablosu

NİKOMEDEİA (İZMİT) SUYOLLARI

Özet: M.Ö. 264 kurulan Nikomedea kenti Roma devrinde hızla büyümüş büyük bir metropol olmuştur. Aşırı nüfus artışı, tarımsal faaliyetler gibi gelişmelerle beraber, suya olan ihtiyaç artmış ve suyu daha verimli kullanabilmek için kontrol etme zorunluluğu sonucu anıtsal su yapılarının inşasını sağlamıştır. Nikomedea kentinin yapılan araştırmalar sonucu 4 suyoluna sahip olduğu tespit edilmiştir. Bu suyollarına ait 23 su köprüsü, 18 su kanalı, 14 su kaynağı, 2 su kuyusu, 4 sarnıç, 7 kontrol-havalandırma ve kontrol bacası tespit edilmiş ve belgelenmiştir. Suyollarının incelenmesinden elde edilen bilgiler ışığında nüfus kestirim hesaplaması gerçekleştirilmiş ve Nikomedea kentine su taşıyan 4 suyolunun ortalama 174122 kişinin su ihtiyacını karşılayacak düzeyde olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nikomedea, Su Sistemi, Suyolları, Su köprüleri, Roma Su Mühendisliği.

NİKOMEDEİA (İZMİT) AQUEDUCTS

Abstract: The urban Nicomedea, that was built 264 BC, had grown up in the Roman period and become a great metropole. Together with the developments like population growth and agricultural developments, the need for water increased and the urgency of mastering water to be able to efficiently use it, made start building of the monumental water works. As a consequence of the findings taken place in the urban Nicomedia, it was been discovered that it had 4 water lines. 23 aqueducts, 18 water conduits, 14 water springs, 2 water wells, 4 cisterns, 7 ventilation and control shafts pertaining to this water lines were been determined and documented. In the light of information acquired from the study of the water lines, the calculation of the inhabitant was been realized and found that these 4 water lines carrying water to Nicomedea was capable of covering the water need of 174122 people.

Key Words: Nicomedea, Water Supply System, Aqueducts, Roman Water Engineering

BİR KİMLİK İŞARETLEYİCİSİ OLARAK DİL VE TRABZON AĞIZLARINDA ARKAİK HUSUSİYETLER

A. Mevhibe COŞAR*

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
mcosar@ktu.edu.tr

Bir “anlamlandırma çabası” olarak insanın kendini var etme süreci, dil ile başlar. Dil, sözlü, yazılı ya da tasarım hâlinde Adem’den beri insanın ilk varlık işaretidir. Ellul, “Söz, Tanrı ile birlikte vardı ve Söz, Tanrı idi.” ayetini yorumlarken sözün Tanrı’nın kendini ifşa etme tarzı olması gibi insanın da kendini ifşa etme tarzı olduğuna değinir. Ona göre Tanrı’nın sözü insana yöneltilmiş olduğu için insan, yaratılışın başıdır. Tanrı, Adem’e varlığı adlandırma imkânı verdiğinde insan, “üstünlük” özelliğini kazanmış oluyordu.¹

İnsanın üstünlüğünü dilden alması, doğasındaki dil yeteneği ile sözü üretebilmesinin sonucudur ve insan, bu yolla kendini geliştirir, kültürünü yaratır böylece gelecek kuşakları şekillendirir. Kültür de dil

¹ (Yuhanna,1: 1); ayrıca bkz. Ellul 1998: 69-74. Varlığın adlandırılması bahsinde Tevrat, İncil ve Kur’an-ı Kerim, dili insanlara verilmiş ilahi bir lütuf olarak gösterir. Tevrat’ta “*Ve Rab Allah her kır hayvanını ve göklerin her kuşunu topraktan yaptı; ve onlara ne ad koyacağını görmek için Adem’e getirdi; ve Adem her birinin adını ne koydu ise, canlı mahlûkun adı o oldu.*” [Eski Ahit (Tevrat), Tekvin, Bap 11/1-9] denir. Kur’an-ı Kerim Rahman suresinde; “*Rahman (o çok merhametli olan Allah), Kur’an’ı öğretti, insanı yarattı ve ona beyanı (duygularını düşüncelerini açıklama yeteneğini) verdi.*” ayetiyle dilin insan için ayırıcı bir vasıf olduğuna işaret edilmektedir.

aracılığı ile kendisini ifade eder. Öte yandan dil, kültür için hem bir üretim hem de bir aktarım vasıtasıdır. Üretim vasıtasıdır; çünkü sözle yaratılmış efsane, destan, masal, şiir, ninni, ağıt, türkü, atasözü, deyim ve bilmece kùltür malzemesinin temel elemanlarıdır. Diğer taraftan, bunların aktarımı, tekrarı ve yeniden üretimi hep dil/söz aracılığı ile gerçekleşir.

Türk dilinin en eski izleri MÖ 3000-1800 yılları arasına ait Sümerce metinlerdeki 300 civarında Türkçe sözcük olarak gösterilmektedir.² Buna göre Türkçedeki Sümerceyle ortak sözler ya ortak kökenden gelmektedir ya da kültürel alışveriş sonucu ortaya çıkmıştır. Hangi ihtimal olursa olsun bu değerlendirme ile Türkçenin ilk verileri MÖ 2000-3000 arasına çıkmakta, yani bundan 4000-5000 yıl geriye gitmektedir.

Farazi olarak Türk dilinin kaynağı sayılan Ana Türkçe döneminden sonrası, Türkçenin Eski Türkçe olarak adlandırılan devresidir. Eski Türkçe, bugünkü bilgilere göre Türk dilinin en eski yazılı belgelerinin bulunduğu ve işlek bir yazı dilinin kullanıldığı dönemdir.³ Öyle ki döneme ait yazılı belgeler, yazı dili tarihinin, çok eskilere gittiğine tanıklık etmektedir.⁴ Böylece yazılı eserlerinin niteliği, arkeolojik bulgular ve arkaik dillerle mukayese yoluyla bugünden bakıldığında Türkçeye 3000 ile 5000 yıl arasında değişen bir ömür biçilebilmesi bu yüzden-

Türkçenin coğrafyası da bu tarihî derinlikle orantılı bir genişlik arz etmektedir. Bugünkü bilgilere göre Türk milletinin değişik coğrafyalarda farklı devletler kurması, Türkçenin tarihî gelişimini Türk tarihinin akışı ile sürekli olarak ayrılmaz bir ilişki içine

² Osman Nedim Tuna'nın tespit ettiği sözcükler için Sümerce *dingir*, Türkçe *tengri* (tanrı); Sümerce *kap-kagac*, Türkçe *kapakacak*; Sümerce *ud-*; Türkçe uyu-; Sümerce *zibin*; Türkçe *çibin* (sinek) gösterilebilir. Tuna, 1990.

³ Ahmet Buran (1992: 10), henüz Eski Türkçe döneminde Türkçenin 5 ayrı lehçesi olduğunu söyleyen A. von Gabain'e katılmaz. Bu dönemde görülen değişikliklerin boylardan kaynaklanan, aynı yazı dili içindeki ağız ayrılıkları olduğunu söyler. Öte yandan Tekin ve Ölmez (2003: 18) de bu devri, biri Orhun diğeri Uygur olmak üzere en az iki diyalekti olan bir dil olarak gösterirler.

⁴ Aksan, 2004; Özönder, 2002; 481-501; Korkmaz, 1994: 353-370.

sokmuştur. Dış tarihi belirleyen farklı coğrafyalar, bu coğrafyalara göçlerin sürekliliği ve buralarda karşılaşılan yeni kültürlerle etkileşim sonucu ortaya çıkan değişiklikler gibi çerçeve olaylar, söz konusu aşamalara temel teşkil etmiştir.

Bilge Kağan, Orhun Yazıtları'nda halkına seslenirken “Doğuya giden gittin, batıya giden gittin!” der.⁵ Kuzeye gidenler Sibirya'ya; doğuya gidenler Çin ve Uzakdoğu ülkelerine; güneye gidenler Hindistan, Afganistan ve Çin'e yerleşmiş; batıya gidenler ikiye ayrılıp, bir grup Hazar Denizi'nin kuzeyinden Karadeniz'in kuzeyine ve Avrupa'ya, diğer grup Hazar'ın güneyinden İran, Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'ya göç etmiştir. Günümüzde Türkçe, başta Avrasya coğrafyasındakiler olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinde varlığını sürdürmekte olup Moğolistan ve Çin'den Avrupa'nın ortalarına, Sibirya'dan Hindistan ve Afrika'nın kuzeylerine uzanan geniş sahada Türklüğün izlerini takip etmek mümkündür. Bu saha, bugün Türkiye Cumhuriyeti Devletinin manevi arka planı ve Türkçenin tarihi derinliğine işaret eden coğrafyasıdır.

Denilebilir ki, bir dilin temel belirleyicileri arasında tarihi, coğrafyası ve konuşucuları sayılabilir. Bu belirleyiciler de sürekli bir etkileşim hâindedir. Dilin coğrafyası tarihî süreçte çoğu zaman sosyal sebeplerle değişir. Değişen coğrafya, dili başka dillerle etkileşime sokar. Böylece dilin iç ve dış yapısında değişiklikler olur. Dilin iç yapısındaki değişiklikler ses, şekil ve söz dizimi alanında gerçekleşirken dış yapıda da söz varlığına bağlı gelişmeler gözlenir.

Türkçe ve Türkiye Türkçesi Ağızları

Talât Tekin, dil bilimi çevrelerinde konuşma türlerinin *idyolekt* (tek bir kişinin konuşma alışkanlıklarının tümü; birey diyalekti), *ağız* (birbirine benzer idyolektler toplamı), *lehçe* ya da *diyalekt* (birbirine

⁵ Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzündeki 19 ve 20. satırlarda geçen ifadenin orijinali “*ılgertü [barıgma] bardıg kurıgaru barıgma bardıg*” şeklindedir. Ergin, 2007: 40.

benzer ağızlar toplamı) ve *dil* (birbirine benzer di-yalektler toplamı) şeklinde ayırımından söz eder.⁶ Bu, bir anlamda, ne kadar birey varsa o kadar dil olduğu anlayışını getirirken öte yandan, bir ağız yöresindeki söyleyiş farklılıklarını da açıklayan dayanaklardan biri olur. Ağızlar, temel niteliklerini ölçünlü dilden ayırdıkları oranda belirginleştirirler.

Artan iletişim imkânları, eğitim ve öğretimin yaygınlaşması gibi etmenler, ölçünlü dil ile ağızlar arasındaki etkileşimi artırıyorsa da ağızlar, özellikleri itibariyle ölçünlü dile aykırı bir görünüm arz ederler. Bu özelliklerin anlamlandırılması ve bir kaynağa bağlanması, dilin nispeten bâkir hâli sayabileceğimiz ağızlar üzerindeki çalışmaların tespiti ile mümkündür. Bu cümleden olmak üzere ağızlar, hem ölçünlü dilden ayrılan özellikleri hem ölçünlü dile yaklaşımları hem de ölçünlü dile katkıları oranında değerlendirilmek durumundadır.

Trabzon ağızları, coğrafi bakımdan nispeten kapalı bir alanda bulunmaları, uzun yıllar boyunca bölgenin dışarıdan, özellikle diğer bölgelerden göç alması gibi sebeplerle değişim ve etkileşimlere kapalı, ancak eğitim imkânları ve merkezle yakın ilişkileri sebebiyle de ölçünlü dile sıkı iletişimdedir. Bu sebeplerle tarihî ve sosyo-kültürel açıdan olduğu kadar ağız araştırmaları açısından da genelde Karadeniz Bölgesi, özelde Trabzon önemli bir alan durumundadır.

Trabzon ağızına ilişkin çalışmaların tarihi Ahmet Caferoğlu'nun verileriyle 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarına gider.⁷ Geçen süreç bireysel bazı çabalar yanı sıra Caferoğlu, Brendemoen, Demir gibi araştırmacıların kitaba dönüşen çalışmaları ile derleme faaliyetlerini de içermiş; alanla ilgili bir takım tezler ve makaleler hazırlanmıştır.⁸

⁶ Tekin, 1997: 240.

⁷ Caferoğlu, 1994: XX.

⁸ Söz konusu çalışmalar için bkz. Gülensoy, 1981 (ilgili mezuniyet tezlerini göstermektedir); Caferoğlu, 1994; Brendemoen, 2001; Demir, 2006.

Doğu Karadeniz Bölgesi, tarihin en eski dönemlerinden bu yana farklı etnik topluluklar tarafından iskân edilmiştir.⁹ Bölge, tarihsel süreçte çok sayıda farklı Türk boyunun üst üste tabakalaştığı bir etnolingüistik alt katmana da sahiptir.¹⁰ Caferoğlu da Trabzon ağızlarında tamamıyla sabit ve düzenli bir hâlde görülen ses özelliklerinin bölgeyi Göktürk ve Uygur Türkçesine bağladığını söyler.¹¹ Tarihî verileri takip ederek bölgede etnik tabakalaşma ile ortaya çıkan dil görüntüsünü belirlemeye çalışan Feridun Tekin de, Trabzon ve yöresinin Türkleşme tarihinin 1071 Malazgirt Savaşı'nın çok öncesine dayandığına, bölge ağızlarında görülen Kıpçakça unsurların¹² da bu fikri desteklediğine işaret eder.¹³ Ses ve yapı itibarıyla bölge ağızlarında tespit edilen ve Anadolu'nun çeşitli bölgeleri üzerinden bazı Orta Asya ağızlarına bağlanan özellikler, Oğuz boylarının Anadolu'yu yurt edinme sürecinin çok öncesinde bölgede dilin izlerinin yerleştiğinin delili olarak gösterilir.

Bugün Trabzon ağızlarında ölçünlü dile nispetle dilde yadırganabilecek bazı ses ve şekil özellikleri ile birtakım söz varlığı unsurları arkaik yapılar üzerinden açıklanabilecek durumdadır. Kelime başındaki /g/lerin /k/, /d/lerin /t/, /b/lerin /p/ olması; düzlük yuvarlaklık uyumunun ihlali; /ng/ sesinin durumu; ön seste b- ünsüzünün korunması; ek fiilin devrik kullanımı; ikili fiil biçimleri bu minvalde sayılabilir.

⁹ Antik kaynaklarda Karadeniz sahillerinde yaşayan doksan kadar etnik gruptan bahsedilir [İskitler, Makronlar, Mssynoikler, Kolkhlar, Driller, Khalybler, Tibarenler, bunlardan en önemlileridir]. Ayrıntılar için bkz. Tellioglu, 2003.

¹⁰ "Karadeniz'in kuzeyinde yer alan topraklar eski çağlardan bu yana kavimlerin büyük göçlerine sahne olmuştur. Orta Asya çıkışlı İskitlerin Kimmerleri Karadeniz'in kuzeyinde sıkıştırması ile tarihin tanık olduğu göçler daha yakın çağlarda da devam etmiştir. Birkaç asra yayılan bir süreç içinde bu sahaya giren Türk kavimleri burada bulunan kavimleri batıya sürmüş ve buraları yurt edinmiştir. Bizans, art arda gelen bu devletlerle ve onların yerinden sürdüğü topluluklarla da ilişkiler kurmuş, onlardan ordusu için asker ya da azalan nüfusu için yeni kaynak olarak yararlanmış, onların akınlarından kendi topraklarını ve devletini koruyabilmek için ustaca bir siyaset izlemiş, Hıristiyanlaşarak Rumlaşmaları için nihayetsiz çaba sarf etmiştir. Doğu Karadeniz sahillerine bu açıdan baktığımızda tarihin her döneminde bölgeye Karadeniz'in kuzeyinde var olmuş Türk kavimlerinin gölgesinin düştüğünü söyleyebiliriz. Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Sabirler, Bulgar Türkleri, Uzlar, Peçenekler, Kıpçaklar, Kumanlar ve diğer Türk boyları Bizans tarafından 5 ve 11. asırlar boyunca bölgeye yerleştirilmiştir." Bilgin, 2000: 13-67.

¹¹ Caferoğlu, 1994: XX-XXIV.

¹² Trabzon ağızında Kıpçakça etkileri için bkz. Demir, 2007: 417-424; Özgür, 2002: 189-194.

¹³ Tekin, 2002: 195-202.

Bazı Ses Özellikleri

Trabzon ağızlarının belirgin özelliklerinden biri, ilk hecede kapalı e [é] sesini korumasıdır. Eski Türkçeden beri izlenebilen, Türk lehçeleri ve Türkiye Türkçesi ağızlarında da yaşayan bu karakteristik sesin Trabzon ağızlarında “gél, vér, bél, bèn, él” gibi birçok tek heceli kelimedede gözlenmesi mümkündür.

Trabzon ağızlarında kelime başındaki /g/lerin /k/, /d/lerin /t/ olması, “göl” yerine [köl] “gibi” yerine “kibi”; “duymak” yerine [tuymak] “diş” yerine [tiş] kullanılması gibi örneklerle gösterilebilir.

Türkçede kelime başında b- sesi, Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesi dönemine; 15. yüzyıla kadar, bugünkü *ol-* fiilinin *bol-* şeklinde varlığını sürdürmüştür. *bol-* fiili Trabzon ağızında “*İnşallah, olur ki.*” anlamında *bolaki* şeklinde kullanılmaktadır. Özellikle yaşlıların dilinde bazen umut [Bola ki bu sene çocuklar gelir Alamanya’dan] bazen de uyarı [Bola ki deduklerumi yapmazsun, o zaman sağa edeceumi ben bilurum] ifade eden cümlelerde gözlenebilir.

Benzer şekilde, Eski Türkçede *kaçan* şekli ile geçen ve 15. yüzyılda, eski Kıpçak Türkçesinde yine yazılı kaynaklar itibariyle “haçan” şekline dönüşen kelime, Karadeniz dolayısıyla Trabzon ağızlarında ‘haçan’ şeklinde kullanılmaktadır. Bir soru sözü; Divanü Lügati’t-Türk’te zaman zarfı ve yüklem olarak¹⁴ kullanılan kelime, Trabzon ağızlarında “o zaman, -dığı zaman, ne zaman ki” anlamları ile karşımıza çıkar. Éhaçen hamsi vardır, sen bâ ondan ver”.¹⁵ “hâcen endum çarşıya / finduğu satmak için / dedum basma alayım / yâri aldatmak için”¹⁶ gibi türküde örneklerini görmek mümkündür.¹⁷

Ünlü Uyumları

Türkçede ses uyumu önemli bir ayırt edici özelliktir. Türkçede geç teşekkül ettiği için küçük ünlü uyumu

¹⁴ Atalay, 2006: 401.

¹⁵ Caferoğlu, 1994: 133

¹⁶ Saka, 2008 (CD).

¹⁷ Kelime hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuzarslan, 1993: 309-320.

da denilen dil benzeşmesi; düz ünlülerle düz, yuvarlak ünlülerle ya düz-geniş ya da dar-yuvarlak ünlülerin kullanılmasına dayanır. Bu kuralın ölçünlü dilde de istisnaları görülür. Trabzon ağızlarının çoğunlukla yuvarlaklaşma tarafında olması söz konusu uyuma aykırı örnekler ortaya çıkarmaktadır: “*gelirim*” yerine “*gelirum*”, “*ettim*” yerine “*ettum*”, “*yapacağım*” yerine “*yapacaum*”, “*evim*” yerine “*evum*” gibi.

Bugün ölçünlü dildeki *büyük* kelimesi, Eski Türkçedeki *bedük* biçiminden gelmektedir.¹⁸ Eski Türkçeden günümüze yaşanan -d- >-y- değişimini gösteren bu yuvarlaklaşma, kelimenin daha eski bir dönemini yansıtır. Trabzon ağızlarında kelime, *beyuk* şeklinde uyum dışı kullanılan kelimelerden biridir [beyuklerumuz, beyuk iş].

Genizsi /N/ Sesinin Gelişimi

Türkçe, değişmeyen söz köklerine ses uyumu kurallarına göre getirilen eklerle yeni kelimeler üretir, kelimelerin birbiri ile ilişkisini sağlar. “Değişmeyen söz kökleri” ifadesinin istisnası; *ben* ve *sen* zamirlerinin yönelme durumunda görülür. *Bana* ve *sana* biçimleri söz kökündeki ince /e/ ünlüsünün kalınlaşması ile bu değişimi örnekler. Bu durum, Eski Türkçede yönelme ekinin -*ga* olması ve *ben-ge* biçiminin, *genizsi n* sesinin kalınlaştırıcı etkisiyle *banga* şekline dönüşmesi ile alakalıdır. Bu noktada Trabzon ağızındaki *bağa/sağa* biçimi açıklanabilir. Mesela, Erzurum yöresi ağızlarında [bene/sene] telaffuzu, /ng/ sesinin /n/ ve /g/ ayrışması ile alakalı olarak /n/ yönünde [beğen/seğen] şeklinde, /ng/ sesindeki yer değiştirmeden (uzak göçüşme) kaynaklanır. Trabzon yöresindeki kullanım ise /g/ yönündedir.

Genizsi /n/ sesinin /g/ lehine gelişimini “yalnız” kelimesinin yöresel kullanımıyla da örneklemek mümkündür. Giderek kullanımı azalsa da özellikle Çaykara çevresinde, yaşlıların ağızında *yalağuz/yalavuz* biçimleri telaffuz edilmektedir. Bu örneklerin yanı

¹⁸ Kelime *bedü-* (büyü-) fiilinden türer. Clauson, 1972: 302.

sıra, “anmak” ve “anılmak” fiillerinin *ank-* ve *angıl-* şeklinde söylenişi hayli dikkat çekici ve Türkçenin Eski Türkçeden beri ayırt edici bir özelliğinin gelişmiş biçimiyle Trabzon ağzındaki kalıntısıdır.

İkili Fiil Kullanımı

Trabzon ağızlarının genelinde görülen, çoğu zaman anlatımı kuvvetlendirmek için de başvurulduğu düşünülen “*ağlama ağla-*, *söyleme söyle-*, *kazma kazma-*” gibi fiiller, Trabzon ağızlarında ayırtedici özelliklerdir. Trabzon ağızlarındaki bu ikili biçimler zaman zaman vurgu/pekiştirme amacı sezilse de bu yapılar anlam ve kullanım bakımından değerlendirildiğinde başka birtakım işlevlerinin de söz konusu olduğu görülecektir.¹⁹

*şindi baGma şindi herif ba^onGer oldu. şindi arabalan gidey/ yörüme de yörümey/ sıır arabalan gidey.*²⁰

Kimi örneklerde bu yapı, ölçünlü dildeki [Fiil+(-mA-sInA)]+[Fiil+ç.e.] yapısını veya bugün Türkçede “-AcAk ol-” ile temsil edilen gerçekleşmemiş niyet fiillerini karşılar ve yan yargılar oluşturur.

- [Denizde BaDma bile Ba:dug Biz].²¹
 - [biz dâbi yapmaduğda körme kördük].²²
 - [yatma~yatamâysin, kaçma kaçamaysın işde yapmaysın].²³

Bu kullanımın Türk dili yadigârlarından takip edilebilen bazı yapılarla benzeşen yönleri vardır. Hem isim hem fiil kökü olarak kullanılan sözcüklerin-ikili köklerin- abidelerde “sü süle- (asker sevket-)²⁴; Uygurcada “amgek amgen- (sıkıntı çek-), sakınç sakın- (düşünceye dal-)²⁵; Dede Korkut’ta “soy soyla-, boy boyla-²⁶, “kov kovla-, din dinle- (dedikodu yap-

¹⁹ Coşar, 2010: 75-85.

²⁰ Burada anlatıcı, yürüyerek gitmek yerine arabayla gitmenin tercih edilir olduğunu, hayvanların da bir yerden bir yere arabalarla taşınacak kadar zenginleştiğini anlatıyor; *yörüme de yörümey* ile *yürüyerek gitmiyor* denilmek isteniyor. Brendemoen, 2001: 225.

²¹ Brendemoen, 2001: 216.

²² Demir, 2006: 159.

²³ Demir, 2006: 174.

²⁴ Ergin, 2007: 8.

²⁵ Hamilton, 1998: 27, 54.

²⁶ Dede Korkut’un boylardaki esas işlevi kopuz çalarak boy boylaması, soy soylamasıdır. Boyların anlatılmasına *boy boylamak*, boylar içindeki manzum kısımlara *soy*, soyları kopuz eşliğinde belli bir melodiyle okumaya ise *soy soylamak* denir. Ercilasun, 2000: 111.

mak)²⁷; Divanü Lugati't- Türk'te "bit bitle- (bit ara-), kuş kuşla- (kuş avla-)"²⁸ şeklinde karşımıza çıkan örnekleri vardır. Bunlar, bugün ölçünlü dilde çoğu yansıma sözlerle kurulan ikilemelerle "fıkır fıkır fıkırda-, çın çın çınla-, kasım kasım kasıl-, çakmak çak-, sarma sar-"; kimi ağızlarda da kullanılan ve bir çeşit anlatım bozukluğu olarak gösterilen "boya boya-, ölü öl-, yangın yan-" gibi örneklerin ilk şekilleri ile alakalı görülebilir.²⁹

Ek Fiil Kullanılışı

Türkçenin ol- ve tur- ile beraber en eski yardımcı fiili olan i-, bütün isim ve fiil şekillerinin sonuna gelerek onlardan birleşik fiil yaptığı için *ana yardımcı fiil*, isimleri fiilleştirdiği için *isim fiili* adıyla anılır.

Eski Türkçede *ār-* şeklinde olup Batı Türkçesine geçerken *r* sesinin düşmesi ve /*ä*/nin /*i*/ye dönüşmesiyle /*i*-/ şeklinde kullanılır olmuştur.

Trabzon ağızlarında ek fiil çoğunlukla ekleşmez ve yardımcı fiil olduğu hâlde daha dikkat çekici biçimde devrik kullanılır.

Ek fiilin [Kimsa gelmemiş **idi** orıya.],³⁰ [Haçan gelduk kimse yoğ **idi**.]³¹ gibi korunduğu örnekler yanında [Kardeşim var idi, kardaşımlan **dururdi** o rahmetli adam.]³² örneğinde olduğu gibi ekleştiği de görülür. Öte yandan tam ekleşmenin görülmediği örnekler de eskicil yapının işaretlerini taşır: [O hanum da hacan kasalari yuklediydi.],³³ [Sen bana böyle yapacaadın temiş.]³⁴

Ek fiilin devrik kullanımı, işleyişte konuşma dilinin vurgulanmak istenen unsurun öne çekilmesi ilkesi ile gerçekleşir. Türkçede söz diziminin temel kuralı olan yardımcı unsur- asıl unsur sırası, konuşma ve

²⁷ Ergin, 1989: 76.

²⁸ *Ol anğar kuş kuşlattı*: O, ona kuş avlattı. Atalay, 2006: 348; *Er bit bitledi*: Adam bit aradı. Atalay, 2006: 291.

²⁹ Ayrıntılar için bkz. Coşar, 2010: 75-85.

³⁰ Brendemoen, 2001: 20.

³¹ Brendemoen, 2001: 80.

³² Brendemoen, 2001: 81.

³³ Caferoğlu, 1994: 176.

³⁴ Caferoğlu, 2004: 199.

şiir dilinde değişebilir. Bir yandan da dilin kıvraklığı öncelenen unsuru öne çekmeye imkân verir.

Trabzon ağzı söz diziminde devrik cümle dikkat çeken, yaygın bir özelliktir. Bu bağlamda ek-fiilin devrik kullanımı ise başlı başına ilgi çekici bir durumdur. Yardımcı unsur olan ek-fiilin bir asıl fiil gibi kullanıldığı görülür:

*Bu yerlilerden **var idi** koça kariler, eldiler hep.*³⁵

*Üç kardaş **idi** bular.*³⁶

Ek fiilin ayırt edici biçimde devrik kullanıldığı, yeri itibariyle öne geçtiği ve cümlede kendisinden sonra gelen ismi, yüklem konumuna taşıdığı örnekler de bulunmaktadır:

Burası da **idur** oda.³⁷

Adum **idu** Fatma Kara.³⁸

Ek fiilin bu kullanımı eski är- in bağımsız ana yardımcı fiil olduğu zamanların bir kalıntısı olarak yorumlanabilir.³⁹

Sonuç

Trabzon ağızları, Eski Türkçe ile ilişkilendirilebilecek ses özelliklerini muhafazası, Türkçenin tarihsel süreçte geçirdiği değişme ve gelişmelerin farklı zaman dilimindeki izlerini kısmen taşıması bakımından dikkat çekicidir.

Trabzon ağızlarında ünlü ve ünsüzlerin Eski Türkçe ile örtüşmesi, küçük ünlü uyumundaki düzensizlik, ısrarla eklememekte direnen ve devrik kullanımın yaygınlığından yararlanarak adeta bağımsızlığını ilan eden ek fiil, Uygur Türkçesi metinlerine dayanan ikili fiil kullanımı, çeşitli çalışmalarla tespit ve teyit edilmiş arkaik sözcüklerin varlığı,⁴⁰ Trabzon

³⁵ “Bu yerliler arasında koca karılar vardı, hepsi öldü.” Brendemoen, 2001: 81.

³⁶ Brendemoen, 2001: 21.

³⁷ Brendemoen, 2001: 15.

³⁸ Brendemoen, 2001: 153.

³⁹ Ayrıntılı örnek ve değerlendirmeler için bkz. Coşar, 2008: 176-188.

⁴⁰ Akar, 2002: 173-188.

ağız ile ilk defa karşılaşan biri için yadırgatıcı olabilir. Kimi zaman gülmece malzemesi olarak tiyatro oyunlarında, sinema ve televizyon filmlerinde kullanılan bu ağız özelliklerinin ölçünlü dil açısından 'gülme'ye sebep olması da kabul edilebilir görülebilir.

Asıl dikkat çekici olan ise söz konusu malzemenin Trabzon ağızlarını, söz varlığı ve ses özellikleri itibariyle arkaik zamanlara bağlamasıdır. O kadar ki kitle iletişim araçlarının tartışılmaz etkisi ve eğitim olanaklarının yaygınlığına rağmen Trabzon ağızları, tarihsel süreçte Türkçenin geçirdiği türlü değişme ve gelişmeleri bir arada barındıran bir laboratuvar durumundadır demek, yanlış olmaz.

KAYNAKÇA

Atalay, Besim (2006), *Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri), C. I-II-III-IV*, Ankara: Alâeddin Kırıl Basımevi.
Bilgin, Mehmet (2000), *Doğu Karadeniz-Tarih, Kültür, İnsan*, Trabzon: Serander Yayınları.

Brendemoen, Bernt (2001), *The Turkish Dialects of Trabzon, I-II*, Oslo.

Buran, Ahmet (1992), "Yazı Dilinin Tarihi Gelişimi İçinde Türk Şivelerinin Ortaya Çıkışı ve Azeri Türkçesi Örneği", *Savunma Hizmetleri ve Koordinasyon Dergisi*, 10, 10-12.

Caferoğlu, Ahmet (1994), *Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, Ankara: TDK Yayınları.

Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Çetin, Engin (2008), *On Üçüncü Yüzyıl Öncesinde Soru*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana.

Demir, Necati (2006), *Trabzon ve Yöresi Ağızları, I-II-III*, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.

Ellul, Jacques (1998), *Sözün Düşüşü*, İstanbul: Paradigma Yayınları.

Ercilasun, A. Bican (2000), “Dede Korkut Mirası”, *Türk Dili*, I (578), 111-115.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TDK Yayınları.

_____ (2007), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Hamilton, J.Russell (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, (Çev. Ece Korkut ve İsmet Birkan), Ankara: Simurg Yayınları.

Jorma, Atilla (2008), *Oğuzcanın Karadeniz Serüveni*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.

Saka, Fuat (2008), “Şalvar Destanı”, *Lazutlar* (CD).

Tekin, Feridun (2002), “Trabzon ve Yöresi Ağızlarının Etnik Yapı İle İlişkisi”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, içinde (195-2002), Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları.

Tekin, Talât & Ölmez, Mehmet (2003), *Türk Dilleri Giriş*, İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Yayınevi.

Tekin, Talât (1997), “Türk Dilleri Ailesi I”, *Türkoloji Eleştirileri*, Ankara: Simurg Yayınları.

Tellioğlu, İbrahim (2003), *Doğu Karadeniz’de Türkler*, Trabzon: Serander Yayınları.

Tuna, Osman Nedim (1990), *Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi ile Türk Dili’nin Yaşı Meselesi*, Ankara: TDK Yayınları.

Yavuzarslan, Paşa (1993), “Anadolu Ağızlarında *ha (* ka) Zamirinin Türevleri”, *Türkoloji Dergisi*, XI (1), 309-320.

BİR KİMLİK İŞARETLEYİCİSİ OLARAK DİL VE TRABZON AĞIZLARINDA ARKAİK HUSUSİYETLER

Özet: Bugün Trabzon ağızlarında ölçünlü dile nispetle dilde yadırganabilecek bazı ses ve şekil özellikleri ile birtakım söz varlığı unsurları arkaik yapılar üzerinden açıklanabilecek durumdadır. Kelime başındaki “g”lerin “k”, “d”lerin “t”, “b”lerin “p” olması; düzlük yuvarlaklık uyumunun ihlali; /ng/ sesinin durumu; ön seste b- ünsüzünün korunması; ek fiilin devrik kullanımı; ikili fiil biçimleri bu minvalde sayılabilir. Bu durumda Trabzon ağızları, Eski Türkçe ile ilişkilendirilebilecek ses özelliklerini muhafazası, Türkçenin tarihsel süreçte geçirdiği değişme ve gelişmelerin farklı zaman dilimindeki izlerini kısmen taşıması bakımından dikkat çekici bir mahiyet arz eder.

Söz konusu malzemenin Trabzon ağızlarını, söz varlığı ve ses özellikleri itibariyle Türkçeye mahsus arkaik zamanlara bağlar. Kitle iletişim araçlarının tartışılmaz etkisi ve eğitim olanaklarının yaygınlığına rağmen Trabzon ağızları, tarihsel süreçte Türkçenin geçirdiği türlü değişme ve gelişmeleri bir arada barındıran bir laboratuvar durumundadır demek, mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Trabzon ağzı, Arkaik özellikler, Eski Türkçe

LANGUAGE AS AN IDENTITY MARKER AND THE ARCHAIC FEATURES OF TRABZON DIALECTS

Abstract: Some phonetic and formal characteristics and certain vocabulary elements of Trabzon dialects today may seem unusual in comparison with the standard language. Characteristics of this kind include the use of “k” instead of “g”, “t” instead of “d”, “p” instead of “b” in the beginning of the word; violation of flat-round vowel harmony rule; the case of the sound /ng/; the preservation of the consonant b- in the first sound; the use of copulas with inversion; binary verb forms. Thus Trabzon dialects present a highly interesting point as they preserve phonetic characteristics which can be traced back to the Ancient Turkish and they partially reflect changes and developments in Turkish language through different historical time periods.

This matter connects Trabzon dialects to Turkish language of archaic times based on the vocabulary and phonetic characteristics of these dialects. Despite the undisputed impact of mass media and the wide education opportunities, it is possible to state that Trabzon dialects are the subject of study representing different kinds of changes and developments of Turkish language throughout history.

Key Words: Trabzon dialect, Archaic Features, Former Turkish

FIRTINA HAVZASI BÜTÜNLEŞİK YÖNETİM PLANLAMASINDA ALTYAPI GELİŞMELERİNİN KATILIMCI YAKLAŞIMLA BELİRLENMESİ*

Cenap SANCAR**

Doç. Dr., Karadeniz Teknik
Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi,
Şehir ve Bölge Planlama Bölümü
csancar@ktu.edu.tr

Giriş

Bir ülkenin sürdürülebilir kalkınmasının en önemli bileşenlerinden biri de Havzaların sürdürülebilir yönetimidir. Genel olarak havza yönetimi; coğrafi olarak ayrı bir drenaj alanındaki hidrolojik hizmetlerin sürdürülebilirliğini, toprağın, bitki örtüsünün, su ve diğer doğal kaynakların ve varlıkların kamu adına korunması, geliştirilmesi, yararlanılması ve bu suretle ülkemizin sürdürülebilir kalkınmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Sürdürülebilir havza yönetiminin temelini; mevcut arazi ve su kullanımı, bu kullanımın ekosistem ve biyoçeşitliliğe nasıl bir tesiri olduğu, sosyo-ekonomik ve çevresel etkiler ve bu etkilerdeki değişimin nasıl sonuçlar doğurabileceğinin anlaşılması oluşturmaktadır.¹

Türkiye’de planlama kuram ve pratiği ağırlıklı olarak kentsel alanlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Kimi

* Bu çalışmada ağırlıklı olarak, 2008 yılında KTÜ Döner Sermayesi kanalıyla Cenap Sancar yürütücülüğünde Saliha Aydemir ve Ebru Sinan ile birlikte, Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF-Türkiye, 2007) tarafından “Fırtına Vadisinde Entegre Havza Yönetimi Projesi” kapsamında hazırlanan projenin alan çalışmaları ve raporundan yararlanılmıştır.

¹ OSİB, 2014.

kırsal alanlar il ve/veya havza ölçeğinde sahip oldukları ekonomik, doğal ve kültürel kaynakları/ değerleri/ kaliteleri ve kent ile kurdukları ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkan gelişme dinamikleri ile planlamanın nesnesi olmuşlardır. Çoğunluğu oluşturan kimi kırsal alanlar da, özellikle son onlu yıllarda, büyük ölçüde kendi iç dinamikleri ile gelişmeye/ değişmeye bırakılmıştır. Ancak, 20. yüzyılın son çeyreğinden günümüze artarak yaygınlaşan bazı gelişmeler, il ve/veya havza ölçeğinde kırsal mekânın çeşitlenen ve artan taleplere/ ilgilere bırakılamayacağını göstermektedir. Bu nedenle son yıllarda tüm planlama kademelerinde olduğu gibi havza ölçeğinde de belli bir vizyon veya politikalar çerçevesinde havzaların tüm kaynak ve taleplerini optimize edecek, sorunlarını çözümlenecek “*stratejik planlama*” anlayışının öngörülmesi anlayışı kabul görmekte ve tartışılmaktadır.

Strateji, genel anlamda yerleşme (kır, kent, il, havza, bölge gibi farklı ölçeklerde) sınırları içerisinde öncelikli koruma odaklı yatırımları ve kurumsal düzenlemelerin belirlenmesine, kamu yatırımlarının sosyal, ekonomik ve çevresel faydalarının en üst düzeye çıkarılmasına, kilit paydaşlar arasında kapasite oluşturacak düzenleme, ekonomik teşvik ve katılım-cılık önlemlerini gerçekleştirmeye katkı sağlayacak, yatırım maliyetlerinin düşürülmesi ve program planlama, uygulama ve izleme fonksiyonlarının etkinleştirilmesi amacıyla farklı kurumların rollerinin ve sorumluluklarının değerlendirilmesi ve geliştirilmesi için bir fırsat oluşturmaktadır.

Çeşitli tanımları bulunmakla birlikte ülkemizde sık kullanılmayan ve özellikle hiçbiri net/açık olmayan “stratejik planlama”; toplumsal gereksinimlere çok disiplinli (fiziksel, sosyal, ekonomik ve çevresel) ve kapsamlı yaklaşan, gereksinimleri ve sorunları birbiriyle ilişkili ve eşgüdümlü ele alan,² değer yönlendirmeli ve eylem odaklı bir planlama yaklaşımıdır. Değer temelli fırsatçılık olarak da değerlendirilen

² RTPI, 2001.

stratejik yaklaşım bürokratik, rutin işlerde inisiyatif kullanma ve esnek olma (ortaya çıkan durumlara karşı, vizyonu gözden kaybetmeden, projelerini gözden geçirmek, kendini yeniden düzenlemek) özelliği vardır.³ Katılım çok önemlidir. Albrechts (2004), bu yaklaşımın yerel yönetimlerin topluma açılması ve şeffaflaşmasında önemli bir potansiyel taşıdığını ifade etmektedir.⁴

Bu kapsamda Orman ve Su İşleri Bakanlığının öncülüğünde Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Kalkınma Bakanlığı, Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı, Başbakanlık Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı, Yerel Yönetimler, Araştırma ve Eğitim Kurumları ve Sivil Toplum Örgütleri olmak üzere ilgili tüm kamu kurum ve kuruluşları ve diğer paydaşların katkıları ile katılımcı anlayışla gerçekleştirilen Ulusal Havza Yönetim Stratejileri (UHYS) önemli bir deneyimdir. Her ne kadar belirlenen stratejilere yönelik eleştiriler bulunsa da stratejik bakış açısının (stratejik planlama anlayışının farklı planlama alanlarında) kabul görmesi açısından önemli bir adım olarak görülmelidir. UHYS ağırlıklı olarak ülke ihtiyaçlarını önceliklendiren, AB çevre ve su yönetim standartları ile tutarlı ve Türkiye'nin sürdürülebilir yaşam öncelikli kalkınma (?) gündemini destekleyen güçlü bir bütünleşik doğal kaynak yönetim politika çerçevesinin ve stratejisinin önemli bir bileşeni olarak tanımlanmaktadır. Bu açıdan en büyük eleştiri, kullanma ve kalkınmanın korunmasının çok önünde tutulmasından kaynaklanmaktadır.

Ulusal Havza Yönetim Stratejisi'nin Dayanakları;

- 5018 sayılı Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu, Kamu İdarelerinde Stratejik Planlamaya İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik.
- Havza yönetimini ilgilendiren mevzuat.

³ Wacker vd., 2000.

⁴ KOKAP, 2014.

- Ulusal Kalkınma Planı, ilgili özel ihtisas komisyonu raporları (ÖİKR) (8. Beş Yıllık Kalkınma Planı Su Havzaları Kullanımı ve Yönetimi ÖİKR, 9. Kalkınma Planı Toprak ve Su Kaynaklarının Kullanımı ÖİKR, Tarım ÖİKR, Ormancılık ÖİKR, Çevre ÖİKR, İklim Değişikliği ÖİKR, vb).
- Diğer sektörlerdeki ulusal strateji ve eylem planları (İklim Değişikliği Ulusal Stratejisi ve Eylem Planı, Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisi, Ulusal Biyolojik Çeşitlilik Stratejisi ve Eylem Planı, Çölleşme ile Mücadele Eylem Planı, Dağlık Alan Yönetim Stratejisi, Tarım Strateji Belgesi, Kuraklıkla Mücadele Stratejisi ve Eylem Planı, vb.).
- İlgili kamu kurum ve kuruluşlarının stratejik planları (Mülga, Çevre ve Orman Bakanlığı, Orman Genel Müdürlüğü, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Stratejik Planları, Ağaçlandırma Ulusal Eylem Planı, vb.).
- Havza Koruma Eylem Planları çıktıları (Marmara, Susurluk, Kuzey Ege, Küçük Menderes, Büyük Menderes, Burdur, Konya, Ceyhan, Seyhan, Kızılırmak, Yeşilırmak).
- Büyük Menderes Nehir Havza Yönetim Planı proje dokümanları.
- İçmesuyu Havzaları Özel Hüküm belirleme çalışmaları dokümanları.
- Doğu Anadolu Su Havzaları Rehabilitasyon Projesi, Anadolu Su Havzaları Rehabilitasyon Projesi, Çoruh Nehri Havzası Rehabilitasyon Projesi dokümanları.
- UHYS (Ulusal Havza Yönetim Stratejisi) taslak belgeleri üzerinde ilgili çok sayıda kurum, kuruluş ve paydaştan alınan değerlendirmeler, görüş ve öneriler

gibi sıralanabilir.⁵

⁵ URL 1.

Havza yönetimi açısından son dönemlerde ülkemizde gelişen ve benimsenen yaklaşım, havza bazında tüm doğal kaynakların “bütüncül” (entegre) biçimde, ilgili kurumların eşgüdümlü çalışmaları ve paydaşların katılımıyla yönetimidir. Havza yönetiminde eşgüdüm ve katılımcılığın güçlendirilmesine yönelik kurumsal ve yasal düzenlemeler alternatif projeler ve uygulamaların ekolojik, ekonomik ve sosyal maliyetlerinin ve faydalarının (içsel ve dışsal etkilerin) değerlendirilmesi yer almaktadır.

1. Çalışma Alanı ve Yöntem

Doğu Karadeniz Dağları, Kafkasya Ekolojik Bölgesi içerisinde uluslararası ölçekte tanınan ve koruma değeri yüksek bir bölge olarak tanımlanmaktadır. Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WWF), BirdLife ve Wetlands gibi uluslararası doğa kuruluşları, *bölgenin ılıman kuşak ormanlarını, dünyadaki savunmasız 200 önemli karasal ekolojik bölgeden (Global 200 Ecoregion) biri olarak belirlemiştir.*⁶

Çalışma alanının da içinde bulunduğu Kafkasya Ekolojik Bölgesi, doğal ılıman kuşak ormanları, zengin biyolojik çeşitliliği, yüksek endemizmi ile dünyanın en önemli 25 ekolojik bölgesinden biri olarak kabul edilmektedir.

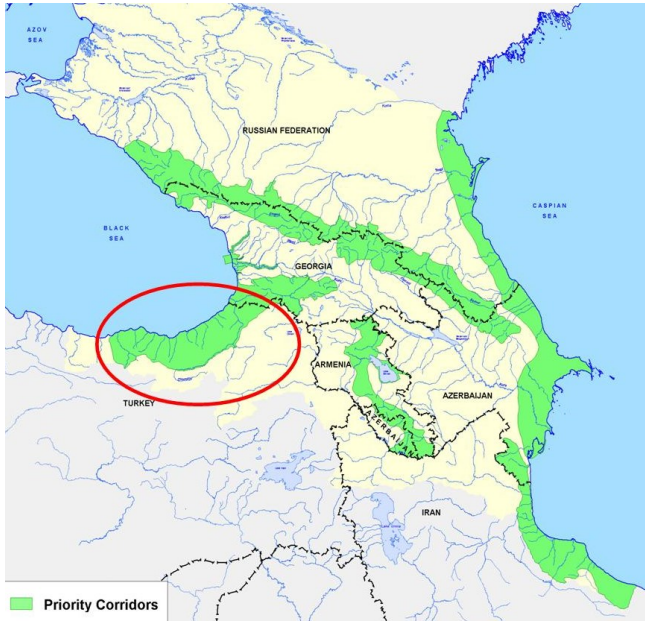
“Doğal yaşlı ormanlar ve diğer biyolojik çeşitlilik varlığının dünyada çok az kalmış olan el değmemiş dere sistemleri (intact river) ile birlikte son derece yüksek oranda korunduğu Fırtına Vadisi Ormanları; WWF, UNEP ve IUCN gibi dünyanın en büyük doğa koruma kuruluşlarının kurduğu “Dünya Koruma İzleme Merkezi” tarafından Avrupa’daki “daha iyi korunmaya acil ihtiyacı olan 100 orman” (100 Forest Hotspots)’dan biri olarak ilan edilmiştir”

Bu alanlar, uluslararası Doğa Koruma Örgütü (CI) tarafından da yeryüzünün en önemli biyolojik çeşitliliğe ve bunun yanı sıra en çok tehdit altındaki 34

⁶ Olson ve Dinerstein, 1997; Kurdoğlu ve diğ., 2004

⁷ Mittermeier ve diğ., 2004; Kurdoğlu ve diğ., 2004; Kurdoğlu ve Özalp, 2010; Kurdoğlu ve Çokçalışkan, 2011.

sıcak bölgesi arasında gösterilmektedir.⁸ Doğu Karadeniz Dağları, ayrıca önemli Doğa Alanı (ÖDA) ve Önemli Kuş Alanı (ÖKA) kapsamında değerlendirilmektedir. Bu kadar koruma değeri yüksek olan bölgede; 4 Milli Park, 4 Tabiatı Koruma Alanı, 13 Tabiat Parkı ve 10 Tabiat Anıtı bulunmaktadır. Yine bölgenin farklı yerlerinde çeşitli statülere sahip doğal ve kültürel Sit alanları mevcuttur.⁹

Harita 1. Kafkasya Ekolojik bölgesi-Batı Küçük Kafkasya Koridoru (Williams vd., 2006)

Kafkas ekolojik Bölgesinde Batı Küçük Kafkasya Koridoru içerisinde yer alan Doğu Karadeniz Havzasında (Harita 1) “Doğu Karadeniz Entegre Havza Yönetimi Projesi”¹⁰ kapsamında, Kafkas Ekolojik Bölgesi genel vizyonu ile ilişkili, Fırtına Vadisi pilot alan olarak belirlenmiştir.

Bu alanda da sürdürülebilir havza yönetiminin temel girdilerini oluşturan mevcut arazi kullanımlarının ve bunlara yönelik altyapı çalışmalarının ekoloji ve biyoçeşitliliğe nasıl etkisi olduğu, bütüncül bir yönetim planı doğrultusunda gerçekleştiril(e)meyen çalışmaların/projelerin sosyo-ekonomik ve çevresel

⁸ Williams vd, 2006.

⁹ Kurdoğlu ve Çokçalışkan, 2011; Kurdoğlu ve Ünver-Okan, 2015.

¹⁰ WWF, 2007.

etkilerinin de neler olduğunun tespiti amaçlanmıştır.

Günümüzde planlama süreçlerini farklı yorumlayan, katılımcılık esaslı farklı yöntemler kullanılmaktadır; Boş Levha Yöntemi, Problem-Odaklı Yöntem, Stratejik Sorunlar Yöntemi, Varlık-Temelli Planlama Yöntemi bunlar arasındadır.¹¹ Fırtına Havzası (FH)'nda sorunlar ve bölgenin varlık değerleri dikkate alınmak koşulu ile katılım düzeyi yüksek olan, her plan kademesinde ve planlama kapsamında yaygın olarak kullanılan "Problem-Odaklı Yöntem", mevcut varlıklarda dikkate alınarak FH Yönetim Planlaması yapılması hedeflenmiştir. Öncelikli hedefin doğal kaynakların korunması ve kullanımının belirlenerek yönetilmesine yönelik olarak, WWF-Türkiye (Doğal Hayatı Koruma Vakfı) moderatörlüğünde Rize Valiliği, Çamlıhemşin Kaymakamlığı, Rize Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Üniversite, STÖ işbirliğinde ilgili tüm kesimlerin katılımı sağlanarak alanın potansiyellerine yönelik sorun başlıkları tanımlanmıştır. Ağırlıklı olarak problem odaklı bir yaklaşım benimsense de sahip olunan yerel varlıklar, ekonomik ve doğal kaynakların gücü ve bunların fırsatları üzerinden de hareket edilmiştir. Çok aktörlü ilk katılım toplantısında FH'nın varlık değerlerinin korunmasına yönelik olarak 4 kaynak kullanım başlığı altında katılımcılar gruplara ayrılarak bölgenin sorunlarını tartışmış ve yönetim planına altlık oluşturacak çözüm önerilerini geliştirmişlerdir. Bunlar;

- Su Kaynakları
- Sürdürülebilir Turizm (eko turizm)
- Meralar (Alpin) ve Yaylacılık
- Altyapı Gelişmeleri'dir.

Bu çalışmada belirlenen 4 ana başlıktan biri olan "Altyapı Gelişmeleri"; sürdürülebilir hedefler için son derece önemli, yerleşmelerin yaşam kalitesi açısından ise belirleyici konulardan olduğundan alanda

¹¹ Polat ve diğ., 2011, KOKAP, 2014.

yapılan tespitler, gözlemler ve katılım toplantılarıyla çok kapsamlı değerlendirilmiştir. Gerek teknik altyapı gerekse ulaşım sisteminin çevreye, yerleşmenin ekonomisine ve toplumsal yaşamına etkisi büyüktür. Teknik altyapının niteliksel ve niceliksel özellikleri kentsel/kırsal yaşam kalitesi açısından başlıca göstergeler arasında kabul edilmekte; ulaşım sisteminin sunduğu erişilebilirlik olanakları ise yaşana bilirlik açısından temel ölçütler arasında yer almaktadır. Bu nedenle “Altyapı ve kentsel/kırsal ulaşım” alt başlığında değerlendirme yapılmıştır.

Dağlık ve eğimli alanlarda doğal yaşam alanlarına/ormanlara en fazla zarar veren, bıçak yarası gibi kalıcı iz bırakan ve geri dönüşümü çok uzun zaman alan faaliyetler, yol inşası ve bakımı işleridir. Doğu Karadeniz bölgesinin genelinde gözlemlenen yaygın yerleşme dokusu ve yayla kullanımları yol inşasının daha da artmasına neden olmaktadır. Yol inşalarının kısmen de orman alanlarında gerçekleştirildiği düşünüldüğünde; teknik açıdan zor, ekonomik açıdan pahalı, çevresel açıdan ekosistemin tüm elemanlarına çok yönlü zarar verebilen riskli faaliyetlerdir. Bu nedenle yollarının yapım amaçları, gereklilikleri, teknik, ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarının hepsi bir bütün olarak ele alınıp bütün olarak, bulunduğu bölgenin (Orman alanları, Milli parklar gibi) özelliklerine ve varsa genel ilke kararlarına göre planlamalı ve uygun tekniklerle inşa edilmelidirler.¹² Yol ağlarının, ekosistemler üzerinde hidroloji, habitat kaybı, arazi parçalanması (fragmentasyon), kirlilik, gürültü, bariyer etkisi yaban hayvanlarında ölüm ya da davranış bozukluğu oluşması gibi çeşitli ekolojik etkilere sahip olduğu pek çok çalışmada vurgulanmıştır.¹³

¹² Acar, 2005; Kurdoğlu ve ark., 2015.

¹³ Spellerberg, 1998; Gunther ve Biel 1999; Forman ve Deblinger, 2000; Dodd ve Ark., 2004; Görçelioğlu, 2004; Kurdoğlu ve Ünver-Okan, 2015.

2. Fırtına Havzası Bütünleşik Havza Yönetimi Projesi

Kaynakların iyice azalması ve hassaslaşması, doğanın kendini yenilemesi sürecini giderek yavaşlatmıştır. Yaşanan bu süreç artık, doğal kaynaklarımızın daha iyi yönetilmesini, üzerindeki tahrip etkisi yüksek faaliyetlerin engellenmesini, kısaca tüm etkilerin çok iyi bir biçimde değerlendirildiği ve katılımcılığın yüksek olduğu bir planlamayı gerektirmektedir. Yönetim planları bize, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve biyolojik çeşitliliğin korunması için gerekli olan faaliyetlerin bir düzen içinde geliştirilmesini sağlayarak, alan kullanımı ve doğal kaynaklar açısından geleceği nasıl görmek istediğimizin resmini çizer.¹⁴

Katılımcı yönetimin olmadığı durumlar, ekosistemlerin uzun dönemli sürdürülebilirliğini tehlikeye sokar. Ülkemiz gibi kırsal alan nüfusunun yüksek olduğu ve doğal alanlarda farklı alan kullanımlarının bir arada görüldüğü ülkelerde hazırlanan yönetim planlarının, farklı tüm kesimleri içine alacak şekilde katılımcı bir biçimde hazırlanması gereklidir. Süreçte yer alacak katılımcılar; alanı yöneten kuruluşlar, kullanan yöre halkı ve yanı sıra sivil toplum kuruluşları, farklı sektör temsilcileri ve alanı çok iyi tanıyan uzmanlardır. Katılımcı bir şekilde yönetilen alanlarda pek çok fayda sağlanır, bunlar;

- Alan yönetimine ilişkin hedefler belirlenir,
- Doğal kaynaklar üzerindeki olumsuz etkiler tespit edilir ve giderilmesi için faaliyetler belirlenir,
- Kişiler ve kurumlar arasındaki çatışmalar giderilir,
- Biyolojik çeşitliliğin izlenmesine ilişkin faaliyetler belirlenir,
- Belirlenen hedeflere ulaşmayı sağlayacak yönetim yapısı ve yönetim hedefleri için gereken mali bütçe belirlenir,

¹⁴ WWF, 2007.

- Hedeflere ulaşmada ihtiyaç duyulan mali bütçe için kaynak sağlama stratejisi geliştirilir,
- Alanlar, kurumlar ve ilgi grupları arasındaki iletişimin güçlenmesi sağlanır.¹⁵

Fırtına Havzası'nda, doğal kaynakların korunması ve kullanımının belirlenerek yönetilmesine yönelik olarak, Ardeşen'de yapılan ilk katılım toplantısında (21 kurum, 53 katılımcı), yönetim planına doğru uzun soluklu, planlı, katılımcı ve gerçekçi bir dizi çalışmanın başlangıcı olarak devamında sürdürülebilir bir **kaynak yönetim planına ulaşmak** üzere; toplantılar, eğitim, pilot uygulamalar düzenlenmesi hedeflenmiştir.

Projenin temel çıkış noktası, Doğu Karadeniz Havzasındaki doğal kaynakların (su, toprak, orman vb) akılcı kullanımı ve sürdürülebilir yönetimi için yeterli teknik alt yapının kurulması ve kurumlar arasındaki eşgüdümün sağlanmasıdır. Proje kapsamında, pilot alan olarak seçilen Fırtına Havzasında (FH) gerçekleştirilmesi hedeflenen, Entegre Havza Yönetimi (EHY) uygulamasında; resmi, sivil bütün ilgili grupların alandaki, koruma- kullanma düzeni ile ilgili sorunları havza bütünlüğü içinde değerlendirebilmelerini sağlayacak teknik kapasiteye kavuşturulmasıdır. Entegre Havza Yönetimi Projesi kapsamında FH ve diğer havzalar için bir sürdürülebilir doğal kaynak kullanımı ve biyolojik çeşitlilik koruma modeli oluşturulması da ana amaçlarındandır. Bu süreçte, çeşitli grupların karşı karşıya bulunduğu sorun veya kısıtların çözümünde yararlanılabilecek uygulama araçları geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bunun için WWF-Türkiye, havzadaki tüm ilgi gruplarının sorun ve tehditlere yönelik ortak çözüm önerileri geliştirmelerini sağlayacak katılım ortamını hazırlayarak, ilgili gruplar arasında projenin amacına yönelik işbirliği ve koordinasyon olanaklarının güçlendirilmesine yönelik köprü görevi üstlenmiştir. Ayrıca FH'nda elde edilecek EHY deneyimleri, aynı ekolojik

¹⁵ WWF, 2007.

koridor (Doğu Karadeniz Dağları) ve genel olarak Kafkasya Ekolojik Bölgesi içindeki diğer havzalarla paylaşılabilmesi amaçlanmıştır.¹⁶

3. Fırtına Havzasında Kent-Kır Nüfusları ve Yerleşmeler Kademelenmesi

Fırtına Havzası; coğrafi konum olarak Türkiye'nin kuzeydoğusunda 40° 30' ile 41° 20' kuzey enlemleri ve 40° 22' ile 41° 28' doğu boylamları arasında yer almaktadır. Havzanın doğusunda Fındıklı (Rize) Yusufeli (Artvin), güneyinde İspir (Erzurum), Batısında Pazar, Hemşin, Güneysu (Rize) ve kuzeyinde Karadeniz'e kıyısı vardır (**Harita 2**). Fırtına Havzasının yaklaşık yüzölçümü olarak 1329 km² dir. Havza içerisinde iki ilçe (Ardeşen ve Çamlıhemşin) ve bir belde (Tunca) belediyesi bulunmaktadır. Bu üç belediyenin 1990-2010 yılları arasındaki nüfus değişimi harita 3'ten izlenebilmektedir. Kentleşme oranı olarak bölge ve Türkiye ortalamasının üstünde yer alması kırsal nüfusun kademeli göçün ilk basamağı olan kendi kent merkezine göç şeklindedir.

Harita 2. Fırtına Havzası Konum Haritası

Fırtına Havzasının güneyinde yer alan önemli yükseltiler Kaçkar Dağı (3.932 m), Verçenik (3.709 m.-Üçdoruk) Tepesidir. FH, Çamlıhemşin merkezinde

¹⁶ WWF, 2007.

birleşen Hala ve Hemşin Dereleri ile vadinin alt kesimlerinde Fırtınaya katılan Tunca (32.5 km) ve Durak (33.0 km) Derelerinin birleştiği alt havzalarından oluşmaktadır. Bu derelerin dışında Fırtına Deresi (68 km), Karadeniz'den iç kesimlere doğru birçok kola (Durak, Kale, Hemşin, Hala, Palovit, Elevit, Tunca dereleri) daha ayrılıyor. Bu kolların çokluğu, Kaçkar Dağlarına kadar uzanan birçok dik yamaçlı vadiler oluşturmaktadır. Bu vadiler keskin ve birbirine yakın sırtlar, dik yamaçlı "V" şekilli, genç çentik vadiler (2000m) ve "U" kesitli buzul vadilerde (1700m) bölgenin karakteristik topoğrafik görünüşünü oluşturur.

Fırtına Havzasında özellikle uygulama imar planlarıyla denetim altına alınan veya alınmaya çalışılan kısmı (1329 km²), toplam alanın %0.06'lık gibi çok küçük bir bölümünü kapsamaktadır. Bu büyüklükte bir bölgede yapılan planlama çalışmalarlarıyla FH bütününde amaçlanan; kaynakların rasyonel kullanılmasının sağlanması ve ekolojik dengenin ve eşsiz doğal güzelliklerin korunabilmesi, şüphesiz ki söz konusu olamayacaktır. Kaldı ki planlı alanlar yönetmeliğine göre hazırlanan uygulama imar planlarının da yerelin (FH) özelliklerini dikkate alan bir yaklaşımı söz konusu değildir.

3.1. FH Nüfus Yapısı

Büyük bir bölümü Rize il sınırları içerisinde kalan Fırtına Havzası (FH); bütün Karadeniz'e kıyısı olan yerleşmelerde olduğu gibi nüfusunun büyük çoğunluğunu kıyı bandında barındıran, tarımsal olarak özel nitelikli ürünlerin yetiştiği, eşsiz bir bitki çeşitliliğinin sergilendiği, çok sayıda nadir türe ev sahipliği yaptığı, çok sarp ve dik topoğrafyaya sahip, bozulmamış yabanıl ekosistemleri ile dünyanın ender ekolojik bölgelerinden birini oluşturmaktadır.

Kırsalın %60 lık oranda olması ve giderek azalması, yerleşmeye uygun olmayan eğime (>%50) sahip olması, kentsel alanların çeşitli açılardan çekiciliğine bağlı (tarım dışı istihdam, eğitim-sağlık hizmetleri,

sosyal imkânlar gibi) göçü tetikleyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. FH'na ilişkin kentleşme oranı ve nüfus yoğunluğunun (Kişi/Km²) Türkiye, Doğu Karadeniz Bölgesi (DKB) ve Rize İli ile karşılaştırılmalı değerlendirildiğinde; çalışma alanı coğrafi özelliklerinden kaynaklı olarak 35,18 (kişi/km²) nüfus yoğunluğu ile Rize ili, DKB ve Türkiye ortalamasının çok altında olduğunu söyleyebiliriz (Bkz. tablo 1).

	Toplam Nüfus Kişi	Kentleşme Oranı %	Yüzölçümü Km ²	Nüfus Yoğunluğu Kişi/Km ²
FH	46 758	60,48	1. 329	35,18
Rize	329 779	49,43	3.922	84,08
DKB	2 566 840	77,56	35.279	72,75
Türkiye	77 695 904	91,75	769.503	100,9

Kaynak: TÜİK (2014) verileri kullanılarak hazırlanmıştır

Tablo 1. FH, İl, Bölge ve Ülke Ölçeğindeki Demografik Göstergeler

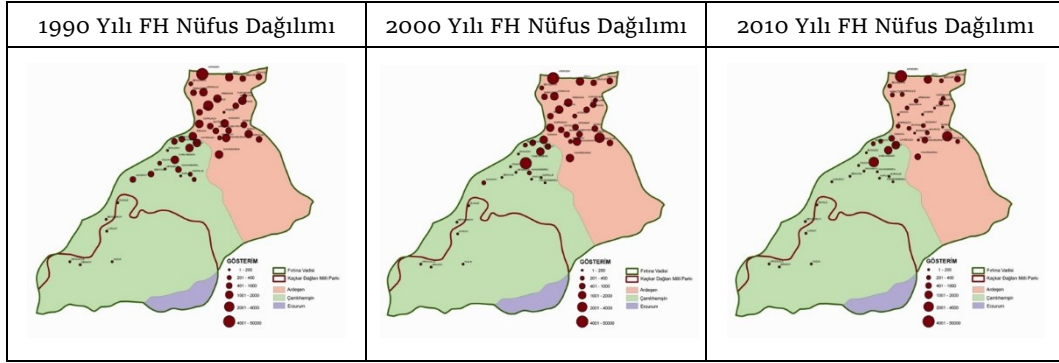
FH içerisinde yer alan Ardeşen ve Çamlıhemşin ilçeleri belirgin farklılıklar göstermektedir (Tablo 2). Rize İli içerisinde en ciddi kentsel nüfus Ardeşen ilçesinde, en düşük kentsel nüfus ise İkizdere'de sonrasında Çamlıhemşin ilçesinde bulunmaktadır. Çamlıhemşin, nüfusunun yaklaşık %77'lik kısmı kırsal niteliklidir.

	Kır		Kent	
	Sayı	%	Sayı	%
İl	118.284	38,86	211.495	64,14
Merkez	33845	38,62	107405	61,38
Ardeşen	13665	33,76	26813	66,24
Çamlıhemşin	4814	76,65	1466	23,35
Çayeli	18981	56,49	23469	43,51
Derepazarı	3863	39,72	3943	60,28
Fındıklı	5293	34,03	10948	65,97
Güneysu	8959	70,26	5601	29,74
Hemşin	929	26,45	1254	73,55
İkizdere	4695	77,74	1816	22,26
İyidere	3773	45,74	4906	54,26
Kalkandere	6305	53,55	6212	46,45
Pazar	13162	54,42	17662	45,58

Kaynak: TÜİK (2014) verileri kullanılarak hazırlanmıştır

Tablo 2. Rize İline Bağlı İlçelerin 2014 yılı Kır-Kent Nüfusu ve Oranları

Kırsalında çok parçalı bir yerleşme deseni gösteren FH, nüfusunun büyük çoğunluğunu kıyı bandında Ardeşen merkez ve yakın kırsal yerleşmelerde barındırmakta, bu yoğunluk yıllara (2010-2010) göre iç kısımlara gidildikçe düşmektedir (bkz Harita 3). Özellikle kırsal yerleşmelerde küçük ve dağınık birimlerden oluşan bu desen kendisini çok belirgin bir şekilde hissettirmekte ve planlamanın, sonrasında da plan uygulamalarının önündeki önemli bir güçlük olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle erişilebilirlik açısından büyük sıkıntılara neden olan bu yerleşme deseni, bölge nüfusuna yeterli hizmet götürülmesinin önündeki en önemli engeldir.

Türkiye'nin kuzeydoğusunda Kuzey Anadolu Dağları ile Karadeniz Kıyısı arasında yer alan ve 2014 yılı nüfusu 46758 kişi olan FH'nın ülke nüfusundaki oranı çok düşüktür (% 0.06). Özellikle Harita 3'te görüldüğü gibi Fırtına Havzasının kırsal kesimde görülen nüfus kaybının, önce kent merkezine daha sonra büyük kentlere ve yurtdışına doğru kademeli bir göç şeklinde olduğu bilinmektedir. FH'nın nüfus yoğunluğu Türkiye ve bölgenin nüfus yoğunluğunun çok altındadır. Ancak Havzanın yaz-kış nüfus dağılımında dikkate değer bir değişkenlik gözlenmektedir. Özellikle yayla ve/veya köy evlerinin kışın büyük oranda kullanılmadığı, buna rağmen yaz aylarında yoğun bir şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir.¹⁷ Göç edenlerin memleketleriyle bağlarını sosyal ve ekonomik olarak koparmadığı, yaz aylarında kısa

Harita 3. Fırtına Havzasındaki kentsel ve kırsal yerleşmelerin yıllara göre dağılımı

¹⁷ Kurdoğlu, 2002.

sürekli de olsa (1-6 ay arasında) memleketleriyle bağlantılarını devam ettirdikleri anlaşılmaktadır.¹⁸ Bu da Karadeniz'deki diğer yerleşimler gibi FH'nda da ikinci konut talebinin artmasına neden olmaktadır.

Rize İli nüfus artış hızı, 1935-1960 periyodunda artmış ve bundan sonra 1990 yılına dek azalma eğilimine girmiştir. 1990-2010 yılları arasında ise tekrar artarak artı değerlere ulaşmıştır. İlçelerin Harita 3'te verilen kır ve kent nüfus artışlarına baktığımızda, bölgenin diğer yerleşmelerinde görüldüğü gibi kırsal nüfusta bir azalmanın olduğu, bunun da nedeninin kırdan kente göç olduğu bilinmektedir. Özellikle Ardeşen kent merkezinin yakın kırsaldan göç aldığı, bunun da kent nüfus artış hızının oldukça yüksek değerlere ulaşması sonucunu doğurduğu görülmektedir.

3.2. FH Özelinde Yapılan Plan Çalışmaları

Fırtına Havzasında yer alan yaylaların büyük çoğunluğunun Kaçkar Dağları Milli Park (KDMK) sınırları içerisinde olması nedeniyle Orman ve Su İşleri (Doğa Koruma ve Milli Parklar- mülga Çevre ve Orman Bakanlığı) Bakanlığının yaptırmış olduğu "KDMK Uzun Devreli Gelişme Planı" (2007) çalışmasında; alanda yapılan anket çalışmaları sonrasında toplam 1084 haneden açık olan 336'sı ile görüşülmüş ve ortalama hane büyüklüğü 3.33 olarak bulunmuştur. Yine bu çalışmada tespit edilen başka bir sonuç ise bu yaylaları Çamlıhemşin ve Pazar ilçeleri kırsalının kullandığı tespit edilmiştir. Açık olmayan hanelerin kullanımı ise yaz aylarında yine orijinleri bu bölgeden olan nüfusun ikinci konut olarak kullandığını söyleyebiliriz. Bu kullanımların yaşayan nüfusun dışında farklı bir baskı unsuru olduğu, bu baskının yeni düzenlemeler, projelerle de giderek arttığı anlaşılmaktadır.¹⁹ Bu bölgenin turizm potansiyelinin bulunmasının yanı sıra buna bağlı farklı yapısal baskılarında olabileceği endişesi bulunmaktadır. Turizmin yoğunluğu ve gücünü arttırmaya devam etmesi,

¹⁸ Sancar, 1992; Sancar ve Aydemir, 1996.

¹⁹ Kurdoğlu ve Çokçalışkan, 2011.

bir taraftan çevresel yıkımlarını büyütmekte, diğer yandan da koruma yatırımlarının gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.²⁰

Yerleşim deseni üzerinde önemli bir baskı oluşturan diğer bir projede Doğu Karadeniz Turizm Master Planı kapsamında yapılan uygulamalar/projelerdir. Doğu Karadeniz’de ki mevcut turizm yapısını bir bütün olarak değerlendiren ve makro düzeyde karar üreten bir turizm Master planı olarak tanımlanmakta, bölge turizm gelirlerinin yükseltilerek mekâna daha homojen dağılımının sağlanması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda, Karadeniz Bölgesinde 8 ili kapsayan projelendirilen “Yeşil Yol” vizyonlu turizmi teşvik amaçlı yolun, turizm yapıları dışında ikinci konut talebini artıracakları öngörüsü bulunmaktadır.

Yerelin doğal ve kültürel değerler dikkate alınmaksızın farklı ölçeklerde alınan bu gibi plan/proje kararları genellikle dokunulmamış yabanıl alanlara ulaşımın kolaylaşması ile doğanın rant amaçlı tahribinin de kapısı açılmaktadır. Bu konu ile ilgili şu ifadelerle yer verilmektedir:²¹

Çok sayıda araştırmada, ulaşımın kolaylaşmasının kaçak avlanma, açmacılık arazi kullanımında değişimler ve plansız yapılaşmalara fırsat sunduğu, insanların ayak basmadan önce doğallığını koruyabilmiş ve yaban canlılarına ev sahipliği yapan bakir alanların, yapılan yollar yüzünden piknik alanı haline geldiği.

4. Yasal Çerçeve, Yönetmelik ve Örgütsel Yapı

Türkiye’deki planlama sisteminin en önemli sorunlarından biri yapılan planların uygulan(a)mama sorunudur. Mevzuat açısından oldukça zengin bir birikime sahip olunmasına rağmen, planlama konusuyla ilişkili çok sayıda kanun maddesi ve yönetmelik bulunması, çok sayıda kurum için farklı sorumluluklar

²⁰ Kurdoğlu 2002.

²¹ Reed ve Ark., 1996; Forman ve Ark., 1997; Noss, 2002; Seiler ve Eriksson, 1997; Kırac, 2008; Kurdoğlu ve Özgen-Okan, 2015.

tanımlanmış olması, ciddi yetki karmaşasına/çatışmasına sebep olabilmektedir. Türkiye'deki yönetim anlayışındaki merkezi ve yerel olarak paylaşılmış ikili yapı, yetki ve sorumluluklar açısından belirsizlikler yaratabilmektedir. Hatta merkezi yapının farklı kurum ve aktörlerinin görev, yetki ve sorumlulukları da tartışmalara sebep olabilmektedir. Bu nedenle Fırtına Havzası Entegre Havza Yönetim Projesi sürecinde üretilebilecek kararların ilgili yasal mevzuat ile ilişkilendirilmesi, yerel düzeyde farklı uygulamaların tespit edilmesi büyük önem taşımaktadır.

Küresel ilişkilerin yoğunlaştığı bir dönemde uluslararası anlaşma ve sözleşmeler de yasal bazı sorumlulukları beraberinde getirmektedir. Diğer taraftan küresel etkilerin yanı sıra ortaya çıkan yerel inisiyatif ve güç yapıları da Havzanın geleceği açısından belirleyici olabilmektedirler. Fırtına Havzası Entegre Havza Yönetim Projesi bu tür uluslararası bağlayıcılıkların ve sivil örgütlenmelerin belirlenmesi yapılacak planların uygulanma aşamasındaki gerçekleştirme oranını ve başarısını arttıracaktır.

Bir hukuk devleti olan Türkiye'de anayasa, kanun ve yönetmeliklerle belirlenmiş bir yasal çerçeve bulunmakla birlikte, yasal yaptırım gücü bulunan uluslararası örgütler, bağlayıcılığı olan uluslararası sözleşmeler ve yasal çerçevesi belirlenmiş çeşitli uluslararası fon ve programlar da söz konusudur.

Havza bütününde yapılacak Fırtına Havzası Entegre Havza Yönetim Projesinin yasal çerçevesini uluslararası, ulusal, bölgesel ve yerel ölçekteki çeşitli yasal düzenlemeler ve yerel düzeydeki sivil yapı belirli ölçülerde etkilemektedir. Bu sebeple çeşitli ölçeklerdeki yasal bağlayıcılıklar proje kapsamına bağlı olarak değerlendirilmiştir.

Bunlar; Ramsar Sözleşmesi, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin imza attığı Karadeniz İşbirliği Teşkilatı (KEİT) ile yine ülke olarak imzalanmış olduğumuz Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına

Dair Sözleşmesi ile doğrudan bölgeye ilişkin kararlar içeren, IX. Beş Yıllık Kalkınma Planı, DOKAP - Doğu Karadeniz Bölgesel Kalkınma Planı, Çevre Düzeni Planı, Rize İl Strateji Planı, Rize Kırsal Kalkınma Projesi, Kaçkar Dağları Milli Park Uzun Devreli Gelişme Planı bunlara örnek olarak gösterilebilir.

Türkiye'deki yasal çerçevenin uluslararası ölçekteki etkilenimleri açısından Avrupa Birliği, IMF ve Dünya Ticaret Örgütü önemli kuruluşlar olarak öne çıkmaktadırlar. Türkiye'nin özellikle mali konularda çeşitli anlaşmalara imza attığı bu kuruluşlar, doğrudan bir müdahale şeklinde olmasa dahi, ülke içinde alınan üst ölçek kararlar ve yapılacak düzenlemeler açısından önem arz etmektedirler.

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üye olma yolunda müzakerelerine başlaması, yukarıda sayılan uluslararası kurumlar içinde Avrupa Birliğini daha da öne çıkarmıştır. Özellikle tarım sektörü ile ilgili olarak Ortak Tarım Politikası'nın getirdiği yeni yaptırımlar ve düzenlemeler, ekonomik hayatı büyük oranda tarıma bağlı olan planlama bölgesi için daha da önem kazanmış bulunmaktadır.

Planlama Bölgesi için büyük önem arz eden RAMSAR Sözleşmesi dışında, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin imza attığı Karadeniz İşbirliği Teşkilatı (KEİT) ile yine ülke olarak imzalanmış olan Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme, önemli uluslararası sözleşmeler olarak öne çıkmaktadır.²²

Ulusal ölçekte hazırlanmış olan IX. Beş Yıllık Kalkınma Planının, Planın Bölgesel Gelişmenin Sağlanması'na ilişkin bölümünde "*...Küreselleşme süreci, yerel dinamikleri doğrudan etkileyerek, yerel ve bölgesel kalkınma açısından yeni şartlar ve fırsatlar ortaya çıkarmaktadır. Küresel rekabet koşulları altında kendileri birer rekabet birimine dönüşen şehirler ve bölgeler, dinamiklerini ve potansiyellerini*

²² URL 2.

değerlendiren uygun stratejiler çerçevesinde ve bütün kesimleri kalkınma sürecine katan iyi yönetim modellerini hayata geçirerek daha hızlı bir gelişme eğilimi yakalama şansına sahip olmuştur...” denilerek değişen ekonomik ve sosyal koşullara paralel olarak rekabet kavramı ön plana çıkarılmış ve planın diğer bölümlerinde de bölgesel gelişme sağlanması yolunda “özel sektör katkısını artırmak” gibi stratejiler belirlenmiştir.

Ülkemizde; ekonomik, toplumsal, fiziksel, ve siyasal farklılaşmalar nedeniyle coğrafi bölgeler arasında görülen dengesizlikleri gidermek ve çözüm getirebilmek için çeşitli ölçeklerde plan ve/veya projeler üretilmektedir. Bu projeler bölgesel ölçekten yerel ölçüğe kadar farklı büyüklüklerde ve farklı kararlar içermektedir. Hem ekonomik hem toplumsal kalkınmanın sağlanmasını amaç edinen kararları bir veya birden çok ilin biraraya geldiği ortak çalışmalar ile çözmeye çalışan projeler hem kaynak, hem organizasyon, hem de karar alanı bakımından önem taşımaktadır. Planlama bölgesini bölgesel düzeyde etkileyen DOKAP gibi yönlendirici bazı plan ve projeler bulunmaktadır.

Çevre Düzeni Planı; Rize ilinin de içerisinde yer aldığı altı il, NUTS II planlama bölgelerinden biri olan TR 90 kapsamındadır. Planlama sürecinin analiz ve sentez aşaması sonucunda ortaya çıkan planın vizyon ve amacı dahilinde oluşturulan planlama hedefleri; ekolojik sürdürülebilirlik, küresel-yerel etkileşimi, iktisadi ve toplumsal gelişme, eşitlik ve sosyal adalet, yaşanabilirlik, erişilebilirlik, katılım ve yönetim başlıkları altında geliştirilmiştir. Bu başlıklar altında belirlenen üst hedeflerden yola çıkılarak planlama alanının gerçeklerine, gereksinimlerine ve tahayyüllerine uygun alt hedefler belirlenmiştir. Alt-bölgeler içeren Planlama Bölgesi için üst ölçekte geliştirilen plan kararları, bölgenin var olan kapasitesini gerçekleştirilmesine, kaynakların rasyonel kullanılmasına ve yerel-bölgesel kalkınmanın başarılmasına yol açacağı gibi, bölgedeki ekolojik dengenin ve

eşsiz doğal güzelliklerinin zarar görmesinin de önüne geçecektir.

Rize İli Strateji Planı; Rize İline, ildeki kişi ve kuruluşlara yönelik, başta eğitim, sağlık, tarım, çevre ve bayındırlık alanlarında olmak üzere kanunlarla belirlenen tüm kamu hizmetlerini, katılımcılık, etkinlik, saydamlık, hesap verebilirlik ilkeleri çerçevesinde yürütmek; özellikle Ayder ve İkizdere jeotermal kaynak gibi zenginlikleri değerlendirmek, bitki ve doğal zenginlikler ile av ve yaban hayatını korumak (sit alanı ve tabiatı koruma alanları dahil) ilin kaynaklarının bir plan dahilinde, rasyonel biçimde dağıtımını ve kullanımını sağlayarak halkın yaşam kalitesini ve ilin refah düzeyini yükseltmektir.

Kaçkar Dağları Milli Park Uzun Devreli Gelişme Planı; bulunduğu coğrafi konum gereği zengin flora ve faunaya sahip olan Kaçkar Dağları Milli Parklar, Türkiye’de Rhododendron’ların 3000 m.ye ulaştığı tek yerdir. Başta Fırtına Deresi ve Hemşin Deresi olmak üzere bitki çeşitliliği ve zenginliği ile fauna (kurt, ayı, domuz, tilki, yaban keçisi, yaban tavuğu, sansar vb.) çeşitliliğinin yoğunlaştığı bütün vadiler endemik türler içermektedir. Hemşin Vadisinde yer alan Zilkale, Kale-i Bala ve Fırtına Deresi köprüleri kültürel açıdan önemli zenginlikleridir. Ayrıca yörenin sosyo-kültürel ve ekonomik mekansal görüntüsünü sergileyen yayla yerleşimleri, mimari değerleri ile ayrı bir önem taşımaktadır (Anonim 2006).

Bu özelliklerin korunabilmesi, gelecek kuşaklara aktarılabilmesi ve Milli Park içerisinde yer alan/alacak kullanımların plan kararlarının belirlenmesi amacı ile Çevre ve Orman Bakanlığı bünyesinde “Kaçkar Dağları Milli Park Uzun Devreli Gelişme Planı” hazırlanmak istenmiştir.

5. Fırtına Bütünleşik (Entegre) Havza Yönetim Projesi “Altyapı, Sorunlar, Öneriler”

Sürdürülebilir olmayan uygulamalar “Fırtına Havzası”nda çeşitli sorunlara yol açmakta doğal kaynaklar ve kültürel miras zarar görmektedir. Önlem alınmadığı takdirde kayıplar geri kazanılamaz düzeye

gelebilir. Bu amaçla Fırtına Havzası için yönetim planı hazırlanması öngörülmüştür. Bu yönetim planı kapsamında doğal kaynaklardan ve kültürel mirastan koruma-kullanma dengesi gözetilerek yararlanılması için öncelikle bütün yerel aktörlerin (resmi yetkililer, yöre sakinleri, STK'lar, özel sektör vs.) katılımı sağlanarak dört ana başlıkta çözüm önerileri geliştirilerek uygulama rehberleri oluşturulması amaçlanmıştır. Bu rehberlerden bir de "Altyapı Gelişmeleri" konusu için hazırlanmıştır.

FH bütününde rastlantısal olarak seçilen örnek alanlar özelinde yapılaşma ve altyapı konularında gözlem ve yüz yüze görüşme yapılarak bilgi toplanmış ve sonrasında altyapıya yönelik sorun ağacı yerel aktörlerin katılımı sağlanarak; sorunlar, nedenleri, sonuçları üzerinde tartışılmıştır.

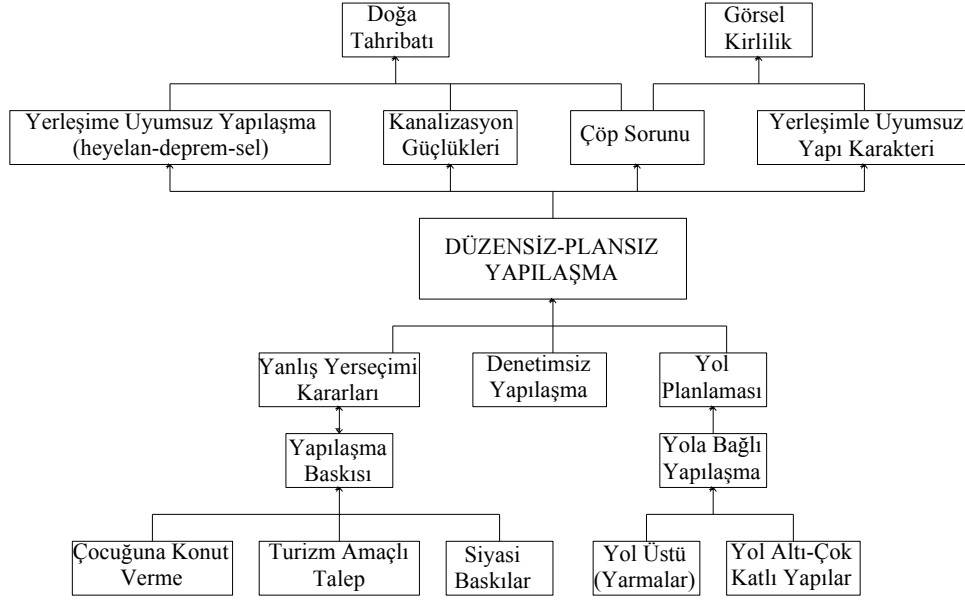
Fırtına Havzası Altyapı Faaliyetleri ve Yapısal Gelişmeler üzerinde yedi alt başlıkta; Plansız yapılaşma, Yol sorunu, İçme-Kullanma Suyu, Kanalizasyon, Katı Atık (Çöp), Kum ve Taş Ocaklarının İşletilmesi, Demografik Değişim başlıklarında sorun ağaçları oluşturulmuştur. Bu kapsamda sorunlar ve nedenleri irdelenmiş, buna bağlı olarak çözüm yolları, yasal dayanakları, sorumlu aktörler ortaya konmuştur. İncelenen alt başlıklar birbirlerinden bağımsız olmayıp, aralarında kısmi örtüşmeler ve neden-sonuç ilişkileri bulunmaktadır.

5.1. Altyapı Sorunlar

5.1.1. Plansız Yapılaşma

Doğu Karadeniz Bölgesi kırsal yapılaşma karakteri olan "dağınık yapılaşma" havzada da görülmektedir. Günümüzde bu yapılaşma genelde doğal verilere ve yerel yapı karakterine uyumsuzdur. Bu uyumsuzluk yol-yola bağlı sorunlara, katı- sıvı atık toplama-uzaklaştırma-depolama sorunlarına ve bunlara bağlı doğa tahribatı ve görsel kirliliğe neden olmaktadır. Plansız yapılaşmaya ilişkin neden ve sonuçlar sorun ağacı şeklinde aşağıdaki gibi tanımlanarak, ilgili kurumların görüşü ve yerelin katılım sağlanarak çö-

züm önerileri getirilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin yasal dayanaklar ve ilgili kurumlar Ek 1’de tablo şeklinde tanımlanmıştır. Havza özelinde detaylı açıklanacak olursa;

a. Yapılaşma baskısı (sosyal nedenler, turizm, siyaset vb.) nedeniyle yer seçimi kararları akılcı verilememektedir. Ayrıca “mülkiyete bağlı” yapılaşma, diğer bir deyişle planlı bir kümelenme yerine herkesin kendi parselinde yapılaşma eğilimi yola talebi arttırmaktadır. Bunların her ikisi de topografya ve habitatın zarar görmesine neden olmakta ve görsel kirlilik yaratmaktadır.

Plansız Yapılaşma Sorun Ağacı

Yola ve mülkiyete bağlı yapılaşma, (Sancar 2007).

b. Artan yol talebinin karşılanmasında havza bütününde, genelde, arazinin yüksek eğimli olması yolların özellikle en kesitlerinde büyük yarma-dolmalar ortaya çıkarmaktadır. Yarma-dolmadan kaynaklı ortaya çıkan kot farkları yapılaşmada ek katların ortaya çıkmasına (yol altı), yapıların büyük istinat duvarları içerisine veya toprağa gömülmelerine (yol üstü) neden olmaktadır.

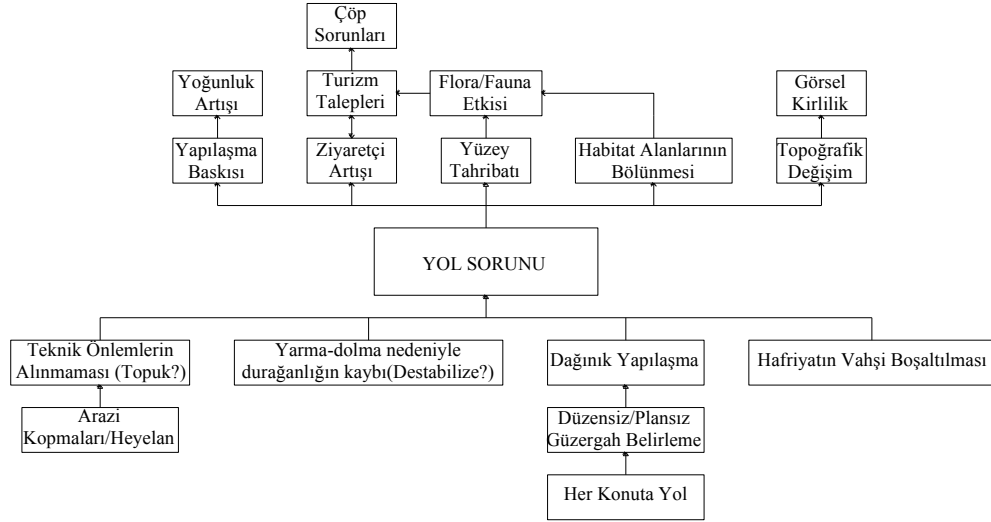
c. Yürürlükteki 3194 sayılı imar yasasına göre planı bulunmayan belediye dışı alanlarda yapılaşmaya izin verme, denetleme vb. işlemler ilgili valiliğin (Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü'nün) yetkisindedir. Ancak bölgedeki kırsal alanların yaygınlığı idari imkanların eksikliği (teknik ve mali donanım vb.) nedeniyle etkili denetim sağlanamamaktadır.

d. Havza bütününde farklı derinliklerdeki vadi tabanları, vadi yüzeylerine göre az eğime sahip olmaları nedeniyle geçirilen yol güzergahları bu alanların yerleşim baskısı altında kalmalarına neden olmaktadır. Bu yol güzergahları dere yataklarının güzergahlarını değiştirmekte ve yolların neden olduğu yapılaşmaya bağlı su kirliliğine neden olmaktadır.

5.1.2. Yol Sorunu

Havza yerleşme karakterine bağlı olarak artan yol talebinin akılcı bir ulaşım planlama yaklaşımı ile ele alınmaması ve yol taleplerinin yörenin eğimli yapısı göz önüne alınmaksızın karşılanmaya çalışılması topografik değişime, yüzey tahribatına, habitat alanlarının bölünmesine ve görsel kirliliğe neden olmaktadır. Yol sorununa ilişkin neden ve sonuçlar, sorun ağacı şeklinde aşağıdaki gibi tanımlanarak, ilgili kurumların görüşü ve yerelin katılımı sağlanarak çözüm önerileri getirilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin yasal dayanaklar ve ilgili kurumlar Ek 2'de tablo şeklinde tanımlanmıştır. Havza özelinde detaylı açıklanacak olursa;

a. Havza bütününde dağınık yerleşim karakteri dikkate alınarak bir ulaşım planlaması gerçekleştirilmediğinden, yöre insanının yol taleplerini genelde

kendi mülkleri içerisinde karşılama isteği yol güzergah seçimi ve yapım tekniğinin göz ardı edilmesine neden olmaktadır.

Yol Sorun Ağacı

b. Plansız ve münferit olarak ele alınan yol güzergahlarının topografyanın eğime (yüzdesine) bakılmaksızın belirlenmesinin neden olduğu yarma-dolmalar yüzey durağanlığının kaybına, toprak kaymalarına ve habitat alanlarının bölünmesine neden olmaktadır.

Kaynak: Özalp, 2007

Yola bağlı yüzey durağanlığının bozulması

Kaynak: Sancar, 2007

Yola bağlı yüzey durağanlığının bozulması

c. Geçirilen yol güzergâhlarının yol yapım tekniklerine (yol genişliği, istinat duvarları, kanal, menfez vb.) uygun olarak yapılmayışi ve teknik önlemlerin alınmayışi heyelan, toprak kayması gibi arazi kopmalarına yol açmaktadır.

Kaynak: Sancar, 2007
Eğimli arazide yol en kesiti

d. Mevcut yolların bölgenin iklimsel özellikleri dikkate alınmaksızın ve yol yapım tekniğine uygun yapılmamış olması (kanal, menfez vb.) yolların işletme maliyetini (bakım, onarım kaplama vb.) arttırmaktadır.

e. Özellikle münferit olarak yapılan yol inşaatlarında ortaya çıkan hafriyatın vahşi depolanması doğa tahribatı ve görsel kirliliğe neden olmaktadır.

Kaynak: Özalp, 2007

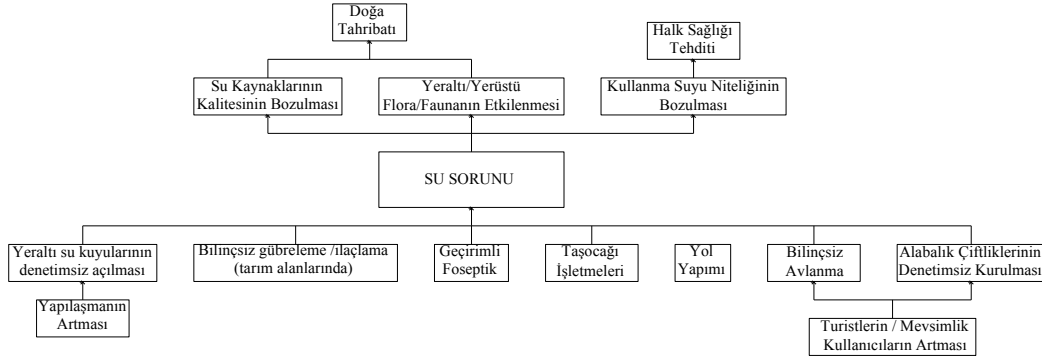

Kaynak: Sancar, 2007

Yol inşaatı ve vahşi depolamaya bağlı yüzey tahribatı

5.1.3. İçme-Kullanma Suyu

Çalışma alanında kullanılabilir ya da kullanmaya uygun su kaynakları kısıtlıdır, ayrıca yüzey ve yer altı suları plansız-denetimsiz kullanılmakta ve kirletilmektedir. Bu nedenlerle çalışma alanında içme ve kullanma suyu kalitesi bozulmakta, halk sağlığı tehdidi ortaya çıkmakta ve flora-fauna zarar görmektedir. “İçme - kullanma suyu” sorununa ilişkin neden ve sonuçlar, sorun ağacı şeklinde aşağıdaki gibi tanımlanarak, ilgili kurumların görüşü ve yerelin katılım sağlanarak çözüm önerileri getirilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin yasal dayanaklar ve ilgili kurumlar Ek 3’de tablo şeklinde tanımlanmıştır. Havza özelinde detaylı açıklanacak olursa;

İçme-Kullanma Suyu Sorun Ağacı

- Taşocağı işletmelerinin yer seçimi ve işletme tekniği yer altı su kanallarını tahribine ve buna bağlı olarak su kaynaklarında kurumaya neden olmaktadır.
- Dere yatağından kum-çakıl alma işlemi deredeki biyolojik kirliliğin yer altı su kaynağına sızmasına yol açarak bu kaynağın da kullanılabilirliğini etkilemektedir.
- Daha çok akarsu yataklarına yakın olan yerleşmelerde ve özellikle turizm tesislerinde oluşan atıkların doğrudan su yataklarına bırakılması biyolojik kirliliği oluşturmaktadır.
- Eğimli arazide yol yapımında ortaya çıkan malzemenin (toprak, kaya vb.) vahşi olarak yol kenarlarına dökülmesi ve buna bağlı yüzey tahribatına ve su habitatını etkileyen kirliliklere neden olmaktadır.

Dere kenarına inşa edilen turistik tesislerin su yataklarına olan etkisi

Dere kenarına inşa edilen turistik tesislerin su yataklarına olan etkisi

e. Havzada yer alan tarım arazilerinde, özellikle çaylıklarda, bilinçsiz gübreleme ve ilaçlama sonucu kimyasallar, aşırı eğim ve yağmurun etkisi ile, yer üstü ve yer altı sularına karışmaktadır.

f. Havza genelinde uygulanmak durumunda olan geçirimli fosseptiklerden süzülen sıvılar yer altı ve/veya yer üstü su kaynaklarında biyolojik kirliliğe neden olabilmektedir.

g. Balık çiftliklerinin dere yatakları üzerinde denetimsiz kurulması ve işletmenin denetlenememesi (yemleme, yem türü, atıklar vb.) su kaynağında kimyasal kirlilik yaratmaktadır.

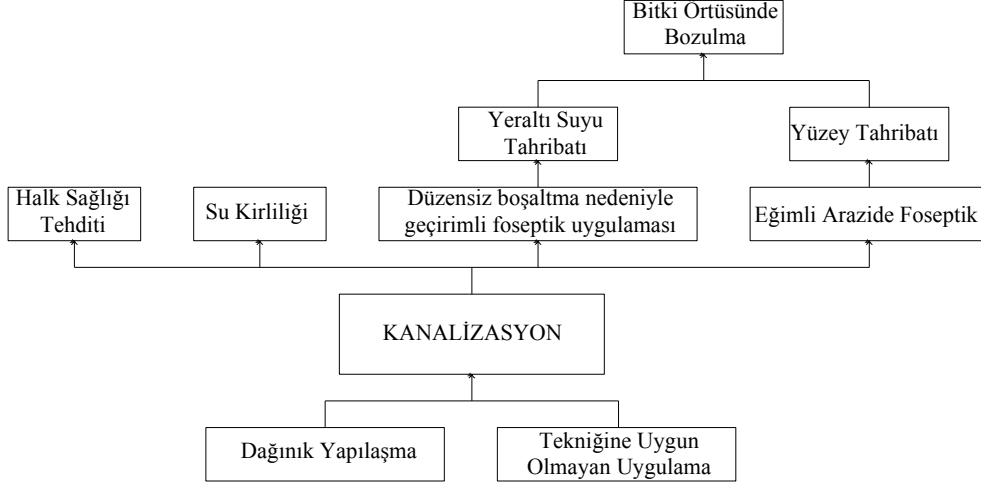
h. Doğal Sit Alanlarında ve Milli Park alanı içerisinde uygulanan HES çalışmaları ekosistemi tehdit etmektedir.

i. Çalışma alanındaki akarsularda gerçekleştirilen avcılık faaliyetlerinin avlanma yasakları, avlanma mevsimleri ve uygun avlanma teknikleri dikkate alınmadan yürütülmesi su habitatına zarar vermektedir.

5.1.4. Kanalizasyon

Havzanın topografyasının çok engebeli olmasının yanı sıra dağınık ve az yoğun yapılaşma kontrollü bir kanalizasyon şebekesinin oluşturulmasını zorlaştırmaktadır. “Kanalizasyon” sorununa ilişkin neden ve sonuçlar, sorun ağacı şeklinde aşağıdaki gibi

tanımlanarak, ilgili kurumların görüşü ve yerelin katılım sağlanarak çözüm önerileri getirilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin yasal dayanaklar ve ilgili kurumlar Ek 4'de tablo şeklinde tanımlanmıştır. Havza özelinde detaylı açıklanacak olursa;

Kanalizasyon Sorun Ağacı

a. Havza genelinde kanalizasyon sisteminin rasyonel olmaması atık su sorununu münferit çözümlenmesine (fosseptik gibi) yol açmaktadır. Fosseptikte yer seçimi hataları (arazi yapısı, eğimi, yapı ve yol ilişkisi vb.) ve tekniğine uygun olmayan uygulamalar yüzey taşmalarına ve dolayısıyla toprak ve görsel kirliliğe neden olmakta, sağlık sorunları yaratmaktadır.

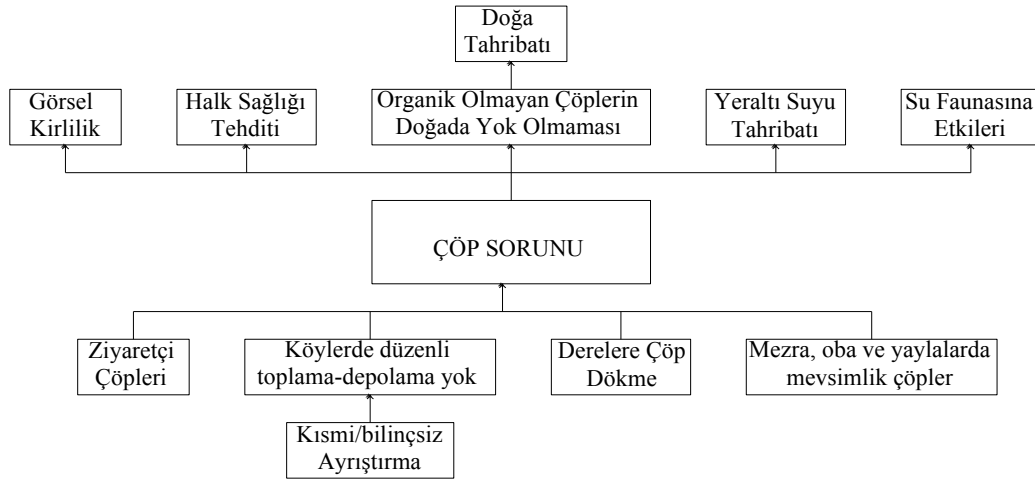
b. Havzada az sayıda olan nüfus yoğunluk alanlarında (ilçe ve bucak merkezleri, turizm merkezleri vb.) atıklar doğrudan dere yataklarına bırakılması su ekosisteminde kirliliğe neden olmaktadır.

c. Fosseptik tipi (geçirimli, geçirimsiz) seçiminde zemin yapısının dikkate alınmaması yer altı su kaynaklarına kirli suların sızmasına yol açmaktadır.

5.1.5. Katı Atık (Çöp)

Havza bütününde görülen plansız yapılaşmanın yarattığı diğer bir sorun; gerek kırsal yerleşmelerin(köy, kasaba, yayla vb.) gerekse vadi tabanla-

rında görülen turizm ve sanayi tesislerinin (çay fabrikaları vb.) ürettiği evsel ve endüstriyel atıkların düzenli ve sağlıklı olarak toplanmaması, depolanmaması ve/veya bertaraf edilememesi su kaynaklarının kirlenmesine, doğa tahribatına ve görsel kirliliğe neden olmaktadır. “Katı atık” sorununa ilişkin neden ve sonuçlar, sorun ağacı şeklinde aşağıdaki gibi tanımlanarak, ilgili kurumların görüşü ve yerel katılımı sağlanarak çözüm önerileri geliştirilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin yasal dayanaklar ve ilgili kurumlar Ek 5’de tablo şeklinde tanımlanmıştır. Havza özelinde detaylı açıklanacak olursa;

a. Havzanın dağınık yapılaşma karakterinden kaynaklı katı atık (çöp) toplama maliyetinin yüksek olması nedeniyle katı atıkların yerleşim alanlarından ve turizm tesislerinden düzenli toplanmamasına yol açmaktadır. Her ne kadar alan çalışması sırasında gözlemlenen; bazı yerleşmelerde kısmi ayrıştırma olsa da bu ayrıştırma bilinçsiz yapılmaktadır. Doğada uzun süre varlığını ve geri dönüşümü olan maddelerin sürdürülen (plastik, metal, cam) toplanması biçiminde değildir.

b. Kırsal yerleşmelerde (köy, mezra, oba ve yayla vb.) özellikle yaz aylarında mevsimlik ziyaretçi sayısının artması ile oluşan çöplerin düzenli toplanmaması doğa tahribatı ve görsel kirliliğe neden olmaktadır.

Katı Atık Sorun Ağacı

c. Daha çok akarsu yataklarına yakın olan yerleşmeler, özellikle turizm tesisleri düzenli toplanmayan katı-atıklarını su ortamına bırakılmaktadırlar. Bu işlem, görsel ve biyolojik su kirliliğine neden olmaktadır.

5.1.6. Kum ve Taş Ocaklarının İşletilmesi

Taşocakları işletmelerinin çalışma koşulları Maden Kanunu ve Taş Ocakları Tüzüğü'nün 23. maddesinde açıkça belirtilmektedir. Tüzüğe göre taş ocaklarına ruhsat ve izin verilmesi bu tesislerin çevreye zarar vermeme koşuluna bağlıdır. Halbuki Fırtına Havzası'nda yer alan taş ocakları sıvı ve katı atıklar yanında toz, duman, gürültü ve sarsıntı gibi değişik kirleticiler de üreterek çevre sorunlarına neden olmaktadır. "Kum ve taş ocakları" sorununa ilişkin neden ve sonuçları, sorun ağacı şeklinde aşağıdaki gibi tanımlanarak, ilgili kurumların görüşü ve yerelin katılımı sağlanarak çözüm önerileri getirilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin yasal dayanaklar ve ilgili kurumlar Ek 6'de tablo şeklinde tanımlanmıştır. Havza özelinde detaylı açıklanacak olursa;

Kum-Taş Ocağı Sorun Ağacı

a. Taş ve kum ocaklarının yer seçimleri bir plan kapsamında ele alınmadığından bu ocaklar insan yerleşmelerini, ekosistemi ve jeomorfolojik yapıyı tehdit/rahatsız edici niteliktedirler. Ayrıca Fırtına Deresi boyunca kum ve çakıl alım alanları derenin akış

yatağını değiştirmekte, dere canlılarının (deniz alası vb.) yaşam alanlarını etkilemektedir.

Kum ve çakıl ocaklarına bağlı dere yataklarının değişmesi

b. Taş ve kum ocakları işletmelerinin, işletme surcinde iyi denetlenmemeleri sonucu geri donuşu mu zor ve maliyetli çevresel sorunlara/doğa tahribatına neden olmaktadır.

c. İşletme izni verilirken, tesisin alternatif işletme sistemleri uygulaması durumunda ne gibi sonuçlar doğuracağının ve işletme sonrası alanın nasıl yeniden kazanılabileceğinin duşnlmemesi, işletme sonrası görsel kirlilik, habitat surkliliğinin bölünmesi gibi sorunların kalıcı olmasına neden olmaktadır.

Taş ocaklarına bağlı doğa tahribatı

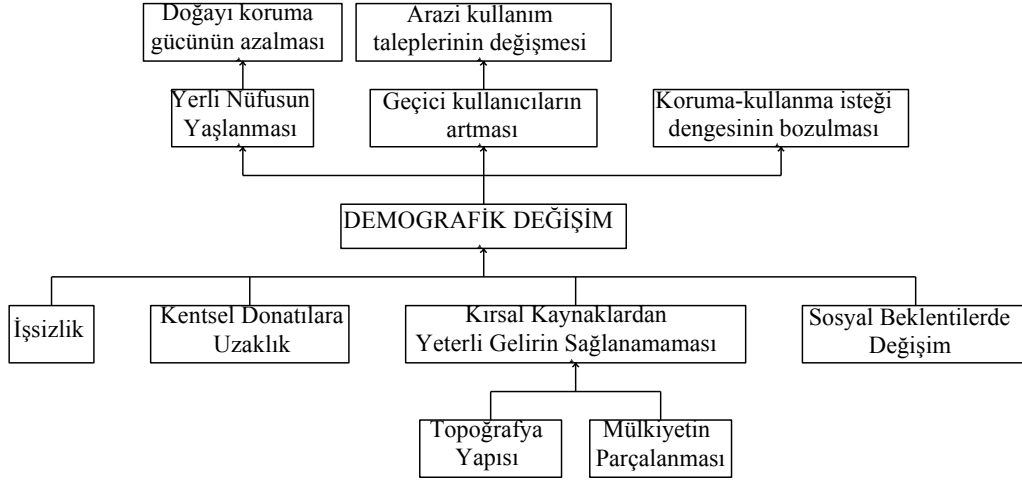

5.1.7. Demografik değişim

Yerel nüfusun demografik ve sosyo-ekonomik yapısı (yaş dağılımı, doğurganlık, nüfus büyümesi, aile büyüklüğü, eğitim durumu, kültür yapısı, mülkiyet durumu vb.) ile yerel güç yapısı incelemeyen yaşam alanlarını ilgilendiren herhangi bir projenin hayata geçirilmesi, amaca ulaşması ve ileriye yönelik stratejiler oluşturulması açısından önem taşımaktadır. “Demografik değişim” sorununa ilişkin neden ve sonuçlar, sorun ağacı şeklinde aşağıdaki gibi tanımlanarak, ilgili kurumların görüşü ve yerelin katılımı sağlanarak çözüm önerileri geliştirilmiştir. Ayrıca konuya ilişkin yasal dayanaklar ve ilgili kurumlar Ek 7’de tablo şeklinde tanımlanmıştır. Havza özelinde detaylı açıklanacak olursa;

a. Havza dışına aktif nüfusun yoğun göçü havzada yaşayan yaşlı nüfus oranını arttırmaktadır. Özellikle aktif erkek nüfusun dışa göçü, bölgede kadın-erkek nüfus dağılımında değişikliğe neden olmaktadır.

b. Doğal yapının çok engebeli olması ve miras yoluyla mülkiyetin parçalanmışlığı, havzada yaşayan nüfusun/hanelerin kırsal kaynaklardan yeterli gelir sağlayamamalarına neden olmaktadır. Ayrıca ürün

çeşitliliğinin sınırlılığı ve geleneksel yöntemlerin kullanılıyor olması da bu olguyu desteklemektedir.

Demografik Değişim Sorun Ağacı

c. Engebeli doğal yapı ve doğal kısıtlayıcılar (sitler, milli park, orman alanları, meralar vb.) doğrudan ya da dolaylı olarak tarım dışı üretimin gelişmesine engel olmaktadır.

d. Alternatif iş kollarının oluşturulamaması aktif çalışan nüfusun göç etmesine neden olmaktadır.

e. Havzadaki kırsal yerleşmenin çok dağınık ve düşük yoğunlukta olması, coğrafyanın engebeliği bu alanlara hizmet donatılarının (eğitim, sağlık vb.) götürmesini güçleştirmekte ve maliyeti arttırmaktadır. Kırsalda yaşayan nüfusun bu hizmetleri kentsel merkezlerden karşılayabileceği düşünülse de bu merkezlere erişebilirlik son derece kısıtlıdır.

f. Günümüz iletişim koşullarında havza nüfusu alternatif yaşam olanakları konusunda bilgilenmekte ve bunlara erişme beklentisi taşımaktadır. Beklentilerin yerinde karşılanamaması havzadan göçü tetiklemektedir.

6. Çözüm Önerileri

Havza bütününde, “katılımcı bir yaklaşımla” sürdürülebilirliği sağlayacak planlama çalışmasının yapılması gerekmektedir. Bu çalışmayla havza alt bölge-

lerinin/yaylaların-mezraların/yayla gruplarının doğal (yerleşime uygunluk; ekolojik yapı, iklim, jeolojik yapı, hidrolojik özellikleri vb.), yapay (yapı stoğu, altyapı, hizmetler vb.) sosyal, ekonomik, demografik vb. özellikleri dikkate alınarak mutlak koruma (habitat alanları, dere yatakları, meralar, ormanlar, bulunduğu coğrafyaya ve potansiyel ürün desenine göreli nitelikli tarım toprakları) koruma-kullanma (yerel halkın yaşamını doğal değerlere zarar vermeden belli bir yaşam kalitesinde sürdürülebileceği) ve kullanma (turizm, ikinci konut vb.) bölgelerinin belirlenmesi ve belirlenen arazi kullanımına uygun altyapı bağlantılarının (ulaşım, katı atık, içme kullanma suyu vb.) kurulması “çevresel etki değerleri” de dikkate alınarak belirlenmelidir.

6.1. Plansız yapılaşma

- Yaylalardaki konut (sürekli konut, turizm amaçlı konut ve kısa süreli konut) ihtiyacının kullanıcı köyler dikkate alınarak belirlenmesi, konut envanterinin yapılması ve ek taleplerin ortaya konulması.
- Yapıların yoldan kotlandırılması yerine plan kararları doğrultusunda arsadan kotlandırılması (ortalama kot).
- Kırsal yerleşmeler ve planda turizme açılması uygun görülen yaylalarda geleneksel yapıya uygun tip proje önerileri geliştirilmesi. Geleneksel konut tekniği ve malzemesi kullanımına yönelik eğitim kursları (sertifikalı) düzenlenmesi ve/veya Meslek Liseleri ile ara eleman yetiştirilmesinin desteklenmesi.
- Havza ölçeğinde birden fazla kurum/kuruluşların yetki ve sorumluluklarının olduğu durumlarda ortaya çıkan yetki karmaşasının giderilmesi.
- Koruma bantlarının (buffer) oluşturulması ve bu alanların yerleşmeye (konut, turizm vb.) açılması.

6.2. Yol sorunu

- Yol güzergâhlarının habitat alanlarını kesmemesine veya en az zarar verecek biçimde düzenlenmelidir. Mevcut yollarda bu kapsamda gözden geçirilip habitat parçalarını bütünleştirecek (orman-peyzaj restorasyonu) önlemlerin (güzergâhın değiştirilmesi eğer mümkün değilse menfezler açılması vb.) alınması.
- Plan sonrası oluşacak yol taleplerinin plan bütününde tekrar sorgulanarak olası çevresel etkileri değerlendirilerek kararlaştırılması.
- Ulaşım planlamasında topografik yapıdan kaynaklı yarma-dolmanın yarattığı sorunların en aza indirilmesi için yol güzergâhının ve en kesitin belirlenmesine özellikle dikkat edilmesi. Yol güzergâhlarının belirlenmesinde bölge ölçeğinde hazırlanacak heyelan haritalarının dikkate alınması.
- Bölgenin iklimsel koşulları dikkate alınarak yol inşaatlarında menfez ve kanalların tekniğine uygun olarak yapılması.
- Yol inşaatında ortaya çıkan canlı yüzey toprağının doğaya kazandırılması ve diğer katmanların planda havza ölçeğinde belirlenen uygun alanlara boşaltılması ve yöre halkının bilinçlendirilmesi.

6.3. İçme-Kullanma suyu temini

- Havza planlaması kapsamında taş ocağı işletmelerinin yeri ve işletme özellikleri (yayılım alanı, derinliği vb.) konusunda **teknik kısıtlar** getirilmesi.
- Koruma bantlarının (buffer) oluşturulması ve bu alanların yerleşmeye (konut, turizm vb.) açılması.
- Canlı toprak katmanı hariç diğer artıkların havza içinde (havza planı kapsamında belirlenen) ya da havza dışı uygun alanlara boşaltılması.
- Çiftçilerin gübre ve ilaç kullanımı konusunda **eğitilmesi** mümkünse **organik tarım** yapılması.

- Havza planlaması kapsamında yer altı su kapasitelerinin belirlenmesi ve kuyu açma taleplerinin bu plan kapsamında ruhsata bağlanması.
- Fosseptikler için kullanıcıya talebe uygun (konut, turizm ve büyüklükleri vb.) **tip projeler** sunulması.
- Evsel atıkları bertaraf edecek **uygun sistemlerin** (şebeke ve/veya tekniğine uygun fosseptik) geliştirilmesi.
- Koruma alanlarında kesinlikle HES uygulamasının engellenmesi ve ÇED mutlaka havza ölçeğinde değerlendirilmesi.
- Yasadışı avlanmaların önüne geçebilmek için **yerel inisiyatif** oluşturularak otokontrolün sağlanması ve yaptırımların güçlendirilmesi.

6.4. Kanalizasyon

- Yoğun kullanımın olduğu aylar göz önünde tutularak düzenli boşaltma için havza bütününde hizmet merkezlerinin oluşturulması.
- Mevcut ve planla belirlenen potansiyel gelişme alanlarında/yerleşmelerde kanalizasyon sistemi kurulması.
- Fosseptikler için kullanıcıya talebe uygun (konut, turizm ve büyüklükleri vb.) tip projeler sunulması. *İller Bankası'nın altyapı ile ilişkili birimi* tarafından yörenin zemin özellikleri, aile tipleri ve sosyal yapısına uygun tip projeler önerilecektir. Yapının konumlanması dikkate alınarak yönlendirilmesi yapılacaktır.

6.5. Katı atık

- Havza bütünündeki kırsal yerleşmelerde **çöp toplama işleminin** rasyonel bir şekilde düzenlenmesi ve örgütlenmesi.
- Havza bütününde mümkünse **deponi alanları** oluşturulması, mümkün değilse **aktarım istasyonu** kurulması ve bunların yerlerinin plan kapsamında belirlenmesi. **Finans kaynağının** havza yönetimi tarafından temin edilmesi (AB Projeleri, KÖYDES)

- Katı atıkların bertaraf edilmesi için yaylalarda imha edilmesi ve/veya organik olanların gömülmesi/hayvan yemi olarak kullanılması gibi uygun kullanımların geliştirilmesi ve bu doğrultuda **kullanıcıların bilinçlendirilmesi**.

6.6. Kum-Taş ocakları

- Havza planlaması kapsamında taş ocağı işletmelerinin yeri, işletme özellikleri (yayılım alanı, derinliği vb.) için teknik kısıtlar getirilmesi., ayrıca kum ocaklarında dere yataklarındaki fauna ile ilişkili olarak üreme mevsimlerinde işletme takvimi belirlenmesi.
- Bir taş ocağı işletmesinin ömrünü tamamladığında **peyzaj restorasyonu** yapması (saklanan verimli toprağın yüzeye yayılması, bitkilendirme vb.). Bu düzenlemenin ocaklarla ilgili yapılan ihalelere restorasyonun dahil edilmesi, işletmelerin bu konuda takip ve kontrol edilmesi,
- Kısa süreli (6 aylık) denetim mekanizması geliştirilmesi
- Tespit edilen taş ocaklarının bir işletmeye yönelik fizibilite ve ÇED çalışmaları sonrası olumlu bulunmaları halinde iktisadi kullanıma açılması makul olacaktır.

6.7. Demografik değişim

- Ürünün çeşitlenmesini sağlanması. Alternatif ürün türlerinin yetiştirilmesinin teşvik edilmesi. Seçilen türlerin yetiştirilmesine yönelik yer seçim kararlarının havza bütünündeki plan kararları ile belirlenmesi.
- Arazi toplulaştırılması ve/veya tarımsal ürün ortaklaştırılması öne çıkmakta.
- Arıcılığın desteklenmesi ve sanayi ile entegrasyonu sağlanarak rasyonel hale getirilmesi.
- Öncelikle bölgenin kaynaklarına bağlı beceri kazandırma kursları (turist rehberliği, el sanatları, arıcılık, yapı ustalığı, vb.) düzenlenmesi.

- Kadının/erkeğin iktisadi ve toplumsal hayattaki etkinliğinin geliştirilmesi.
- Havzanın biyolojik çeşitliliği dikkate alındığında ulusal politikalar doğrultusunda "gen araştırma" arge merkezi/merkezlerinin oluşturulması. Havza bütününde ele alınacak planlama çalışması ile ilgili olarak tarım dışı sektörlerin desteklenmesi.
- Özellikle orta yaş ve üstü nüfusa alternatif gelir sağlayıcı ev pansiyonculuğunun teşvik edilmesi.
- Daha önceden aktif olan hayvancılığın **örgütlü bir işletim sistemiyle** (üreticilerin ortaklaşa oluşturacakları bakım-üretim tesisleri) teşvik edilmesi.
- Kırsal yerleşmelerin yaşanabilirliğini arttırmak için **hizmet merkezleri** (örn; merkez köyler) oluşturularak, taşınmalı eğitim ve gezici sağlık hizmetleri, gezici kütüphaneler, kurslar (el sanatları, yapı ustalığı, arıcılık, turist rehberliği vb.), iletişim hizmet altyapısı ile küçük kırsal yerleşmelerde ve mevsimlik kullanılan yaylalarda yaşayanların hizmet gereksinimlerinin karşılanması.

7. Fırtına Havzası Bütünleşik Havza Yönetim Modeli

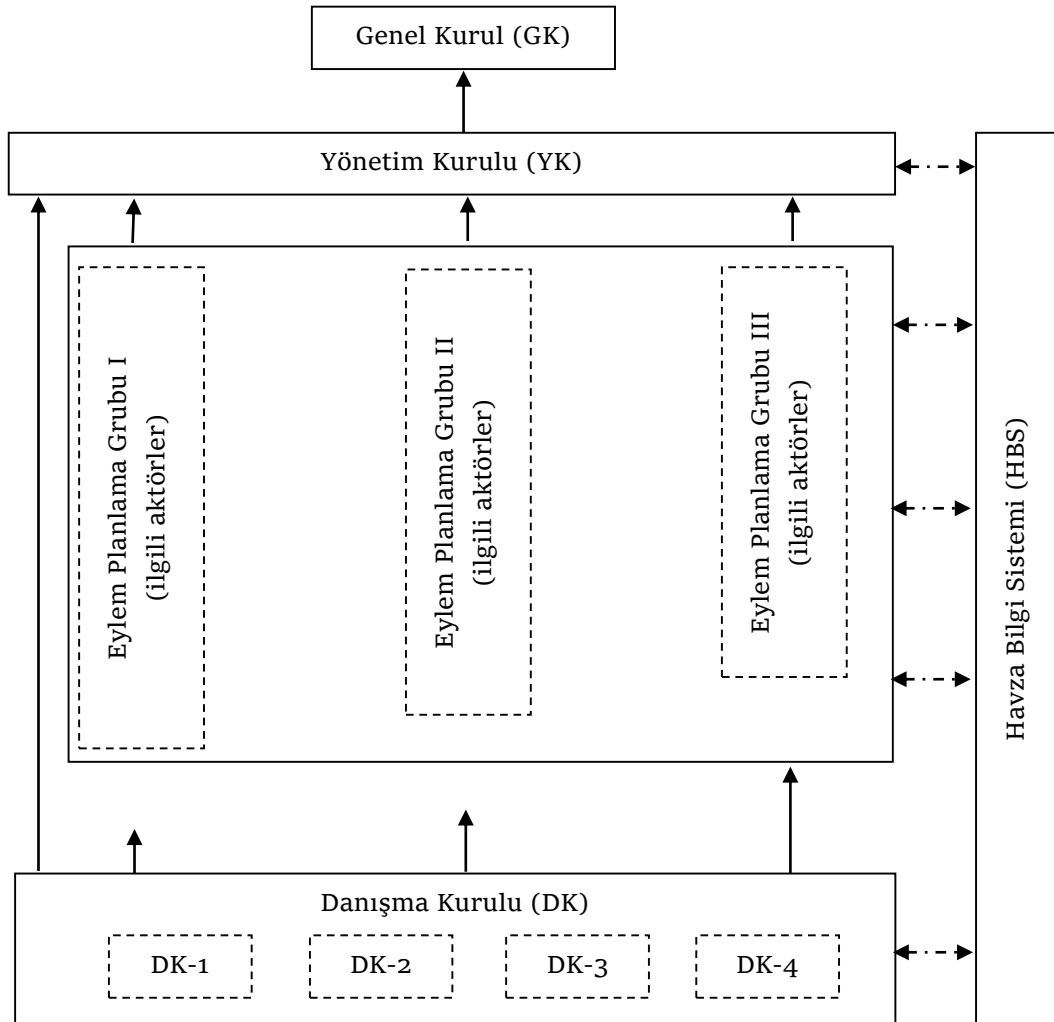
Amaçları;

1. Planların hazırlanmasında ve uygulanmasında (her aşamasında) aktörlerin arası (kurum, kuruluş, yerel yönetim, STK...) etkili iletişim ve işbirliği ile sorunlar/anlaşmazlıklar da eşgüdümün sağlanması,
2. Havza ölçeğinde birden fazla kurum/kuruluşların yetki ve sorumluluklarının olduğu durumlarda ortaya çıkan yetki karmaşasının giderilmesi,
3. Özellikle çok disiplinli planlar/yönetim planlarda eşgüdümün sağlanabilmesi, somut çıktılara erişilebilmesi,
4. Öneri planların Fırtına havzasında uygulanmakta olan mevcut planlarla uyumlu (milli park, koruma planları vb.) ve birbirini destekleyici nitelikte olmasının sağlanması,

5. Yapılaşmayı yönlendirecek plan kararlarının uygulamada başarıya ulaşabilmesi için yasal yaptırımlarla bağlayıcılığı sağlanmalıdır. Kararlar uygulama sürecinde ortak bir yönetim birimi tarafından düzenli olarak izlenmelidir,

6. Alınan plan kararlarının sürdürülebilir olabilmesi için yerel aktörlerin planlama ve uygulama sürecinde aktif rol alması sağlanmalıdır,

Yerel teşkilatlar yetkilendirilmelidir.

Mali Destek Bildirimi (Funding)

Çalışma, Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF-Türkiye, 2007) tarafından “Fırtına Vadisinde Entegre Havza Yönetimi Projesi” kapsamında KTÜ Döner Sermayesine yapılan projenin alan çalışmaları ve raporundan ağırlıklı yararlanılmıştır (Sancar, C- yürütücü; Aydemir S.; Sinan E., ile birlikte)

KAYNAKÇA

Acar, H. H., (2005), *Orman Yolları, KTÜ Orman Fakültesi, Orman Mühendisliği Bölümü, Ders Teksirleri Serisi: 82*, Trabzon.

Albrechts, L. (2004), “Strategic (spatial) planning re-examined, Environment and Planning B”, *Planning and Design*, 34, 743-758.

Anonim (2006), “Kaçkar Dağları Milli Parkı Uzun Devreli Gelişme Planı” Plan Karar ve Hükümleri, Çevre ve Orman Bakanlığı, Belda LTD.

Atagün, Ş., (2002), Çamlıhemşin Koruma Amaçlı 1/5000 Nazım İmar Planı Açıklama Raporu

Dodd Jr., C. K., Barichivich, W. J. & Smith, L. L. (2004), *Effectiveness of A Barrier Wall and Culverts in Reducing Wildlife Mortality on A Heavily Traveled Highway in Florida*. Biological Conservation 118., içinde (619-631), Florida.

Forman, R. T. T., & Deblinger, R. D. (2000), “The Ecological Road-Effect Zone of A Massachusetts (USA) Suburban Highway”, *Conservation Biology*, 14, 36-46.

Görcelioğlu, E., (2004), *Orman Yolları-Erozyon İlişkisi*, İstanbul: İ.Ü. Orman Fakültesi Yayınları.

Gunther, K., Biel, M, (1999), “Reducing Human Caused Black and Grizzly Bear Mortality Along Roadside in Corridors in Yellowstone National Park”, ed. G.L. Evink, P. Garrett, and D. Zeigler, *Proceedings of the Third International Conference on Wildlife Ecology*

and Transportation, içinde (73-99), Florida: Florida Department of Transportation, Tallhassee.

Hawbaker, T. J. & Radeloff V.C. (2004), "Roads and Landscape Pattern in Northern Wisconsin Based on a Comparison of Four Road Data Sources", *Conservation Biology*, 18 (5), 1233-1244.

Kıraç, C. O., (2008), *Yollar Var Ulaştırır, Yollar Var Doğayı Kuşatır*, SAD.

KOKAP, (2014), *Koruma Odaklı Kırsal Alan Planlaması, Bir Model Önerisi; İDA 4.1. Kırsal Alan Planlaması* (yür.; C.Sancar, Yön.; A.M. Öksüz), Ankara: TÜBİTAK.

Kurdoğlu, O., (2002), *Kaçkar Dağları Milli Parkı ve Yakın Çevresinin Doğal Kaynak Yönetimi Açısından İncelenmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

_____ (2002), *Assessment of Kaçkar Mountains National Park and Its Environs for Natural Resource Management*. Dissertation, Karadeniz Technical University Institute of Natural and Applied Sciences, Trabzon

Kurdoğlu, O., Kurdoğlu, B. Ç. & Eminağaoğlu, Ö. (2004), "Doğal ve Kültürel Değerlerin Korunması Açısından Kaçkar Dağları Mili Parkı'nın Önemi ve Mevcut Çevresel Tehditler", *D.K. Ormancılık Araştırma Müdürlüğü, Ormancılık Araştırma Dergisi*, 21, 134-150.

Kurdoğlu O & Özalp M. (2010), "Assessment of River Hydroelectric Power Plant Investments in Terms of Legal Procedure, Environmental Impacts", *Nature Conservation And Ecotourism's Future. 3rd National Black Sea Forestry Congress, in Turkish 2*), içinde (688-707), Turkey.

Kurdoğlu O., & Çokalışkan B.A., (2011), "Assessing the Effectiveness of Protected Area Management in the Turkish Caucasus", *African Journal of Biotechnology*, 10 (75), 17208-17222. Available online at <http://www.academicjournals.org/AJB>. 10.11. 2014.

Kurdoğlu, O., Ünver & Okan, S., (2015), "Yüksek Dağ Alanlarında Planlanan Yatırımlar Hakkında Yeniden Düşünme: Doğu Karadeniz Yeşilyol Örneği", *2023'e Doğru 3. Doğa ve Ormanlık Sempozyumu Bildirileri*, içinde (251-262), Antalya. Noss, R. 2002. The Ecological Effects of Roads, Wildlands Center for Preventing Roads, <http://www.eco-action.org/dt/roads.html>.

OSİB, (2014), *Ulusal Havza Yönetim Stratejisi (2014-2023)*, Ankara: Orman ve Su İşleri Bakanlığı

Olson, D. M., (1997), *The Global 2000, Conserving the World's Distinctive Ecoregions, World Wildlife Fund*, Washington.

Polat, E., Gül, H., Dulupçu, M.A., Sallan Gül, S. & Peker, Z., (2011), *Kentsel-Kırsal Bütünlüklü Bir Stratejik Mekânsal Planlama Modeli; Eğirdir Örneği*, TÜBİTAK Proje No: 107K441, Isparta.

Reed, R. A., Johnson-Barnard, J. & Baker, W. L. (1996), "Contribution of Roads to Forest Fragmentation in the Rocky Mountains", *Conservation Biology*, 10(4), 1098-1106.

RTPI, (2001), *A New Vision for Planning: Delivering Sustainable Communities, Settlements and Places: 'Mediating Space - Creating Place'*, London.

Sancar, C., (1992), Trabzon'da İç Göçler: Kentle Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Bütünleşme, yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, KTÜ Fen bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Sancar, C. & Aydemir, Ş. (1996), "Trabzon'da Kırsal ve Kentsel Gelişme, Trabzon İli Kıyı Yönetimi", ed. R. Keleş, içinde (32-34), Ankara: Trabzon Vakfı.

Seiler, A., Eriksson, (1997), "New Approaches for Ecological Consideration in Swedish Road Planning", eds. Canters, K. et al., *Proceedings of the International Conference on Habitat Fragmentation, Infrastructure and the Role of Ecological Engineering, Maastricht & Den Hauge*, içinde (253-264), Netherlands.

Spellerberg, Ian, F. (1998), "Ecological Effects of Roads and Traffic: A Literature Review", *Blackwell Science Ltd. Global Ecology and Biogeography Letters*,7, 317-333.

TÜİK (2010-2014-) *Türkiye İstatistik Kurumu, Adrese Dayalı Nüfus Sayımları*. Ankara.

Wacker, W., Taylor, J. & Means, H. (2000), *The Visionary's Handbook*, New York: Harper Collins.

Williams, L., Zazanashvili, N., Sanaridze, G. & Kandaurov, A. (2006), "An Ecoregional Conservation Plan for Caucasus", Tbilisi: WWF Caucasus Program Office.

WWF, (2006), "9 Sıcak Nokta" *Türkiye'nin Kırılgan Biyosferini Korumak, Fırtına Vadisi National Geographic*, Türkiye.

_____ (2007), "Fırtına Havzası Yönetim Kurulu Değerlendirme Raporu", WWF-Türkiye, Rize.

URL 1, Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Su Havzalarının Korunması Ve Yönetim Planlarının Hazırlanması Hakkında Yönetmelik <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/10/20121017-2.htm>

URL 2. www.digm.meb.gov.tr.

SORUN NEDENLERİ	ÇÖZÜM ÖNERİLERİ		YASAL DAYANAKLAR	İLGİLİ KURUMLAR
	ÖZEL	GENEL		
Hatalı yer seçimi kararları (mülkiyete bağımlı yapılaşma, yapılaşma baskısı (sosyal nedenler, turizm, sivaset))		Havza bütününde, katılımcı bir yapılaşma sürdürülebilirliği sağlayacak planlama çalışmasının yapılması gerekmektedir. Bu çalışmayla havza alt bölgelerinin/yaylalara-mezraların/yayla gruplarının doğal (yerleşime uygunluk; ekolojik yapı, iklim, jeolojik yapı, hidrolojik özellikleri vb.), yapı (yapı stoğu, altyapı, hizmetler vb.) sosyal, ekonomik, demografik vb. özellikleri dikkate alınarak mutlak koruma (habit alanları, dere yatakları, meralar, ormanlar, bulunduğu coğrafyaya ve potansiyel türün deseneine görelî nitelikli tarım toprakları) koruma-kullanma(yerel halkın yaşamını doğal değerlere zarar vermeden belli bir yaşam kalitesinde sürdürülebilirliği) ve kullanma (turizm, ikinci konut vb.) bölgelerinin belirlenmesi ve belirlenen arazi kullanımına uygun altyapı bağlantılarının (ulaşım, katı atık, içme suyu vb.) kurulması çevresel etki değerleri de dikkate alınarak belirlenmelidir.	Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği (R.G.:29030), 3194 Sayılı İmar Yasası (Kent- sel alanların planlamasına yönelik olan bu yasa kırsal alan planlaması için ciddi eksiklikler içermektedir ancak ilkökümüzde planlamayı yönlendiren başka bir yasa bulunmamaktadır), 2873 sayılı Millî Parklar Yasası	Plan Yapımı: Kalkınma Bakanlığı Plan Uygulama: Havza Yönelim Kurulu (Muhtarlıklar, Yerel STK'lar, Belediyeler, Valilik (Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü), Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Millî Parklar Bölge Müdürlüğü, DSİ, İl Özel İdaresi)
Yol bağı yapılaşma (Yolun iki yanındaki yapılaşmalarda eğimden kaynaklanan yapılaşma sorunları)	Yaylalardaki konut (sürekli konut, turizm amaçlı konut ve kısa süreli konut) ihtiyacının kullanımı köyler dikkate alınarak belirlenmesi, konut envanterinin yapılması ve ek taleplerin ortaya konulması.	Yapıların yoldan kotlandırılması yerine plan kararları doğrultusunda arsadan kotlandırılması (ortalama kot).	Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği (R.G.:29030), 3194 Sayılı İmar Yasası, 442/3367 Sayılı Köy Yasası, 5215 Sayılı Belediyeler Yasası	Valilik, KB, Muhtarlıklar, Belediyeler, İl Özel İdaresi, Havza Yönetim Kurulu
Denetimsiz yapılaşma (Valiliğin, Bayındırlık İskan İl Müdürlüğü- nün kırsal alandaki yapılaşmayı denetlemede yetersiz kalması)	Kırsal yerleşmeler ve planda turizm açılması uygun görülen yaylalarda geleneksel yapıya uygun tip proje önerileri geliştirilmesi. Geleneksel konut tekniği ve malzemesi kullanımına yönelik eğitim kursları (sertifikalı) düzenlenmesi.	Yapıların yoldan kotlandırılması yerine plan kararları doğrultusunda arsadan kotlandırılması (ortalama kot).	Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği (R.G.:29030), 3194 Sayılı İmar Yasası	Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü
Su yataklarındaki yapılaşma	Havza ölçeğinde birden fazla kurum/kuruluşların yetki ve sorumluluklarının olduğu durumlarda ortaya çıkan yetki karmaşasının giderilmesi.	Koruma bantlarının (buffer) oluşturulması ve bu alanların yerleşmeye (konut, turizm vb.) açılmaması.	Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği (R.G.:29030), 3194 Sayılı İmar Yasası	Havza Planlama Ekibi,
				Havza ile ilgili aktörlerden oluşan Kurum- Havza Yönelim Kurumu (bkz. Örgütsel yapı)
			Kıyı Yasası	Havza Yönetimi, Planlama Ekibi, DSİ

PLANSIZ YAPILAŞMA

SORUN NEDENLERİ	ÇÖZÜM ÖNERİLERİ		YASAL DAYANAKLAR	İLGİLİ KURUMLAR
	ÖZEL	GENEL		
Mülkiyet ve dağılık yapılaşma nedeniyle aktif bir ulaşım planlamasının olmaması (<i>dizensiz-plansız güzergah seçimi, her konuta yol vb...</i>).	Yol güzergahlarının habitat alanlarını kesmesine veya en az zarar verecek biçimde düzenlenmelidir. Mevcut yollarda bu kapsamda gözden geçirilip habitat parçalarını bütüleştirerek (orman-peyzaj restorasyonu) önlemlerin (güzergahın değiştirilmesi eğer mümkün değilse menfezler açılması vb.) alınması.	Havza bütününde, katılmıca bir yaklaşım la sürdürülebilirliği sağlayacak planlama çalışmasının yapılması gerekmektedir. Bu çalışmaya havza alt bölgelerinin/yaylaların-mezrarların/yayla gruplarının doğal (yerleşime uygunluk; ekolojik yapı, iklim, jeolojik yapı, hidrolojik özellikleri vb.), yapay (yapı stoğu, altyapı, hizmetler vb.) sosyal, ekonomik, demografik vb. özellikleri dikkate alınarak mutlak koruma (habitat alanları, dere yatakları, meralar, ormanlar, bulunduğu coğrafyaya ve potansiyel ürün desenine göreli nitelikli tarım toprakları) koruma-kullanma (yerel halkın yaşamını doğal değerlere zarar vermeden belli bir yaşam kalitesinde sürdürülebileceği) ve kullanma (turizm, ikinci konut vb.) bölgelerinin belirlenmesi ve belirlenen arazi kullanımına uygun altyapı bağlanmalarının (ulaşım, katı atık, içme kullanma suyu vb.) kurulması çevresel etki değerleri de dikkate alınarak belirlenmelidir.	Kara Yolları Mevzuatı	Planlama Ekibi, Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü, Havza Yönetimi,
Yarma-dolma nedeniyle yüzey durağanlığının kaybı (<i>egiminin fazla olması nedeniyle</i>).	Plan sonrası oluşacak yol taleplerinin plan bütününde tekrar sorgulanarak olası çevresel etkileri değerlendirilerek kararlaştırılması.	Ulaşım planlamasında topografik yapıdan kaynaklı yarma-dolmanın yarattığı sorunların en aza indirilmesi için yol güzergahının ve en kesitin belirlenmesine özellikle dikkat edilmesi. Yol güzergahlarının belirlenmesinde bölge ölçeğinde hazırlanacak heyelan haritalarının dikkate alınması.	Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği (R.G.:29030), 31.94 Sayılı İmar Yasası	Havza Yönetimi, Planlama Ekibi
Teknik önlemlerin alınmayışının yol açtığı arazi kopmaları (<i>heye/arı</i>)	Bölgenin iklimsel koşulları dikkate alınarak yol inşaatlarında menfez ve kanalların tekniğine uygun olarak yapılması.		Mühendislik Teknikleri, Köy Yolları Yapım Yönetmeliği	İl Özel İdaresi, İller Bankası, Karayolları
İklimsel ve yolun tekniğine uygun yapılmamış olması nedeniyle (kanal, menfez vb.) yolların işletme maliyetinin artması.	Yol inşaatında ortaya çıkan canlı yüzey toprağının doğaya kazandırılması ve diğer katmanların planda havza ölçeğinde belirlenen uygun alanlara boşaltılması ve yöre halkının bilinçlendirilmesi.		Yasal dayanağı yoktur Toprak ve Arazi Kullanım Yasasına bu konuya ilişkin madde eklenebilir. Hafriyat Toprağı İnşaat ve Yıkıntı Atıkları Kontrol Yönetmeliği	Havza Yönetimi, İl Özel İdaresi

SORUN NEDENLERİ	ÇÖZÜM ÖNERİLERİ		YASAL DAYANAKLAR	İLGİLİ KURUMLAR
	ÖZEL	GENEL		
Konut ve turizm amaçlı tesislerin artmasından kaynaklı yer altı su kuyularının denetimsiz açılması	Havza planlaması kapsamında yer altı su kapasitesinin belirlenmesi ve kuyu açma taleplerinin bu plan kapsamında ruhsata bağlanması.	Havza bütününde, katılımcı bir yaklaşımla sürdürülebilirliği sağlayacak planlama çalışmasının yapılması gerekmektedir. Bu çalışmayla havza alt bölgelerinin/yayaların-mezraların/yayla gruplarının doğal (yerleşime uygunluk; ekolojik yapı, iklim, jeolojik yapı, hidrolojik özellikleri vb.), yapay (yapı stoğu, yapı, hizmetler vb.) sosyal, ekonomik, demografik vb. özellikleri dikkate alınarak mutlak koruma (habitat alanları, dere yatakları, mera- lar, ormanlar, bulunduğu coğrafyaya ve potansiyel ürün desenine göreli nitelikli tarım toprakları) koruma- kullanma (yerel halkın yaşamını doğal değerlere zarar vermeden belli bir yaşam kalitesinde sürdürülebileceği) ve kullanma (turizm, ikinci konut vb.) bölgelerinin belirlenmesi ve belirlenen arazi kullanımına uygun altyapı bağlatlarının (ulaşım, katı atık, içme kullanma suyu vb.) kurulması çevresel etki değerleri de dikkate alınarak belirlenmelidir.	167 Sayılı Yeraltı Suları Yasası	Havza Yönetimi, DSİ
Taşocağı işletmeleri (<i>dere yatağından kum-çakıl alma- yer altı su kanallarının tahribatı nedeniyle kuruma-Tunca</i>)	Havza planlaması kapsamında taş ocağı işletmelerinin yeri ve işletme özellikleri (yayılım alanı, derinliği vb.) konusunda teknik kısıtlar getirilmesi.		1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu	Havza Yönetimi
Su yataklarındaki yapılaşma atıklarına bağlı kirlenme	Koruma bantlarının (buffer) oluşturulması ve bu alanların yerleşmeye (konut, turizm vb.) açılmaması.		3621/3830 Sayılı Kıyı Yasası, Su Kirliliği Kontrol Yönetmeliği	Havza Yönetimi, Planlama Ekibi, DSİ
Yol yapımı (yarma-dolma) işlemlerinin vahşi boşaltılması	Canlı toprak katmanını hariç diğer artıkların havza içinde (havza planı kapsamında belirlenen) ya da havza dışı uygun alanlara boşaltılması.			Planlama Ekibi, Havza Yönetimi, İlgili yerel yönetimler
Bilinçsiz gübreleme-ilaçlama	Çiftçilerin gübre ve ilaç kullanımını konusunda eğitilmesi mümkünse organik tarım yapılması.		2872 Sayılı Çevre Yasası, Su Kirliliği Kontrol Yönetmeliği, 1593 Sayılı Genel Sağlık Yasası, Toprak Kirliliğinin Kontrolü Yönetmeliği	
Geçirilmiş foseptik	Foseptikler için kullanıcıya talebe uygun (konut, turizm ve büyüklükleri vb.) tip projeler sunulması.		167 Sayılı Yeraltı Suları Yasası, 1593 Sayılı Genel Sağlık Yasası	Muhtarlıklar, DSİ, Belediyeler, İl Özel İdaresi, Havza Yönetimi
Balık çiftliklerinin denetimsiz kurulması ve denetlenmemesi	Evsel atıkları bertaraf edecek uygun sistemlerin (şebeke ve/veya tekniğine uygun foseptik) geliştirilmesi		1593 Sayılı Genel Sağlık Yasası	Muhtarlıklar, Belediyeler, İl Özel İdaresi, Havza Yönetimi
Avlanma teknikleri (<i>Kireç, dinamit vs...</i>)	Yasadışı avlanmaların önüne geçebilmek için yerel insiyatif oluşturularak otokontrolün sağlanması ve yaptırımların güçlendirilmesi.		1380 Sayılı Su Ürünleri Kanunu	İlgili Muhtarlıklar ve Belediyeler, İl Özel İdaresi, Havza Yönetimi

İÇME-KULLANMA SUYU TEMİNİ

SORUN NEDENLERİ	ÇÖZÜM ÖNERİLERİ		YASAL DAYANAKLAR	İLGİLİ KURUMLAR
	ÖZEL	GENEL		
Dağınık yapılaşma ve doğal yapı (<i>eğim</i>)	Yoğun kullanımın olduğu aylar göz önünde tutularak düzenli boşaltma için havza bütününde hizmet merkez- lerinin oluşturulması.	Havza bütününde, katılcı bir yaklaşımla sürdürülebilirliği sağlayacak planlama çalışmasının yapılması gerekmektedir. Bu çalışmayla havza alt bölgelerinin/yaylalara- nın-mezralarının/yayla gruplarının doğal (yerleşime uygunluk; ekolojik yapı, iklim, jeolojik yapı, hidrolojik özellikleri vb.), yapay (yapı stoğu, altyapı, hizmetler vb.) sosyal, ekonomik, demografik vb. özellikleri dikkate alınarak mutlak koruma (habitata alanları, dere yatakları, meralar, ormanlar, bulunduğu coğrafyaya ve potansiyel ürün desenine göreli nitelikli tarım toprakları) koruma- kullanma (yerel halkın yaşamını doğal değerlere zarar vermeden belli bir yaşam kalitesinde sürdürülebileceği) ve kullanma (turizm, ikinci konut vb.) bölgelerinin belirlenmesi ve belirlenen arazi kullanımına uygun altyapı bağlantılarının (ulaşım, katı atık, içme kullanma suyu vb.) kurulması çevresel etki değerleri de dikkate alınarak belirlenmelidir.	Mekânsal Planlar Yapım Yönetmeliği (R.G.:29030), 3194 Sayılı İmar Yasası, Su Kirliliği Kontrol Yönetmeliği	İller Bankası, Belediyeler, Havza Yönetimi
Büyük nüfuslu yerleşmelerde atıkların doğrudan dere yataklarına bırakılması.	Mevcut ve planla belirlenen potansiyel gelişme alanlarında/yerleşmelerde kanalizasyon sistemi kurulması.		Belediyeler Yasası	İller Bankası, Belediyeler, Havza Yönetimi
Tekniğine uygun olmayanfosseptik	Fosseptikler için kullanıcıya talebe uygun (konut, turizm ve yüküklükleri vb.) tip projeler sunulması. <i>İller Bankası'nın altyapı ile ilişkili birimi tarafından yapılan zemin özellikleri, aile tipleri ve sosyal yapısına uygun tip projeler önerilecektir.</i> Yapının konumlanması dikkate alınarak yönlendirilmesi yapılacaktır.		Belediyeler Yasası	Belediyeler-Muhtarlıklar, İller Bankası, Havza Yönetimi
KANALİZASYON				

SORUN NEDENLERİ	ÇÖZÜM ÖNERİLERİ		YASAL DAYANAKLAR	İLGİLİ KURUMLAR
	ÖZEL	GENEL		
Dağlık yapılaşma kaynaklı toplama maliyeti	Havza bütünündeki kırsal yerleşmelerde çöp toplama işleminin rasyonel bir şekilde düzenlenmesi ve örgütlenmesi.	Havza bütününde, katılımcı bir yaklaşımla sürdürülebilirliği sağlayacak planlama çalışmasının yapılması gerekmektedir. Bu çalışmayla havza alt bölgelerinin/yaylalara- rın- mezarların /yayla gruplarının doğal (yerleşime uygunluk; ekolojik yapı, iklim, jeolojik yapı, hidrolojik özellikleri vb.), yapay (yapı stoğu, altyapı, hizmetler vb.) sosyal, ekonomik, demografik vb. özellikleri dikkate alınarak mutlak koruma (habitata alanları, dere yatakları, meralar, ormanlar, bulunduğu coğrafyaya ve potansiyel ürün desenine görelî nitelikli tarım toprakları) koruma- kullanma(yerel hal- meden belli bir yaşam kalitesinde sürdürülebileceği) ve kullanma (turizm, ikinci konut vb.) bölgelerinin belirlenmesi ve belirlenen arazi kullanımına uygun alt-yapı bağlantılarının (ulaşım, katı atık, içme kullanma suyu vb.) kurulması çevresel etki değerleri de dikkate alınarak belirlenmelidir.	2872 Sayılı Çevre Yasası, Katı Atık Kontrol Yönetmeliği	Havza Yönetimi
Köylerde, mezra, oba ve yaylalarda sürekli ve mevsimlik üretilen çöplerin (ziyaretçi ve yaşayanların) düzenli depolanmaması	Havza bütününde mümkünse deponi alanları oluşturulması, mümkün değilse aktarım istasyonu kurulması ve bunların yerlerinin plan kapsamında belirlenmesi. Finans kaynağının havza yönetimi tarafından temin edilmesi (AB Projeleri, KOYDES)		2872 Sayılı Çevre Yasası, Katı Atık Kontrol Yönetmeliği	Planlama Ekibi, Havza Yönetimi, Muhtarlık-Belediye
Su yataklarına (dere, çay vb..) çöp dökme				
Kısmi bilinçsiz ayrıştırma	Katı atıkların bertaraf edilmesi için yaylalarda imha edilmesi ve/veya organik olanların gömülmesi/hayvan yemi olarak kullanılması gibi uygun kullanımların geliştirilmesi ve bu doğrultuda kullanıcıların bilinçlendirilmesi .		2872 Sayılı Çevre Yasası, Katı Atık Kontrol Yönetmeliği	Planlama Ekibi, Havza Yönetimi, Muhtarlık-Belediye

KATIATIK

SORUN NEDENLERİ	ÇÖZÜM ÖNERİLERİ		YASAL DAYANAKLAR	İLGİLİ KURUMLAR
	ÖZEL	GENEL		
Taş ve kum ocaklarının yer seçimi kararlarında plansız, sosyal ve doğal çevre etkileri dikkate alınmaması	Havza planlaması kapsamında taş ocağı işletmelerinin yeri, işletme özellikleri (yayılım alanı, derinliği vb.) için teknik kısıtlar getirilmesi, ayrıca kum ocaklarında dere yataklarındaki fauna ile ilişkili olarak üreme mevsimlerinde işletme takvimi belirlenmesi.	Havza bütününde, katılcı bir yaklaşımla sürdürülebilirliği sağlayacak planlama çalışmasının yapılması gerekmektedir. Bu çalışmayla havza alt bölgelerinin/yayılalarının- mezzarların/yayla gruplarının doğal (yerleşime uygunluk; ekolojik yapı, iklim, jeolojik yapı, hidrolojik özellikleri vb.), yapay (yapı stoğu, altyapı, hizmetler vb.) sosyal, ekonomik, demografik vb. özellikleri dikkate alınarak mutlak koruma (habitata alanları, dere yatakları, meralar, ormanlar, bulunduğu coğrafyaya ve potansiyel ürün desenine görece nitelikli tarım toprakları) koruma- kullanma (yerel halkın yaşamını doğal değerlere zarar vermeden belli bir yaşam kalitesinde sürdürülebileceği) ve kullanma (turizm, ikinci konut vb.) bölgelerinin belirlenmesi ve belirlenen arazi kullanımına uygun alt-yapı bağlatılarının (ulaşım, katı atık, içme kullanma suyu vb.) kurulması çevresel etki değerleri de dikkate alınarak belirlenmelidir.	Maden Kanunu - Çevre Kanunu	İl Özel İdaresi, Belediye-mehtarlıklar, Havza Yönetimi, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Havza Yönetimi
İşletmede denetim eksikliği	Bir taş ocağı işletmesinin ömrünü tamamladığında peyzaj restorasyonu yapılması (saklanan verimli toprağın yüzeye yayılması, bitkilendirme vb.).			
İşletme izni verilirken alternatif işletme ve işletme sonrası alanın yeniden kazanılması tekniklerinin değerlendirilmemesi	Kısa süreli (6 aylık) denetim mekanizması geliştirilmesi			İl Özel İdaresi, Belediye-mehtarlıklar, Havza Yönetimi, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Havza Yönetimi
		Tespit edilen taş ocaklarının bir işletmeye yönelik fizibilite ve ÇED çalışmaları sonrası olumlu bulunmaları halinde iktisadi kullanımına açılması makul olacaktır.	Maden Kanunu - Çevre Kanunu	İl Özel İdaresi, Belediye-mehtarlıklar, Havza Yönetimi, Çevre ve Orman Bakanlığı, Havza Yönetimi

KUM VE TAŞ OCAKLARI

SORUN NEDENLERİ	ÇÖZÜM ÖNERİLERİ		YASAL DAYANAKLAR	İLGİLİ KURUMLAR
	ÖZEL	GENEL		
Doğal yapı ve mülkiyetin parçaları ve küçük olması nedeniyle kurumsal kaynaklardan yeterli gelirin sağlanamaması	Ürünün çeşitlenmesini sağlanması. Alternatif ürün türlerinin yetiştirilmesinin teşvik edilmesi. Seçilen türlerin yetiştirilmesine yönelik yer seçim kararlarının havza bütünündeki plan kararları ile belirlenmesi.	Havza bütününde, katılımcı bir yaklaşımla sürdürülebilirliği sağlayacak planlama çalışmasının yapılması gerekmektedir. Bu çalışmaya havza alt bölgelerinin/yaylaların/mezralarının/yayla gruplarının doğal (yerleşime uygunluk; ekolojik yapı, iklim, jeolojik yapı, hidrolojik özellikleri vb.), yapay (yapı stoğu, altyapı, hizmetler vb.), sosyal, ekonomik, demografik vb. özellikleri dikkate alınarak mutlak koruma (habitat alanları, dere yatakları, meralar, ormanlar, bulunduğu coğrafyaya ve potansiyel ürün desenine göre) nitelikli tarım toprakları) koruma- kulllanma (yerel halkın yaşamını doğal değerlere zarar vermeden belli bir yaşam kalitesinde sürdürülebilirliği) ve kullanma (turizm, ikinci konut vb.) bölgelerinin belirlenmesi ve altyapı bağlantılarının (ulaşım, katı atık, içme kullanma suyu vb.) kurulumu çevresel etki değerleri de dikkate alınarak belirlenmelidir.	2872 Sayılı Çevre Yasası, Orman Yasası, Türkiye Bitki Genetik Çeşitliliği Yeterli Korunması Ulusal Planı, Türkiye' de Bitki Materyali Toplanması İlişkin Yönetmelikler, Dağ Mühürdarlığı Yönetmeliği vb.	Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı-İl Müdürlüğü, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı-İl Müdürlüğü, İl Özel İdaresi, Havza Yönetimi, Muhtarlıklar, STK
İşsizlik	Arazi toplulaştırılması ve/veya tarımsal ürün ortaklaşılması önerilmektedir			
	Arıcılığın desteklenmesi ve sanayi ile entegrasyonu sağlanarak rasyonel hale getirilmesi.			
	Öncelikle bölgenin kaynaklarına bağlı beceri kazandırma kursları (turist rehberliği, el sanatları, arıcılık, yapı ustalığı, vb.) düzenlenmesi.			
	Kadının/erkeğin iktisadi ve toplumsal hayattaki etkinliğinin geliştirilmesi.			
	Havzanın biyolojik çeşitliliği dikkate alındığında ulusal politikalar doğrultusunda "gen araştırma" ar-ge merkezi/merkezlerinin oluşturulması. Havza bütününde ele alınacak planlama çalışması ile ilgili olarak tarım dışı sektörlerin desteklenmesi.			
Nüfusun Yaşlanması	Özellikle orta yaş ve üstü nüfusa alternatif gelir sağlayıcı ev pansiyonculuğunun teşvik edilmesi.			
	Daha önceden aktif olan hayvancılığın örgütülmüş bir işletim sistemi yle (üreticilerin ortaklaşa oluşturacakları bakım-üretim tesisleri) teşvik edilmesi.			
Hizmet donatılarının yetersizliği ve erişim zorluğu	Kırsal yerleşmelerin yaşanabilirliğini arttırmak için hizmet merkezleri (örn; merkez köyler) oluşturularak, taşınmaz eğitim ve gezi sağlık hizmetleri, gezi kütüphaneler, kurslar (el sanatları, yapı ustalığı, arıcılık, turist rehberliği vb.), iletişim hizmet altyapısı ile küçük kırsal yerleşmelerde ve mevsimlik kullanılan yaylalarda yaşayamların hizmet gereksinimlerinin karşılanması.			İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İl Özel İdaresi, Sağlık İl Müdürlüğü, Muhtarlıklar
Sosyal beklentilerin artması				222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Yasası, 1739 Milli Eğitim Temel Yasası (Yaygın Eğitim), 1593 Sayılı Genel Sağlık Yasası, Gezi ve Sağlık Hizmetlerinin Yürütülmesi Hakkında Yönerge

DEMOGRAFİK DEĞİŞİM

FIRTINA HAVZASI BÜTÜNLEŞİK YÖNETİM PLANLAMASINDA ALTYAPI GELİŞMELERİNİN KATILIMCI YAKLAŞIMLA BELİRLENMESİ

Özet: Fırtına Havzası (FH), doğal ılıman kuşak ormanları, zengin biyolojik çeşitliliği, yüksek endemizmi ile dünyanın en önemli 25 ekolojik bölgesinden biri olarak kabul edilen Kafkasya Ekolojik Bölgesi içerisinde yer almaktadır. Ayrıca bu alanda yer alan Orman alanları “Dünya Koruma İzleme Merkezi” tarafından Avrupa’daki “daha iyi korunmaya acil ihtiyacı olan 100 orman”dan biri olarak ilan edilmiştir.

Bu alanda sürdürülebilir havza yönetiminin temel girdilerini oluşturan mevcut arazi kullanımlarının ve bunlara yönelik altyapı çalışmalarının ekoloji ve biyoçeşitliliğe nasıl etkisi olduğu, bütüncül bir yönetim planı doğrultusunda gerçekleştiril(e)meyen çalışmaların/projelerin sosyo-ekonomik ve çevresel etkilerinin neler olduğunun tespiti yapılmıştır.

Bu çalışma ile Fırtına Havzasındaki doğal kaynakların (su, toprak, orman vb) akılcı kullanımı ve sürdürülebilir yönetimi için yeterli teknik alt yapının kurulması ve kurumlar arasındaki eşgüdümün sağlanması amaçlanmıştır.

Proje kapsamında, pilot alan olarak seçilen Fırtına Havzasında gerçekleştirilmesi hedeflenen Entegre Havza Yönetimi Projesi kapsamında FH ve diğer havzalar için bir sürdürülebilir doğal kaynak kullanımı ve biyolojik çeşitlilik koruma modeli oluşturulması da ana amaçlarındandır. Ayrıca FH’de elde edilecek EHY deneyimleri, aynı ekolojik koridor (Doğu Karadeniz Dağları) ve genel olarak Kafkasya Ekolojik Bölgesi içindeki diğer havzalarla paylaşılabilmesi amaçlanmıştır.

DETERMINATION OF INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT IN THE INTEGRATED MANAGEMENT PLANNING OF FIRTINA BASIN THROUGH PARTICIPATORY APPROACH

Abstract: Fırtına Basin (FB) having natural temperate zone forests, rich biodiversity and high endemic variety is located in Caucasus Ecoregion which is among the most important 25 ecoregions on earth. Additionally, forest zones in FB are listed among “100 Forest Hotspots” in Europe by The World Conservation Monitoring Centre (UNEP WCMC).

This study identified how and to what level existing land use pattern and related infrastructure, which compose basic inputs of sustainable basin management, influence

Anahtar Kelimeler: Kafkasya Ekolojik Bölge, Bütünleşik Havza Yönetimi, Fırtına Havzası

ecology and biodiversity. Findings also revealed certain socio-economic and environmental effects of recent applications / projects which were not based on a holistic management plan.

This study seeks to establish adequate technical infrastructure for the rational use and sustainable management of natural resources (water, soil, forest, etc.) in Fırtına Basin and to provide coordination among the institutions.

The Integrated Basin Management project also aims at designing a sustainable natural resource management and biodiversity conservation model for the piloting area, Fırtına Basin as well as for other basins. Moreover, IBM (Integrated Basin Management) experiences will be opened to debate among scholars in academic and institutional circles who are also concerned with the basins in the same ecological corridor (Eastern Black Sea Mountains) or other basins in the wider Caucasus Ecoregion.

Key Words: Caucasus Ecoregion,
Integrated Watershed Management,
Fırtına Basin

**KİTAP DEĞERLENDİRME / BOOK
REVIEW**

Neil Faulkner, *ROMA:
KARTALLARIN İMPARATORLUĞU*,
Çev. Çağdaş Sümer, Yordam Kitap,
İstanbul 2015, 352 s. ISBN: 978-
605-172-097-5

Fatih İNAN

Araştırma Görevlisi, KTÜ Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü, Trabzon,
fatihinan61@gmail.com.

Roma Tarihi, MÖ VIII. yüzyıldan MS V. yüzyıla değin varlığını devam ettiren hatta Doğu Roma ile birlikte düşünüldüğünde 2000 yılı aşkın bir süre dünya üzerinde hâkimiyet sürdüren bir imparatorluğun tarihidir. Dünya tarihinde en uzun süre varlığını devam ettiren bir imparatorluk olarak Roma, dünya tarihinin ve medeniyetinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. İtalya Yarımadası'nda doğmuş ve buranın jeopolitiğinden faydalanarak Akdeniz havzasında genişlemiş olan Roma, uygarlığını eski çağ dünyasının bilinen Avrupa, Afrika ve Asya kıtalarında yaymıştır. Dünya tarihinde Roma'nın yeri ve önemi, yalnızca varlığını sürdürdüğü uzun döneme ve tüm Akdeniz coğrafyasında tarihte ilk ve son kez kurduğu siyasal mekân birliğine değil, bununla birlikte devlet olarak yaptığı etkilere, uygarlık ve kültür başarılarına da bağlı bulunmaktadır. Tam Devlet kavramını ve etnik temele dayalı bir birliği değil vatandaşlık ilkesi ile hukuki bir birliği dünyaya miras bırakan Roma tarihi hakkında dünyanın farklı yerlerinde birçok eser yayınlanmıştır. Bu eserlerden biri

de İngiliz arkeolog ve tarihçi Neil Faulkner tarafından 2008 yılında kaleme alınmış olan *Rome: Empire of the Eagles* adlı çalışmadır. Çağdaş Sümer tarafından İngilizceden tercüme edilen kitap, 2015 yılının Ekim ayında Yordam Kitap tarafından okuyucuya sunulmuştur.

Roma tarihine farklı bir açıdan yaklaşan eser; teşekkürler, giriş, eski çağ para birimleri üzerine not, öndeyiş, beş bölüm, zaman çizelgesi, kaynakça, bibliyografik notlar ve dizin kısımlarından oluşmaktadır. *Teşekkürler* kısmında (9-10) Faulkner, eserini yazarken taslaklarını okuyarak eleştirilerde bulunan kişiler ve öğrencilerine teşekkürlerini iletmektedir. *Giriş* kısmında (11-14) Roma dünyası üzerine sorular soran yazar, Roma ile günümüz “Amerika İmparatorluğu” arasında yapılan karşılaştırmalara değinerek, bir Marksist olarak konuya farklı bir açıdan yaklaştığını belirtmektedir. Dinamik bir askeri emperyalizmden ve özünde bir gasp sisteminden hareket ettiğini iddia ettiği Roma hakkındaki bilgilerini kanıtlara dayalı olarak bir kitaba dönüştüren yazarın ortaya koymaya çalıştığı öngörü, yoruma dayalı bir anlatı, anlamlı, kanıtlara saygı gösteren ve neyin neden olduğuna dair makul bir hikâyedir. Bugün dünyada bazı büyük güçlerin demokrasi ve özgürlük için yaptıklarına benzer uygulamaların Roma döneminde de yapıldığını aktaran yazar; yalanların barış, yasa ve uygarlığı vurguladığını, gerçekliğinse azınlığın zenginleşmesi için katliam ve yağma olduğunu aktararak “bu kitabın konusu da işte bu gerçekliktir” demektedir.

Eski çağ para birimleri üzerine not kısmında (15-34); Roma İmparatorluğu’nda kullanılan para birimleri, bu paraların hangi madenlerden oluştuğu ve Roma askerlerinin aldıkları yıllık maaşlar aktarılarak, Roma askerlerinin aldıkları yıllık maaşların günümüz para birimlerinden pound ve dolar cinsinden karşılıkları verilmektedir. Yine bu kısma Roma’nın MÖ VII. yüzyıldaki ilk günlerindeki durumdan tarihi gelişim sürecini takip ederek MS 5. yüzyıla kadar alakalı olduğu coğrafyaları gösteren 12 farklı harita

eklenmiştir. *Öndeyiş* kısmında (35-42) Romalıların kökenlerine, nereden geldiklerine, biz kimiz sorusuna cevap aradıklarına ve buradan hareketle kendi kuruluş efsanelerini oluşturduklarını ifade eden Faulkner, Roma'nın kuruluşuyla ilgili ilk olarak hangi kaynaklarda bilgiler bulunduğunu söyleyerek kuruluş hikâyesini anlatır. Ardından Aenas, Romulus ve Roma krallarının hikâyeleri, geçmişte olanların gerçek bir anlatısı olarak değil, dünyaya ilişkin dini anlayıştan temelini alan emperyal düşüncenin saygı duyulan metinleri olarak yorumlamaktadır. Antik Roma'nın mit tarihini, büyük bir şehir haline gelmesinden sonra, zamanın başlangıcındaki boşluğu doldurmak üzere oluşturulmuş "icat edilmiş bir gelenek" olarak belirten yazar, mitler yoluyla Antik Roma'nın düşünce dünyasını kavrayabileceğimizi ifade eder. Roma'nın erken tarihine yapılan yolculukta mitlerle ve yazılı belgelerle yürürken bize rehberlik edenin ise arkeoloji olduğu vurgular.

Emperyal Bir Şehir Devletinin oluşumu, MÖ 750-367 Civarı başlığını taşıyan birinci bölüm (43-77), Roma şehrinin kuruluş aşaması ve kurulduğu coğrafya anlatılarak başlanır. Tiber Nehri kenarında kurulan şehrin içerisinde ve etrafındaki bölge olan Latium'da toprağın geçim imkânı sunduğu her yer MÖ VIII. yüzyıla gelindiğinde Latince konuşan yerleşimciler tarafından işgal edildiğini aktaran Faulkner, daha sonraki kuşaklar tarafından bölgenin tanrılarca kutsandığına inanıldığını ifade eder. Latium'da yaşayanların giderek karmaşıklaşan toplumsal yapısını anlatarak, bu toplum için dinin çok önemli olduğuna ve sürekli eklenen yeni tanrılarla genişleyen bir panteona sahip olduğuna değinir. MÖ VII. yüzyıla kadar şefler tarafından yönetilen kabile topluluğu şeklinde olan Romalıların, Etrüsk askeri emperyalizmi içerisine girdikten sonra bu yapısından sıyrıldığını belirtir. Zenginlik, güç ve kültür açısından Latinlerden oldukça ileri olan Etrüsklerin birçok şehir kurduğu nakleden yazar, Tarquinius Priscus'un Roma'yı biçimsel anlamda kuran kişi olduğu ve

Roma'yı şehre, köylüleri yurttaşlara ve kabile şefliğini monarşik bir şehir devletine dönüştürme sürecini başlatan kişi olduğunu ifade eder. Roma köylülerden arınarak zanaatkârlar, tüccarlar, işçi ve şehir elitlerinin bulunduğu tüketici bir şehre dönüşürken, Roma ordusu ve buna bağlı olarak Roma siyasi kurumlarının da genişlediğine değinir. Mülkiyetin, askeri hizmetlerin ve siyasi iktidarın iç içe geçtiği Roma'da, Erken Cumhuriyet döneminde Tabakalar Mücadelesi'ni ortaya çıkaran toplumsal çelişkileri açıklayarak, Orta Cumhuriyet ile birlikte dış fetihlerin soylular, sıradan halk ve devlet için ne demek olduğunu anlatır.

İkinci bölüm (78-131) *Bir Süper Gücün Yükselişi MÖ 343-146* başlığıyla Merkezi İtalya'nın fetih sürecinde gerçekleşen Latin Samnit savaşları anlatılarak başlıyor. Latium'dan ilerlemeye başlayan Roma'nın yüzyıllar içerisinde nasıl genişlediği, koloniler kurularak Samnitleri nasıl çevrelediği ve süper güç olma yolunda yaptığı faaliyetler Faulkner tarafından doyurucu bir şekilde aktarılmaktadır. Roma MÖ 4. yüzyılın sonlarında gerçekleşen siyasi ve askeri değişimlerle korkunç bir güce ve kararlılığa sahip askeri bir emperyalizme dönüştüğünü kaydeden yazar, Pyrrhus Savaşları'nı anlatırken Hellenistik kültürden ve Yunan şehir devletlerinin yapısı hakkında açıklamalarda bulunur. Ana şehirler örnek alınarak kurulan Yunan polislerinin olumlu ve olumsuz yanlarını, siyasi organizasyonlarını aktararak, Roma'nın Yunanistan coğrafyasında ilerlerken ısrarla oligarşiyi, düşmanlarının da ısrarla demokrasiyi desteklediğini vurgular. MÖ 264-202 yılları arasında Kartaca ile yapılan Birinci ve İkinci Pön Savaşları anlatımıyla devam ederek, Roma'nın ilerleyişinin devam ettiğinden, bu sırada Hannibal'in yaşattığı tehlikeli durum ve bunun Roma'yı nasıl titretip kendine getirdiğinden bahseder. Pön Savaşları'ndan galip ayrılan Roma'nın önünde onunla mücadele edecek güçte bir tehdit kalmadığını, ancak Roma'nın kârlı olduğu için savaşmayı tercih ettiğini ve bu yüzden askeri seferberliğin Pön Savaşları'na benzer bir

düzeyde devam ettiğini anlatır. Akdeniz'in fethi sürecinde yapılan Makedonya Savaşları ile devam eden bu bölümde yazar, Roma askeri geleneğinin ve lejyonların nasıl oluştuğundan bahsederek, askeri birliklerin savaşlardaki artılarını Pön Savaşları ile Makedonya Savaşları'nda kullanılan teknikleri karşılaştırarak verir. Faulkner, MÖ II. yüzyılın ortalarında Roma askeri emperyalizminin en üst noktasına ulaştığını; hâkim sınıfın sahip olduğu üstün gücün Akdeniz halklarını neredeyse istediği gibi talan edebilmesini mümkün kıldığını; fakat içeride toplumun bazı kesimlerinin inanılmaz derecede zenginleşip *luxuria*'sıyla gösteriş yaparken, askerlik hizmeti ve tarımdaki bunalımın pek çok yoksul yurttaşı mahvettiğini anlatarak bölümü sonlandırır.

Roma Devrimi MÖ 133-30 başlığına sahip üçüncü bölüm (132-203), Craccus'un reform faaliyetlerini anlatarak başlıyor. Savaşlarla genişleyen Roma Cumhuriyeti içerisinde birçok sorunla birlikte büyüdüğünü kaydeden yazar, askeri faaliyetler sonucu toprak bölünmelerinin değiştiği, köle isyanları, asker celbi ve iç güvenlik sorunlarının yaşandığı ve Tabakalar Mücadelesi dönemindekine benzer bir kargaşa durumunun ortaya çıktığını aktarır. Böylesi karışık bir ortamda gerçekleştirilen reform hareketlerini devrimci sınıfı olmayan bir devrim hareketi olarak değerlendirerek, hareketin bu denli uzun sürmesini ve kaotik olmasını bu nedene bağlar. Faulkner, Marius döneminde yapılan askeri reformlar yani profesyonel disiplini, taktik esnekliği olan yeni lejyonlar ile Roma ordusu zirve noktasına ve 300 yıl sürecek olan bir askeri hâkimiyet dönemine hızla yaklaştığını ifade eder. Şan ve şöhret peşinde doğuya yönelen Sulla'nın MÖ 88'de Mithridates'e üstünlük sağladıktan sonra Roma'daki iç çekişmelerden dolayı geri dönerek Diktatör ilan edildiğini ve Halkçı partiyi gerici bir darbeye ezdiğini ifade ederek; Geç Cumhuriyet krizinin, siyaseti militarize ettiğini ve orduların gericilikle reform arasında belirleyici hale geldiğini kaydeder. Pompeius dönemini yükselen güneş olarak sunan yazar, bu dönemde İspanya'da,

Roma içlerinde ve Asia Minor'da Pontos Kralı VI. Mithridates ile Yahudilerle ve korsanlarla yapılan faaliyetlerden bahsederek, Roma'nın dünyaya barış ve düzen getirdiği inancının çok yaygın bir yanlış düşünce olduğunu ifade etmektedir. Bu yanlış düşüncenin temellerini Roma mitlerine dayandırarak, aslında Geç Roma Cumhuriyeti'nin yırtıcı saldırganlığının dünyayı şiddete ve kaosa sürüklediğine dikkat çeker. Bu bölümün son kısmında Birinci ve İkinci *Triumvir*'liği anlatan Faulkner, Caesar'ın diktatörlüğüne değinerek Birinci *Triumvir*'liğin Cumhuriyetin sonunu ve *Principatus*'un doğumunu müjdeleyen geçici bir yönetim olarak görmektedir. İkinci Triumvirlik dönemi başında Cumhuriyetin öldüğü fakat gömülmediğini vurgulayarak, Cumhuriyetçi ayaklanmaların bastırılmasını ve Octavianus'un tek başına başa geçtiği MÖ 30 yılına kadarki olayları anlatarak Roma devriminin nasıl tamamlandığını bizlere aktarır.

Dördüncü bölüm (204-254) *Pax Romana MÖ 30-MS 161* başlığını taşımaktadır ve Cumhuriyetin yıkılmasıyla ortaya çıkan İmparatorluk devrinde Oktavianus'un Augustus ismini alarak başlattığı askeri, kurumsallaşma ve imar faaliyetleri anlatılarak başlanmaktadır. Augustus'un kurduğu devlet-ordu düğümü ve vergi ödeme döngüsünün MS 5. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu'nun temel ayırt edici özelliğini oluşturduğunu ifade eden Faulkner, Augustus'un askerlere ve yurttaşlara dağıttığı yüksek meblağların, büyük inşaat ve tapınak projeleri için yapılan harcamaların ancak süreklileşmiş bir savaşla karşılanabildiğini belirtmektedir. Bu dönemde tüm orduların sınırlarda bulunduğu ve kazanılan topraklar bakımından Augustus'un, Roma'nın en büyük imparatorluk kurucusu olduğuna değinerek, MS 9'a gelindiğinde Roma'nın bütün tarihin etrafında döndüğü merkezi bir eksenden başka bir şey olmadığını, imparatorluğun en yüksek noktasına ulaştığını ve bu andan itibaren tarihsel yörüngesinin düzleşip genişlemesinin son bulacağını yani artık doğal sınırlarına

ulaştığını ifade eder. Iulius-Claudius hanedanı dönemiyle devam eden yazar, saray içi hizipleşmeler ve entrikalar sonucu değişen imparatorları, imparatorluğun pekişmesi için karşıtların bir şekilde ortadan kaldırılmasını ve lüks tüketimin karşılanması için yeni seferler ve savaşlarla geçtiğini anlatır. Ancak aşırı sömürünün beraberinde iç isyanları da getirdiğini söyleyerek, Iulius-Claudius hanedanı uçuruma giderken Roma İmparatorluğu'nu da peşinden sürüklediğini kaydeder. MS 66-70 krizini aşan Flavius Hanedanı'nın ilk zamanlarında düzen ve disiplin yeniden sağlanarak Britania, Germania ve Doğu'da yapılan faaliyetlere değinen Faulkner, MS 80'lerin ortalarında Daci Kavmi'nin Roma'yı yenmesi ve Roma topraklarını istilasıyla devletin tekrar iç çekişmelere düştüğünü aktarmaktadır. Kısa bir Altın Çağ alt başlığıyla Traianus, Hadrianus ve Antonius Pius dönemlerinde imparatorluğun başarıları, yaptıkları mücadeleler kitabın hacmi dâhilinde olabildiğince detaylı bir şekilde anlatarak, Roma'nın gelişmesinin son bulduğu ancak geri çekilmenin henüz başlamadığı belirtir.

Batı Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü başlığını taşıyan beşinci ve son bölüm (255-329), Marcus Aurelius, Commodus ve Septimus Severus dönemlerinin olayları anlatılarak başlıyor. İmparatorluk aşırı genişlemiş, artık daha fazla savaş ve yağmayla beslenemeyen, küresel jeopolitik dengede ağır ağır çöken ve Hannibal zamanından bu yana görülmemiş ölçekte bir istila hareketiyle karşı karşıya olduğunu aktaran Faulkner, MS III. yüzyılın başlarında imparatorluğun her zamankinden daha güçlü görüldüğünü ifade etmektedir. İç isyanların sona erdiğini, Parthların ezildiğini, Kuzey Mezopotamya'nın ilhak edildiğini, ordunun genişleyip profesyonelleştiğini, hazinenin dolu olduğunu ancak buna karşın imparatorluğun biçimsiz bir forma kavuştuğunu belirterek, Roma'nın durumunu "parçaları dengesiz ve ayarsızdı, kolları ve bacakları kururken kafası şişiyordu" şeklinde değerlendirmiştir.

Kuzey'den gelen barbar akınları ve Doğu'da Sasaneler'in doğuşuyla jeopolitik güç dengesinde önemli değişiklikler olduğunu ifade eden yazar, bu gelişmelerle bağlantılı olarak idarenin doğu batı olarak ayrılması gibi imparatorluğun içerisinde yaşanan gelişmeleri anlatmaktadır. Ayrıca Faulkner, Hıristiyanlığın İmparator Constantinus tarafından kabul edilmesine kadar olan gelişmeleri de değerlendirmektedir. Antik kaynaklar ve arkeolojik buluntularla desteklenerek Geç İmparatorluk Dönemi'nde yaşanan, şehir ve kır hayatında görülen gerilemeyi de kaydederek; tarımda, yapılan inşaat faaliyetlerinde ve dolayısıyla nüfusta meydana gelen değişiklikleri detaylandırmaktadır. Got saldırılarıyla ciddi darbe alan, 395 yılında Theodosius'un ölümüyle bir daha birleşmemek üzere Doğu ve Batı Roma olarak ikiye bölünen, German ve Hun akınlarıyla siyasi, askeri, ekonomik, psikolojik ve demografik güç kaybeden Batı Roma'nın durumunu anlatan Faulkner, MÖ 753 yılında Roma'da başlayan hikâyenin, MS 476 yılında yine aynı yerde sona erdiğini kaydederek anlatısını noktalamıştır.

Roma: Kartalların İmparatorluğu isimli kitap *Zaman Çizelgesi* (330-340), *Kaynaklar* (341-342), *Bibliyografik Notlar* (343-347) ve *Dizin* (348-352) kısımlarıyla son bulmaktadır. Ayrıca kitabın 240. ve 241. sayfaları arasında Roma'nın var olduğu tarihi süreç zarfında edindiği kültür envanterine ait görsellerin bulunduğu kuşe kâğıda basılmış 32 levhalı bir kısım yer almaktadır.

Genel olarak bakıldığında Neil Faulkner, ilgili dönemlerin kaynaklarına dayanarak açık, anlaşılır, ilgi uyandıran farklı bir Roma değerlendirmesi sunmaktadır. Faulkner'in anlatısının askeri güç, büyük askeri liderler ve varlıklı egemen sınıflar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Eserinin oldukça iyi detaylandırmış olan yazar, Roma'nın acımasız bir savaş makinesi, soygun ve şiddetle ele geçirdiği insanların varlıkları, kanı ve köleleriyle beslenen bir sömürü devleti olduğunu iddia etmektedir. Kitabının başında belirttiği gibi yorumlarının tartışmaya açık

olduğunu söyleyen Faulkner, Roma yanlısı propaganda ile militarist ve emperyalist gúcün talancı doğasını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca verdiği bilgileri modern bilimsel bir perspektifle dikkatlice yapılan araştırmalara dayandırarak, Roma'nın Batı medeniyetine yaptığı katkıları farklı bir pencereden analiz etmektedir.

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
KARADENİZ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
2015 cilt volume 1 sayı number 1

Murat TUTKUN

KİMLİK - KÜLTÜR - MEKÂN ÜÇGENİNDE BİR TARİHİ MERKEZ: SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK BAĞLAMINDA SANTA HARABELERİ

Turan AÇIK

TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA OSMANLI HUKUKUNDA KADINDAN EŞKIYA OLUP OLMAYACAĞINA DAİR BİR TARTIŞMA: HAVVA HATUN ÖRNEĞİ

Gazanfer İLTAR

GİRESUN MÜZESİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİ SANCAK ALEMLERİ

Yakup AHBAB

AMERİKAN ve İNGİLİZ BASININDA İLİNDEN İSYANI (1903)

Kemal TAŞCI

KİTÂB-I DİYÂRBEKRİYYE'YE GÖRE ÇORUH VADİSİNDE AKKOYUNLU HÂKİMİYETİ

Taner AKSOY

NİKOMEDEİA (İZMİT) SUYOLLARI

A. Mevhibe COŞAR

BİR KİMLİK İŞARETLEYİCİSİ OLARAK DİL VE TRABZON AĞIZLARINDA ARKAİK HUSUSİYETLER

Cenap SANCAR

FIRTINA ENTEGRE HAVZA YÖNETİM PLANI HAZIRLANMASINDA KATILIMCI BİR YAKLAŞIM: ALTYAPI GELİŞMELERİ